

YU ISSN 0547 — 3136

NAŠE STARINE

GODIŠNJAK ZAVODA ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KULTURE
PRIRODNIH ZNAMENITOSTI I RIJETKOSTI
BOSNE I HERCEGOVINE

XVI - XVII

SARAJEVO 1984.

NAŠE STARINE

GODIŠNJAK ZAVODA ZA ZAŠTITU SPOMENIKA
KULTURE PRIRODNIH ZNAMENITOSTI
I RIJETKOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

XVI - XVII

SARAJEVO 1984.

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Prof. Ljubo Jandrić

REDAKCIJA

Prof. Ljubo Jandrić, dr Smail Tihić, dr Zdravko Kajmaković, Muhamed Kreševljaković i inž. Hazim Handžić

TEHNIČKA REDAKCIJA

Inž. Hazim Handžić

LEKTOR I KOREKTOR

Boško Šajatović

IZDAVAČ

Zavod za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetkosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Obala 27. jula 11a

NAKLADA

osam stotina primjeraka

ŠTAMPA

ROGD »ISKRA«
Vinkovci,
E. Kvaternika bb

ZA ŠTAMPARIJU

Tadija Šuker

I – Rasprave i članci

Vjekoslava Sanković-Simčić

HISTORIJA I TEORIJA RESTAURACIJE 9

Zdenko Žeravica

Lidija Žeravica

ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA NA KASTELU U BANJALUCI 19

Svetlana Rakić

PREDSTAVE FIGURA POKOJNIKA NA STEĆCIMA 47

Zdravko Kajmaković

NOVI NATPISI NA STEĆCIMA 69

Aleksandar Ratković

SREDNJOVJEKOVNI MOSTAR I PROBLEMATIKA NJEGOVOG ISTRAŽIVANJA 75

Muhamed Kreševljaković

PRILOZI ZA ISTORIJU SELA I SPOMENIKA KULTURE NA PODRUČJU KOMUNE PUČAREVO 79

Smail Tihic

KOLEKCIJA STARIJIH SLIKA U FRANJEVAČKOM SAMOSTANU U TOLISI 99

Sreten Petković

RUKOPIS MANASTIRA ŽITOMISLIĆA IZ BRITANSKE BIBLIOTEKE U LONDONU 111

Hatidža Čar-Drnda

SIDŽIL TEŠANJSKOG KADILUKA IZ 1740-1746. KAO ISTORIJSKI IZVOR 119

Radomir Bulatović

PRILOG PROUČAVANJU BIOGRAFIJE MIHAILA SOKOLOVIĆA JEDNOG OD OSNIVAČA RADNIČKOG POKRETA U BOSNI I HERCEGOVINI 127

Smail Tihic

SPOMENICI KULTURE U VLASNIŠTVU VJERSKIH ZAJEDNICA NA TLU BOSNE I HERCEGOVINE 133

I – Discussions and Articles

HISTORY AND THEORY OF RESTORATION

ARCHEOLOGICAL RESEARCH ON BANJALUKA CASTLE

REPRESENTATIONS OF THE DECEASED ON «STEĆCI»

NEW INSCRIPTIONS ON «STEĆCI»

MEDIEVAL MOSTAR AND PROBLEMS IN ITS RESEARCH

CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF VILLAGES AND CULTURE MONUMENTS WITHIN PUČAREVO COMMUNE

COLLECTION OF OLDER PAINTINGS IN FRANCISCAN MONASTERY OF TOLISA

MANUSCRIPT OF ŽITOMISLIĆI MONASTERY FROM BRITISH LIBRARY IN LONDON

SYGIL OF TEŠANJ KADILUC OF 1740-1746 AS A HISTORICAL SOURCE

CONTRIBUTION TO THE RESEARCH ON THE BIOGRAPHY OF MIHAILO SOKOLOVIĆ, ONE OF THE FOUNDERS OF WORKERS' MOVEMENT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

CULTURE MONUMENTS OWNED BY RELIGIOUS ASSOCIATIONS ON BOSNIA AND HERZEGOVINA AREA

II – Radovi na spomenicima kulture

Džemal Čelić
 Hazim Handžić
 Ferhad Mulabegović
 Aleksandar Ninković

VELIKA ČARŠIJA U ĐAKOVICI 141

Sabira Husedžinović

PREZENTACIJA ŠERANIĆA KUĆE KAO ELE-
 MENAT REVITALIZACIJE GORNJEG ŠE-
 HERA 175

Azra Redžić

STAROMUSLIMANSKO GROBLJE NA PRE-
 SJECI KOD USTIKOLINE 187

Vojislav Matić

REKONSTRUKCIJA MANASTIRA RMANJ 201

Afrim Ethem

KONZERVACIJA I RESTAURACIJA ŽIVOPI-
 SA U CRKVI SV. NIKOLE U PEČKOJ PATRI-
 JARŠIJI 215

Radomir Bulatović

SANACIJA VOZA VRHOVNOG ŠTABA NA
 OŠTRELJU 221

III Zaštita prirode

Vera Brežančić

NEKE RIJETKE I UGROŽENE PTICE BOS-
 NE I HERCEGOVINE 231

Branibor Fabijanić
 Loti Manuševa

PRILOG POZNAVANJU EKOLOGIJE PRA-
 ŠUMSKIH FITOCENOZA NACIONALNOG
 PARKA "SUTJESKA" 239

Branibor Fabijanić
 Mevlida Serdarević

DRUŠTVENO-EKONOMSKA OPRAVDANOST
 ZAŠTITE ŠUMSKOG REZERVATA "JANJ"
 KAO STROGOG PRIRODNOG REZERVATA 251

Sulejman Festić

ZNAČAJ NACIONALNIH I REGIONALNIH
 PARKOVA ZA IZRADU DUGOROČNIH PLA-
 NOVA 257

Stevan Borozan

NACIONALNI I REGIONALNI PARKOVI U
 DUGOROČNIM PLANOVIMA 261

II – Culture Monuments' Works

GREAT DOWNTOWN IN ĐAKOVICA . . .

PRESENTATION OF ŠERANIĆ HOUSE AS
 AN ELEMENT OF REVITALISATION OF
 GORNJI ŠEHAR

OLD MOSLEM GRAVEYARD AT PRESJECA
 BY USTIKOTLINA

RECONSTRUCTION OF RMANJ MONASTE-
 RY

COSERVATION AND RESTORATION OF LI-
 FE-BOOKS IN ST. NICHOLAS CHURCH IN
 PEĆ PATRIARCHY

SANATION OF THE SUPREME STAFF TRA-
 IN ON THE OŠTRELJ

III – Protection of Nature

SOME RARE AND ENDANGERED BIRDS
 OF BOSNIA AND HERZEGOVINA . . .

A CONTRIBUTION TO THE KNOWLEDGE
 OF THE ECOLOGY TO THE PLANT GRO-
 UPS IN VIRGIN FORESTS OF NATIONAL
 PARK "SUTJESKA"

SOCIAL AND ECONOMIC JUSTIFICATION
 OF THE PROTECTION OF FOREST WILD-
 LIFE "JANJ" AS A STRICT NATURE RESER-
 VE

SIGNIFICANCE OF NATIONAL AND REGIO-
 NAL PARKS FOR ELABORATION OF LONG-
 TEM PLANS

NATIONAL AND REGIONAL PARKS IN
 LONG-TERM PLANS

IV Bilješke i prikazi

Alija Pašalić

PRILOG UBIKACIJI KAVE I KRŽAVE . . . 271

Ibrahim Pašić

INTARZIRANA VRATA IZ FOJNICE IZ 1265.
(1849) GODINE 273

Fehim A. Nametak

Dr Ekrem Hakki Ayverdi

AVRUPA'DA OSMANLI MIMARI ESERLERI,
YUGOSLAVYA 277

In memoriam

Akademik PAVLE FUKAREK, 1912-1983. . . 281

IV – Notes and Presentations

A CONTRIBUTION TO THE UBICATION OF
CAVA AND KRŽAVAINTARSED DOOR FROM FOJNICA OF 1265
(1849)AVRUPA' DA OSMANLI MIMARI ESERLE-
RI, YUGOSLAVIAACADEMICIAN PAVLE FUKAREK, 1912-
1983.

ČLANCI I RASPRAVE

HISTORIJA I TEORIJA RESTAURACIJE

Odnos čovjeka prema umjetničkom djelu se mijenjao tokom historije i bio uvjetovan različitim faktorima. Posljedica tog promjenljivog stava je očuvanost malog broja spomenika u izvornom obliku. Možemo reći da historija restauracije počima sa historijom destrukcije spomenika, a sa sigurnošću se ne može pratiti od najstarijih vremena, jer ne postoje pisani dokumenti, koji bi nam mogli razjasniti sve postojeće sumnje. Veoma često zaključke izvodimo iz studija samog spomenika, što nas u cijelosti ne može zadovoljiti. Samo za posljednjih 170 godina postoje precizne informacije o odnosu prema spomenicima i metodi restauriranja.

U Italiji konzervaciju i restauraciju spomenika možemo pratiti već od antickog Rima, zahvaljujući djelima Plinija Starijeg i Vitruvija. »Restauriranje« u arhitekturi je u većini slučajeva podrazumijevalo njeno renoviranje.

U srednjem vijeku osjećaj za historijske vrijednosti spomenika nije bio razvijen, osim za sveta mjesta. Povećanjem slobode povećavao se i respekt prema spomenicima, ali to još neće značiti njihovo restauriranje. Mnogi značajni spomenici se koriste kao kamenolomi – izvori građevnog materijala, koji se obilato koriste za gradnju novih građevina. Ovakav odnos prema nasljeđu je značio potpuno uništenje nekih vrijednih objekata.

U doba Renesanse počinju zahvati na spomenicima koje ne možemo smatrati restauracijama u današnjem smislu riječi, jer arhitekti prilaze spomeniku da bi ga adaptirali prema zahtjevima svoga vremena. Renesansni duh se nije prilagođavao spomeniku, već je postojeće nastojao prilagoditi svojoj viziji kako bi od njega napravio ono što se ne uklapa u čiste kriterije konzervacije.

I Leon Battista Alberti, homo universale XV stoljeća, je svojim pisanim djelom podržavao umjetničku slobodu arhitekta i bez predrasuda kritizirao djela prošlosti. Taj njegov stav potvrđuju intervencije na srednjovjekovnim spomenicima, crkvama San Francesco u Riminiju i Santa Maria Novella u Firenci.

Prve zahvate inicira papa Eugenio IV u XV stoljeću, oslobađanjem Panteona od građevina koje su se nagomilale oko njega, zatim papa Sisto IV daje restaurirati Vestin hram i oslobađa ostatke Titovog slavoluka koji je bio ugrađen u srednjovjekovnu for-

tifikaciju. Dok papa Nicolo V naručuje restauraciju zapuštene crkve San Stefano Rotondo. B. Rossellino izvodi intervencije u renesansnom duhu bez imalo nastojanja da se spomenik dovede u prvobitno stanje. Renesansni duh okrenut ka uvažavanju klasične antike nije uspio svoj interes proširiti i na arhitektonska ostvarenja kasnijih stoljeća. To potvrđuje i papa Pio II Piccolomini 1462. godine izdavanjem bule »cum aliam nostram urbem« za zaštitu antičkih spomenika i ruševina.

No, i pored spomenutog dokumenta u XVI stoljeću, se ruši antička bazilika San Pietro i na njenom mjestu se gradi nova, bez obzira na hiljadugodišnju tradiciju stare.

Ovo nepoštivanje historijskih stilova, je evidentno i kod ostalih vodećih stvaraoca renesanse D. Bramantea, B. Michelangela i A. Palladia.

Travertinom Colosseuma se izgrađuju novi objekti, što je zaista neshvatljivo za renesansni duh okrenut ka antici. To direktno uništavanje starih spomenika navodi 1538. godine papu Paola III da izda novu čuvenu bulu koja poziva na čuvanje rimskih spomenika. I pored njenog velikog značaja, ova bula nije utjecala na tok događaja.

Raznolikost intervencija – završavanje spomenika iz prethodnih epoha u renesansnom duhu, transformiranje spomenika, dopunjavanja u stilu, direktnog uništavanja i stvarnih restauracija antičkih spomenika sa težnjom da se sačuvaju bar najvrijednija djela, navode na zaključak da nije postojao jedan univerzalan stav, koji bi respektirao postojeće, već je odnos čovjeka i umjetničkog djela promjenljiv, individualan.

XVIII stoljeće je doba povećanog interesa za teoretske principe klasične arhitekture i arheološka istraživanja koja sve više postaju dostupna široj javnosti. Pape, kardinali i velikaši potpomažu arheološka istraživanja, što će dati značajan postićaj važnim pronalascima. Otkrića Herculana, Pompeja, iskapanja na Palatinu, Vili Adrijani su imala izvanredan značaj šireći dotadašnja saznanja i razvijajući sve veći interes za kulturna dobra.

Knjige, francuske, njemačke i engleske, osobito one koje tretiraju arheološka istraživanja, stimuliraju interes za spomenike koji se snimaju i »restauriraju«.

Poseban doprinos daju J. B. Fischer von Erlach, R. Adam, J. J. Winckelmann i C. L. Clérissieu.

Izdavanjem edikta 1704. godine kardinal Spinola, zatim 1733. godine, kardinal Albani upozoravaju na značaj antičkih spomenika i teoretski precizirajući pojam kulturnog dobra, usmjeravaju na zaštitu stvari od historijskog i umjetničkog interesa.

I u XIX stoljeću, Rim ostaje najznačajniji i najbogatiji centar arheoloških studija. Zapažena aktivnost se odvijala i u Napuljskom kraljevstvu (Herculaneum i Pompei), Siciliji, Veroni, Riminiju i Bresci.

Najveća pažnja pružena je upravo rimskim spomenicima, jer su oni u Rimu bili najbrojniji, a i najoštećeniji. Intervencije su bile zasnovane na novim koncepcijama anastilozе i reintegracije, pa su tako realizirane prve fundamentalne restauracije arheoloških spomenika.

Stalno raznošenje travertinskih blokova sa rimskog Colosseuma i njihovo korištenje za gradnju značajnih novih objekata Rima, dovelo je antički spomenik u veoma teško stanje. Bile su neophodne hitne mjere konsolidacije većeg opsega. Poduprt je istochni kraj vanjskog kruga, a poslije 19 godina i drugi kraj dodavanjem tri arkade u donjem dijelu, zatim dvije, pa onda jedna u zadnjem redu. Upotrebom originalnih arhitektonskih formi i izvedbom u opeci, ova je reintegracija bila odmah uočljiva. U neposrednoj blizini Colosseuma iskapalo se okolno područje otkrivajući staru rimsku kaldrmu i oslobađao se Konstantinov slavoluk. Međutim, najinteresantniji zahvati su bili na Titovom slavoluku, inkorporiranim u srednjovjekovne zidine. Originalni dijelovi su bili samo: centralni stupovi koji su ga uokvirivali, dio iznad njih i podnožje. Reintegracija je izvedena travertinom – materijalom koji se razlikuje od originalnih dijelova izvedenih u mramoru. Dodati dijelovi nisu rađeni sa dekorativnim elementima, već su samo svojim volumenom trebali stvoriti jedinstvo cjeline i dočarati prave proporcije spomenika. S pravom se ova restauracija smatra egzemplarnom i suglasnom sa suvremenim koncepcijama.

Rimske pape i kardinali XIX stoljeća su upotpunjavali već postojeće edikte, nastojeći što bolje zakonski regulirati očuvanje i restauraciju antičkih spomenika. Edikt iz 1821. godine, poznat pod imenom Lex Pacca, se smatra najkompletnijim aktom na području starina.¹⁾ Namjera je bila da se njegove odredbe poštuju i izvan zidina Rima.

Na osnovu znanstvenog rada i dragocijenih iskustava rimske škole iz prve polovine XIX stoljeća, restauratorski zahvati se proširuju na Atenu, drugi klasični centar kulture. Prve restauratorske zahvate izveli su sredinom XIX stoljeća njemački arheolozi,

rekonstruirajući hram Atene Nike skupivši blokove toga hrama koji su bili upotrebljeni kod izrade turskog utvrđenja ispod Propileja. Tek krajem stoljeća, mogli su otpočeti radovi na restauraciji ostalih spomenika, pošto su prethodno uklonjene mnoge građevine, koje su bez reda bile ubačene na Akropolis. Početkom XX stoljeća, grčki arhitekt Balanos će pristupiti iskapanju i restauraciji Propileja i Erehteona, a kasnije i podizanju stupova na sjevernoj strani Partenona.

Sve ove restauracije u vidu anastilozе i rekonstrukcije prati rad arheologa, pa se nazivaju arheološkim.

Neoklasičarima je bila nezamisliva restauracija spomenika iz Srednjeg vijeka, jer je interes njihovih učenjaka bio okrenut isključivo prema spomenicima klasične antike sa kojima je duh neoklasičnih arhitekata bio u savršenom skladu.

Restauracija arheološkog tipa ranokršćanske bazi-like San Paolo fuori le mura, koju je zahvatio požar 1823. godine, bila je nezamisliva, pa je Giuseppe Valadier izradio potpuno novi projekat. No, preovladalo je mišljenje suprotno njegovom. Tako su, pod rukovodstvom Leona XII, definirani kriteriji rekonstrukcije, koji ipak u realizaciji nisu mogli izbjeći općem ukusu klasicizma, koji se počeo okretati ka akademskom purizmu. Taj akademski purizam će preovladati u Rimu i trajati više decenija.

Za razliku od Italije, u Francuskoj, koja je bila zahvaćena revolucijom (1789. godine) i njenim razarajućim djelovanjem uništena su u cijelosti, ili pak znatno, razorena mnoga djela iz vremena od XII do XV stoljeća, upravo onog razdoblja francuske umjetnosti u kojem je ostvaren jedinstven i najznačajniji izraz.

Dok su se neoklasični arhitekti Italije, orijentali ka antičkim spomenicima, u Francuskoj se neoklasični duh nije mogao prilagoditi gotskom stilu, što će izazvati stalne polemike kroz cijelo XIX stoljeće. Te polemike će višestruko utjecati na Italiju i druge evropske zemlje. U nastojanju da usavrši kriterije restauracije i da dā određene norme koje će obuzdati restauratore od proizvoljnih inovacija, Prosper Mérimée, generalni inspektor historijskih spomenika, je pisao da se pod restauracijom treba podrazumjeti konzervacija onoga što je sigurno postojalo, ali, ako su pak tragovi staroga stanja izgubljeni, naj mudrije je kopirati analogne motive neke zgrade iz istog vremena i, iz iste pokrajine. Lako je zaključiti koliko je ovakav stav utjecao na spomenike i njihovu autentičnost.

Nepostojanje prave definicije problema restauracije dovelo je do ovog empirijskog perioda koji će postepeno prelaziti u naučni.

U periodu prijelaza neoklasicizma u eklekticizam, pojavljuje se značajna ličnost Viollet-le-Duca (1814-1879), najvećeg teoretičara francuske arhitekture svoga stoljeća, zainteresiranog za sve oblike umjetnosti i pored toga što će njegov interes biti usmjeren ka spomenicima gotike. Njegove brojne restauracije: crk-

1) Lex Pacca je predstavljao uzor za druge evropske zakone koji su kronološkim redom nastajali ovako: Grčka 1834., Srbija 1844., Pruska 1845., Danska 1861., Švedska 1867., Italija 1870., Mađarska 1881., Engleska 1882., Turska 1884., Norveška 1886., Francuska i Španjolska 1887., ...

ve Notre Dame, Saint Denis, katedrale u Clermont-Ferrandu i Amiensu, crkva Madeleine u Vizelay, fortifikacija u Carcassonu i kastel Pierrefonds su bile u početku izložene stalnim polemičkim napadima od akademaca.

Pisao je: »Potrebna je religiozna diskrecija, potpuno odricanje od svake lične ideje, a kod novih problema, kada je potrebno da se dodaju novi dijelovi, čak ako nisu nikada postojali, treba se staviti u položaj ranijeg arhitekta i pretpostaviti što bi on radio, ako bi se vratio na svijet i našao pred tim problemom.«²⁾ Ovaj njegov aktivan stav dobro ilustrira način na koji se prilazilo i interveniralo na spomenicima u želji da im se produži život.

I pored istupanja njegovih brojnih protivnika, dobio je autoritativnu podršku i samoga cara. Ali, pred kraj Viollet-le-Ducovog života, a naročito poslije njegove smrti, protivnici ponovno istupaju nastojeći onemogućiti njegove sljedbenike.

Neosporno je, da je plodna aktivnost Viollet-le-Duca spasila mnoge francuske spomenike, iako su ih njegove restauracije znatno promijenile.

Dok se u Francuskoj restauriraju spomenici, dopunjuju neki dijelovi koji nisu ni postojali mijenjajući prvobitni izgled spomenika, i dok se o tome žustro polemizira u Engleskoj, djeluju dizajner William Morris³⁾ (1834-1896) i sociolog, pisac i kritičar umjetnosti John Ruskin, čiji je suprotan stav od Viollet-le-Ducovog znatno utjecao na opoziciona gledišta francuskih kritika.

Ličnost Johna Ruskina (1819-1900) se razvijala u potpuno drugačijem svijetu, a poziv kritičara i književnika mu je omogućio širinu i izdiferencirano gledište, koje će dugo poslije njegove smrti upozoravati restauratore. Ruskinove ideje najbolje će ilustrirati njegove riječi: »Kao što je nemoguće oživjeti mrtve, tako je nemoguće restaurirati ono što je predstavljalo veliku i lijepu arhitekturu . . . ne vraća se duh mrtvog umjetnika, ne mogu se dati ruke i nadahnuti druge misli.«⁴⁾

»Ne govorimo, dakle, o restauraciji, to je stvar sama po sebi laž. Vi možete napraviti model jedne zgrade kao što možete napraviti model jednog tijela i Vaš model može sadržavati trupinu starih zidova, kao što Vaše tijelo može sadržavati skelet, ali ja ne vidim prednost toga . . . Brinite se o Vašim spomenicima i nećete imati nikakve potrebe da restaurirate . . . Pratite budnim okom staru zgradu, konzervirajte je prema Vašem najboljem znanju, spasite je od ma kojeg uzroka propadanja . . . Konzervacija spomenika prošlosti nije jednostavno pitanje konven-

cije ili osjećaja. Spomenici pripadaju djelomično svojim graditeljima, a djelomično svim generacijama koje će doći iza nas. Mrtvi još imaju pravo na njih, a mi nemamo pravo rušiti plod njihova truda.«⁵⁾

Iz ovih Ruskinovih odlomaka vidno je da je svako umjetničko djelo jedino vrijedno u svom originalnom obliku i da ono pripada samo njegovom stvaratelju. Svakom djelu će jedanput doći kraj i taj kraj treba prihvatiti kao jednu fazu njegovog postojanja, jer i u ruševinama ima dostojanstva i vrijednosti.

Deviza »konzervirati, a ne restaurirati« će pobijediti tek početkom XX stoljeća i zadobiti utjecajne pobornike i u drugim evropskim zemljama.⁶⁾

Dok su u prvoj polovini XIX stoljeća rimski arhitekti striktno prihvaćali metode restauracije antičkih spomenika, pojavljuju se raznovrsne intervencije – dovršenja u »stil« i tzv. restauracije oslobađanja i vraćanja u prvobitno stanje. Razumijevanje i valorizacija nisu više usmjereni isključivo ka antičkim spomenicima, već i na srednjovjekovne stilove – romaniku i gotiku. Na to usmjeravanje će utjecati Francuzi i teorije Viollet-le-Duca. Dopune u »stil« počinju u Firenzi na fasadama crkava Santa Croce i Santa Maria del Fiore. Restauracija postaje stilska interpretacija u kojoj je ličnost restauratora ta koja nameće i daje subjektivna rješenja.

Restauracije oslobađanja i vraćanja u prvobitno stanje su izazvale mnoge polemike. Postavljalo se pitanje, da li se mogu zanemarivati intervencije na spomenicima koje su nastale u kasnijim stilskim epohama. Poznat je slučaj antičkog spomenika Panteona, obnovljenog u XVII stoljeću i pretvorenog u crkvu. Poznati barokni arhitekta Gian Lorenzo Bernini je projektirao dva neuspjela zvonika na starom spomeniku. Ovu loše uklopljenu dogradnju Rimljani su nazvali »magarečije uši« (»Le orecchie d'asino«). Zvonici su srušeni 1893. godine, jer je preovladalo mišljenje da je najveća vrijednost Panteona u njegovoj jednostavnoj, integralnoj i originalnoj koncepciji. Činjenica, da je zvonike projektirao poznati umjetnik nije utjecala na donošenje odluke o rušenju.

Burne polemike izazvao je i zvonik San Marco u Veneciji iz XII stoljeća, koji se iznenada srušio 1902. godine. Zvonik je povezivao dva trga i bio jedan od elemenata poznate spomeničke i ambijentalne cjeline i višestoljetni simbol Venecije. Da bi se uspostavili prvobitni odnosi cjeline, bilo ga je nužno ponovno izgraditi. Polemiziralo se o budućem obliku i izgledu zvonika.

Kako o restauraciji spomenika, kao takvog, nije moglo biti govora, restauracija se svodila na to da se ponovno uspostavi prvobitno jedinstvo cjeline. Prema tome, bila je neminovna rekonstrukcija zvonika,

2) Carlo Ceschi, *Teoria e storia del restauro*, Mario Bulzoni Editore, Roma 1970., str. 69.

3) 1877. godine William Morris je osnovao »Society for the Protection of Ancient Buildings« (Društvo za zaštitu starih građevina).

4) Carlo Ceschi, *Teoria e storia del restauro*, Mario Bulzoni Editore, Roma 1970., str. 89.

5) Ibid., str. 91.

6) Značajan doprinos širenju takvog stava dat će predstavnici Austrijskog Instituta za historijska istraživanja Alois Riegl i Max Dvorak. U prvoj deceniji XX stoljeća A. Riegl izdaje knjigu »Der moderne Denkmalkultus«, a pred I svjetski rat M. Dvorak »Katechismus der Denkmalflege«.

to jest, njegova ponovna izgradnja na istom mjestu, u istom obliku i arhitektonskim linijama. Ovakav stav Venecijanaca je preovladao, iako se polemiziralo o izgradnji zvonika u duhu tadašnjeg vremena.

Krajem XIX stoljeća, ističe se historičar, pisac i tipično eklektički polemičar Camillo Boito (1836-1914). Koristeći iskustva Viollet-le-Duca i Johna Ruskina, uočavajući negativnosti i prednosti njihovih stavova, formirao je svoj teoretski stav o metodama restauracije već 1879. godine. Na III kongresu arhitekata, održanom 1883. godine u Rimu, Camillo Boito je izložio svoje gledište, koje se po preciznosti pojmova može smatrati prvom »poveljom o restauraciji«.

Osnovni principi rezimirani su u 8 točaka:⁷⁾

1. Razlika u stilu između novog i starog.
2. Razlika u građevinskom materijalu.
3. Uklanjanje ornamenata i »sagoma«.
4. Izložba starih otkrivenih dijelova, otvorena pored spomenika.
5. Urezivanje datuma restauracije ili nekog dogovorenog znaka na svaki novougrađeni komad.
6. Opisni epigraf urezan na spomeniku.
7. Opis i fotografije raznih perioda rada, deponirati u zgradi ili na nekom mjestu u blizini te zgrade, ili pak, objavljen opis u štampi.
8. Publicitet.

Prema Boitovim principima, afirmira se dokumentarna vrijednost svih dijelova spomenika, ma kom historijskom periodu oni pripadali, a njihovu restauraciju treba vršiti samo u slučaju krajnje nužde, kada ih saniranje ne može sačuvati od daljeg propadanja. Svi dodati dijelovi moraju biti odmah uočljivi, bilo da su od različitog materijala ili da su obilježeni posebnim znakom.

1893. godine, poslije publiciranja ovih Boitovih principa, prošlo je još nekoliko decenija, prije nego što će ih restauratori prihvatiti.

Boita će naslijediti nastavnik i teoretičar Gustavo Giovannoni (1873-1947). Osnovao je Visoku školu za arhitekturu 1920. godine u Rimu, dajući prioritet historiji arhitekture, stilskim karakteristikama, spomenicima i njihovoj konzervaciji i restauraciji. Njegov studij i interes za spomenike, razmjena već stečenih iskustava i kriterija, kritički osvrt na daleke i bliske realizacije, omogućit će mu da da orijentaciju evropskoj misli postavljajući je na naučne osnove.

Pisao je: »Radi poznavanja i ocjene one velike historijske dokumentacije izražene u kamenu koju imaju stari centri, zbir detalja koji čine pojedinačne zgrade zajedno ima često veću vrijednost od velikih spomenika . . . Sanacija starih kvartova postiže se više s unutrašnje, nego sa vanjske strane blokova kuća; često se ona postiže dovodeći kuće i blokove kuća u uvjete slične prvobitnim, jer je staro naselje imalo svoj red, svoju logiku, svoju higijenu, svoj dekor.«⁸⁾

I pored toga što njegove preporuke nisu bile u većem obimu prihvaćene od italijanskih arhitekata i urbanista tog vremena, Giovannonijev značajan doprinos historiji moderne restauracije je neosporan.

Na Kongresu CIAM-a (Internacionalni kongres moderne arhitekture) 1931. godine u Ateni, Gustavo Giovannoni daje fundamentalan doprinos kod izrade prvog međunarodnog dokumenta o zaštiti spomenika, »Povelje o restauraciji« (La Charte d'Athenes). Iste godine, inicirao je izradu italijanske »Povelje o restauraciji« (Carta del restauro), u kojoj se formuliraju principi u 11 točaka.

Obje Povelje su obuhvatile poštivanje ambijenata, spomenika, karaktera i fizionomije grada. Talijanska Povelja je obuhvatila i nepromišljeno izoliranje spomenika, koje bi moglo izmijeniti njegove ambijentalne uvjete.

Nakon završetka rata (1914-1918), obnavljaju se arheološka istraživanja u Italiji i počinju istraživačke misije izvan nje.

Suradnjom arheologa i arhitekata, postignuti su izvanredni rezultati u ostvarivanju arhitektonske vizije mnogih arheoloških ostataka. Obimni radovi na iskapanju, rekognosciranju, snimanju i djelomičnoj rekonstrukciji, obavljani su u Ostiji, Pompejima, Herculumu, Libiji-Sabrathe, Cirene i Leptis Magne i u Puli.

Značajan poduhvat učinjen je na Piazza Argentina, rušenjem starih palača i otkrivanjem antiknih rimskih hramova iz republikanske epohe. Poslije oslobođanja ovih spomenika izvršena je njihova anastilozna. Rušenje starih palača i eksproprijacija privatne imovine u interesu kulture imat će velikog utjecaja na buduće slične intervencije.

Ujedinjuju se Carski Forumi, oslobađaju se padine Campidoglia, prema Palatinu i Marcellusovom teatru i intervenira se na pojedinačnim spomenicima u njhovoj okolini. Postupak anastiloze je izveden dopunama u drugom materijalu i djeluje pretjerano napadno. Ovakav način, uveden prije više od jednog stoljeća, zamijenit će nova shvaćanja, koja će težiti ka ostvarenju većeg arhitektonskog jedinstva. To jedinstvo će se ostvarivati upotrebom istog materijala, ali samo površinski drukčije obrađenog, ili pak, sa istom površinskom obradom materijala, ali sa naznačenim datumom restauracije, kako bi se odmah mogli uočiti dodati dijelovi. Prema ovim novim kriterijima, izvedeni su obimni radovi na rimskom Panteonu i Vili Adriani.

Sve veći razvoj tehnike omogućit će primjenu suvremenih metoda konsolidacije spomenika i ostvarenje kontinuiteta boje i oblika kompozicije, a da se pri tome ne ugroze autentični dijelovi spomenika. Obrada postaje finija, lanci, obručevi i drugi željezni elementi, ranije upotrebljeni, se skidaju i zamjenjuju injekcijama tečnog cementa koje uspostavljaju stabilnost. Ojačanja se izvode i unutrašnjim ankerima i klinovima umotanim u olovo sa mogućnošću

7) Carlo Ceschi, Teoria e storia del restauro, M. B. Editore, Roma 1970., str. 109.

8) Ibid., str. 113, 114.

unutrašnjeg usidrenja. Rupe su bušene specijalnim svrdlima potrebnih dimenzija, a isprane i škropljene tečnim kitom. Kit je trebao pospiješiti prijanjanje olovne košuljice za površinu mramora. Ovakav način konsolidacije primjenjen je na spomenicima: Arco di Constantino, Colosseumu i trijemu Panteona.

I armirani beton će naći primjenu u arheološkim restauracijama iza II svjetskog rata, jer se beton jasno razlikuje od antičkih materijala, a uz to se znatno lakše obrađuje. U ovom materijalu sklopljen je hram »E« u Selinuntu od 1960-1965. godine.

Uopće, arheološke restauracije se u izvjesnom smislu razlikuju od opće restauracije, pošto su antički spomenici u većini slučajeva izgubili upotrebnu vrijednost u užem smislu riječi. Ti spomenici su dio kulturne i umjetničke baštine, koja nas obogaćuje u duhovnom smislu i povezuje sa starim moćnim civilizacijama. Njihovo postojanje u nama, uvijek novo budi nove emocije i potvrđuje historijsko-naučne pretpostavke o njima samima, kao i o vremenu u kojem su nastali.

U periodu između dva rata (1919-1942), pored arheoloških restauracija restauriraju se spomenici iz kasnijih stilskih epoha (Santa Sabina, Santa Balbina, . . .). Napuštaju se tako-zvane hipotetičke restauracije, stilske i dopunske restauracije i sve više afirmiraju principi koji će 1931. godine biti baza Atenske povelje. Odnosno, konzerviraju se svi elementi od umjetničkog i historijskog značaja bez obzira na vremensku pripadnost, jer se jedni elementi ne mogu isključivati u korist drugih u želji da se spomeniku vrati stilsko jedinstvo i prvobitni oblik.

I pored ovih naprednih tendencija mnogi su restauratori restauraciju shvaćali kao obnavljanje originalnih oblika i vraćanje spomenika u prvobitno stanje, zanemarujući sve dodatke nastale u kasnijim stilskim epohama. Tako, mnoge rimske starokršćanske i srednjovjekovne bazilike, izmjenjene u doba baroka, restauratori vraćaju u prvobitno stanje, ne obazirući se na umjetničku vrijednost nastalih promjena. Slične intervencije se proširuju i na ostale talijanske pokrajine, gdje će, samo izuzetno ovakvi zahvati biti opravdani.

Od renesanse pa do početka XX stoljeća, revalorizacija, restauracija i zaštita bit će usmjerene na pojedinačne spomenike i dijelove oko njih. Tek poslije 1920. godine se počinju pojavljivati koncepcije o konzerviranju historijskih gradskih četvrti. Prvi plan sanacije renesansnog kvarta je izradila specijalna komisija na čelu sa Gustavom Giovannonijem 1918. godine. U tom planu su zastupljeni principi prorijeđivanja, ali sa dosta osjetljivim koncesijama u pogledu prosjecanja novih saobraćajnica i odobravanja izvjesne izgradnje u kontaktnim zonama (u graničnim zonama kvartova). U pogledu konzervacije, ovaj je plan poboljšan 1931. godine i uključen u novi regulacioni plan Rima, ali, do njegove realizacije nije moglo doći, jer je ovom prijedlogu nedostajao adekvatan način financiranja. I pored toga, ovaj će plan odigrati značajnu ulogu u univerzitetskoj na-

stavi, u momentu, kada u njoj urbanizam zauzima svoje pozicije.

Giovannonijeve teorije prorijeđivanja, će naći svoju prvu primjenu oko 1928. godine u Sieni, u takozvanom, kvartu Salicotto. Prema pravilniku o gradnji, trebalo je poštovati planimetriju i postojeće volumene, sačuvati socijalni karakter stanovnika, obavezujući općinu da provede eksproprijaciju, izgradi ulice, uredi javne službe i provede kanalizaciju, dok privatnike obavezuje na izgradnju sanitarija unutar objekta.

Ovaj plan će potstaci Visoki Savjet za starine i lijepe umjetnosti da objavi svoje gledište, za ono vrijeme veoma smiono: »Historijski grad je u cjelini jedan spomenik, kako po svojoj topografskoj shemi tako i po pejzažnom izgledu, po karakteru ulica, kao i po grupiranju svojih malih i velikih zgrada, a isto kao kod pojedinačnog spomenika se mora primjeniti zakon o zaštiti ili zakon o kriterijima restauracije ili oslobađanja, dopunjavanja ili obnove«.⁹⁾

Ovaj napredan stav i žestoke polemike kulturnih radnika, neće spriječiti rušenja u starom dijelu Padove.

Ekonomska situacija, porast stanovništva, povećavanje automobilske prometa su samo neki od faktora koji će sve više ugrožavati historijske centre.

U Rimu, 30-ih godina, urbanističke realizacije su nailazile negdje na manje, a negdje na veće odobravanje. Rušenje kvarta Borghi, homogenog predvorja ispred crkve San Pietro, će ostaviti trajne posljedice na stari dio grada i na proporcijske odnose sa Berninijevim trgom.

Kritizirano je bilo i rušenje starog dijela grada na području antiknih foruma i njihovo oslobađanje, povezivanje i prezentiranje javnosti, iako je postignuti rezultat uvjetovao znatno manje štetnih posljedica u odnosu na okolinu.

Slučaj starog Bergama, znatno se razlikovao od prethodnih, zahvaljujući topografskim odlikama terena, na kojem je grad lociran, a to je uvjetovalo podizanje novog grada u dolini. 1934. godine za Bergamo je odobren sanacioni plan, koji je predviđao potpunu konzervaciju glavnih ulica i svih objekata orijentiranih na njih. Rušenje – prorijeđivanje se odobravalo samo izuzetno, u slučaju ostvarenja urbanih kompozicija od posebnog značaja, sa pješačkim stazama unutar starih blokova zgrada. Saobraćaj je bio reguliran po periferiji kvarta. Ovom vrijednom primjeru, nije dat odgovarajući značaj, zbog nesređenih prilika u kojim je nastao.

Upravo, ovi spomenuti primjeri iz 30-ih godina i polemičke rasprave su uvjetovala sazrijevanje koncepcije zaštite starih historijskih centara i izradu zakonskih sankcija koje će osigurati njihovu ispravnu zaštitu. Atenska povelja iz 1931. godine, će dati prvi oblik temeljnim principima zaštite spomenika. Kon-

9) Ibid., str. 159.

statirano je, da ruševine treba brižljivo konzervirati, a ukoliko nalazi to omogućuju, preporuča se anastiloza, kod koje novi materijali potrebni za tu svrhu, trebaju biti uočljivi. Što se tiče ostalih spomenika, radovima konsolidacije ili djelomične restauracije, treba predhoditi temeljito istraživanje, što će osigurati ispravan izbor rješenja. Upotreba suvremenih materijala se dozvoljava, pod uvjetom da se ne mijenja izgled i karakter objekta restauracije.

Prema povelji: »Uništavanje stračara u okolini historijskih spomenika, pružit će priliku za stvaranje zelenih površina«. ¹⁰⁾

Sigurno je, da bi takav pristup vrijednim historijskim spomenicima uništio stoljetni ambijent i razorio integritet spomenika i njegove okoline.

Rušenjem manje vrijednih objekata, a favoriziranjem samo onih najznačajnijih, očuvali bismo samo ona najvrijednija svjedočanstva prošlosti. ¹¹⁾ Čovječanstvo bi definitivno osiromašilo i bilo lišeno životnog okvira u mjerilu čovjeka, okvira kojeg su mu baštinitelji prošle civilizacije. U baštini ne postoje privilegirana dobra, niti drugorazredna dobra, nego jedno homogeno jedinstvo, koje je čovjek stvarao tokom svoje historije.

Kongres u Ateni je razmatrao problem inventara i arhiva nacionalnih historijskih spomenika i predložio da sve zemlje formiraju centre za dokumentaciju, a da se putem Internacionalnih publikacija izmjenjuju iskustva o metodama i postupcima konzerviranja.

Atenska povelja je doprinijela razvoju širokog međunarodnog pokreta i inicirala izradu nacionalnih dokumenata o zaštiti spomenika kulture.

Ratna razaranja će opustošiti mnoga urbana tkiva i razoriti značajne kulturno-historijske spomenike. U želji da se spasi što se spasiti može, restauratori su sa velikom odlučnošću pristupili rješavanju konkretnih problema. Nije se moglo misliti na konzerviranje autentičnih kulturno-historijskih ostataka, jer bi, u tom slučaju, svaka bombardirana palača, crkva ili ma koji drugi objekat morali biti konzervirani kao ruševina. U toj situaciji, restauracija se nametnula kao duhovna potreba i nastojanje da se spomenicima vrata: arhitektonsko jedinstvo, proporcijski odnosi, unutrašnji prostor, vrijednosti ambijenta i društvene funkcije. Velika i raznovrsna oštećenja zahtijevala su različite tehnike i operacije, pa i lične interpretacije restauratora. Od umješnosti i sposobnosti restauratora da zauzme ispravan stav, će zavisiti sudbina i budući izgled spomenika. U mnogim slučajevima rekonstrukcija nije mogla vratiti spomenike u prvobitno stanje, jer su dekoracije koje su nastale

tokom vremena, pretrpjele velika oštećenja. Sačuvani elementi se integriraju sa novim strukturama, primajući u cjelosti novi izgled. Tako će mnogi spomenici biti sačuvani i uključeni ponovno u život.

U ovom razdoblju principi Atenske povelje, su bili znatno nadmašeni obimnošću problema, koji samo nisu zavisili od samog spomenika, njegovog odnosa prema stilskim epohama, historijskim fazama i raznorodnim elementima.

Ubrzo će se osjetiti potreba vraćanja starim principima i želja da se spomenici prenesu budućim generacijama u punoj autentičnosti. Izmijenjen, i sve kritičniji stav čovjeka prema umjetničkom djelu i okolini koja ga okružuje, uvjetovali su preispitivanje principa Atenske povelje i stvaranje novog dokumenta sa djelotvornijim djelovanjem. Principe je trebalo utvrditi i formulirati na međunarodnoj osnovi, ostavljajući pri tome svakoj zemlji brigu za njihovo sprovođenje u život. Na II međunarodnom kongresu arhitekata i tehničara za historijske spomenike, održanom u Veneciji od 25-31. maja 1964. godine, je izrađena poznata »Povelja o konzervaciji i restauraciji spomenika i spomeničkih cjelina«, koja se sastoji od 16 članova.

Povelja je obradila pojam historijskog spomenika, pojedinačna arhitektonska djela, gradske i seoske cjeline od kulturno-historijskog značaja – nasljeđe prethodnih civilizacija, konzervaciju i restauraciju umjetničkih djela i historijskog nasljeđa koristeći pri tome dostignuća iz drugih naučnih disciplina i sve tehničke postupke. Konzervacija spomenika uključuje i konzervaciju njegovih prirodnih uvjeta, a olakšava je davanjem društveno korisne namjene pod uvjetom očuvanja dispozicije, izgleda, konstrukcije, odnosa masa i boja. Spomenik je neodvojiv od svoje historije i okoline u kojoj je smješten, pa se njegovo potpuno ili djelomično dislociranje ne može dozvoliti, osim ako je to jedini način da se osigura njegova zaštita.

Cilj restauracije je da se konzerviraju i pokažu umjetničke i historijske vrijednosti spomenika, a uvijek joj mora prethoditi arheološki i historijski studij spomenika. Restauracija se mora zaustaviti tamo gdje počinje hipoteza. Svi dodatni dijelovi, čiji cilj je ostvarenje jedinstva radi estetskih i kompozicionih razloga, se moraju harmonično uklopiti u cjelinu i nositi obilježja našeg vremena. Tamo gdje se pokaže da tradicionalni tehnički postupci ne odgovaraju, konsolidacija spomenika se može izvesti najsuvremenijim, već afirmiranim metodama. U postupku restauracije spomenika uvažavaju se svi vrijedni doprinosi u konstrukciji, bez obzira kojoj stilskoj epohi pripadaju, ukoliko tim postupkom ne želimo ostvariti jedinstvo stila. Otkrivanje starijih struktura, na štetu kasnije nastalih, dolazi u obzir samo onda ako je njihov značaj od neprocjenljive historijske, arheološke ili arhitektonske vrijednosti, a njihovo zadovoljavajuće stanje očuvanosti opravdava učinjeni postupak. Odluku o takvoj intervenciji donosi skup stručnih lica, a nikako autor sam.

10) Le Corbusier, Atinska Povelja, Dokumentacija savremene arhitekture, Bgd. 1965, str. 89.

11) 1924. godine Le Corbusier, čuveni arhitekta našeg stoljeća, je izradio plan Voazen po kome je Paris trebalo transformirati u ansambl tornjeva i vrtova, koji bi uokvirivali katedralu Notre Dame i kraljevske palače. Zaista je sretna okolnost, za sve nas, da nije došlo do realizacije ovog plana, jer bi to značilo definitivno osiromašenje te jedinstvene baštine.

Pored pojedinačnog spomenika, Venecijanska povelja je obuhvatila i spomeničke cjeline. Valorizacija, revitalizacija i očuvanje arhitektonskog i urbanog jedinstva tih cjelina su od posebnog značaja za kulturnu baštinu. Svi konzervatorsko-restauratorski zahvati moraju biti prema već spomenutim načelima.

Rekonstrukcija se *a priori* isključuje, dozvoljava se samo anastiloza, to jest, sastavljanje postojećih ili razjedinjenih dijelova, pod uvjetom da je materijal upotrebljen za sastavljanje vidno uočljiv.

Što se tiče arheoloških zahvata oni moraju biti u skladu sa naučnim normama, već definiranim na međunarodnom planu 1956. godine. Konzervatorski i restauratorski radovi na arheološkim lokalitetima, po svim fazama, moraju biti iscrpno dokumentirani fotografijama, crtežima i analitičkim i kritičkim izvještajima, a dostupni svim zainteresiranim istraživačima. Preporučljivo je publicirati svu dokumentaciju.

Komisiju, za redakciju ove Međunarodne povelje su sačinjavala 23 stručnjaka iz 16 evropskih i vanevropskih zemalja. U vrijeme donošenja ove povelje, osjetila se potreba za formiranjem Međunarodne nevladine organizacije za spomenike i spomeničke cjeline, koja će koordinirati međunarodne napore na polju zaštite svjetskog kulturno-historijskog nasljeđa – ICOMOS (Međunarodni savjet za spomenike i spomeničke cjeline).

Na Generalnoj skupštini II međunarodnog kongresa arhitekata i tehničara za historijske spomenike, donijeta je rezolucija po pitanju obuke za konzervaciju i restauraciju spomenika. Izražena je želja da se problematika konzervacije i restauracije starih spomenika uključi u nastavne programe fakulteta za arhitekturu, historiju umjetnosti i arheologiju, a da se međunarodni kursevi razvijaju u duhu internacionalne suradnje. Data je inicijativa za izdavanje međunarodne publikacije posvećene principima, zakonodavstvu i tehnici konzervacije i restauracije kulturnih dobara.

Unapređenje zakonodavstva o zaštiti historijskih centara uzimajući u obzir potrebu njihove zaštite i rehabilitacije, integracijom sa suvremenim životom, osigurat će se pravilna i efikasna zaštita putem organizacija za konzervaciju i revitalizaciju i organizacija za urbanizam.

Na spomenutom skupu je formirano jedno međunarodno tijelo sa zadatkom da izradi preporuke za konzervaciju i rehabilitaciju historijskih centara, koje će se staviti na uvid zemljama članicama u cilju usvajanja. Radi efikasnijeg djelovanja i stvarne zaštite, potrebno je izmjenjivati iskustva i zakonske odredbe na međunarodnom planu.

Razmatrane su i arheološke iskopine, već poznate, kao i one koje će se tek otkriti, preporučujući njihovu konzervaciju *in situ*. Ukoliko to nije moguće realizirati, treba nalaze detaljno obraditi u grafičkom i pisanom obliku. Prikupljena dokumentacija pretstavlja vrijednu arhivsku građu koja može poslužiti sadašnjim i budućim generacijama.

O iskapanjima na već poznatim zonama, kao i o iznenadnim otkrićima, odmah treba informirati nadležne ustanove, koje će poduzeti sve potrebne mjere za zaštitu (*in situ*, ili pak u za to određenoj ustanovi, ili samo u obliku grafičke, foto i pisane dokumentacije).

Problem financiranja zaštite pojedinačnog arhitektonskog objekta ili arhitektonsko-urbanističkog kompleksa, jedan je od važnih činilaca ovog procesa. Ukoliko ekonomski izvori pojedinih zemalja nisu takvi da omogućuju financiranje zaštite spomenika od međunarodnog značaja, predložena je internacionalna financijska pomoć za realizaciju te zaštite.

Budući da su mnogi objekti od kulturno-historijske vrijednosti u privatnom vlasništvu, njihovim vlasnicima je potrebno osigurati financijsku pomoć u vidu poreskih olakšica, koje će ih stimulirati na čuvanje, održavanje i popravljavanje arhitektonskog nasljeđa.

Čovječanstvo je u stalnom procesu ekonomske i društvene evolucije što uvjetuje transformacije, koje utječu na sve vidove ljudskog djelovanja, među ostalim i na urbanizam i arhitekturu. Stalne promjene na proizvodno-tehničkom i društveno-političkom planu mijenjaju postojeće i stvaraju nove urbane aglomeracije. Napuštanje ruralnih i manjih urbanih aglomeracija i migracije prema većim urbanim centrima, promjene u načinu života i građenja, pojava novih materijala i tehnologija, narastajući promet i zadovoljenje njegovih djelomičnih potreba, rušenjem starih struktura, ekonomski aspekti koji vode ka većem profitu, su samo neki od faktora koji su u znatnoj mjeri utjecali na transformiranje starih urbanih struktura. Progresivna kretanja u društvu su odraz općeg napretka i ne treba ih sputavati, već usmjeravati u pravcu koji će poboljšati, a ne degradirati sredinu u kojoj živimo. U želji da se uspostavi planska ravnoteža između prirodnih i graditeljskih vrijednosti kulturnog nasljeđa uopće, potrebno je sprovesti adekvatnu valorizaciju, zaštitu i revitalizaciju prirodnih i urbanističko-arhitektonskih vrijednosti. Zaštita, restauracija i revitalizacija spomenika i spomeničkih cjelina od historijskog ili umjetničkog interesa su moguće i vrijedne, ako su bazirane na ekonomskoj i društvenoj funkciji, koje će ih integrirati u suvremeni urbani ili ruralni život.

Potpuna integracija će biti ostvarena odgovarajućim planiranjem na svim nivoima, koje će najprihvatljivijim načinom riješiti probleme izgradnje okoline. Reorganizacija mora osigurati harmoničan život starog – nasljeđenog i novog – suvremenog, pod uvjetom da se nasljeđe sačuva u autentičnom obliku.

Obzirom da svugdje u svijetu zabrinjavajućom brzinom nestaju izuzetno vrijedni kulturno-historijski ansambli, gradovi, sela i prirodne rijetkosti, svjetska javnost se ponovo zauzela za iznalaženje pogodnih formi, koje će u neminovnim transformacijama sačuvati vrijednosti i spriječiti degradacije koje rapidno vode ka uništenju svjetske baštine.

Poslije Venecijanske povelje, značajnog međunarodnog dokumenta, Organizacija Ujedinjenih Naroda za obrazovanje, nauku i kulturu, i druge Međunarodne organizacije su donijele više dokumenata među kojima ističemo slijedeće:

- Preporuku o zaštiti kulturnih dobara ugroženih javnim radovima, 1968. godine.
- Preporuku o zaštiti kulturnog i prirodnog nasljeđa na nacionalnom planu, 1972. godine.
- Evropsku povelju arhitektonskog nasljeđa, donijetu od strane Komiteta Ministara Evropskog Savjeta u septembru 1975. godine.
- »Amsterdamsku deklaraciju«, donijetu na Kongresu evropskog arhitektonskog nasljeđa u oktobru 1975. godine.
- Preporuku o zaštiti historijskih ansambala, gradova i sela i njihovoj integraciji u suvremeni život, dokumentu pripremljenom na UNESCO-voj Warszawskoj konferenciji u februaru 1976. godine.

Pored spomenutih dokumenata, posebno treba istaknuti konvencije koje je pripremio UNESCO¹²⁾ i dao zemljama – članicama na usvajanje, a to su:

- Konvencija o zabrani i spriječavanju nezakonitog uvoza, izvoza i prenošenja kulturnih dobara, 1970. godine. Ovu je konvenciju do 31. oktobra 1982. godine prihvatilo 50 zemalja.
- Konvencija o zaštiti kulturnog i prirodnog nasljeđa od svjetskog značaja, 1972. godine. Dopune ove konvencije su učinjene na II zasjedanju Komiteta u Washington-u, 1978. godine. Do 31. oktobra 1982. godine 67 zemalja je ratificiralo ovu konvenciju.

Prema Amsterdamskoj deklaraciji, jedinstvena evropska arhitektura ima značajnu i neprocjenjivu vrijednost i zajedničko je nasljeđe svih naroda, a obuhvaća pojedinačne objekte izuzetne vrijednosti, njihovu neposrednu okolicu, gradske četvrti, cjeline i sela od historijskog i kulturnog značaja. Ponovno je potcrtana dužnost svih naroda Evrope da je to nasljeđe potrebno zaštititi od zapuštanja (zanemarivanja), propadanja, nekontroliranog rušenja, narušavanja harmonije uslijed novih građevina i prekomjerne saobraćaja.

Stare dijelove treba rehabilitirati, gdje je to moguće, bez znatnijih promjena društvene strukture, omogućujući svim društvenim slojevima uživanje u blagodatima zahvata koji je financiran zajedničkim sredstvima. Lokalnim vlastima i privatnim vlasnicima treba osigurati finansijsku pomoć, kako bi restauracija, konzervacija i održavanje baštine bilo što efikasnije.

Zakonske i administrativne mjere treba pojačati i proširiti, dajući lokalnim vlastima jasno utvrđena ovlaštenja u pogledu arhitektonskog nasljeđa.

Očuvanje arhitektonsko-urbanističke baštine treba biti jedan od značajnih zadataka urbanističkog i prostornog planiranja. Taj problem treba sagledati kompleksno, uz stalnu suradnju konzervatora i urbanista i blagovremeno uključiti u sve studije i planove. Do nedavno pitanje kulturne baštine je razmatrano parcijalno ili kao drugorazredno.

Politika regionalnog planiranja, svojim ispravnim stavom, znatno može doprinijeti pravilnoj zaštiti, potstičući nove djelatnosti u zonama privrednog opadanja, u namjeri da se spriječi depopulacija, koja direktno utječe na zanemarivanje i propadanje starih urbanih cjelina. Politika zapošljavanja, lociranje novih aktivnosti, saobraćaj se usmjeravaju tako da se ublaži pritisak na stare gradske četvrti. Da bi urbanisti i planeri ispravno mogli pristupiti ovom problemu neophodno je inventarizirati sve objekte, arhitektonske cjeline i lokalitete od posebnog značaja, sa naznakom zona zaštite. Metode i postupke restauracije i revitalizacije spomenika i spomeničkih cjelina treba usavršavati, a njihov spektar proširiti i bolje koristiti. Očuvanje kulturnog nasljeđa se uvrštava u dugoročne programe.

Da bi sadašnje i buduće generacije mogle cijeniti kulturnu baštinu i zauzeti ispravan stav za njeno očuvanje, neophodno je, pojačati edukacione mjere na lokalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou, jer ovaj problem ne smije biti prepušten isključivo brizi stručnjaka.

Na Warszawskoj konferenciji, međunarodnom skupu od 43 zemlje – članice, uzela su učešće 92 eksperta različitih zanimanja (arhitekti i urbanisti, sociolozi, konzervatori, ekonomisti, pravnici, profesionalni političari i predstavnici raznih međunarodnih organizacija).

Usaglašavajući svoje stavove, grupa je jednoglasno prihvatila konačan tekst preporuke. Tekst potvrđen na jesenjem zasjedanju Generalne Skupštine UNESCO-a, je stupio na snagu u svim zemljama članicama, čija je dužnost da putem nacionalnih zakonodavstava, ili na neki drugi način, sprovedu formuliране principe i norme. Ova preporuka se oslanja na već spomenute međunarodne dokumente i donosi specifične mjere pravnog i administrativnog, finansijskog i tehničkog karaktera. U zaštitu i revitalizaciju kulturno-historijskih centara i ruralnih naselja, pored arhitekata, konzervatora, historičara i urbanista treba uključiti i niz drugih specijalista, kako bi postavljeni zadatak bio kompleksno sagledan i realiziran. Lokalitete pod zaštitom, ne možemo posmatrati izolirano od okoline, jer s njom čine koheziono jedinstvo. Pojam okoline obuhvaća, ne samo, prirodni već i izgrađeni okvir, koji je nastao kao faza biološkog rasta naselja i s njim predstavlja višestruko vezanu cjelinu, kako u vizuelnom tako i u urbanom, društvenom, ekonomskom, ... smislu. Zbog toga, se izolacija i dislociranje spomenika ne mogu prihvaćati, osim u slučaju postojanja izuzetno važnih argumenata.

12) 1954. godine donijeta je Konvencija za zaštitu kulturnog nasljeđa u slučaju oružanog sukoba. Do 31. oktobra 1982. godine ratificirale su je 71 zemlja.

Zaštita se bezuvjetno proširuje i na tipične seoske ambijente, jer njihovo propadanje poprima sve veće razmjere. Ugroženost odnosno zapuštenost ovih naselja, je uvjetovana modernizacijom poljoprivredne eksploatacije kao i stalnom migracijom seoskog stanovništva prema gradovima.

Zaštita i reintegracija kulturno-historijske baštine uopće, nije samo zadatak stručnjaka i vlada, već i građana na čijoj se teritoriji ona nalazi. Lokalni organi je trebaju štiti od svih oblika degradacije, a to je: neadekvatno korištenje, pregrađivanje, doziđivanje, rušenje i izgradnja neadekvatnih objekata po stilu, harmoniji volumena i odnosa sa prostorom, upotreba neprikladnih materijala i boja, ... jer će oni znatno ugroziti već priznate arhitektonsko-urbane vrijednosti i doprinijeti nestajanju onih kvaliteta, koji su i inicirali njihovu zaštitu.

Izrada odgovarajućih inventara za značajne cjeline i detaljan studij tog zaštićenog prostora sa demografskog, ekonomskog, društvenog, arhitektonsko-urbanog i kulturno umjetničkog aspekta činit će osnov za izradu planova aktivne zaštite. Realizaciju ovih planova i kontinuiranu koordinaciju zainteresiranih strana, prema preporuci, treba sprovoditi jedan organ vlasti, kojeg uvjetuje društveno uređenje odgovarajuće zemlje.

Kao i sve dosadašnje preporuke i ova je razmatrala financijske probleme, bitan činilac u procesu konzervacije, restauracije i rehabilitacije pojedinačnih kulturno-historijskih spomenika i cjelina, i predviđela namjenske društvene investicije u budžetima odgovarajućih organa vlasti, fiskalne olakšice i zajmove, pod povoljnim uvjetima za privatne vlasnike, koji sprovode spomenute programe.

Da bismo osigurali kontinuirani napredak teorije i praktične primjene konzervacije, restauracije i rehabilitacije kulturne baštine, neophodno je podsticati sistematska istraživanja (od kompleksnih problema starih urbanih jezgri, do alteracije materijala potrebnog za realizaciju).

Warszawska konferencija je imala za cilj da u najvećoj mogućoj mjeri sjedini svjetska saznanja i stavove o čuvanju kulturno-historijske baštine, i da da smjernice i preporuke svim zemljama članicama, za što efikasniju i ispravniju integraciju starog i novog.

Postoji prirodna i kulturno-historijska baština od izuzetne, univerzalne i neprocjenjive vrijednosti, ne samo u nacionalnim, već i u međunarodnim razmjerama. Propadanje ili nestajanje tih nenadoknadivih vrijednosti različitih civilizacija, je gubitak za cijelo čovječanstvo. Da bi se osigurala identifikacija, posebno zaštita i prezentacija ovih dobara, Generalna skupština UNESCO-a je usvojila 1972. godine Konvenciju o zaštiti svjetske kulturne baštine. Zadatak joj je da dopunjava, a ne konkurira programima njenog očuvanja na nacionalnom nivou.

Konvencija ističe da prirodnoj i kulturnoj baštini prijeti sve veća opasnost, ne samo od tradicionalnih

uzroka razaranja već i od promjena socijalnih i ekonomskih uvjeta u kojima se nalaze.

Dužnost potpisnika ove konvencije, je da osiguraju identifikaciju, zaštitu, konzervaciju, prezentaciju i prijenos najvrijednije univerzalne kulturne i prirodne baštine budućim generacijama.

Prema konvenciji »kulturnim nasljeđem«, smatra-mo slijedeće:¹³⁾

»spomenici: arhitektonska djela, djela monumentalne skulpture i slikarstva, elementi ili strukture arheološke prirode, natpisi, nastambe nastale u udubljenjima i kombinacije spomenutih djela, koji su istaknute univerzalne vrijednosti sa historijskog, umjetničkog ili naučnog gledišta;

grupe građevina: grupe pojedinačnih ili grupiranih građevina, koje su zbog svoje arhitekture, homogenosti ili mjesta u pejzažu istaknute univerzalne vrijednosti sa historijskog, umjetničkog ili naučnog gledišta;

»cjeline: ostvarenja čovjeka ili ostvarenja čovjeka i prirode i arheološke cjeline, koje su istaknute univerzalne vrijednosti sa historijskog, estetskog, etnološkog ili antropološkog gledišta.«

Izradom planova i programa i uključenjem baštine u suvremene životne tokove, osigurat će se njena aktivna zaštita.

Zemlje se obavezuju, da će usavršavati naučne, tehničke studije i istraživanja, usvojiti vlastite zakonske, administrativne i financijske mjere i podržavati osnivanje i razvoj nacionalnih ili regionalnih centara za zaštitu, konzervaciju i prezentaciju kulturne baštine. Konvencijom je zagarantiran suverenitet zemlje u kojoj se kulturno dobro nalazi, a ostale zemlje daju svoju pomoć u identifikaciji, zaštiti, konzervaciji i čuvanju.

Na Konferenciji je donijet i zaključak o formiranju Međuvladinog Komiteta za zaštitu svjetske kulturne i prirodne baštine pod nazivom »Svjetski komitet za nasljeđe«, a dužnost mu je da:

- definira kriterije za upis kulturnih i prirodnih dobara na »Listu Svjetske kulturne baštine« i »Listu Svjetske kulturne baštine u opasnosti«;¹⁴⁾
- prima i proučava zahtjeve za međunarodnu pomoć u osiguranju zaštite, konzervacije, prezentacije ili rehabilitacije, pa čak i identifikacije svjetske baštine;
- određuje prioritetnu listu, za pružanje pomoći i odlučuje o korištenju Fonda;¹⁵⁾
- koordinira sa internacionalnim i nacionalnim vladinim i nevladinim organizacijama, Internacionalnim Centrom za studij zaštite i restauracije kul-

13) Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, UNESCO, Paris, 16. November 1972. article.

14) Na ovu se listu upisuje baština univerzalne vrijednosti koja je u ozbiljnoj i specifičnoj opasnosti i kod koje su potrebni veliki konzervatorski zahvati.

15) »Fond Svjetske baštine« (World Heritage Fund).

turne baštine (Rome Centre), Međunarodnim Savjetom za spomenike i cjeline (ICOMOS), Internacionalnom Unijom za konzervaciju prirode i prirodnih resursa (IUCN) i drugim;

- pruža internacionalnu pomoć nacionalnim ili regionalnim centrima u obuci osoblja i specijalista na svim nivoima.

Zadatak spomenutih dokumenata je da iniciraju, usmjere, pomognu i obuče kako treba sprovoditi aktivnu zaštitu nasljeđa, sa željom da se budućim generacijama prenese u autentičnom obliku. Zaštita ne smije biti sama sebi cilj, već je nerazdvojni dio ideje reanimacije i integracije kulturno-historijskih vrijednosti u društvu.

Kvalitet i modalitet očuvanja kulturno-historijske baštine ne zavisi samo od administrativnih mjera, konvencija, deklaracija, povelja i preporuka, već i od mnogih raznovrsnih činilaca.

Mjerama planiranja, na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou, baštini treba osigurati u suvremenom i budućem životu značajno mjesto, i definirati nove funkcije, koje će istaknuti, a ne degradirati nje-

ne vrijednosti. Važno je shvatiti urgentnost ovog problema i izmijeniti zastarjele zakone, a nove prilagoditi zahtjevima aktivne zaštite.

Materijalna podloga je, takođe, veoma značajna za sprovođenje revitalizacije, pa je neophodno razraditi sistem i donijeti mjere za veću akumulaciju kapitala, koji će osigurati efikasno sprovođenje zaštite. I šira društvena zajednica, mora dati svoj doprinos, jer briga za baštinu ne treba biti prepuštena isključivo specijaliziranim Institucijama i stručnjacima. Zato je neophodno sistematski razvijati svijest o značaju i ulozi baštine i osigurati potrebne uvjete za afirmaciju umjetničkih djela u prostoru egzistencije. Masovnim sredstvima informiranja i edukacionim mjerama, učinit će se mnogo na upoznavanju i animiranju javnosti o kulturnoj baštini, uzrocima njene degradacije i načinu zaštite i očuvanja. Veoma je važno sprovoditi sistematsku politiku formiranja specijaliziranih kadrova, potsticati i usavršavati naučna istraživanja.

Samo zajednički naponi mogu dati stvaran doprinos u očuvanju ostataka prošlosti, koje smo dužni očuvati za buduće generacije.

LITERATURA

Amsterdamska deklaracija, oktobar 1975. — Informativni Bilten 134 novembar. Beograd, Stalna Konferencija gradova Jugoslavije.

A. Barbacci. — Il restauro dei monumenti in Italia. Polig. dello Stato, 1957.

B. M. Feilden. — Uvod u konzerviranje kulturnog nasljeđa. Zagreb, Društvo Konzervatora Hrvatske, 1981.

C. Brandi. — Teoria del restauro. Roma, 1963.

C. Ceschi. — Teoria e storia del restauro. Roma, Marito Bulzoni Editore, 1970.

C. Perogalli. — Monumenti e metodi di valorizzazione. Milano, 1954.

Dž. Čelić. — Naslijeđene urbane strukture i uloga arhitekta-urbaniste u njihovim transformacijama. Simpozijum, Mjesto i uloga arhitekta i urbaniste u komuni (Sarajevo, mart 1976).

L. Crema. — Monumenti e restauro. Milano, 1959.

Les monuments historiques de la France E. Viollet-le-Duc — m. 1; 2, gen. gun. 1965.

P. Gazzola. — The Past in the Future. Rome Centre, 1969.

R. Bonelli. — Architettura e restauro. Venezia, 1959.

R. Pane. — Città antiche ed edilizia nuova. Napoli, Ed. scientifica Italiana, 1959.

R. Pane. — Relazione generale sui problemi della conservazione e del restauro. U »Atti del Convegno di Storia dell'Arch.«, Palermo.

R. Pane. — Restauri e problemi di ambiente, u »Architettura Cantiere« n. 6, 1955.

Stevan Tomić. — Pravna zaštita spomenika kulture u Jugoslaviji. Beograd, Savezni Institut za zaštitu spomenika kulture, 1958.

W. Frodl. — History of Restoration. Rome Centre, 1970.

Zbornik zaštite spomenika kulture — knjiga I, 1950., Savezni Institut za zaštitu spomenika kulture, Beograd.

ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA NA KASTELU U BANJALUCI

U zemljotresu 1969. god. bili su razoreni objekti unutar bedema tvrđave »Kastel«. Poslije raščišćavanja tvrđave izvršena su sistematska arheološka iskopavanja na jednom dijelu ovog prostora. Razloga za taj rad bilo je više. Područje Banjaluke veoma je malo arheološki istraženo. Na užem području, u samom centru grada, između desne obale Crkvene i lijeve obale Vrbasa, gdje je ranije nalažen u manjoj količini antički građevinski materijal i novac, nalegla je u tursko doba aglomeracija i sagrađeno oveće vojno utvrđenje-Kastel. Podaci iz istorijskih izvora za područje Banjaluke do sada nisu imali u većini slučajeva materijalnu potvrdu. U rasvjetljavanju toga ovog puta se pošlo od pretpostavke da je na mjestu tvrđave Kastel bio ranije rimski logor, a na potezu Kastel-Ferhadija džamija canaba, te da se srednjovjekovni grad nalazio uz lijevu obalu Vrbasa na ušću Crkvene, zapravo na užem području Kastela.

Arheološki radovi na Kastelu su izvedeni u šest kampanja, od 1971. do 1974. god.¹ Istočni dio je bio najpogodniji za vršenje sistematskog iskopavanja. Ukupno je iskopana površina od oko 600 m², a tokom vađenja zemlje iz tabija i čišćenja bedema stalno je sakupljan arheološki materijal, koji je tamo dospio u vrijeme nasipanja tabija. Probne sonde su postavljene po raznim mjestima, da bi se moglo orijentirati o stanju arheoloških slojeva i nalaza i lokalizirati dio nalazišta sa najbolje očuvanim slojevima. Ustanovljeno je kao takvo područje oko sonde E, pa se je tu izvršilo sistematsko iskopavanje na površini od oko 400 m² (Pl. 1).

Banjaluka leži u dolini okruženoj sa tri strane brdima i prosječnoj tokom Vrbasa, koji ujedno otvara put saobraćajnici ka sjeveru.

Grad leži na granici dvije prirodne, a time i privredne cjeline. Sjeverno od Banjaluke je ravnica Lijeve polja, koja pripada krajnjem južnom dijelu Panonske nizije. Južno, neposredno iza Banja Luke,

oko 4 km, već u Gornjem Šeheru počinje brdovit i teže prohodan, kamenit teren, koji prirodne karakteristike opredjeljuju za stočarstvo. Dalje na jug i zapad su bogata rudna nalazišta.

Svojim položajem naselje u Banjaluci imalo je i važan komunikacijski značaj. Još je antički put prolazio kroz područje današnjeg grada i bio je dio ceste Salona-Servitium.² Možda je drugi put vodio iz okoline Zenice ka Vrbani i u Banjaluku, i povezivao krajeve srednje Bosne sa cvim predjelima.³

Arheološki nalazi na širem području Banje Luke grupisani su na dva lokaliteta: u Gornjem Šeheru,⁴ te u Donjem Šeheru oko Kastela. Gornji Šeher je smješten na tercijarnim stijenama, na izlazu Vrbasa iz kanjona. Na desnoj, nešto široj obali Vrbasa, su na lokalitetu »Ilidža« termalni izvori, za koje se pretpostavlja da su bili dio naselja iz rimskog doba.⁵

Drugi lokalitet je dakle u Donjem Šeheru, između lijeve obale Vrbasa i desne obale Crkvene, oko 3,5 km sjeverno od Gornjeg Šehera. Tu je kasnije bio centar naselja iz turskog doba, a ostao je i kroz kasnije periode centar Banjaluke. Ovaj dio grada se već proteže na aluvijalnom ravničarskom terenu. Tu je sagrađena turska tvrđava Kastel na malom uzvišenju na lijevoj obali Vrbasa, južno od ušća Crkvene. Tokom vijekova, radovima i adaptacijama na tvrđavi i oko nje izmjenjen je prvobitni izgled terena. Strana prema Vrbasu strmo pada, a prema Crkvenoj strani prilaze blagim padom do korita rijeke. Na zapadu, prema Ferhadiji, blage kose se dotiču prirodne komunikacijske linije, kuda je prolazila još antička cesta. Takvo uzvišenje je bilo pogodna strateška tačka, a nastanjeno je još od praistorije.

Već je davno iznesena pretpostavka o postojanju i rimskog logora na ovom lokalitetu.⁶ Treba da se podvuče značaj koji bi imalo naselje i logor na takvom mjestu, na kraju ravničarskog i početku brdo-

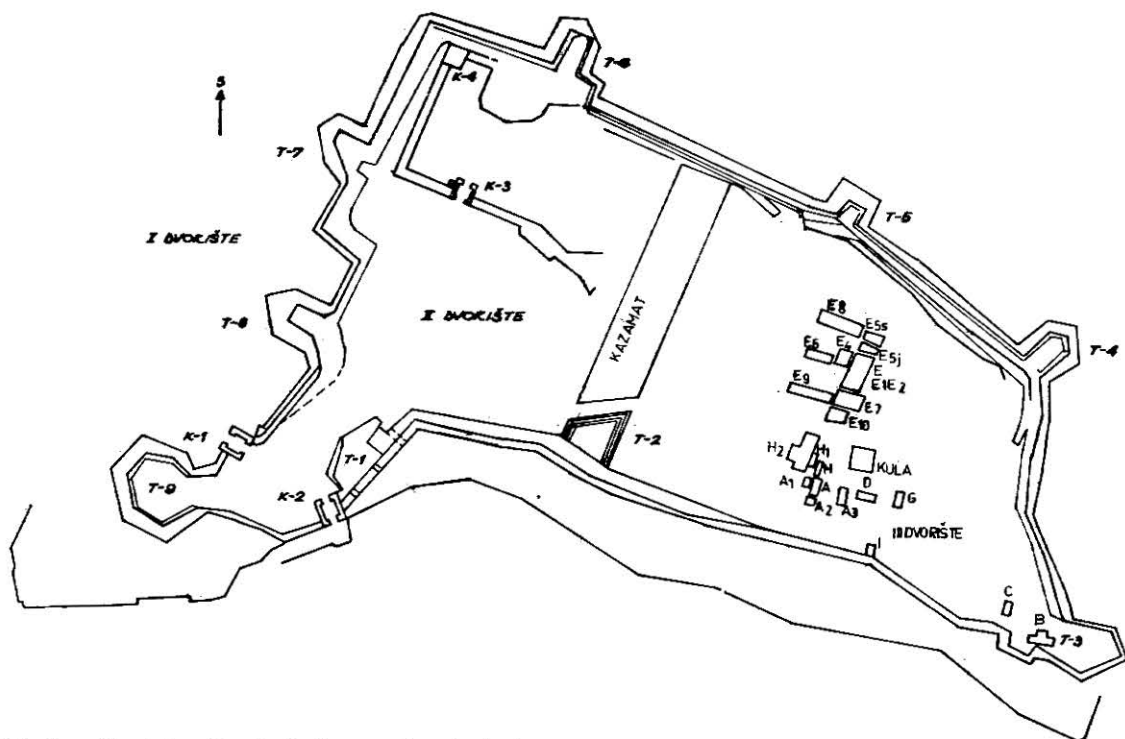
1. U radovima su učestvovali pored rukovodioca radova dr Irme Cremošnik, arheolozi Z. Žeravica, L. Žeravica i M. Filipović. Plan je snimljen od strane Geodetskog servisa u Banjaluci. Tokom radova štampano je nekoliko izvještaja od I. Cremošnik, Kastel, Banja Luka-gradina sa slojevima od preistorije do danas, Arheološki pregled 14, 1972, str. 113-134; ista, Otkriveno slovensko gradinsko naselje u Kastelu u Banjoj Luci, Zbornik krajiških muzeja 1973, Banja Luka 1973, str. 193-105; L. Žeravica, Kastel, Banja Luka kompleksno utvrđenje, Arheološki pregled 15, 1973, str. 112; ista, Kastel, Banja Luka, višeslojno naselje unutar turskog utvrđenja, Arheološki pregled 16, 1974, str. 129. Ovaj rad je pripremljen za štampu 1977. godine.

2. I. Bojanovski, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Sarajevo 1974, str. 95.

3. Hoffer A., Rimski natpis iz Fazlića, Glasnik zemaljskog muzeja 1893, str. 322-323.

4. Jelovac V., Banja Luka u prošlosti, Banja Luka 1960, str. 12; Bojanovski I., Dolabelin sistem, str. 95.

5. Pašalić E., Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1960, str. 24, 100. Međutim, istraživanja 1980. god. koja su vršena po projektu dr I. Bojanovskog nisu otkrila ovdje ostataka iz rimskog perioda.

PL. 1 — Kastel — Banja Luka — situacioni plan i otkopane površine

vitog predjela, a vjerovatno i u blizini provincijske rimske granice. Relativno bogatstvo antičkog sloja sada otkrivenog na Kastelu, uz ranije poznate nalaze na ovom području, ukazivalo bi na okolnost da se ovdje moglo raditi o većem rimskom nalazištu-logoru sa podgrađem.⁷ U blizini Kastela, na ravnoj obali Crkvene, na Govedarnici pretpostavljeno je da su bili temelji neke rimske zgrade, a tu je nađen i odlomak natpisa sa formulom DM.⁸ Na potezu od Kastela do Ferhadije nalažen je antički novac i cigla, a nešto južnije, ali još uvijek u granicama koje zatvara desna obala Crkvene bilo je antičkog građevinskog materijala i novca.⁹ Na obali Crkvene blizu Kastela nađen je natpis posvećen Jupiteru, zaštitniku mjesta.¹⁰ Pošto je taj spomenik postavljen od konzularnog beneficijarija iznesena je pretpostavka da se ovdje može locirati naselje municipalnog ranga ili centar autohtone civitas.¹¹ Ovo antičko naselje imalo je bogato sjeverno zaleđe, također naseljeno u to vrijeme. Uz antičku komunikaciju koja je vodila od Banjaluke uz dolinu Vrbasa ka sjeveru, otkriveni su ostaci antičkih naselja u Trnu, Laktašima i Mahovljanima, zatim ciglane u Ramićima i Barlovcima, te gradine na kojima su bile strateške tačke i u antičko doba (u Šušnjarima, Glamočanima i Bakin-

cima).¹² U Hrvacanima i Šargovcu nađen je kasno-antički arheološki materijal, u Mahovljanima kasno-antička grobnica, a u Laktašima novac iz III i IV vijeka.¹³

Nadalje, poznato je da se toponim Kastel tokom vremena udomačio u našim krajevima i predstavlja naziv za kasnije srednjovjekovno utvrđenje.¹⁴ Prema dosadašnjim razmatranjima u literaturi, na ovom lokalitetu u Banjoj Luci su se očekivali ostaci srednjovjekovnih zidova i pokretni arheološki materijal tog perioda. Naime, iznesena je pretpostavka po kojoj je na mjestu današnje turske tvrđave bio Vrbaski grad, a u Gornjem Šeheru srednjovjekovna Banja Luka.¹⁵ O postojanju srednjovjekovnog grada (naselja) čiji nam karakter još nije poznat ukazuju i dva toponima: Crkvena i Lauš, potom natpis na zvonu sahatkule u Banjoj Luci iz 1501. god, kao i to da Ferhadpaša u svojoj zakladnici samo spominje platu za sahadžiju, a ne i za gradnju sahat kule.^{15a}

6. Pašalić E., Antička naselja, str. 98; Skarić V., Banja Luka i njena okolina u davniini, Otadžbina 1924, br. 32.

7. Up. za naselja uz logore Pašalić E., Antička naselja, str. 99.

8. Skarić V., Otadžbina 1924, br. 32.

9. Jelovac V., nav. djelo, str. 7-12.

10. Patsch K., Epigrafski nalazi iz 1895, Glasnik Zem. muz. 1895, str. 574-577.

11. Bojanovski I., Dolabelin sistem, str. 95.

12. Pašalić E., Antička naselja, str. 25; Bojanovski I., Dolabelin sistem, str. 96-98 sa svom ostalom literaturom.

13. Paškvalin V., Nalaz sa gradine Hrvacani kod Banjaluke, Glasnik Zem. muz. 1957, str. 259-262; V. Nikolić, Rimski sarkofag iz Šargovca, Glasnik Zem. muz. 1960/61, str. 329-330; Miletić N., Do završnih stoljeća srednjeg vijeka, Monografija o Laktašima, Laktaši 1971, str. 21; Pašalić E., Antička naselja, str. 25.

14. Anđelić P., Srednjovjekovni gradovi na Neretvi, Glasnik Zem. muz. 1958, str. 233.

15. Bejtović A., Banja Luka u tursko doba, Naše starine I, 1953, str. 92; Kreševljaković H., Stari bosanski gradovi, Naše starine I, 1953, Sarajevo, str. 26 sa svom ostalom literaturom.

15a. Up. nap. 15, passim.

OPIS SLOJEVA U SONDAMA

Turski i kasnosrednjovjekovni sloj

Arheološka istraživanja, su obavljena tako da su u prvim kampanjama vršena probna sondažna iskopavanja da bi se ustanovilo stanje slojeva i nalaza. Iskopano je sedam takvih sondi u III dvorištu, tj. u istočnom dijelu tvrđave (Pl. 1). U jugoistočnom dijelu Kastela postavljene su sonde B i C. U obje je sloj bio oštećen. U sondi B na 3 m. dubine otkriven je ulaz sa stepenicama u podzemnu prostoriju sa svodom, koja je ozidana tesanim kamenjem. Na dnu stepenica nađena je austrijska krajcara iz 1851. god. (u to vrijeme je vjerovatno ovaj ulaz i zatrpan). U sondi C sloj poremećenog šuta se proteže do dubine 3,20 m, i leži na žutoj šljunkovitoj zemlji. Iza baraka je iskopan jedan rov, ali on je u arheološkom smislu bio prazan.

Probne sonde I, G i F su oko 25 m zapadno od sondi B i C, ali također u južnoj polovini III dvorišta, bliže bedemu prema Vrbasu (Pl. 1). U sve tri sonde stanje slojeva je uglavnom isto. Prvo je sloj šuta, kao i u svim ostalim sondama istočnog dijela Kastela. Sloj šuta varira od 0,00 do 0,40–0,80 m. Ispod sloja šuta je sloj crno-smeđe zemlje sa više ili manje šljunka. Promjena u sastavu zemlje je očita, ali novija keramika i hule se sporadično protežu do dna ovog sloja, na dubini oko 1,30 m. Iako se ovakav arheološki materijal iz šuta proteže po cijelom sloju recipročno se mijenja odnos prema dnu sloja. Kasnosrednjovjekovne keramike i dijelova crepulje je mnogo više u ovom sloju crno-smeđe zemlje. Srednjovjekovna keramika je pomiješana sa antičkom što sve ukazuje na izvjesna oštećenja prvobitnih slojeva. Zapadno od prethodnih sondi je grupa sondi D i A do A₃ (Pl. 1). U sondi D je situacija slična kao u ostalim sondama. Šut je dubok oko 0,50 m, a odvojen je od kasnosrednjovjekovnog sloja slojem gara, te se ovdje može računati sa srednjovjekovnim slojem koji nije oštećen kasnijim građevinskim aktivnostima u turskom periodu kojem pripada sloj šuta.¹⁶ Na dubini od 0,60 m do 1,10 m ima dosta kamenja kao i u drugim sondama (E₂, E₄, E₆, E₈ i E₉). Srednjovjekovni sloj ovdje je dubok do 2 m. U njemu je bilo dosta mlađe srednjovjekovne keramike sa tragovima gareži na njoj.

U sondama A, A₁, A₂ i A₃ (Pl. 1) šut se proteže na dubini od 0,00 do 0,70 m, a ispod njega kao i u kuli i sondama D, E₆ i E₇ su ostaci popločane površine-turske kaldrme. I ovdje na početku srednjovjekovnog sloja se u prvih 0,20 m ispod kaldrme (0,70 do 0,90 m) javlja izmiješana turska i kasnosrednjovjekovna keramika. Turska keramika se dakle postepeno gubi idući u dubinu kasnosrednjovjekovnog sloja - sloj crno smeđe šljunkovite zemlje – tako da od 0,90 m turske keramike više nema. Antička keramika se pojavljuje vrlo sporadično u ovom kasnosrednjovjekovnom sloju.

Ovim je u pogledu stanja slojeva i na ovom dijelu Kastela ponovljena situacija kao na području sondi I, G i F. U sondi A₂ na dubini 1,70 do 2,10 m pojavljuje se sloj crne mrke zemlje, a u njemu je nađeno vrlo malo fragmenata antičke keramike no ipak dovoljno da ukaže na postojanje dijela antičkog sloja.

U sondi H koja je proširena sondama H₁ i H₂ (Pl. 1), u sloju šuta do 0,50 m je bilo keramike novijeg datuma kao i turske, a ispod (od 0,50 do 1,50 m) metar dubok bio je ukop u prethistorijskom sloju. U ukupu je bilo mnogo ukrašene srednjovjekovne keramike, nešto malo keramike novijeg datuma i rimskih cigli, tako da se može pretpostaviti po sastavu materijala da je ukop napravljen u novije vrijeme te je materijal koji daje, bez stratigrafskog značenja. O prethistorijskom sloju na ovom dijelu biće kasnije raspravljano.

Među supstrukcijama kule u dvorištu III (Pl. 1), građene i kaldrmisane u turskom periodu, nađeno je dosta kasnosrednjovjekovne keramike i gara i to na kaldrmi koja je bila 0,70 m ispod površine (Sl. 2).

Slika 2. Osnova kule

Ova keramika je vjerovatno bila nabacana na tursku kaldrmu sa nekog okolnog prostora gdje se nalazio kasnosrednjovjekovni sloj. Ispod kaldrme je bio sloj šljunka koji je služio za nivelaciju. Ispod sloja šljunka je bilo malo srednjovjekovne keramike i pokoji fragmenat antičke cigle i stakla, što opet ukazuje na

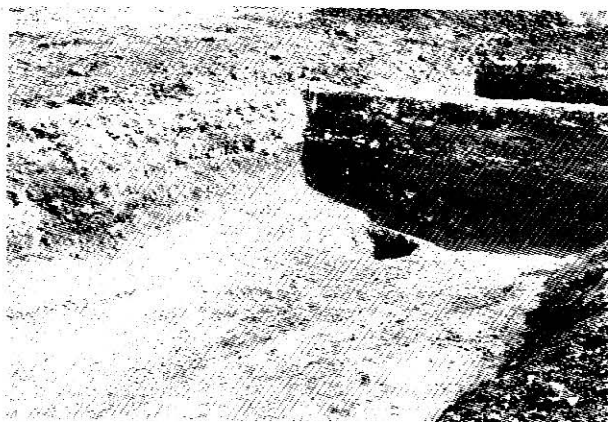
16. Gar se povlačio između I i II sloja još u sondama A₂, E₁, E₂, E₅, E₁₀.

određena oštećenja i miješanje slojeva. Stopa zida kule bila je 1,50 m duboko, a ispod zida kule su bile rupe pune gara i spaljenog drveta i ostataka drveta pomiješanog sa malterom, a u njemu nekoliko gvozdjenih klinova. Možda je ovo bila neka konstrukcija podzida u mekom i neravnom šljunkovitom tlu.

Kompleks sonde E postavljen je u pravcu sjever – jug u dužini od 33 m (Pl. 1). Prvi sloj u ovim sondama je do dubine 0,70 m. i pun je šuta, kreča, maltera i poslagane ili razrušene cigle recentnih zidova, koji pripadaju austrijskim ili savremenijim građevinama. U ovom sloju od arheološkog pokretnog materijala ima mnogo gledosane ili obične savremenije keramike, sporadično srednjovjekovne keramike i lula od gline. U njemu kao i ostalim dijelovima oko tabija i kazamata nalaženi su i novci turske provenijencije, venecijanski novci i jedan ugarski novčić iz 15. v.

Kod bedema južno od tabije IV pronađen je ovaj ugarski novčić, koji svakako na izvjestan način doprinosi datiranju kasnosrednjovjekovnog sloja (T XIV/5a, b). Periodu 17.–18. v. pripada bakreni novac Dalmatia et Albania (pod Venecijom), 1626–1797. g, sa natpisom na reversu DALMA ET ALBA, a na aversu SAN MARC VEN (T XIV/6a, b).^{16b} Uz tabiju 6 nađen je srebrni novac Leopolda II (austrijski car 1747–1792. g.), sa natpisom koji sa aversa prelazi na revers: Leopoldus dei gratia romanorum imperator semper augustus Germaniae Hispaniae Hungariae Bohemiae rex archidux Austriae dux Burgundiae princeps Transilvaniae (T XIV/7a, b). Kod tabije 8 nađen je jedan, a kod tabije 4 dva novčića od 40 groša (?), kovani u Carigradu 1255. g. po Hidžri (1840. g.) sa formulama Kustontinija, odnosno Pobjeda mu sjajna. . . (T XIV/8a, b, 16c). Ostalo su turski bronzani ili srebrni novci nađeni na kazamatu, kod kule 2, kod kule u centru III dvorišta, odnosno još nekoliko austrijskih novčića nađenih na raznim mjestima Kastela (T XIV/9a, b, 10a, b, 11a, 12, 13a, 14a, b).

Ovaj gornji – I sloj je jasno odijeljen od sljedećeg sloja kaldrmom kojom je skoro cijeli ovaj dio Kastela popločan na nivou 0,50–0,70 m. ispod površine (sl. 3). Ispod kaldrme je tanji sloj šljunkovite zemlje ili šljunka kao podloga. Ispod kaldrme se u svim slučajevima mijenja osnovni sastav zemlje. Počinje siva rastresita zemlja – kasnosrednjovjekovni sloj ili sloj II. U prvih 0,20 m toga sloja još se sporadično provlači arheološki materijal karakterističan za prethodni sloj, najvjerovatnije dospio ovdje u toku radova na postavljanju turske kaldrme. U donjem dijelu II sloja, tj. na dubini 0,90–1,20 m, uglavnom je bila kasnosrednjovjekovna keramika, životinjske kosti, mnogo tragova truljenja i komada gvozdene

Slika 3. Sonda E,

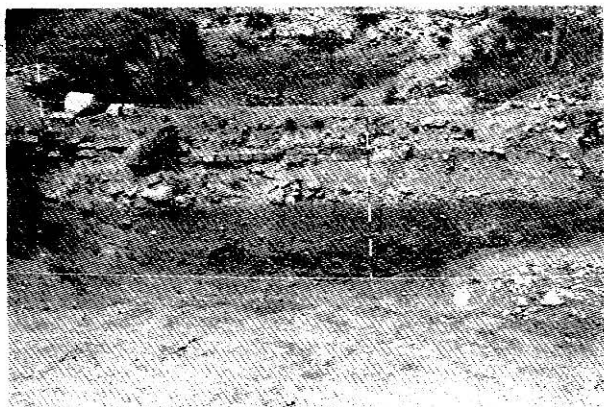
troske. U sondama E₅, E₇ i E₉ prvih 0,20 m sloja II bilo je uništeno nabacivanjem velikog kamenja i paljevinom, a u sondi E₇ bio je veći poremećaj jer šuta, kasnosrednjovjekovnog i čak antičkog arheološkog materijala ima u I sloju do kaldrme.

Kasnosrednjovjekovni sloj na prostoru ostalih sonde E uglavnom postaje čist i sa tipičnim kasnosrednjovjekovnim materijalom na dubini 0,90 do 1,20 m. Na tom nivou nalaze se u sondama E₁, E₂ i E₇, kao i u sondama E₆, E₈ i E₉ ostaci raznih podnica ili osnova kasnosrednjovjekovnih objekata, koje se sastoje od zapečene zemlje sa ostacima vatrišta i oko njih pepela, te od lomljenog kamena, vjerovatno ostataka uništenih zidova (sl. 3).

U sondi E₂ već u prvom sloju (sloj šuta) koji je nešto tanji, ali nalazima bogatiji nego u drugim sondama, ima dosta srednjovjekovne keramike. U drugom sloju i to u prvih 0,20 m nalazi se još mnogo pećnjaka, a sporadično se nalazi i turska keramika. Također je bilo mnogo tragova truljenja, uglja i pepela u crno-sivoj rastresitoj zemlji. Na dubini oko 0,90 m zemlja postaje intenzivnije crna i rastresita. Tu su i jači tragovi truljenja, a u ovom dijelu II sloja su nalažene i životinjske kosti, koje su otkrivene iznad ognjišta koje pripada osnovi kasnosrednjovjekovnog objekta. Osnova kasnosrednjovjekovnog objekta (određena prema arheološkom pokretnom materijalu nađenom iznad nje) omeđena je sa južne strane ukopanom kaldrmom koja je ovdje uništila sloj sive rastresite zemlje. Podloga osnove je od šljunka i žute zemlje kojom je vršeno niveliranje terena. Na takvoj podlozi je kamen preliven bijelim krečnim premazom (sl. 3). U jugozapadnom dijelu osnove bilo je ognjište. Gornja konstrukcija objekta kojem pripada ova osnova bila je najvjerovatnije od drveta. Na to upućuje činjenica da je sloj u ovom dijelu bio pun nagorjelih i ugljenisanih komadića drveta. Ispod osnove u crno-sivoj šljunkovitoj zemlji nalaženo je dosta komada keramike i životinjskih kosti, što ovdje potječe od radova na nivelaciji terena za osnovu. Dimenzije čitave osnove su od sjevera prema jugu 5 m, a od istoka prema zapadu 9 m.

16b. Cf. W. Crig: Cons of the world 1750-1850, str. 46.

16c. Turske novce obradila Ivanka Bilić.

Slika 4. Sonda E

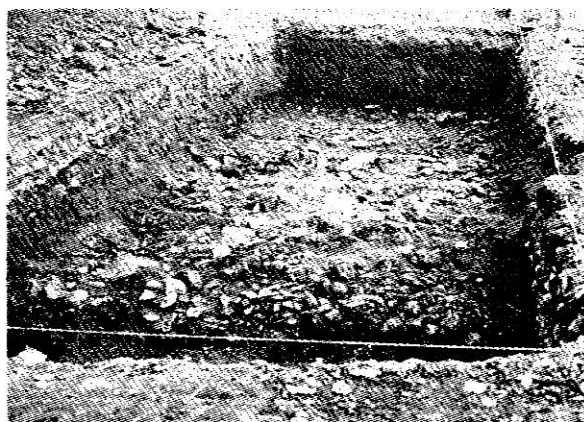
U sondi E₇ na dubini od oko 0,70 m proteže se također turska kaldrma. Ispod nje, kao i u drugim sondama, počinje sloj crno-sive pepeljaste zemlje, koja je rastresita i šljunkovita. U sloju ispod kaldrme bilo je mnogo lijepa, kamenja, žutog maltera i gline, a ispod tog dijela sloja je otkrivena podnica izrazite žute boje, nepravilnog oblika, sa dosta kamenja, koja se protezala od zapada prema istoku (sl. 4). Okolo podnice nalaženo je fragmenata srednjovjekovne keramike, smeđe-crvene i crvene boje i nagarene u vatri. Keramika je debelih zidova, poroznije fakture, što odaje manje kvalitetnu izradu. Ispod ove osnove u neujednačenom nabacanom sloju je dosta srednjovjekovne keramike. Na dubini od 1 m. je sloj šljunka, deo oko 0,15 m, ispod kojeg je uglavnom sterilni sloj, što se dobro prati u sjevernom profilu sonde E₇. U istočnom dijelu sonde na dubini poremećenog dijela sloja (0,60 m dubina) su konstatovane tri vatrišta, različitih dimenzija (promjera 0,80 m, 0,40 m i 0,75 m). Njihovo datiranje se ne može utvrditi, jer je iznad njih bilo mnogo šuta, ali vjerovatno pripadaju nivou navedene kasnosrednjovjekovne podnice.

U sondi E₁₀ situacija je nešto drugačija, jer je u njoj šut dubok oko 1 m, a u njemu ima materijala iz turskog vremena: keramike, potkova, čavala, troske i dijelova crepulje, kao i fragmenata srednjovjekovne keramike. Ispod dubine od 1 metra nije bilo keramike, iako se sastav zemlje (od 1,00 m do 1,50 m dubine) pun gara, šljunka, kosti, cigle, lijepa i sitnijeg kamenja, poklapa sa dijelom srednjovjekovnog sloja i trećeg sterilnog sloja u susjednim sondama u kojem je bilo vrlo malo kasnosrednjovjekovne keramike i dosta ostataka lijepa.

U svim ovim sondama proteže se treći, sterilni sloj, deo oko 0,15 do 0,20 m u kojem nije bilo keramike (sl. 4). Jasno je izražen u profilu kao međusloj između kasnosrednjovjekovnog i antičkog sloja, to jest, između sivo-pepeljaste, rastresite, šljunkovite zemlje srednjovjekovnog sloja i mrke zemlje u kojoj su bili antički nalazi. U antičkom sloju je bilo ponegdje kamenja i sitnih ostataka lijepa.

Zapadno od sonde E₅ – E₁₀ su sonde E₈, E₄, E₆ i E₉. Stanje u sondi E₉ je prirodni nastavak situacije iz sonde E₇. Na dubini od 0,70 m, uz istočni profil ove sonde je površina trošnog maltera 2,5 m dugačka prema zapadu, a malter je položen u sivo-crnu rastresitu zemlju. Do maltera se nalazi kamenje, a na dva mjesta na površini maltera koncentrisan je lijep. Ova osnova, koja bi mogla biti dio podnice, je dimenzija 6,5 m (u pravcu I–Z) × 3 m (u pravcu S–J). Iznad podnice je nalaženo, kao i u sondi E₇ »turskog« materijala i antičkih cigala, ali i dosta kasnosrednjovjekovne keramike. S obzirom na prisustvo tako raznovrsnog materijala kao i sekundarno upotrebljenog antičkog građevinskog materijala, vjerovatno je to nabacan sekundarni materijal na prvobitnu podnicu srednjovjekovnog sloja. Na osnovi je pored amornog lijepa i životinjskih kosti, nalaženo i komada metalne zgre. Svojim karakteristikama i po primarnom materijalu ova bi osnova dakle, odgovarala kasnosrednjovjekovnim osnovama, već opisanim iz II sloja u ostalim sondama. Ispod osnove je na istočnoj strani sonde crno-siva rastresita zemlja duboka do 1,30 m, a prema zapadu se penje do dubine 0,70 m, potom je zdravica, pa prema tome ovdje nema antičkog sloja. Penjanje zdravice je prirodni nastavak stanja terena od istoka prema zapadu.

U sondi E₆ ispod kaldrme, na dubini 0,75 m nalazi se kamenje od istočnog profila prema zapadnom (u dužini od oko 7 m), a prostire se i cijelom širinom sonde (oko 3,5 m). Ova »osnova« od kamenja ima dva nivoa. Uz istočni profil zdravica je na dubini 1,30 m kao i u sondi E₉, ali se penje prema zapadu i završava na dubini 0,70 m. Tako je i istočni dio »osnove« dublji, položen u crnu rastresitu zemlju. Kamenje je sitnije, kao da je krajnji ostatak nekog iskrčenog sloja. Ovaj dio osnove je dug u smjeru istok-zapad oko 2 m. Zapadno od njega, nakon 0,8 m je nabacano kamenje u dužini od oko 4 m. Na vrhu je veće kamenje, a ispod i prema zapadu je nekoliko slojeva nabacanog manjeg kamenja (sl. 5). Ispod ovog dijela nabacanog kamenja je zdravica. Iznad ovog kamenja (koje nije bilo vezano ne-

Slika 5. Sonda E₆ — osnova

kim vezivnim materijalom), a koje je ležalo u sivo-crnoj rastresitoj zemlji sa šljunkom, bilo je pokretnog arheološkog materijala iz raznih epoha. Osim novije keramike, bilo je ispod štuta još kasnosrednjovjekovne keramike koja je prevladavala, te nešto malo nalaza antičke keramike, što navodi na pretpostavku da je situacija ista kao u sondi E₉.

U sondi E₈ situacija je nešto drugačija, jer je u površinskom sloju, koji bi odgovarao I sloju – sloju štuta – bilo mnogo uzdužnih i poprečnih savremenih zidova koji su zadirali u sloj tamne zemlje. U drugom sloju, u crno-sivoj šljunkovitoj, rastresitoj zemlji bilo je na dubini od oko 0,80 m do 1,15 m kamenje koje je ležalo u zapadnom dijelu sonde na zdravici koja se i ovdje penje na dubinu od samo 0,80 m ispod površine (slično kao u sondama E₇ i E₉). Kod istočnog profila zdravica pada na dubini od 1,5 m što odgovara situaciji kao u susjednim sondama. Ovo kamenje se proteže od istoka prema zapadu u dužini od 8,85 m, a širina mu je u cijeloj sondi 2,70 m. Na ovo kamenje nalegao je sloj štuta. U njemu je bilo mnogo keramike novijeg datuma i pokoji fragmenat kasnosrednjovjekovne keramike. U istočnom dijelu sonde gdje se drugi sloj proteže na dubini od 0,80 m do 1,50 m bilo je dosta kasnosrednjovjekovne keramike. Na kamenju je bilo mnogo gara, kosti, zgure i lijepa sa tragovima otisaka pruća. Prema karakteristikama u sastavu, prisustvu kasnosrednjovjekovne keramike i analogijama u drugim sondama, te stratigrafskoj pripadnosti II sloja i ova osnova može se odrediti kao kasnosrednjovjekovna.

Poseban problem predstavlja sonda E₄. Sloj štuta je u njoj dubok kao i u ostalim sondama, ali je u njemu nalažena velika količina keramike novijeg datuma, koncentrisana u ovom dijelu Kastela. Među njom kasnosrednjovjekovna keramika predstavlja tek sporadičan nalaz. U drugom sloju imamo opet dva tanja međusloja. Od 0,60 m do 0,90 m je sloj sa mnogo gvozdjenih eksera, zgure, životinjskih kosti i kasnosrednjovjekovne keramike u crno-sivoj rastresitoj zemlji. Međutim, na dubini 0,90 m vidljiva je promjena u kvalitetu zemlje. Tu se pojavljuje mrka zemlja u kojoj u drugim sondama leži antički materijal. Na dubini 1,30 m je jedna osnova položena na zdravicu. Osnova je od dosta ravnog, kao popločanog poda od lauškog kamena (muljike) i izgleda (po obradi kamena) kao da je dio neke antičke građevine. Ona je za 0,30 m do 0,40 m dublja od ostalih srednjovjekovnih osnova u sondama E₂ i E₆, a nalazi se već u mrkoj zemlji. U apsolutnoj visini odgovara nivou »podnica« ili urušenih zidova na kojima je nađen u drugim sondama antički keramički materijal. Ispod ove osnove i u drugim sondama koje su u zapadnom nizu, zdravica je na nivou oko 1,30 m. U sondi E₁ u zapadnom profilu kao da se prati nastavak ovakvih ploča iz sonde E₄.

Kasnosrednjovjekovne osnove pojavljuju se dakle na relativnoj dubini oko 1 m ispod površine, u II sloju. Teško je nešto konkretnije govoriti o njihovom izgledu i karakteristikama objekata kojima

su one pripadale, jer su nađene dosta uništene. Nije konstatovan cijeli tlocrt niti jedne osnove. Oko 0,30 m iznad njih u turskom periodu je postavljena kaldrma. Materijal zidova od kasnosrednjovjekovnih kuća i ostali štut služio je kao nivelacija podloge za kaldrmu. Osnove su bile od kamena preko kojeg je često trošni malterski bijeli premaz, a na njima je također nalaženo žutog maltera i gline. Ispod osnova je bio sloj šljunka debeo oko 0,15 m vjerovatno kao podloga za podnicu. Prema urušenom materijalu nađenom na podnicama-osnovama, može se ipak pretpostaviti da su zidovi bili od drveta, jer je sloj bio pun ugljenisanih i nagorjelih komada drveta, a drvene konstrukcije su najvjerovatnije uništene požarom, što je u srednjem vijeku česta pojava. Uz keramiku u sloju i na osnovama je nalaženo životinjskih kosti i dosta gara.

ANTIČKI I KASNOANTIČKI SLOJ

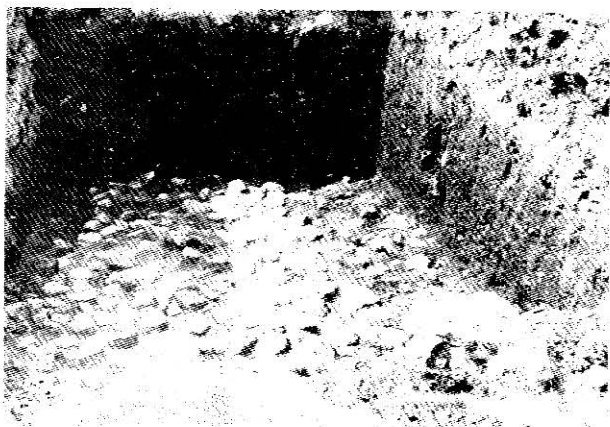
Kasnoantički

Antički sloj – IV sloj – nalazi se ispod sloja crno-sive sterilne zemlje (III sloj) koji je debeo oko 0,20 m, tako da se sloj sterilne zemlje nalazi najdublje na oko 1,20 m do 1,40 m. Prema tome, na ispitivanoj površini antički sloj je ispod kasnosrednjovjekovnog i sterilnog sloja. Zemlja u antičkom sloju je mrke boje, sa dosta tragova truljenja, keramike, životinjskih kosti i komada metalne zgure. Sloj je bio zatvoren, jer u njemu osim antičkog materijala nije bilo nalaza iz ranijih ili kasnijih epoha.^{16a} Antički sloj pokriva dio prirodno ulegnutog zemljišta koji liči na šanac (sl. 3 i 4). Zdravica, ili žuta šljunkovita zemlja, u kojoj nije bilo nalaza, po sredini sonde E dostiže svoju najveću dubinu, čime je naglašeno ulegnuće zemljišta u sjevernim i južnim profilima sonde (sl. 4). Zdravica je najdublja u sondama E₅, E, E₁ i E₂ i to po sredini sonde. Širina »šanca« u smjeru istok-zapad je oko 4,00 do 4,50 metara. Na istočnom rubu sonde E₃ ta dubina je negdje oko metra, a na zapadnom rubu sonde E₉, E₆ i E₈ oko 0,80 do 0,90 m. Raspon prostora od istočnog do zapadnog ruba otkopane površine je 27 m. Najveća dubina »šanca« 2,40 m je od sedmog do jedanaestog metra, mjereno od istočnog ruba. U smjeru sjever-jug u sondama E₅ i E, E₁ E₂ dubina »šanca« je stalno ista (2,40 m), da bi se tek u sondi E₇ prema jugu smanjivala i sterilni sloj šljunkovite žute zemlje se penjao do metra dubine.

U sondi E₅ (sjever) na njenom istočnom rubu nalazi se u IV sloju (antičkom) kompaktno nabacano kamenje, koje nije ničim vezano i dobija se utisak

16a. Ovo je onaj dio sloja i materijala za koje je u preliminar-nom izvještaju bilo navedeno da pripada ranom srednjem vijeku (Arheološki pregled 14, str. 133; Zbornik krajiških muzeja 1973, str. 193–195). Kasnija analiza pokretnog materijala koji ima tipična svojstva arheoloških nalaza iz antike i kasne antike opredjelila je sloj u navedene periode.

neke osnove čiji nivo stalno pada prema sredini, prateći tako dno »šanca« (kosina pada je oko 0,30 m). Debljina nabacanog kamenja je 0,50 m (sl. 6). U toj sondi oko 0,20 m iznad ove »osnove« počinje antički sloj i u mrkoj zemlji se nalaze fragmenti uglavnom grube, kuhinjske, sive keramike.

Slika 6. Sonda E₅ — osnova

U sondi E₅ (jug) u zapadnom profilu počinje sloj kamenja »osnova« sa istim karakteristikama kao i u sondi E₅ (sjever) i na istoj apsolutnoj visini. Sloj je deo oko 0,30 m i pada prema sredini sonde, tj. prema istoku. Dakle, situacija u obje sonde je ista. Antička keramika je nalažena neposredno iznad kamenja u sloju debljine 0,20 m, kao i na samom sloju kamenja, ali i ispod kamenja pri njegovom skidanju, što bi ukazivalo da je nivo kamenja ipak dio urušene konstrukcije. Pored keramike, tu je bilo mnogo metalne zgure, životinjskih kosti, rimske cigle i lijepa.

Slijedeća sonda prema jugu je sonda E. U njoj se od istočnog i od zapadnog ruba javlja također sloj nabacanog kamenja — »osnova«. Dubina sloja u kojem je nabacano kamenje pri istočnom profilu je 0,60 m. Prema zapadu se proteže oko 1,60 m u dužinu. Na istoj dubini u zapadnom profilu počinje isti takav sloj nabacanog kamenja i pada oko 0,30 m dublje, a tu dubinu postiže tačno nakon završetka »osnove« koja polazi od istočnog profila. Stiće se utisak kao da se vršilo obrušavanje i sa istočne i sa zapadne strane. Takav zaključak se nameće jer je u sloju crne rastresite zemlje iznad, a naročito među kamenjem, te ispod njega pri skidanju nađeno keramike, metalne zgure, malo fragmenata rimskih cigla i jako uništenog i isitnjenog lijepa. Ovaj sloj kamenja, nabijen dosta kompaktno, leži u čistom antičkom sloju, ali ne daje utisak ukopanosti već obrušenosti. Najveći nagib i pad u slijedu osnova se primjećuje tamo gdje je pad podloge prirodno najveći (dno »šanca«). Ispod sloja kamenja uz zapadni profil je bio sloj gara deo 0,10 do 0,15 m. Ispod, do

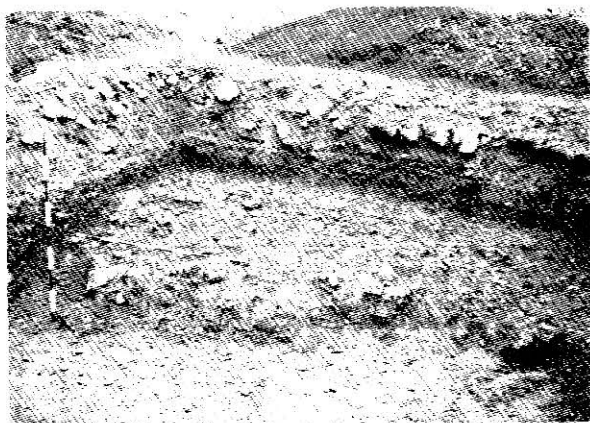
dubine 2,40 m, nađen je svega pokoji fragmenat antičke keramike. Situacija u sondi E je slična kao i sondi E₅ samo što se ne mogu odrediti dimenzije prostiranja ovog kamenja — »osnove«, jer su oblik i veličina sondi bili uvjetovani raznim duboko ukopanim zidovima iz kasnijeg vremena, tako da nije dolazilo u obzir detaljno praćenje »osnove«.

Južno od sonde E u sondi E₁, rušeći profil između te dvije sonde konstatovano je da je u objema ista stratigrafska situacija. U sondi E₁ na gotovo istom nivou pojavljuje se po cijeloj površini kamenje, s tim da je u istočnoj polovini sonde to kamenje nešto kompaktnije nabijeno, naslagano ili slegnuto, dok je u zapadnom dijelu uz sam profil nekoliko ploča kao nastavak sonde E₄, a ostalo je razbacano kamenje. U tom dijelu sonde u sloju kamenja bilo je keramike i jedna ručka od pitosa. U istočnom dijelu sonde bilo je znatno više lijepa nego u bilo kojoj drugoj sondi. Skidajući istočni profil sonde E₁ i povezujući je sa sondom E₃ na istom nivou konstatovano je kao i u sondi E₁ pojavljivanje naslaganog kamenja »osnove«, tako da se tu nastavlja situacija iz sonde E₁. Kamenje je jednako naslagano u sjeveroistočnom uglu sonde E₃, dva metra u širinu i dužinu. Što se pokretnih nalaza tiče, ponavlja se situacija iz ostalih sondi, jer ima keramike, životinjskih kosti i metalne zgure. Sloj mrke zemlje proteže se također kao i u ostalim sondama, ispod ovog naslaganog kamenja i tek potom dolazi zdravica.

U sondi E₂ situacija je slična kao i u ostalim sondama sjeverno od nje, jer je uz zapadni profil kamenje na dubini približno kao i na ostalim mjestima. Idući prema sredini sonde, tj. istočno, kamenje je, i uopšte čitav nivo sve niži za oko 0,30 do 0,40 m. U sondi E₂ se ne može govoriti o neakvim kompaktnim osnovama, jer je nalaženo samo grupisano kamenje. Antički sloj mrke zemlje se miješa djelimično sa pepelom i garom. U sondi je bilo dosta sitnog razmravljenog lijepa, fragmenata keramike, antičkog stakla i mnogo metalne zgure.

U sondi E₇ je kao i u ostalim sondama sloj mrke zemlje (IV sloj) počeo je na približno istoj apsolutnoj visini. U istočnoj polovini sonde E₇ također se pojavio sloj kompaktno nabacanog kamenja kojeg nije bilo u zapadnom dijelu sonde. Sloj kamenja u smjeru sjever-jug je širok 6 m i prostire se po čitavoj dužini sonde, a u smjeru istok-zapad 3,30 m. U sjeveroistočnom dijelu je sonda proširena, te je utvrđeno da je ukupna dužina osnove iznosila 4,30 m (sl. 7). Iznad kamenja u sklopu mrke zemlje je nađeno malo antičke keramike, ali je bilo mnogo kosti od ovaca, svinja, konja i govečeta.¹⁷ Okolo, iznad i ispod sloja kamenja, zemlja je bila crna i rastresita sa tragovima organskog truljenja. Prema zapadu, gdje

17. Kosti je pregledao i obradio biolog Miroslav Horvat, kustos Muzeja Bosanske krajine.

Slika 7. Sonda E₇ sa osnovom

nije bilo toga kamenja bila je površina žućkasto-sive zemlje sa tragovima pepela i truljenja. Ovaj sloj je išao oko 0,30 m ispod nivoa sloja kamenja u istočnoj polovini sonde. Ispod sloja žućkasto-sive zemlje je sloj zdravice. Pri skidanju kamenog sloja u istočnoj polovini sonde E₇ nalazno je dosta antičke keramike, velikih životinjskih kosti i komada metalne zgure, nekoliko fragmenata korodiranog gvožđa, kao i nekoliko većih i jedan manji keramički teg.

Prema svemu naprijed iznesenom, u sondama E₅, E, E₁ E₂ i E₇ nalazi se na dubini od oko 1,90 m sloj nabacanog kamenja. Uz zapadni i istočni profil sonde sloj je približno na istoj dubini, ali prema sredini sonde pada za oko 0,30 m. Kad je cijeli crni sloj ispod nivoa kamenja skinut konstatovano je da je to uglavnom sterilan sloj sa pokojim fragmentom antičke keramike i vjerovatno je to nivo prvobitnog humusa. Prirodna podloga u ovom dijelu Kastela se povija u vidu šanca od istoka i baš oko središnje osi sonde E dostiže svoju najveću dubinu oko 2,10-2,40 m, a zatim se opet penje prema zapadu. U tom »šancu« je sloj kompaktnog kamenja »osnove« u crnoj zemlji. Iznad njega, među njima i ispod bilo je antičke keramike, metalne zgure, stakla, kosti i keramičkih tegova. U profilima se očito vidi da i to nabacano kamenje ima pad u skladu sa konfiguracijom tla. O ovim osnovama teško se može što detaljnije reći, jer nam se ovo čine krajnje fragmentarni ostaci. Među kamenjem u crnoj zemlji nalazeni su komadići lijepa. Zanimljivo je da se samo u antičkom sloju – IV sloj – pojavila zgura u velikim količinama. Prateći način pojavljivanja ovog kamenja, koje se javlja u različitim debljinama uglavnom u kulturnom sloju sa antičkim pokretnim arheološkim materijalom, te da se ispod tih »osnova« nalazi pokretnog arheološkog materijala, moglo bi se pretpostaviti da to kamenje predstavlja dio urušenih objekata iz vremena antike, zapravo materijal koji je ovdje odbacivan pri obnovi objekata kojima je ovaj građevinski materijal imao pripadati. Ujedno, možda je na taj način vršena i nivelacija ulegnutog prostora »šanca«, na što bi ukazivala činjenica da se

u sloju kamenja, a posebno iznad njega i dalje formirao antički sloj.

Iz dosadašnjeg pregleda vertikalne i horizontalne stratigrafije proističe da je na ispitivanom dijelu Kastela na području koje je dalo zadovoljavajuće rezultate u pogledu kulturnih arheoloških ostataka (prostor sonde A, H i E) moguće izdvojiti: I sloj – turski i savremeniji sa dosta šuta. Na njega se neposredno, pa i uz izvjesno miješanje materijala na početku sloja nastavlja II sloj – kasnosrednjovjekovni, potom dolazi III sloj – sterilni, koji odvaja i čini zatvorenim nalazom – slojem, donji IV sloj – antički (sl. 3 i 4). Posljednji – V sloj prethistorijski na Kastelu je moguće izdvojiti u horizontalno-stratigrafskom i tipološkom smislu, ali ne i vertikalnom, jer se on pojavljuje samo na manjem dijelu ispitivane površine (sonde H) i to neposredno iznad zdravice (u relativnom smislu je vrlo plitak). Iznad njega se nije formirao antički sloj, a srednjovjekovni i turski materijal se pojavljuju izmiješani u tom dijelu samo u jednom ukupu, pa prema tome ta okolnost nema bilo kakvih vertikalno-stratigrafskih vrijednosti. Uslijed toga karakteristike prethistorijskog sloja biće obrađene u posebnom dijelu ovog rada, nakon pregleda arheoloških nalaza kasnosrednjovjekovnog i antičkog sloja, koji se javljaju u vertikalno stratigrafskom slijedu na navedenoj površini Kastela.

SREDNJOVJEKOVNA KERAMIKA

Oblici i faktura

U sondi A i u susjednoj sondi A₁ u drugom sloju (u kojem se zbog oštećenja sloja miješaju antički i srednjovjekovni materijal) nađeno je nekoliko keramičkih komada koji se prvenstveno po svojoj grubljoj fakturi izdvajaju od ostale srednjovjekovne keramike na Kastelu. Zemlja od koje su rađeni ovi fragmenti nije dobro ugnjetena, zato njihova faktura nije kompaktna i trusi se pri dodiru. U sebi sadrži krupna zrna bijelog pijeska. Izgleda da je ova keramika rađena na primitivnom i sporijem vitlu i dosta je pažljivo ukrašena. Za neke primjerke je vidljiva sasvim jednostavna izrada rukom. Pečena je tamno smeđe (T IX, 3, 4, 5, 6). Njeni ornamenti uklapaju se u dosada poznate srednjovjekovne ukrasne elemente i kombinacije.

Još dva fragmenta se izdvajaju od ostale srednjovjekovne keramike nađene na Kastelu i to po svojoj fakturi i izradi (T IX 1,2). Oba fragmenta su rađena od nedovoljno prečišćene zemlje, sa primjesom zrnaca bijelog pijeska. Rađena su na sporom vitlu, ali izgleda samo obod i rame, dok je ostali dio mo-

18. Uporedi za sličnu keramiku Marušić B., Zgodnjosrednjovješko grobište v Celegi pri Novem Gradu v Istri, Arheološki vestnik IX-X/3-4, Ljubljana 1958-1959, T. VII.

deliran rukom. Pečenje je nedovoljno. U sredini je crna jezgra, a zidovi su smeđe boje. Jedan fragmenat na ramenu suda ima pažljivo izvedene kose ubode (T IX, 2).¹⁸ Prema karakteristikama i upoređivanjem oblika fakture i ornamentike, analogije ovoj keramici se mogu navesti sa nalazišta ranog srednjeg vijeka iz neposredne okoline (nekropola u Petoševcima i srednjovjekovni materijal sa ranosrednjovjekovnih nalazišta – naselja, nazvanih »Berek« u Lijeveč polju), čime se dolazi do pretpostavke o izdvajanju najranijeg srednjovjekovnog materijala na lokalitetu Kastel iz perioda XI do XII vijeka. Iako su nalazi ove keramike na Kastelu malobrojni, sasvim je jasno da se ona svim svojim oblikama potpuno razlikuje od ostale srednjovjekovne keramike ovdje pronađene.

Posebna, treća vrsta keramike su fragmenti od velikih crepulja nalaženi u srednjovjekovnom sloju. Promjer oboda im je i do 60 cm. Rađeni su od veoma grube zemlje sa puno pljeve. Obodi su im ravni i na vrhu zaobljeni, a zidovi debeli do 2 cm (T II, 16, 17; T IX, 10).

Ostala srednjovjekovna, brojna keramika uglavnom je nalažena u I, II, a ponešto i III sloju iskopanih sondi u istočnom dijelu Kastela, te van sloja u tabijama (pri iskopu nabijene zemlje) oko bedema (pri čišćenju i traženju stopa srednjovjekovnih bedema), te na raznim mjestima u Kastelu kao da je vršena sanacija tvrđave. Za slučajno nađenu srednjovjekovnu keramiku iz tabija i oko bedema karakteristično je da je tankih zidova, manjih dimenzija i zapremine, ukrašena na većoj površini, a da na dnu ima često pečate. Rađena je na sporom vitlu i sivo je ili tamno crveno pečena (T VII, 1,2; T X, 1,2,5,7).

U istočnom dijelu Kastela, u sondama, uglavnom je nalažena kasnosrednjovjekovna keramika rađena na brzom vitlu i to dvije vrste oblika i boje: jajasti lonci su smeđe i tamno crvene boje i plitke zdjele koje su sive boje. Pored njih u manjem broju su nađeni i komadi dubljih zdjela sa horizontalno razgrnutim i ukrašenim obodom, te nekoliko fragmenata crepulje.

Faktura jajastih lonaca i zdjela je ista. Zemlja ve, a ujedno su njegova zrnca jako vidljiva, što stvara iz koje je rađena keramika je dobro ugnjetena ali u fakturi ima mnogo krupnijih i sitnijih zrnaca kvarcnog pijeska kao dodatka za čvrstoću mase od koje se pravi sud. Pijesak u fakturi stvara hrapave zidove utisak da se radi o grubljoj keramici. Zidovi posuda su deblji (oko 7 mm) i kompaktni. Lonci su pretežno tamno crveno, crvenkasto-smeđe ili tamno

sivo pečeni i mnogi komadi su nagareni.¹⁹ Nema gledosane keramike.²⁰ Među nađenom keramikom najviše je bilo fragmenata jajastih lonaca sa niskim vratom i razgrnutim obodom, tako da je osnovni oblik srednjovjekovne keramike koja se pojavljuje na Kastelu jajasti lonac. Ovaj tip lonca rađen je i modeliran veoma dobro i sigurno na brzom vitlu. Obod na loncu jajastog oblika je jako izvijen sa niskim i jakim vratom. Samo na ponekom fragmentu je vrat zaobljen (T I, 7). Rame je više ili manje široko, a najširi dio suda je na gornjoj trećini lonca. Zidovi zatim koso padaju do dna. Pri dnu su na nekim fragmentima zidovi malo izvinuti prema vani (T II, 12). Prelaz iz zida u dno može biti oštar (T II,4) ili zaobljen (T II,3). Dna lonca su ravna. U profilaciji oboda tj. rubova otvora usana, postoje razlike. Rub otvora može biti kos (T I,2,4,5,6,9), polukrugao (T I,12,14) i vodoravan (T I,11). Neki kosi i vodoravni obodi (T I,11) imaju sa unutarnje, ili sa unutarnje i sa vanjske strane, šiljata ili zaobljena proširenja (T I, 7,8,15,16). Pojedini krajevi oboda imaju mali kosi završetak na unutarnjoj strani usne i polukružno jako zadebljanje na vanjskoj strani oboda (T I, 16,17,18). Na jednom obodu je umjesto kose usne, usna sa žlijebom u sredini i sa polukružnim krajevima (T I, 21). Kod oboda debelog i velikog lonca, promjera otvora 35 cm, usna je konveksna i na unutarnjem kraju je proširenje koje bi moglo da bude i žlijeb poklopca (T I,20). Za ove lonce je karakteristično da su uglavnom bez drške, a rjeđe sa jednom drškom.

U sveukupnom broju keramičkih nalaza iz ovog perioda ručki ima vrlo malo. Sve nađene ručke polaze od oboda ali ne znamo tačno na kojem dijelu lonca završavaju, da li na ramenu, na sredini ili na donjoj trećini lonca.²¹ Ručke su trakaste, uglavnom elipsoidnog presjeka, osim jedne koja ima vanjsku stranu polukružno zaobljenu. Raznih su širina, uglavnom neukrašene. Međutim, dvije ručke su ornamentisane ubodima sa štapićem kružnog presjeka, a jedna ima pri vrhu ukras u obliku borove grančice (T XI, 4,5,6).²²

Tip jajastog lonca nalažen je do sada na skoro svim kasnosrednjovjekovnim nalazištima u Bosni: u Travniku, Rači, Kotorcu, Sutliću, Ripču i na gradovima-utvrđenjima: Bobovcu, Vranduku, Sokolu i Maglaju.²³

19. U Vranduku je isto nađeno mnogo nagarenih komada keramike Raunig B., Osnovni izvještaj o iskopavanju srednjovjekovne utvrde Vranduk, Radovi III, Muzej Grada Zenice, Zenica 1973, str. 460 (Raunig B., Vranduk).

20. U Bobovcu je nađeno gledosane keramike, Anđelić P., Bobovac i Kraljeva Sutjeska, Sarajevo 1972, str. 112; U Češkoj i Moravskoj gledosana keramika se pojavljuje u 16. vijeku, V. Nekuda i K. Reichterova, Stredoveka keramika v Cechach a na Morave, Brno 1968, str. 136.

21. U srednjoj Evropi na keramičkim sudovima koji su već bolje i tvrđe izrade i pečeni ručke se javljaju kao uobičajene u XIV vijeku, V. Nekuda i K. Reichterova, navedeno djelo, str. 123.

22. Uporedi za drške, V. Nekuda i K. Reichterova, navedeno djelo, str. 70.

23. Čremošnik I., Antička istraživanja kod Konjica i Travnika, Glasnik Zem. muz. 1955, str. 131; ista, Nalaz slovenske keramike u Rači, Glasnik Zem. muz. 1947, god. i pregled nalaza slovenske keramike u Bosni do danas, Glasnik Zem. muz. 1950, str. 392 i 389; Anđelić P., Dva srednjovjekovna nalaza iz Sutlića kod Konjica, Glasnik Zem. muz. 1959, str. 203-215; isti, Bobovac, str. 112; Raunig B., Vranduk, str. 459; Bojanovski I., Sokol na Plivi. Naše starine XIII, Sarajevo 1972, str. 51; isti, Stari grad Maglaj, istraživački konzervatorski radovi 1962. i 1963, Naše starine X, Sarajevo 1963, str. 72.

U drugu grupu lonaca spadaju sudovi tanjih zidova (u odnosu na zidove jajastih lonaca), različitih oboda i oblika. Za njih je karakteristično da su ukrašeni po većoj površini ramena i trbuha suda nego jajasti lonci. Faktura ovih lonaca u sebi sadrži također puno zrnaca pijeska, mada se ne bi moglo govoriti o njenoj grubosti. Zidovi su tanki, dobro pečeni i različite boje, ali uglavnom su crveno-smeđi, svijetlo-mrki i sivi. Na dnima koja su sačuvana nađeni su često pečati, što ukazuje da su lonci rađeni na sporom vitlu.

Obodi i oblici ovih sudova su različiti. Uglavnom su manje zapremine. Ima ih jajastih (T. VII, 3) sa prelomljenim vratom, a obod je razgrnut, dobro modeliran, kao i cijeli sud. Usna je sa unutarnje strane zasječena. Na obodu usna je skoro vodoravna (T. VII, 4), a na krajevima zaobljena. Na jednom fragmentu rub lonca je vodoravan i širok, vrat je zaobljen, a ispupčenje na ramenu je blago.

Na drugom fragmentu je na inače skoro vodoravnoj usni žljeb, vrat je zaobljen a rame široko (T. VII, 4).

Najkarakterističniji lonci ove grupe su sudovi, male zapremine, tankih zidova, rađeni na sporom vitlu i imaju ostatke pečata na dnu (T. VII, 1, 2.). Jedan lončić ima vertikalni obod, na kraju malo zaobljen i na njemu izljevak. Visok je 9,5 cm, a promjer oboda mu je 8,5 cm. Ima jednu ručku koja polazi od vrha oboda, a završava se na kraju druge trećine tijela lonca (T. VII, 1; T. X, 5). Drugi lončić je slične fature i pečenja, ali je skoro kuglastog oblika (T. VII, 2; T. X, 2). Uz ove komade, nađeno je mnogo keramičkih fragmenata iste fature veoma bogato ukrašenih. Treći lončić je jajastog oblika sa obodom čija je usna zaobljena i ima proširenje na unutar-njem i vanjskom kraju (T. VII, 3).

Na dnu ovih lončića i na dnima sudova iste fature, debljine i izrade, konstatovani su pečati, uvijek kružnog oblika (T. II, 1, 5, 6, 7; T. X, 2, 5, 7). Na jednom dnu je bio pečat u vidu tri koncentrične kružnice (T. II, 7). Na drugom dnu je ostao dio pečata u vidu kruga veoma malog promjera (1 cm) (T. II, 6). Na trećem fragmentu dna je ostao dio pečata u vidu kruga sa šest preostalih od vjerovatno 8 ili 10 linija koje idu zrakasto od kružica u sredini pečata ka njegovom obodu (T. II, 5; T. X, 2). Dio jednog pečata ima dva trokuta van kružnice i jedan unutar (T. II, 1; T. X, 7).

Slični pečati kao na (T. X, 5) nađeni su u Srbiji, a u Bosni na lokalitetu u Ripču.²⁴ Ovaj znak je široko rasprostranjen i sa dugim kontinuitetom (elementi: krst upisan u krug). U Češkoj i Moravskoj nađeni su

pečati čiji su elementi koncentrični krugovi i trouglovi.²⁵ Ovi pečati na dnu sudova su, kako je poznato otisci negativa na podlošci vitla. Dna su grublje površine, jer su daske na kojoj su lonci oblikovani bile prekrivene pijeskom, a oko kraja dna je često mali, ponekad jedva primjetni plastični žljeb. Slična izrada i faktura dna je na keramici sa Sokola²⁶ a okvirno je datirana na osnovu stratigrafskih odnosa u 13. do 15. vijek.²⁷ Keramika sa pečatima na dnu nađena je i na Bobovcu, Maglaju, i Vranduku, Sokolu i Ripču.²⁸

Nađeni su i fragmenti samo jednog vrča, vrlo jednostavne profilacije i bez ukrasa (T. VII, 7). Ovaj vrč spada u primjerke manjeg oblika i vjerovatno je služio kao stolno posuđe. Vrč je trbušast, okruglog recipijenta. Ručka počinje nešto niže ispod oboda i ide do ramena suda. Obod je uspravan i neprofilisan. Inače, baš su obodi vrčeva, što je za njih karakteristično, upadno ukrašeni. Prema ispupčenju trbuha sud je mogao da ima dvije ručke. Iako je vrč sasvim jednostavno izrađen on je ipak od nešto prečišćenije zemlje, crvene i ugaćane površine. Na površini se presijavaju zrnca kvarcnog pijeska. Fragment vrča je dobro i sigurno modeliran i dobro pečen. Naš primjerak spada u vrčeve kuglastog oblika sa najvećim ispupčenjem na polovini tijela. Ovako jednostavno izrađen vrč uklapa se u karakter cjelokupne srednjovjekovne keramike nađene na Kastelu.²⁹

Zdjele su po brojnosti nalaza odmah iza jajastog lonca. Na Kastelu su nađena dva tipa zdjela koje se razlikuju po fakturi, pečenju i obliku. U prvu grupu spadaju zdjele izrađene od dobro ugnjetene zemlje, ali sa velikom primjesom pijeska u fakturi. Pečene su dobro, sive do svijetlo-mrke boje, a presjek im je gvozdeno siv, ali ima ih crnih, a rjeđe tamno crvenih. Dobro su i sigurno modelirane. Ukrašenja, uglavnom u vidu plastične trake sa ubodima, dosta je pažljivo izveden. Osnovni oblik je plitka zdjela sa malo koničnim ili zaobljenim recipijentom, pri obodu nešto uvučenim unutra. (T. I, 22, 23, 27, 28; T. VIII, 1, 3, 6, 8, 9, 10, 12). Širina ruba otvora (promjer) je 20–26 cm. Time je ovo posuđe određeno u srednje velike zdjele. Fragmenti iste fature i ukrasa nađeni su u Vranduku, Sokolu, Maglaju, Rači i Sutliću.³⁰

Pored navedenih zdjela čiji profil imamo u cijelosti, još ima fragmenata mnogo sudova kosih zidova, istog tipa ali raznih veličina i dubina. Promjer oboda ovih zdjela je 30–40 cm. Jedna velika zdjela (R = 50 cm) je masivnih zidova, plitka, bez ukrasa i razlikuje se po masivnosti i grubosti oblika od ostalih.

24. Birtašević M., Srednjovjekovna keramika, Katalog II serije, Zbirke i legati Muzeja grada Beograda, Beograd 1970 (za Beograd, Beogradska tvrđava, Donji Grad T III, 6a), za nepoznati lokalitet u Srbiji T. XI, 5; V. Radimsky, navedeno djelo, Mitt. Wiss. T. XXXVI, sl. 306 i 312.

25. Nekuda V. i Reichterova K., navedeno djelo, slika 25 do 30.

26. Bojanovski I., Sokol na Plivi, str. 51.

27. Bojanovski I., Sokol na Plivi, str. 54.

28. Anđelić P., Bobovac, str. 112; Bojanovski I., Stari grad Maglaj, str. 73; Raunig B., Vranduk, str. 459.

29. Za slične oblike uporedi V. Nekuda i K. Reichterova, navedeno djelo, str. 56.

30. Raunig V., Vranduk, str. 459; Bojanovski I., Sokol na Plivi, T. III, 27 i T. I; isti, Stari grad Maglaj, str. 72; Čremošnik I., Nalaz slavonske keramike u Rači, str. 392, sl. 5; Anđelić P., Dva srednjovjekovna nalaza iz Sutlića, GZM XIV, 1959, str. 212, T. II, 14 i T. IV.

Rubovi oboda na zdjelama su slični onima sa jajstih lonaca, sa različitim, ali uglavnom kosim unutra i poluzaobljenim usnama na vanjskoj strani. Mnogi fragmenti imaju zadebljanje na unutarnjoj strani usne. (T I, 22, 24). Rubovi usana mogu biti i profilisani, kao sa žlijebom koji je širok i utisnut između krajeva (T. I, 27, 28). Ove zdjele imaju kao ornament plastične trake, jednostruke, dvostruke i čak i trostruke sa ubodima izvedenim štapićem raznih veličina i debljina. Gornji dio zida, već skoro pri samom obodu, odmah kod prve trake je prelomljen i uvučen malo unutra (T. I, 27; T. VIII, 8. 9. 10. 12). Dno plitkih zdjela je ravno.

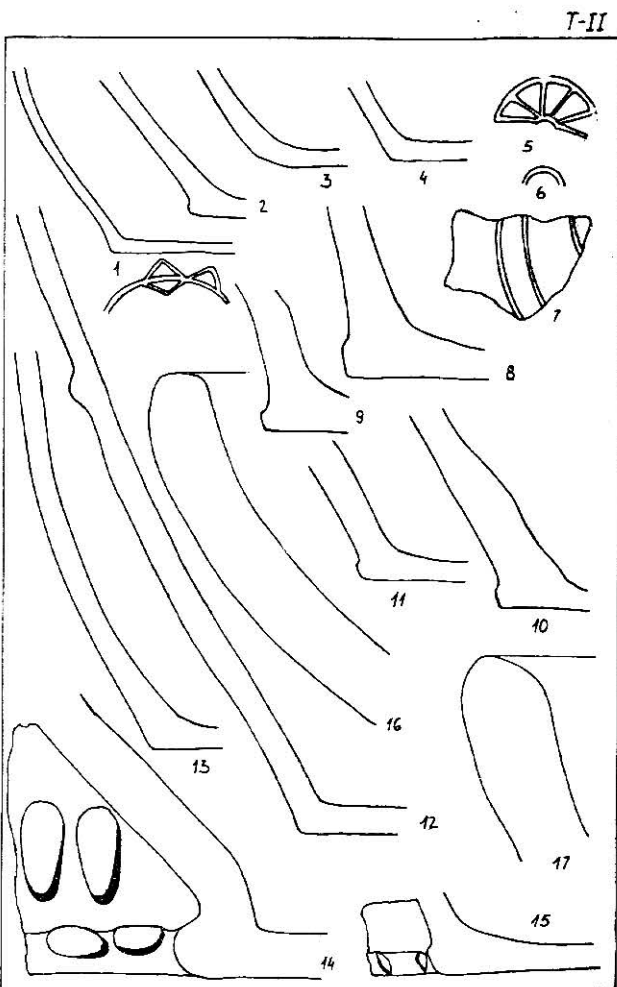
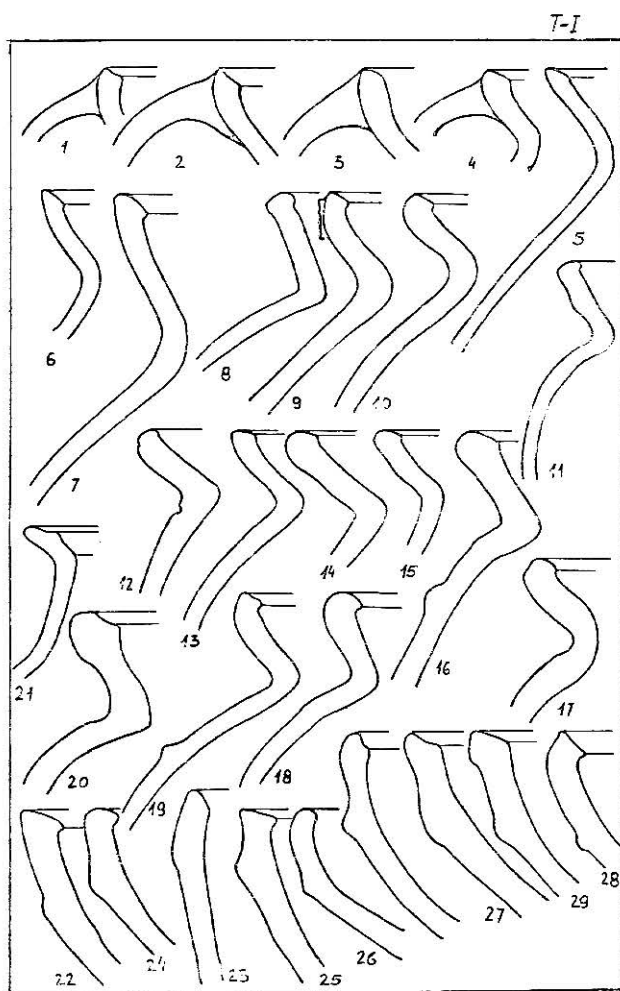
Drugi tip zdjela su masivne, duboke, crveno pečene sa posebnom profilacijom (T. VIII, 13-18). Osim karakterističnog profila imaju kose debele zidove, dobro modelirane i pečene, te skoro vodoravno razgrnuti obod širok do 2 cm, koji se zbog svoje istaknutosti često bogato ukrašava. Promjer unutarnjeg ruba otvora je 30-40 cm. Elementi ornamenta na obodima zdjela uklapaju se u do sada poznate ukrase na Kastelu, a pri dnu zdjela su plastični

utisci prstom. Ovakovi ukrasi, kao i faktura zdjela, navode na konstataciju da su ovi sudovi iz posljednje faze kasnog srednjeg vijeka.³¹ Ovakve zdjele nisu objavljene sa nalazišta u Bosni. Slične su nađene u Bobovcu ali je ipak razlika u profilaciji znatna, kao i u načinu ukrašavanja.³²

Još je nađeno nekoliko fragmenata dna masivnih zdjela (T. II, 8, 11). Dna su prstenasto zadebljana i zarezana ili polukružna (T. I, 8, 14). Na jednom dnu su na prstenastom zadebljanju urezani ukrasi (T II, 15).

31. Nekuda V., i Reichterova K., navedeno djelo, str. 71.

32. Slična keramika je objavljena sa Bobovca i Kraljeve Sutjeske, ali bogatstvo i karakter nalaza se ipak razlikuju od onih sa Kastela, Anđelić P., Bobovac, str. 184.

Ukrasi na srednjovjekovnoj keramici

Mada je srednjovjekovna keramika na Kastelu nađena u velikom broju, samo jedan manji dio je bio ukrašen. Najčešći elementi ukrasa su valovnice, koje se često pojavljuju u kombinaciji sa horizontalnim crtama. Na našoj keramici oba ukrasna elementa su urezana (ne pojavljuju se plastične valovnice). Valovnice se kao ukras na keramičkim sudovima pojavljuju u dvije osnovne varijante i to: jedna urezana valovnica ili snop od po najčešće tri valovnice. Valovnice u snopu kao da su urezane nekim češljastim predmetom, alatom, sa tri zuba. Valovnice pojedinačno urezane su raznih amplituda i širine i pojavljuju se u kombinaciji sa drugim ornamentima; jedna ili više valovnica sa plastičnom trakom (T. X, 13) sa urezima, sa urezanim paralelnim linijama u raznim kombinacijama: između dvije vodoravne linije, ispod ili iznad nje (T. VII, 1), naizmjenično red valovnica i horizontalnih linija, valovnice i ubodi iznad njih (T. IX, 3) i valovnice sa snopovima vodoravnih linija. U ovom posljednjem slučaju velika površina suda je ukrašena naizmjeničnim ponavljanjem valovnica i snopa linija (T. VII, 1, 2; T. IX, 11). Vrat i rame lonca najčešće su ukrašeni sa po nekoliko valovnica raspoređenih po površini suda (T. X, 13).

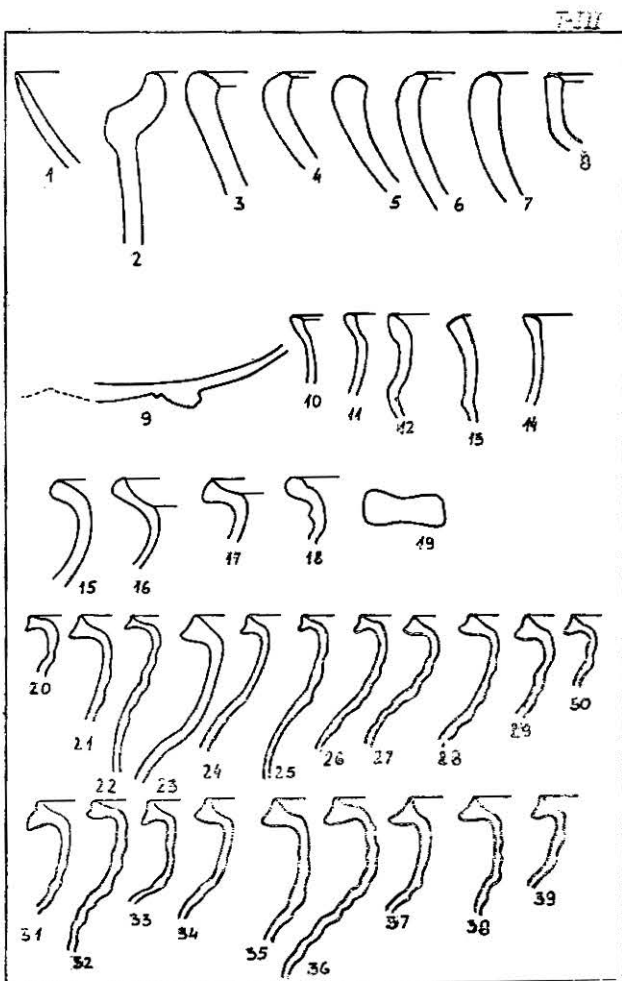
Druga varijanta ovog ukrasa je pojava obično po tri valovnice u jednom snopu. Ove valovnice su zbijene, a kod nekih se primjećuje i prekid spoljnih valovnica na vrhu amplitude srednje valovnice (T. IX, 3). Snopovi valovnica se pojavljuju u kombinaciji sa snopovima većeg ili manjeg broja vodoravnih linija i ukrašavaju veći dio suda (T. VII, 1). Jedan fragment je ukrašen kombinacijom uspravnih nizova od po tri kružna mala uboda ispod vrata, a ispod je snop valovnica (T. IX, 4). U jednom slučaju na najširem dijelu suda nalazi se ukras koji čini dva reda uboda na apliciranoj plastičnoj traci a ispod je snop valovnica (T. IX, 3).

Urezane vodoravne linije isto su čest ukras kroz kasni srednji vijek, naročito u kasnijoj fazi. One se također pojavljuju pojedinačno ili u snopovima. Pojedinačne crte su plitko urezane, obično oko 2 mm široke. Nalaze se pojedinačno ili više njih na većim razmacima (T. VII, 5). Poredane su rjeđe ili gušće po ramenu suda, a najčešće su na malim loncima. Pojedinačno urezane crte se često nalaze u kombinaciji sa pojedinačnim valovnicama u naizmjeničnom redoslijedu, kao i valovnice između dvije horizontalne crte. U takvoj kombinaciji ukrašeni su i obodi, tj. njihov horizontalno razgrnuti dio na zdjelama (T. X, 9).

Horizontalne crte pojavljuju se u snopovima od 2 do 10 linija. Snopovi su najčešće raspoređeni po površini lonca ili zdjele sa nekim drugim ornamentom: valovnicom, snopom valovnica, ubodima, gustom nanizanim kosim ubodima, sa vertikalno poredanim ubodima, a na jednom fragmentu je dio zida ukrašen samo snopom urezanih vodoravnih linija (T. IX, 9. 11; T. X, 1).

Ornamentom u vidu vodoravnih linija ukrašeni su lonci, najčešće na ramenu, a na onim sudovima gdje se pojavljuju više puta snopovi vodoravnih linija ili one uokviruju plastičnu traku ili valovnicu, ukrašeni su skoro cijelo rame i trbuh suda (T. VII, 1).

Treći elemenat ukrasa su razni ubodi na plastičnim, vodoravnim trakama ili jednostavno izvedeni na oblini zida suda. Ubodi mogu biti polukružni, kružni, u obliku romba na grubljim i većim sudovima i manji ubodi izvedeni šiljastim vrhom (T. VII, 4; 10, 11, 12). Ubodi su izvedeni cik-cak; u vertikalnim nizovima; po tri u redu u kosim nizovima; po šest do osam u redu, te u vodoravnom nizu. (T. IX, 4). Ubodi poredani u kose i uspravne nizove ukrašavaju gornji dio ramena, odmah ispod vrata i time mogu da naglase i gornju vertikalnu liniju zida tj. profilaciju suda. Vodoravno nanizani ubodi nalaze se obično na početku ramena suda (T. VIII, 4) kao i na raznim drugim dijelovima u kombinaciji sa drugim ornamentima, najčešće vodoravnim linijama.

Veoma čest ukras koji se sreće i na ostalim navedenim lokalitetima na kasnosrednjovjekovnoj keramici je plastična traka aplicirana ili izvučena iz mase. Ona se vodoravno proteže oko suda i na njoj su najčešće izvedeni ubodi raznih veličina i oblika. Ubodi ili urezi su obično tanki, jako nakošeni i paralelni a nekad široki i manje kosi utisci štapića. Utisci i urezi su ponegdje vrlo pažljivo ili pak suprotno tome vrlo nemarno izvedeni. Plastična traka je najčešće ukrašavala rame jajastog lonca, ili njegov najširi dio, rjeđe donju trećinu zida suda i zdjele (T. VII, 4; T. II 12). Na zdjelama se nalazi 1,5 do 2 cm ispod oboda uvijenog prema unutrašnjosti suda (T. VIII, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12). Na Kastelu su nađeni fragmenti sa najviše tri vodoravne plastične trake sa kosim ubodima. Nije rijedak slučaj da ima više traka na zidu zdjele ili nekog većeg lonca (T. VIII, 11, 12; T. IX, 8; T. X, 10). U pogledu ukrašavanja traka dolazi čak i do raznih kombinacija uboda. Na sredini jedne trakaste ručke, po svojoj prilici od nekog većeg suda, isto je bila plastična traka sa ubodima (T. XI, 4).

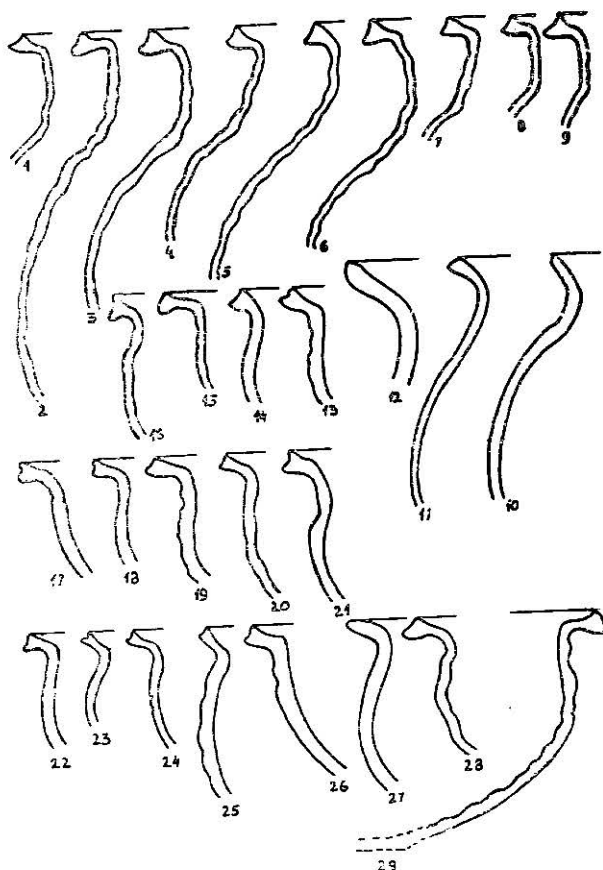
Ukras niza uboda na plastičnoj traci pojavljuje se i u kombinaciji sa pojedinačnim valovnicama ili njihovim snopom, ili snopom ravnih vodoravnih linija (T. IX, 3, 6; T. VII, 6). Svi ovi fragmenti su bogato ukrašeni i očito je da im je pri izradi poklonjena veća pažnja.

Drugi način plastičnog ukrašavanja su veliki utisci prstom pri dnu suda, uglavnom zdjela, nešto veće zapremine i masivnije izrade (T. II, 14; T. VIII, 13).

Zaključak i dotiranje

Zaključak za kasnosrednjovjekovnu keramiku nađenu na Kastelu bio bi slijedeći: ova keramika je uglavnom dobre kvalitete, od ne mnogo grube smjese, pečena je dobro i ne mrvi se. Njena izrada je ujednačena. Boje je različite: od sive do crne i od svjetlo crvene do tamno smeđe. Zidovi su joj raznih debljina. Bogatije ukrašena keramika, nađena van sloja, uglavnom na tabijama, tanjih je zidova i manjeg obima sudova, sivo i tamno crveno pečena, a u sebi sadrži dosta kvarcnog pijeska čija se zrna presijavaju ali mnogo ne ogrubljuju fakturu. Među oblicima ove tanje keramike zastupljeni su lončići ravnog, bombastog ili jajastog oblika. Na dnu ovih lonaca bili su pečati, što nam ukazuje da su lonci rađeni na sporom vitlu, pažljivo i znalački oblikovani i ukrašeni (T. II, 1, 5, 6, 7; T. X, 2, 5, 7). Ova keramika tankih zidova, nađena je među zemljom kojom su bile ispunjene tabije (vjerovatno negdje početkom ili u toku XVIII vijeka). Svojom izradom, oblikom i naročito bogatstvom ornamenata, te izradom na sporom vitlu, ona se izdvaja od ostale srednjovjekovne keramike sa Kastela. Vjerovatno je nešto ranija od deblje, kompaktno rađene keramike nađene u kasnosrednjovjekovno sloju u sondama u

T-IV.

istočnom dijelu Kastela. Prvenstveno se o ovom zaključuje na osnovu bogatstva ornamenata na toj keramici a poznato je da su starije posude bogatije ornamentirane od mlađih.³³ Na starijoj keramici koja je rađena na sporom vitlu pojavljuju se i pečati, koji su negativni otisak pečata ugraviranog na dasci sporog vitla. Nasuprot tome, ni na jednom komadu iz sloja u istočnom dijelu Kastela ne pojavljuje se pečat. Međutim, i kroz XIV i XV vijek vjerovatno je keramika na ovoj teritoriji izrađivana i na sporom i na brzom vitlu.³⁴

Ono što bi keramiku tanjih zidova moglo opredijeliti u XIII vijek, pored izrade, ornamenata, oblika i pečata, su i istorijski izvori, kako će biti pokazano, u čiji se hronološki okvir uklapa ova keramika. Sama činjenica da je ova starija keramika nađena isključivo van sloja mogla bi ukazivati da je u vrijeme nasipanja tabija u tursko doba pri podizanju tvrđave, kao materijal za nasipanje korišten

33. Korošec J., Uvod u materijalno kulturo Slovanov, zgodnjega srednjega veka, Ljubljana 1952, str. 218.

34. Bojanovski I., Stari grad Maglaj, str. 75 (u donžonu je nađen jedan žigosani fragmenat koji je datiran prema mjestu nalaza u kraj XIV i početak XV vijeka).

dio ranijeg srednjovjekovnog sloja, koji je mogao biti negdje u neposrednoj blizini Kastela, možda blizu zidova koji su pripadali pretpostavljenom srednjovjekovnom gradu na ovom mjestu. Nalaz ovakve keramike, pored zida sa frizom isklesanog ornamenta (kod tabije broj 3) koji se načinom građenja i konstrukcijom razlikuje od zida podignutog u tursko doba, te se za njega pretpostavlja da bi mogao pripadati srednjovjekovnom gradu, možda samo više ukazuje i potvrđuje takvu pretpostavku i takvo njegovo hronološko opredjeljenje.

Za ostalu kasnosrednjovjekovnu keramiku, karakteristična je dobra i sigurna izrada i pečenje, te dva osnovna oblika: jajastog lonca i zdjele promjera otvora 20–40 cm. Ornamenti na ovoj keramici su valovnice i vodoravne linije, uglavnom pojedinačno urezane, te pojava velikog broja primjeraka sa plastičnom trakom sa urezima na sebi. Ova je naseobinska keramika u Bosni nađena na svim navedenim lokalitetima. Datirana je okvirno u širi period od XII do XV vijeka u posljednju fazu tog perioda.³⁵ Kako se čini, nakon izdvajanja dva prethodna stupnja srednjovjekovne keramike na Kastelu, radilo bi se o kasnijoj fazi tog perioda. Među keramikom nađenom na Kastelu iz ovog perioda nije nađena bogatije ukrašena keramika sa plističnim apliciranim ukrasima, kakva je nađena na Bobovcu, nema gledosane niti bojene keramike, što još uvijek ne bi moralo navoditi na određene zaključke o društvenom statusu stanovništva koje je obitavalo na ovom lokalitetu i o statusu grada ili naselja koje je ovdje vjerovatno postojalo, s obzirom da nije isključeno postojanje takvih nalaza u preostalom dijelu Kastela ili su oni pak kasnijim gradnjama uništeni.

Historijski okvir za srednjovjekovni period ovog područja je takav da se već u prvoj polovini XIV vijeka političke, društvene i ekonomske prilike u Bosni konsoliduju i uklapaju u historijski slijed i zbivanja u srednjoj Evropi i na Balkanskom poluostrvu. Za vladavine bana Stjepana II Kotromanića izvojevano je samostalno i teritorijalno proširenje države i srazmjerno dug period mira. Sve to omogućava unutrašnje uređenje države, kovanje novca, preporod bosanske privrede (rad rudnika, povećanje trgovine). Kao posljedica toga dolazi do pojave gradova.

Međutim, ovi sjeverniji krajevi koji su pripadali Babonićima i Stjepanićima, a poslije banu Stjepanu II Kotromaniću i kralju Tvrtku, nešto se ranije pominju u historijskim izvorima. Ban Stjepan II Kotromanić spominje Vrbašku župu kao svoj posjed koji 1324. godine preuzima od Babonića, pod čijom vlašću je bio i Vrbaški grad, srušen 1293. godine. To je ujedno i prvi pomen Vrbaškog grada, o kome će se u historijskim izvorima provlačiti podaci kroz XIV i naročito XV vijek.³⁶ Vrbaški grad je pri ute-

meljenju Jajačke banovine izgubio važnost, a njegovo mjesto zauzeo je grad Banja Luka kao novija utvrda a poslije Jajca najtvrdi grad u dolini Vrbasa.³⁷ Sa sjevera je ugarska vojska morala opskrbljivati grad Jajce, a najkraći prolaz bio je po visopoljinama iznad kanjona Vrbasa gdje su ležali gradovi Zvečaj, Krupa na Vrbasu i Bočac. Grad Banja Luka je pao Turcima u ruke padom Jajačke banovine 1527. godine, kada je i Vrbaški grad bio napušten i spaljen. Krajem XVI vijeka Turci na Kastelu grade arsenal, da bi poslije stoljećima nastavili graditeljsku aktivnost. Zbog gradnje tako velike tvrđave nije čudno što nije nađeno značajnijih arhitektonskih ostataka srednjovjekovnog grada. O srednjovjekovnom gradu na Kastelu ukazuju pak materijalni ostaci do kojih se došlo iskopavanjima na Kastelu. Oni su dopuna historijskim izvorima i do sada iznesenim mišljenjima. Iako je ranije bilo mišljenja da je Vrbaški grad bio na mjestu na kojem je kasnije podignut Kastel, ipak je ubikacija Vrbaškog grada, u novije vrijeme s više argumenata usmjerena na Podgrace na Vrbaškoj. U tom slučaju na Kastelu se ima računati sa prvobitnim srednjovjekovnim naseljem a potom i srednjovjekovnim gradom.³⁸ Vjerovatno bi to bio pominjani srednjovjekovni grad Banja Luka. Unutar zidina u bosanskim i hercegovačkim gradovima nalažene su osnove stambenih objekata.³⁹ Slična situacija je arheološkim iskopavanjem utvrđena i na Kastelu, ali je na Kastelu bilo nemoguće ustanoviti oblik tih osnova.

Iz svega gore navedenog nalaz keramike i historijski izvori na Kastelu se dopunjuju, s tim da arheološki nalazi upućuju i na period ranog srednjeg vijeka za koji nismo imali pisanih podataka, a zapravo potvrđuju logičnost pretpostavke da je i ovo područje bilo uključeno u oblast ranog naseljavanja Slovena ovog dijela Balkana (mnogobrojni berecinaselja u Lijeveće polju, u istom području nekropole ranog srednjeg vijeka i dr.).

Nalaz srednjovjekovne keramike sa Kastela je dragocjen. Proučavajući srednjovjekovni keramički materijal na Kastelu, mnoga pitanja su ostala otvorena, radi nedovoljnog rada na pokretnom arheološkom materijalu. Ako se računa sa pretpostavkom da je na Kastelu izdvojen materijal ranog srednjeg vijeka (XI i XII vijek) može se postaviti radna pretpostavka da se na osnovu rane srednjovjekovne keramike, koja bi eventualno pripadala naselju tipa berek na ovom mjestu, ovdje može govoriti o prvobitnom srednjovjekovnom sloju iz perioda XI-XII vijeka. To je *I stupanj* srednjovjekovne keramike sa Kastela kojem odgovaraju primjerci keramike na T IX, 1–6 (T–VI).

Na osnovu tipološke analize keramike na Kastelu je potom izdvojena starija srednjovjekovna keramika (keramika tanjih zidova) koja bi okvirno pripa-

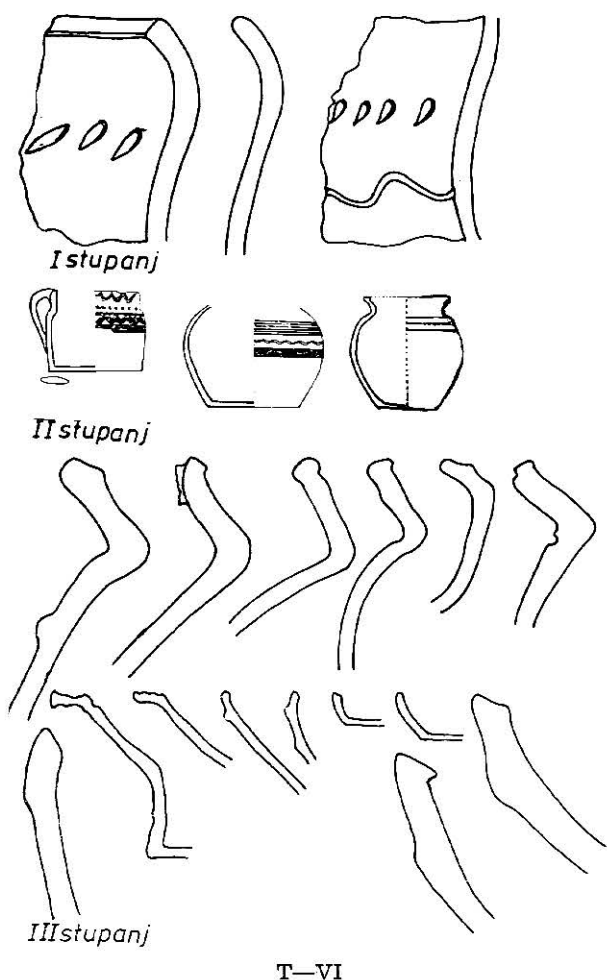
35. Anđelić P., Dva srednjovjekovna nalaza iz Sultića, str. 212.

36. Kreševljaković H., Stari bosanski gradovi, str. 26; Thaloczy-Sufflay, Povijest banovine, grada i varoši Jajca, Zagreb 1916, str. 237.

37. Thaloczy-Sufflay, navedeno djelo, str. 237; 229.

38. Anđelić P., Srednjovjekovni gradovi na Neretvi, str. 233; Kreševljaković H., Stari bosanski gradovi, str. 26.

39. Anđelić P., Dva srednjovjekovna nalaza iz Sultića, str. 212.

ne keramike sa ovog područja (I, II i III period srednjeg vijeka – (T-VI).

U srednjovjekovnoj Bosanskoj državi su se tokom XIV vijeka desile značajne promjene, društvene i feudalne i to se moralo odraziti na materijalnu kulturu, a u ovom slučaju na keramiku, na bogatstvo njenih oblika i ukrasa, na finoću materijala i poboljšanje izrade. Tako se pomoću keramike može pratiti tehnološki napredak, ali se rad na brzom vitlu još uvijek miješa sa radom na sporom vitlu u kasnijim periodima srednjeg vijeka. Prisustvo pečata nas upućuje na razmatranje o postojanju keramičkih radionica, o pripadnosti te keramike feudalcu ili radionici, te sa time u vezi o razmahu feudalizma. Na trgovima se prodavala obrtnička roba, a među njom i keramika. Ovaj činilac ima u velikoj mjeri uticaj na određenu uniformnost srednjovjekovne keramike. Važnost daljeg proučavanja keramike, pored historijskih izvora i samog rada na proučavanju gradova, je velika radi uspostavljanja hronoloških kriterija prema kojima se mogu datirati mnoga naselja, jer podataka o njihovom datiranju često nema u istorijskim izvorima. Keramika nosi u sebi oznake svog doba, a njen ukras je odraz davne narodne tradicije. Iz nje uzima elemente koji odgovaraju apstraktnom poimanju srednjeg vijeka.⁴⁰

Srednjovjekovna keramika je u novije vrijeme i u Evropi i kod nas postala predmet većeg zanimanja i proučavanja stručnjaka, i jedan od zadataka regionalnih istraživanja je određivanje izvora i porijekla, te stratigrafsko-hronoloških vrijednosti srednjovjekovne keramike u starijim keramičkim grupama na području regije. Očekuje se da nova istaživanja na tom planu doprinesu i dopuni ili reviziji iznesene pretpostavke o tri vertikalno-stratigrafska i hronološka stupnjevanja srednjovjekovne keramike sa Kastela.

dala periodu XIII i početka XIV vijeka, zapravo vremenu kada već i historijski izvori upućuju na pretpostavku o postojanju nekog srednjovjekovnog grada na ovome mjestu. Ovo je *II stupanj* srednjovjekovne keramike sa Kastela koji karakterišu sljedeći primjerci: T VII, 1, 2, 3; T. X, 1, 2, 5, 7 (T-VI). I na kraju, periodu kasnog srednjeg vijeka (uglavnom XIV, XV i početak XVI vijeka) pripadala bi kasnosrednjovjekovna keramika čije je opredjeljenje bazirano na stratigrafskim elementima uočenim tokom samog iskopavanja na Kastelu, a također i iznalaženjem analogija na istraženim srednjovjekovnim gradovima sa teritorije Bosne i Hercegovine.

Ovim je izdvojen *III stupanj* srednjovjekovne keramike sa Kastela (T. I, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 21; T. II, 3, 4, 12; T. VIII, 1, 3, 6, 8, 9, 10, 12, 18; hronološka tabela 1). Ovakvim tumačenjem srednjovjekovnog materijala sa Kastela uz detaljnije hronološko opredjeljenje naseljenosti kroz srednji vijek na području Kastela, uspostavljena je nova radna stratigrafija o tipovima srednjovjekov-

ANTIČKI I KASNOANTIČKI NALAZI

Keramika

Antička i kasnoantička keramika na Kastelu je po svom karakteru nasebinska. Sva je fragmentovana, tako da se nije mogao dobiti niti jedan kompletan profil suda. Podjela keramike je izvršena prema kvaliteti obrade, fakturi, tehnici i boji.

Postoje dvije izrazite grupe antičke keramike na Kastelu: 1) imitacija terrae sigillatae i 2) obična provincijska keramika rimskog doba, koja pokazuje raznovrsnost i u kvalitetu i boji, ali je najviše sirovo pečene keramike zrnaste fakture, a nešto manje crvene keramike finije fakture. Ostale vrste keramike, koja se nalazi na drugim antičkim lokalitetima (gledosana, fina siva keramika, terra sigillata)

40. Nekuda-Reichterova, navedeno djelo, str. 70.

zastupljene su samo sa po jednim ili nekoliko fragmenata. Nađeno je nekoliko fragmenata, uglavnom mali komadi trbuha suda, bez oboda, dna i ramena i krivine vrata i trbuha, fine sive keramike, rađene od gline fino sivo ujednačene, glatke površine i dobro pečene. Tipološki, ili bilo kako drukčije ne možemo je opredijeliti, osim što je pripisujemo rimskoj keramici, s obzirom na to da je nađena u zatvorenom rimskom sloju.

Od gledosane keramike, nađen je samo jedan mali fragment suda, od žute prečišćene zemlje sa maslinasto zelenom gleđi na obje strane.

Imitacije terrae sigillatae srazmjerno cjelokupnoj nađenoj keramici ima malo, i to komadića nađenih u nekoliko sondi u antičkom sloju. On su bez ukrasa i pečata i ne mogu se preciznije datirati. Ipak prema kvaliteti obrade i boje možemo ih podijeliti na dvije varijante: a) na one vrlo fine prečišćene fakture (skoro da se radi o pravoj terra sigillata) sa prevlakom vrlo dobrom i postojanom, koja pokazuje prvobitnu solidnu izradu, i b) sa fakturom grubljeg rada i primjesom pijeska.

U varijantu a) spada jedan obod i dno plitkog i tankog tanjira sa izrazito crvenom, dobro očuvanom prevlakom. Rađeni su od potpuno prečišćene zemlje, glatke fakture, na brzom vitlu i potpuno glatkih površina (T. III, 1). Obod ovog fragmenta je dosta tanak (oko 3 mm) i stanjuje se u vrhu. Slični obodi nađeni su na Mogorjelu i u Brodci.⁴¹

Faktura keramike varijante b) je od prečišćene zemlje sa primjesom kvarcnog pijeska, čija se zrnca presijavaju na površini pojedinih fragmenata. Boja im je crvena do svijetlo mrka, a jedan fragmenat je tamno siv. Svi fragmenti imaju na sebi ostatke crvenog ili smeđeg firnisiranog premaza. Premaz se, za razliku od prethodne varijante sa svih fragmenata skoro skinuo i ostali su samo slabi tragovi, jer je bio slabije postojnosti. Od oblika zastupljenih u ovoj varijanti najviše ima oboda plitkih zdjela (T. III, 3-8; T. XII, 1, 2). Zatim ima nekoliko fragmenata zidova i jedno dno tanjira (T. III, 9). Prema obliku i fakturi, sličan je i obod plitke zdjele od sive gline sa crnim premazom (T. III, 7). Obodi svih ovih zdjela su nešto uvučeni i zaobljeni, neki primjerci su sa tankim žljebom na unutrašnjoj strani, a zid je kos. Dna im nisu nađena, tako da ne znamo jesu li bila konkavna ili ravna. Takvih zdjela nađeno je na mnogo lokaliteta koji su pripadali provinciji Panoniji i Dalmaciji: u Mogorjelu, Mitrovici i dr.⁴² Fragment prstenastog dna bez oboda ima

paralelu u nalazu iz Tutnjevca i Založja.⁴³ Na oba lokaliteta je materijal iz kasnoantičkog doba.

Kao i na mnogim antičkim i kasnoantičkim lokalitetima u Bosni i Hercegovini ove fine keramike ima jako malo. Možda je osnovni razlog tomu što se ova keramika najviše javlja u II i III vijeku a onda se polako gubi.⁴⁴ Na Kastelu se dakle pojavljuju one forme koje su i na drugim lokalitetima najčešće, a to su u ovoj vrsti keramike tanjur i zdjela.

Svojim karakterističnim oblikom izdvaja se fragment (T. III, 2; T. XII, 4). Sličan komad je nađen u Mursi a ujedno se takav oblik javlja u Panoniji.⁴⁵

Druga velika grupa keramike je obična provincijska keramika rimskog doba, koja se odlikuje raznovrsnošću u kvaliteti i boji.

Kao najfinija u ovoj grupa izdvaja se keramika tanjih zidova i boljeg pečenja, prečišćene finije fakture sa primjesama zrnaca kvarca koji svjetluca, ali je površina glatka (T. III, 10-18). Sa ovakvom fakturom izdvaja se grupa posuda, tj. oboda koji pripadaju grlima krčaga, ali im je promjer oboda jako malen. Faktura ovih oboda je prečišćena, glatka, dobro su rađeni na vitlu, ali bez žljebastih tragova rebara od vitla na zidu i dobro su pečeni (T. III, 10-18). Boje su svijetlo mrke, crvenkaste i žućkaste. Od ove vrste keramike na Kastelu je bilo svega nekoliko fragmenata i to navedenih malih djelova oboda, osim jednog fragmenta čiji su promjer i profilacija oboda normalnog lonca - 12 cm. (T. III, 17). To je još fina keramika, ali već nešto manje fina od imitacije terrae sigillatae. Oblici oboda ove keramike razlikuju se od oblika grube sive, zrnaste domaće keramike. Dorađeni su, zaobljeni sa finim pregibi, a razlikuju se posebnom formom. Uglavnom su zastupljeni obodi krčaga i jedna mala trakasta ručka (T. III, 19).

Po finoći fakture se izdvaja podgrupa keramike koja ima bolje prečišćenu zemlju, ali joj je izrada gruba kao i kod sive kuhinjske keramike (T. XII, 6, 9). Na unutarnjim zidovima ramena, vrata i trbuha suda ove podgrupe, te na dnu, vide se rebra od izrade na vitlu i koncentrični krugovi. Ova se keramika svojim modeliranjem, izradom i oblicima ne izdvaja od ostale domaće, sive kuhinjske keramike. Među ovom keramikom preovlađuju svjetliji tonovi: siva i svjetlija siva boja, što je donekle i logično jer je i na drugim lokalitetima primjećeno da je keramika bolje i tanje izrađena, svjetlije sive boje. Od ostalih tonova preovlađuju sivkasta, svjetlo mrka, bjeličasta, žućkasta i crvenkasta. U načinu oblikova-

41. Čremošnik I., Keramika iz rimskog nalazišta Mogorjela, Glasnik Zem. muz. 1952, str. 243, slika 1,1; ista Arheološka istraživanja u Brocu, Clanci i grada za kulturnu istoriju Istočne Bosne, I, Tuzla 1957, T. III, 1.

42. Čremošnik I., Keramika rimskog nalazišta Mogorjela, str. 270, sl. 11; Brukner O., Osnovne forme i tehnike rimsko provincijske keramike u Sirmijumu, Radovi, Zenica 1971, str. 45, T. VI, 1.

43. Čremošnik I., Rimski vila sa slavenskim naseljem u Tutnjevci, Clanci i grada za kulturnu istoriju Istočne Bosne II, Tuzla 1957, str. 42, sl. 2/2, T. II, 5; ista, Arheološka istraživanja u okolini Bihaća, Glasnik Zem. muz. 1958, str. 121, sl. 4/1.

44. Vikić-Belančić B., M. Gorenc, Arheološka istraživanja antičkog kupališta u Varaždinskim Toplicama od 1953. do 1958, Vjesnik Arheološkog muzeja I, serija III, 1958, str. 109.

45. Pinterović D., Bulat M., Izvještaj o arheološkom ispitivanju na terenu Murse u 1968. godini, Osječki zbornik br. XIII, Osijek 1971, T. XXI, 5.

nja i samim oblicima nema razlike od ostale keramike, rađene od nedovoljno prečišćene zrnaste fature.

Među ovom keramikom izdvaja se po obradi nekoliko fragmenata čija je faktura gruba i zrnasta, ali je njena površina pri izradi suda i modelovanju jednostavno glačana vodom, pa je površina nešto uglađenija. Zrnca pijeska (ili rupice iz kojih su ispalala) su vrlo vidljiva ali pri dodiru se ne osjećaju. Na ponekim fragmentima vide se rebra od izrade na vitlu ali ne jako oštra, već valovita. Svi ovi fragmenti su debeli tako da se može prosuditi da su ti sudovi bili veći i solidnije rađeni – za namirnice.

Iz ove podgrupe keramike izdvaja se i jedan deblji ornamentisani, izvana sivi, a iznutra crveno pečeni fragment (T. XII, 5). To je vjerovatno dio vrata ili trbuha pitosa, jer ima istu pjeskovitu fakturu, dobro izrađenu i glatku, mada su vidljiva velika zrna pijeska u njoj. Ornamentisan je pojasom od pet paralelnih brazda i tri valovnice, a debljina zida je 1 cm. Oblik posude kojoj je tipološki pripadao, ne možemo odrediti. Fragmenti ovakove fature i ukrasa nađeni su u Zemun Polju, Mitrovici i Osijeku.⁴⁶

Oko 90% keramičkih nalaza iz antičkog sloja otpada na domaću keramiku, zrnaste, grublje, hrapave fature, rađene od nedovoljno prečišćene zemlje sa mnogo primjesa pijeska i kvarca.⁴⁷ Za svu ovu keramiku je karakteristična tvrda i čvrsta faktura, dobro pečena i dobro modelirana. Stijene su joj različite debljine, ali uglavnom tanke, čvrste i teško se lome. Mat je površine. Ova keramika je raznih nijansi sive boje koja preovladava, ali je ima smeđe, crne, bjeličaste, žućkaste, svijetlo mrke i crvene. Poneki fragmenti su iznutra svijetlo mrki, a izvana sivi ili garavi od dima, ali preovladava ipak siva boja. Svega nekoliko fragmenata grube keramike je sa premazom. Tamno sivi do crni premaz imaju fragmenti prikazani na T. IV, 21, 24, 33. U vili u Brodci je isti slučaj sa vrlo malo fragmenata sa premazom.⁴⁸ Za ovu keramiku je tipično da je skoro bez ornamenta. Ipak na nekoliko fragmenata su kao ornament uočene urezane crte ili tanki žljebovi, uglavnom horizontalni. Ponekad su to posljedice od rada na vitlu. Urezane linije i žljebovi nalaze se na mjestu prelaza oboda u vrat i na ramenu ili trbuhu. Na ponekom, najviše izvrnutom dijelu vrata su tanke linije, ali koje su izgleda posljedice modelacije na vitlu.

U ovoj grupi keramike najviše je nađeno oboda, trbuha i dna lonaca. Nažalost profil niti jedne posude u cjelosti nije mogao biti rekonstruisan, ali je ipak nađeno dosta profila koji daju rekonstruisati pravi oblik posude. Promjeri oboda lonca kreću se od 10 do 16 cm, s tim da preovlađuju obodi lonaca 10 do 14 cm. Nešto su veći promjeri zdjela čiji vrat i trbuh ne prelaze širinu razgrnutog oboda (T. IV, 17–29).

Obodi lonaca su uglavnom razgrnuti, više ili manje povijeni. Ima ih skoro horizontalno povijenih sa žlijebom za poklopac (T. IV, 2, 15; T. III, 33, 36).⁴⁹ Obodi su razvijenog tipa. Usne oboda su zasječene ili imaju žlijeb. Tada su često gornji krajevi razuđeni. Kod nekih oboda je usna polukružna (konkavna) pa su i gornji i donji kraj usne nešto izvijeniji (T. III, 23, 37). Takvi obodi su najčešće jako razgrnuti, skoro horizontalno položeni pa imaju i žlijeb (T. III, 36). Usne oboda mogu biti i polukružne, na skoro horizontalno razgrnutom obodu (T. III, 36). Vrat je na svim fragmentima lonaca dug i naglašen, a prema prelazu u rame i trbuh lonca postoje dva tipa profilacije: blag prelaz iz dugog vrata u rame (T. III, 26–31) i gotovo prelomljeni prelaz iz vrata u rame (T. IV, 1–9). Ovi drugi lonci su više trbušasti.⁵⁰ Karakteristika ove vrste antičke keramike je u dugom izvijenom vratu (po kome se bitno razlikuje od kasnije slavenske keramike) i trbušastom donjem dijelu suda. Rame je izvijeno. U predjelu ramena promjer je veći nego promjer oboda suda. Sva dna posuda su ravna. Većina ovih dna pripada loncima. Ona su različita po debljini i veličini, ali su istog oblika i često na unutarnjoj strani imaju u sredini dugmetasto ispupčenje, a okolo koncentrična rebra, što je posljedica modelacije na brzom vitlu (T. XIII, 5).⁵¹

Obodi lonaca čija izbočina trbuha i ramena ne prelazi širinu oboda, su slični kao i kod trbušastih lonaca (T. IV, 17–29). Vrat i trbuh su blago zaobljeni i padaju prema suženom dnu. Ovakovi fragmenti su nađeni u Mursi i Varaždinskim Toplicama.⁵² Vrat im nije dugačak i blago prelazi u rame, koje je pri modeliranju samo malo naglašeno, a zatim rame u trbuh, koji je negdje više a negdje manje naglašen, ali nikada svojom širinom ne prelazi širinu vanjskog ruba oboda. Kod nekih primjeraka donji dio zida je jako kos i podvijen ispod najšireg dijela lonca.

46. Dimitrijević D., Istraživanja rimskog limesa u istočnom Sremlu s posebnim osvrtom na pitanje komunikacija, Osječki zbornik XII, Simpozij o istraživanju limesa u SFRJ, Osijek 1969, str. 115/3, str. 93; Parović-Pešikan M., Excavation of a late roman villa at Sirmium II, Beograd 1971, T. XXII, 74, sl. 2,3; Brukner O., Osnovne forme i tehnike . . . , T. VII, 11; Pinterović D., M. Bulat, Izvještaj o arheološkim ispitivanjima na terenu Murse, T. III, 4.

47. Za sličnu keramiku uporedi Perović-Pešikan M., Excavation of a late roman villa at Sirmium, T. XXXIII, 77 i T. XXIV, 78.

48. Čremošnik I., Arheološka istraživanja u Brodci, str. 135.

49. Uporedi analogije kod Vikić-Belančić B., Prilog istraživanju antičkog naseobinskog kompleksa u Varaždinskim Toplicama, Vjesnik arheološkog društva serija III, sveska VI-VII, Zagreb 1972-73, T. XVII, 10.

50. Uporedi slične nalaze kod Pinterović D., Bulat M., Izvještaj o arheološkim ispitivanjima na terenu Murse, T. XI, 3; Vikić-Belančić B., Gorenc M., Arheološka istraživanja antičkog kupališta u Varaždinskim Toplicama, T. XVI, 6;

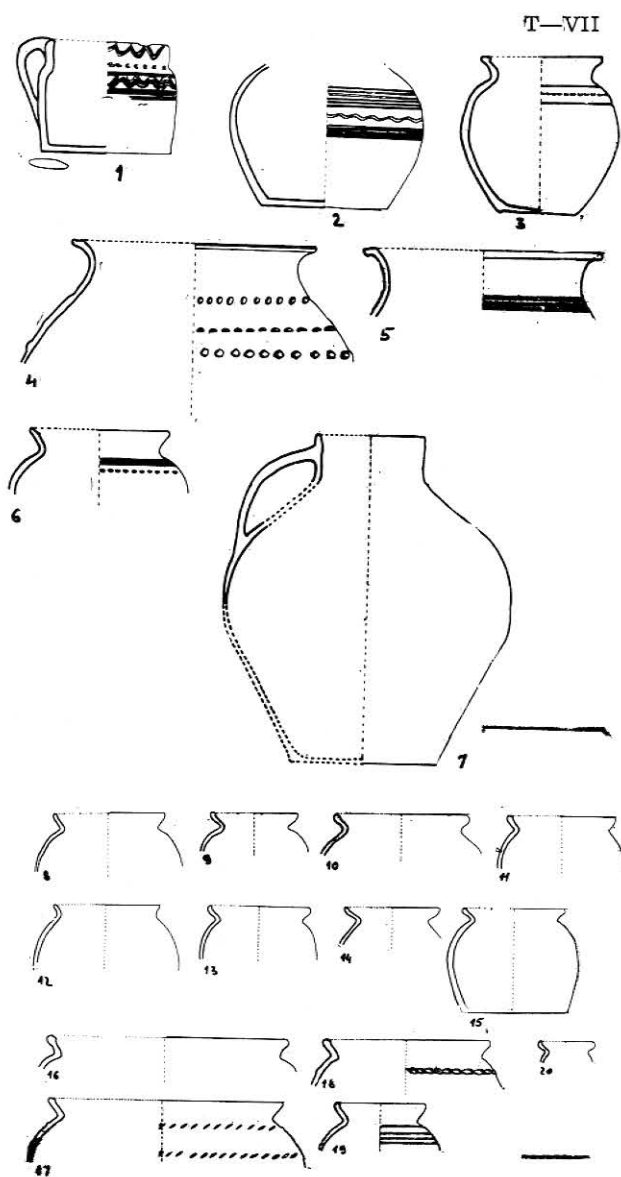
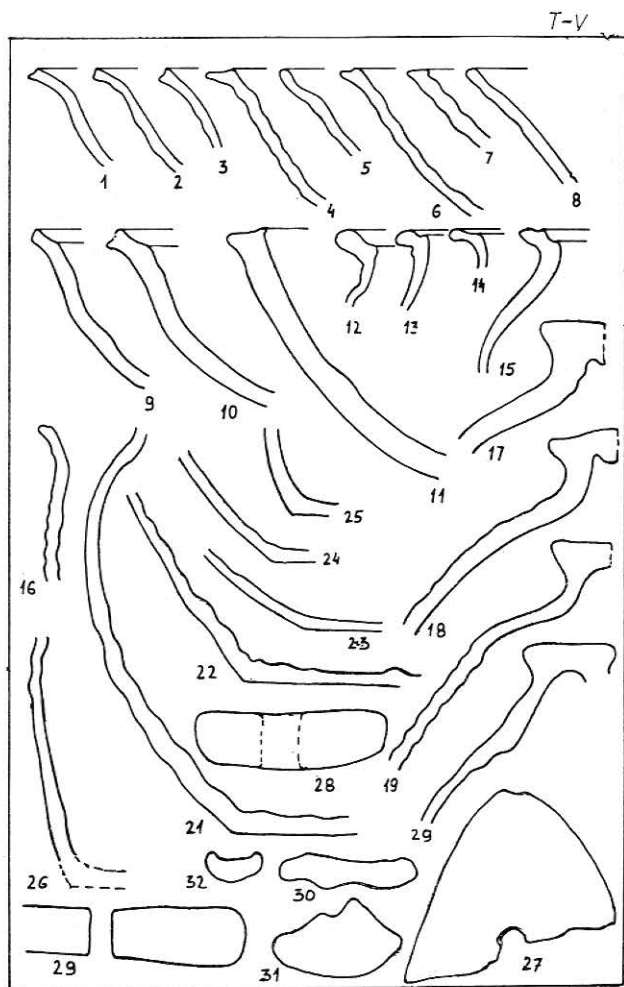
51. Up. Čremošnik I., Nova antička istraživanja kod Konjice i Travnika, Glasnik Zem. muz. X, 1955, str. 137, T. II, 7.

52. Uporedi Pinterović D., Bulat M., Izvještaj o arheološkom ispitivanju na terenu Murse, T. XXIV, 4; Vikić-Belančić B., Prilog istraživanju antičkog naseobinskog kompleksa u Varaždinskim Toplicama, Vjesnik Arheološkog muzeja, serija III, sveska VI-VIII, Zgb. 1972-73, T. XVII, 7, 17.

Drugi tip koji se sreće u ovoj vrsti keramike su blago povijeni obodi sa polukružnom usnom, a rame prelazi blago u veći ili manji trbuh (T. IV 10–12).⁵³

Slijedeći tip su tzv. nerazvijeni obodi, ali teško je reći da li pripadaju zdjelama ili poklopcima (T. V, 1–11). Neki su kosih zidova, na vrhu zaobljenih,

jedne, finije fakture, iako su sudeći prema veličini, pripadale velikim sudovima. Jedna drška pripadala je sigurno rimskoj amfori. Rađene su od prečišćene zemlje, pjeskovite fakture, dobro modelirane na vitlu i po sredini imaju žljebove (T. V, 30; T. XII, 12).⁵⁶

zareznani su ili imaju razućenu usnu a neki su sa blago povijenim obodom na van. Slični obodi su nađeni u Jalžabetu kod Varaždina.⁵⁴

Nađeno je nekoliko primjeraka poklopaca sa dugmetastim prihvatom na vrhu, ali niti jedan od njih nije imao obod, tako da se nije mogla izvršiti potpuna rekonstrukcija (T. V, 17, 18, 19, 29). Ovakovi poklopci nađeni su skoro na svim antičkim i kasno-antičkim lokalitetima u Sloveniji, Hrvatskoj, na obalama Dunava u Sremu i istočnoj Srbiji, kao i u Zecovima kod Prijedora.⁵⁵

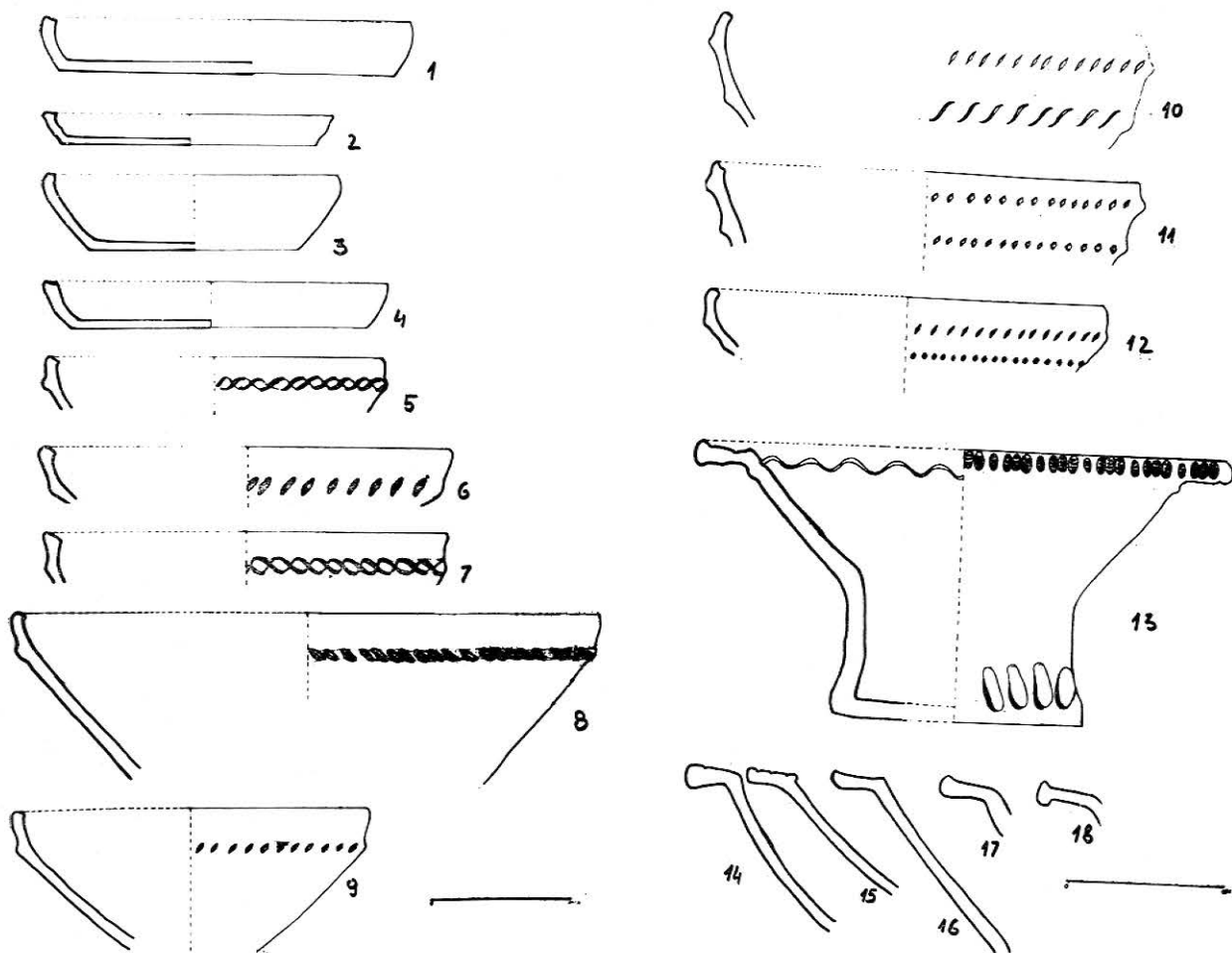
Na jednom primjerku ove domaće keramike vidljiv je trag odlomljene ručke odmah ispod oboda. Kao i na ostalim lokalitetima iz antičkog doba i ovdje u masi keramičkih nalaza ručki ima vrlo malo. Nađeno ih je svega pet primjeraka, ali su sve osim

53. Uporedi slične nalaze kod Dimitrijević D., Istraživanja rimskog limesa u Istočnom Sremu, str. 97, 100.

54. Vikić-Belančić B. i Gorenc M., Istraživanja u Jalžabetu kao prilog upoznavanju života u zaleđu dravskog limesa, Vjesnik Arheološkog muzeja, serija III, sveska III, 1968, str. 91, T VIII, 6.

55. Janković Đ., Pokretni nalazi sa nekropole i utvrđenja kod Kladova, Starinar, n.s. XXIV-XXV, 1975. god; Čremošnik I., Rimski ostaci na građini Zecovi, Glasnik Zem. muz. 1956, XI, str. 140, sl. 2.5.

56. Za drške uporedi Pinterović D., Bulat M., Izvještaj o arheološkim ispitivanjima na terenu Murse, str. 7.

T—VIII

U sondi E₁ u III sloju, (tj. u onom međusloju, u kojem se ponekad miješaju fragmenti srednjovjekovne i antičke keramike) nađena su dva fragmenta koji se po fakturi i ukrasu izdvajaju od ostale keramike. Fragment (T. XII, 8) je glatke fature, dobro rađene, bez vidljivih primjesa pijeska. Pečenje je dobro, površina je svijetle boje sa slabim sjajnim premazom. To je dio suda, promjera oboda 9 cm. Sud je sigurno oblikovan, ali je odmah ispod oboda nevješto urezana cik-cak linija. Za sada se o ovome nalazu ne može ništa određeno utvrditi u smislu analogija. Drugi fragment (T. XII, 10) je od dobro prečišćene zemlje, dobro pečen, svijetle boje. Na zidovima ima pečatasti ukras u obliku romba u kojem su četiri uboda. Nije nađen obod ili neki drugi profilisan dio. Međutim, po pečatastom ornamentu na sudovima nađenim na drugim lokalitetima, mogu se izvući izvjesni zaključci jer svojim ornamentom ovaj fragmenat upućuje na pripadnost gepidskoj keramici. Slična keramika je nađena na Beogradskoj tvrđavi u Donjem Gradu i na Bekića Salašu u Sremu.⁵⁷ Iz Bosanske Posavine najvjerovatnije je i jedan novčić

kralja Kunimunda.⁵⁸ Gepidi su bili u Srijemu i Pannoniji Saviji i vjerovatno su vršili prodor i uspostavili trgovinu prema jugu, pa se i u ovim krajevima mogu očekivati gepidski nalazi, slični onom na Kastelu. Ovaj nalaz keramike svakako je još jedna potvrda da se život na Kastelu odvijao i u vrijeme kasne antike, a kako pokazuje ovaj i ostali nalazi, život je vjerovatno trajao u kontinuitetu od antike kroz kasnu antiku.

Od svih nalaza iz antičkog i kasnoantičkog sloja keramika je bila najbrojnija. Nađena je u sloju sa životinjskim kostima, gvozdenom zgurom (koja je karakteristična za ovaj sloj) i lijepom. Ponegdje je nađen fragment tubulusa i krovne cigle. Svi ostaci

57. Birtašević M., Srednjovjekovna keramika, Katalog II serije, T. II, 1; Garašanin M., i Kovačević J., Arheološki lokaliteti u Jugoslaviji, T. LXXII.

58. Kovačević J., Varvarska kolonizacija južnoslovenskih oblasti, Novi Sad 1960, str. 22.

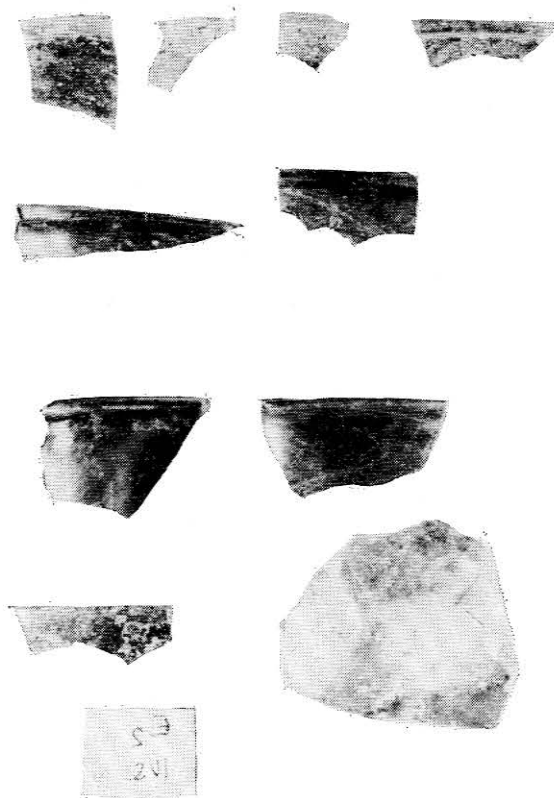
su odavali vrlo razoren, premda u kulturnom smislu zatvoren sloj. Za kasnoantičku keramiku je inače karakteristično da se ona nalazi u naseljima a ne grobovima. Takva je situacija u Sloveniji, Hrvatskoj, Sremu i Bosni.⁵⁹

OSTALI NALAZI

Za datiranje antičkog i kasnoantičkog materijala, pored komparativnog metoda primijenjenog na keramici, imamo i posredne nalaze van sloja koji su nađeni unutar bedema tvrđave. To su kasnoantička fibula i novac iz II-IV v. Antičkih nalaza iz ranijih vijekova na samom Kastelu nismo našli, a sa Govedarnice pored Kastela je poznat žrtvenik iz II v.⁶⁰ Za očekivati je da je dio naselja na Kastelu, i to onaj značajniji bio u širem području tabije 9.⁶⁰ U samom sloju nema drugih neposrednih elemenata za sigurno datiranje i razdvajanje antičkog i kasnoantičkog materijala. Zapravo se u keramici može pratiti kontinuitet kroz cijeli taj period, što ukazuje da je razdvajanje antičkog i kasnoantičkog perioda za ovaj domen materijalne kulture formalnog karaktera. Bližem kulturnom opredjeljenju sloja u rimsko doba doprinose i komadi rimskih cigli (kako zidnih, tako krovni i tubulusa). Njegovom takvom kulturnom definisanju pomažu svakako i analogije u keramici i staklu koje je tipično rimsko. Gornja hronološka granica cijelog sloja bi se mogla odrediti nalazom keramike gepidskog porijekla u VI v.

Od ostalih nalaza od kamena i pečene zemlje u antičkom sloju nađeno je nekoliko pršljenova (3-7 cm promjera), (T - V/28, T - XIII/7) jedan veći okrugli komad od muljike u obliku točka, (T - V/29, T - XIII/10), kao i nekoliko komada tegova od gline, koji po boji i kvalitetu pečenja odgovaraju rimskoj cigli. (V - V/27) Slični tegovi piramidalnog oblika nađeni su u Mušićima među nalazima iz doba seobe naroda.⁶¹ U istom sloju je nađeno i nekoliko fragmenata oboda i zidova staklenih posuda (sl. 7a). Staklo je svijetlo-smeđe i svijetlo-zelene boje, vrlo je prozirno. Po sebi ima tragova obrade - zaparane crte u svim pravcima. U Višićima je također nađeno zelenkasto i maslinasto staklo, datirano u III i IV v.⁶² Jedan fragment trbuha malog staklenog suda imao je po sebi za ornament udubljenja u obliku duguljastih listića. Ova vrsta stakla se kod nas javlja većinom u kasnoj antici.⁶³

Van antičkog sloja, blizu kapi-kule (u onom dijelu Kastela gdje pretpostavljamo postojanje najznačajnijih objekata iz rimskog perioda) nađena je pomenuta kasnoantička krstasta fibula, sa profilisanim poprečnim krakom, na kojem su dva rožasta ispupčenja (sl. 7b). Lukovičasti završeci imaju oblik polulopte sa naglašenim vratom i prstenom ispod nje, koji ima ravne ivice. Luk je ukrašen nizom kružića međusobno razdvojenih paralelnim linijama. Noga fibule ima tri para ukrasa u obliku latinskog slo-

Slika 7a. Antičko staklo

va V, po sredini razdvojenih urezanom crtom. Ove su fibule omiljeni tip na teritoriji dunavskih provincija, a ima ih i u drugim provincijama južno od Save I. Korvig ovaj tip fibula stavlja u XIII grupu, a naša fibula spada prema Korvigovoj u II fazu raz-

59. Curk I., Proučavanje rimske keramike u Sloveniji in rezultati tega proučavanja, Radovi II, Zenica 1971, str. 61-62; Pinterović, Bulat, Izvještaj o arheološkim ispitivanjima na terenu Murse u 1968. godini, str. 3-46; Brukner O., Osnovne forme i tehnike, str. 39; Parović-Pešikan M., Excavation of a late roman villa at Sirmium, str. 15-45; Vikić-Bilančić B., Prilog istraživanju antičkog naseobinskog kompleksa u Varaždinskim Toplicama, str. 75-127; ista, Istraživanja u Jalžabetu, str. 75-102; Dimitrijević D., Istraživanja rimskog limesa u istočnom Sremu, str. 81-121; Čremošnik I., Keramika rimskog nalazišta Mogorjela, str. 241-271; ista, Arheološka istraživanja u Brodci, str. 127-149; ista, Rimska vila u Višićima, Glasnik Zem. muz. 1965. godine, str. 147-260; ista, Istraživanja u Mušićima i Zablaku i prvi nalazi najstarijih Slovenskih naselja u nas, Glasnik Zem. muz. 1970. god., str. 47-177.

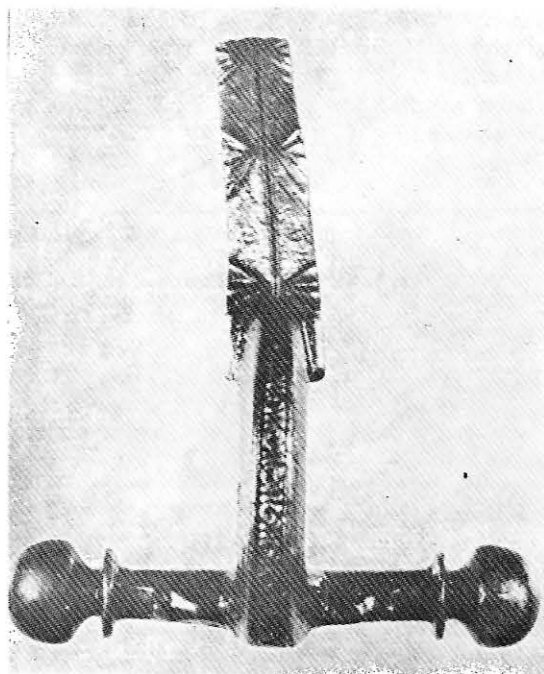
60. Patsch K., Nalazači iz 1895. godine, Glasnik Zem. muz. 1895, str. 576.

61. Čremošnik I., Istraživanja u Mušićima, str. 67, sl. 11 n.

62. Čremošnik I., Rimska vila u Višićima, str. 197.

63. Čremošnik I., op. cit., str. 197.

voja ovog tipa, datiranu u IV v.⁶⁴ Skoro jednaka fibula nađena je u Sapaji kod Bačke Palanke, a također i kod Kladova i preciznije je ova datirana u početku IV v.⁶⁵

Slika 7b. Kasnoantička fibula

NUMIZMATIČKI NALAZI

Rimski numizmatički materijal sa Kastela predstavljen je nalazima van opisane sistematski istraživane površine, ali njegovo prisustvo na drugim dijelovima Kastela ipak doprinosi uspostavljanju tvrdnje o rimskom nalazištu na ovom području. Izuzetak čini nalaz jedne male rimske bronzne pri dnu antičkog sloja u sondi E₁, koji je još jedan dokaz za opredjeljenje ovog sloja u antički period. Skidanjem zemlje sa kazamata nađen je antoninijan Salonine (žena Gallienova – 253-268. g.) sa natpisom na aversu: SALONINA AVG, a na reversu IVNO REGINA, kovnica Siscia (T XIV/1a).⁶⁶ Prilikom iskopa kod tabije 3 (T-3) pronađena je rimska mala

bronzna Constans-a (337-350. g.), sa natpisom na aversu: DN CONSTANS PF AVG, a na reversu FEL TEMP REPARATIO, kovnica Siscia (T XIV/2a, b).⁶⁷ Kod poprečnog zida u T-6 pronađena je mala bronzna Constantius-a II (337-361. g.). Avers ima natpis: DN CONSTANTIVS PF AVG, a na reversu je formula FEL TEMP REPARATIO, kovnica Siscia (T XIV/3a).⁶⁸ Od ranije je poznat slučaj nalaz na Kastelu sestertius-a Faustine I (žene Antonina Pia – 138-161. g.). Na aversu je natpis: DIVA FAVSTINA, a na reversu je čitljivo samo: AETERNITAS SC, kovnica je Roma (T XIV/4a, b).⁶⁹

Iako nisu otkriveni u stratigrafski zadovoljavajućim okolnostima, ovi numizmatički nalazi su potvrda opravdanih tvrdnji o antičkoj aglomeraciji na ovom mjestu. Bez obzira što je rimski novac imao relativno dug vijek kolanja, nalaz sestertius-a je novi elemenat II v. na Kastelu, te uz ostale nalaze daje argumentaciju o datiranju ove aglomeracije bar od druge polovine II v. nadalje. Premda, historijski izvori imaju dosta podataka koji bi omogućavali postavljanje pretpostavke i o ranijoj dataciji, posebno obzirom na tempo rimskih osvajanja ovih krajeva.

Cjelokupna analiza antičkih nalaza sa Kastela ukazuje da su arheološka iskopavanja obavljena u dijelu koji je osobito intenzivno bio naseljen u vrijeme kasne antike, tako da je i otkriveni kulturni sloj uglavnom sa kasnoantičkim materijalom. Možda je to već bilo područje podgrađa ili bar jedan njegov dio sa nastambama i radionicama (na što ukazuju ostaci komada metalne zgure). Ovo područje se određuje kao podgrađe u odnosu na glavninu rimskih objekata koji su vjerovatno bili na prostoru gdje je kasnije podignuta turska tabija (9). Tamo su nađeni ostaci temelja zgrada na prvobitnom nivou zemljišta (na samom dnu tabije), zatim su u neposrednoj blizini nađeni ostaci »kiklopskog« bedema, a iz ovog dijela potiče i kasnoantička krs-tasta fibula. Ujedno to je topografski bio najdominantniji dio, vrlo pogodan za podizanje rimskih objekata. Određeni posredni nalazi o kojima je bilo riječi svakako upućuju na to da su tu rimski objekti morali postojati i mnogo ranije, prije formiranja kasnoantičkog sloja, tako da je ranija pretpostavka o lociranju Castrae na područje Kastela, dobila sada nešto više elemenata, makar indirektnog značaja.

NALAZI BADENSKE KULTURE

Arheološkim iskopavanjima na Kastelu otkriven je dio naselja iz eneolitskog perioda, koje se, kako će pokazati analiza pokretnog arheološkog materijala, rezultata iskopavanja i opštih kulturnih prilika tog vremena prethistorije na ovom području sjevero-zapadne Bosne, može odrediti kao badensko. Situacija

64. Korvig I., Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien, Budapest 1937, str. 125; Kondić V., Zbirka rimskih fibula iz Vršačkog muzeja, Rad vojvodanskih muzeja 10, 1961, str. 214, T. V, sl. 45 i str. 206.

65. Janković Đ., Pokretni nalazi sa nekropole i utvrđenja kod Kladova, str. 209; uporedi također: Stojan Dimitrijević-Nikola Tasić, Eneolithique. VIII Congres, Beograd 1971, str. 286 i d., (dalje: Eneolithique . . .).

66. Katalog: RIC, str. 189, br. 76. Ove numizmatičke nalaze obradio kolega Gojko Kraljević, na čemu se posebno zahvaljujemo.

67. Katalog Vocetter, str. 303, b3. 23.

68. Katalog Vocetter, str. 305, br. 39.

69. Katalog: BMC, str. 242, br. 1508, novac je pronašao i darovao Muzeju Fadil Kačar.

na terenu upućuje na konstatacije da se ovdje nalazi jednoslojno naselje sa jednim horizontom stanovanja. Obzirom da je kulturni sloj djelimično oštećen, njegova debljina nije na svim mjestima mogla biti tačno određena, ali ipak se čini da se radi o dosta tankom sloju (debljine oko 0,60 m). Čini ga smeđa zemlja sa dosta primjesa gline, a u njemu je nalaženo komadića, ali i većih oblikovanih komada kućnog lijepa, zatim keramike, životinjskih kosti, kremenog oruđa i odbitaka od kremenja. Masivni komadi profiliranog lijepa koji se pružaju u jednom smjeru, označavaju vjerovatno pravac zida nadzemne kuće. Ujedno je konstatovan i ukop za temelj takvog zida, oko koga je nalaženo dosta tragova ugljenisanog drveta. Zid je bio dug oko 4 m.

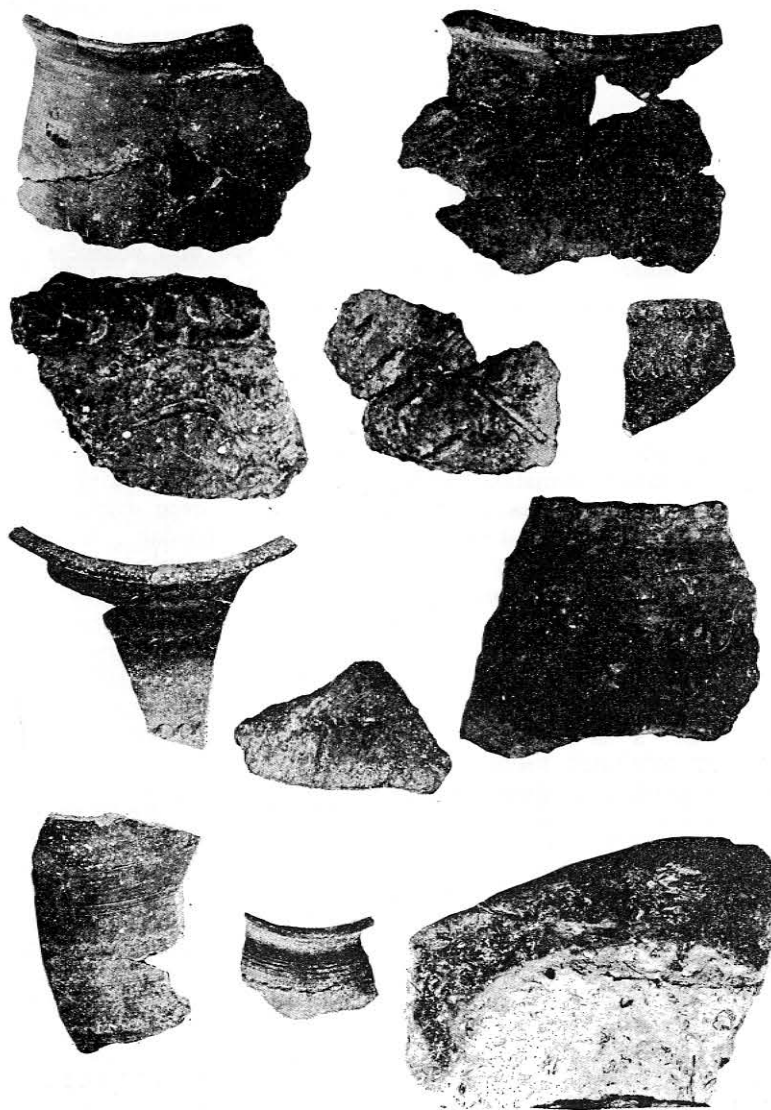
Keramički materijal iz ovog sloja u najvećoj mjeri čini keramika badenske kulturne grupe. Nađeno

je svega nekoliko fragmenata vučedolske keramike, a također se pojavljuje i posude koje svojim oblikom donekle odstupaju od karakterističnih badenskih tipova. Kod ovih oblika često su po gornjoj ivici oboda postavljena udubljenja.

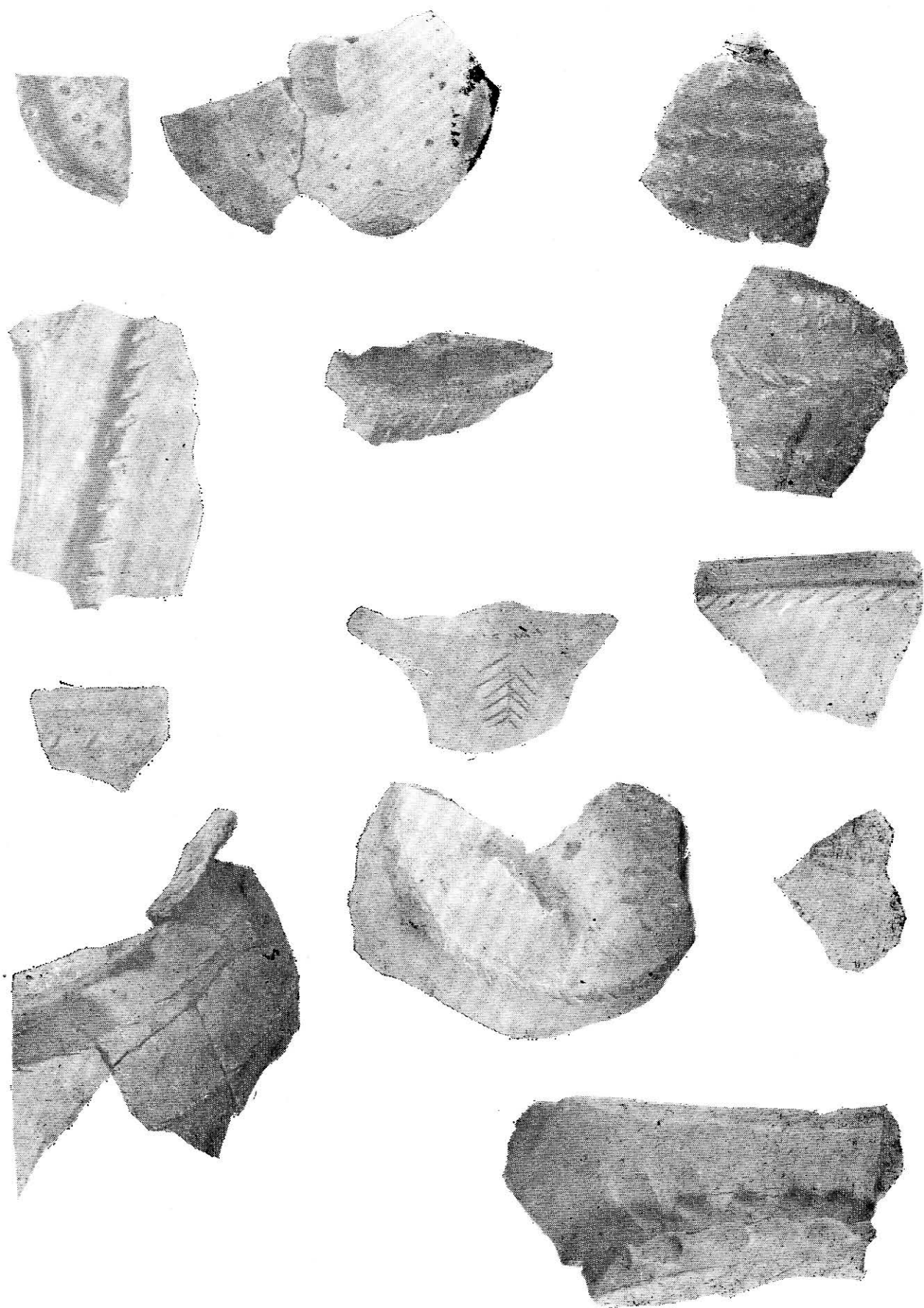
Prema analizi svih rezultata dobijenih iskopavanjem praistorijskog naselja na ovom mjestu (područje sonde H na Pl. 1)⁷⁰, na Kastelu se nalazilo badensko naselje, do kojeg su doprli izvjesni vučedolski elementi.⁷¹

70. Rezultati će biti objavljeni u posebnom radu u materijalima sa savjetovanja u Banja Luci 1981. god.

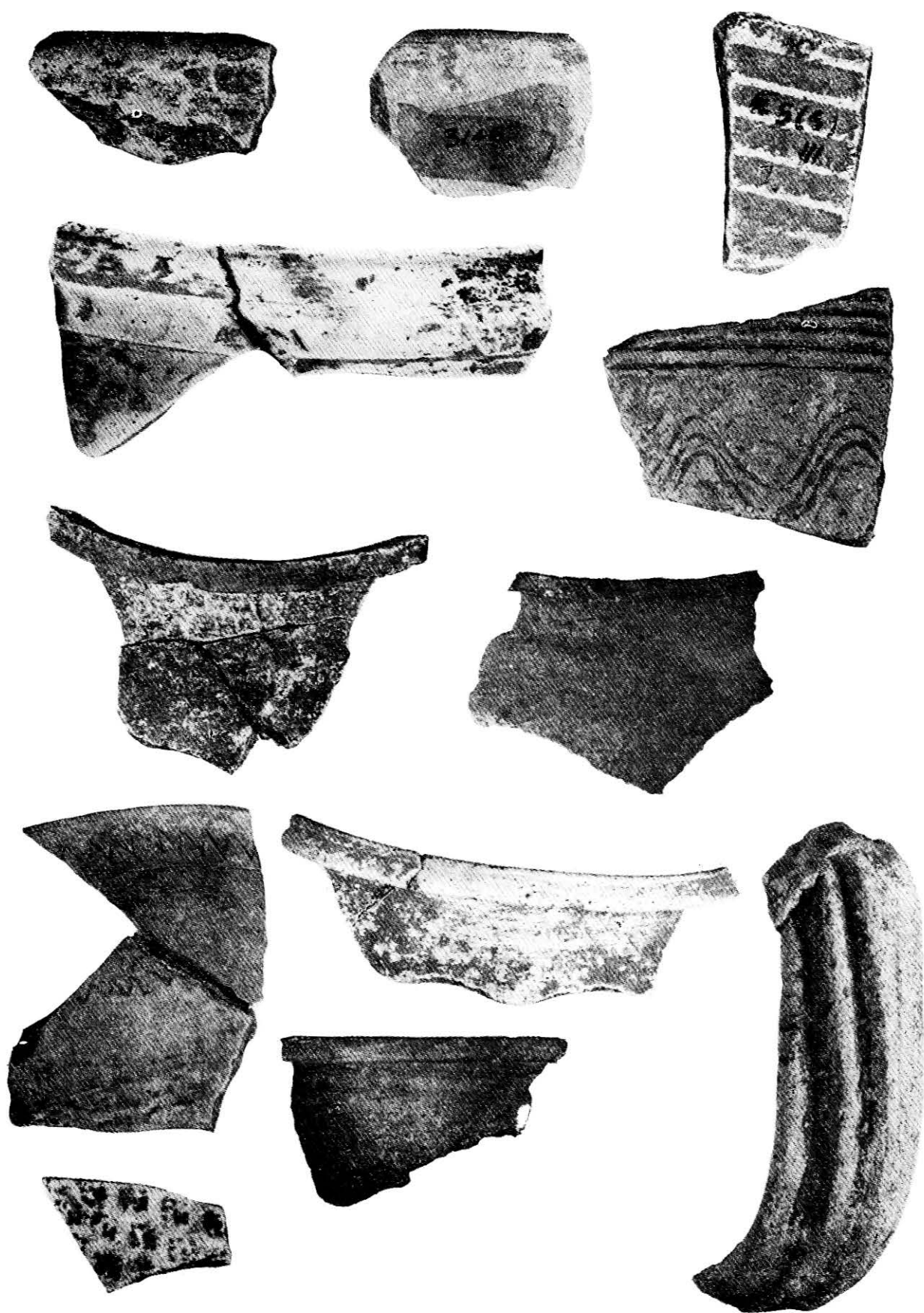
71. Posebno se zahvaljujemo dr Ivi Bojanovskom koji nam je pri izradi recenzije mnogo pomogao pružanjem korisnih savjeta za intervencije u tekstu i bolju interpretaciju pojedinih problema koji su ovdje obrađivani.

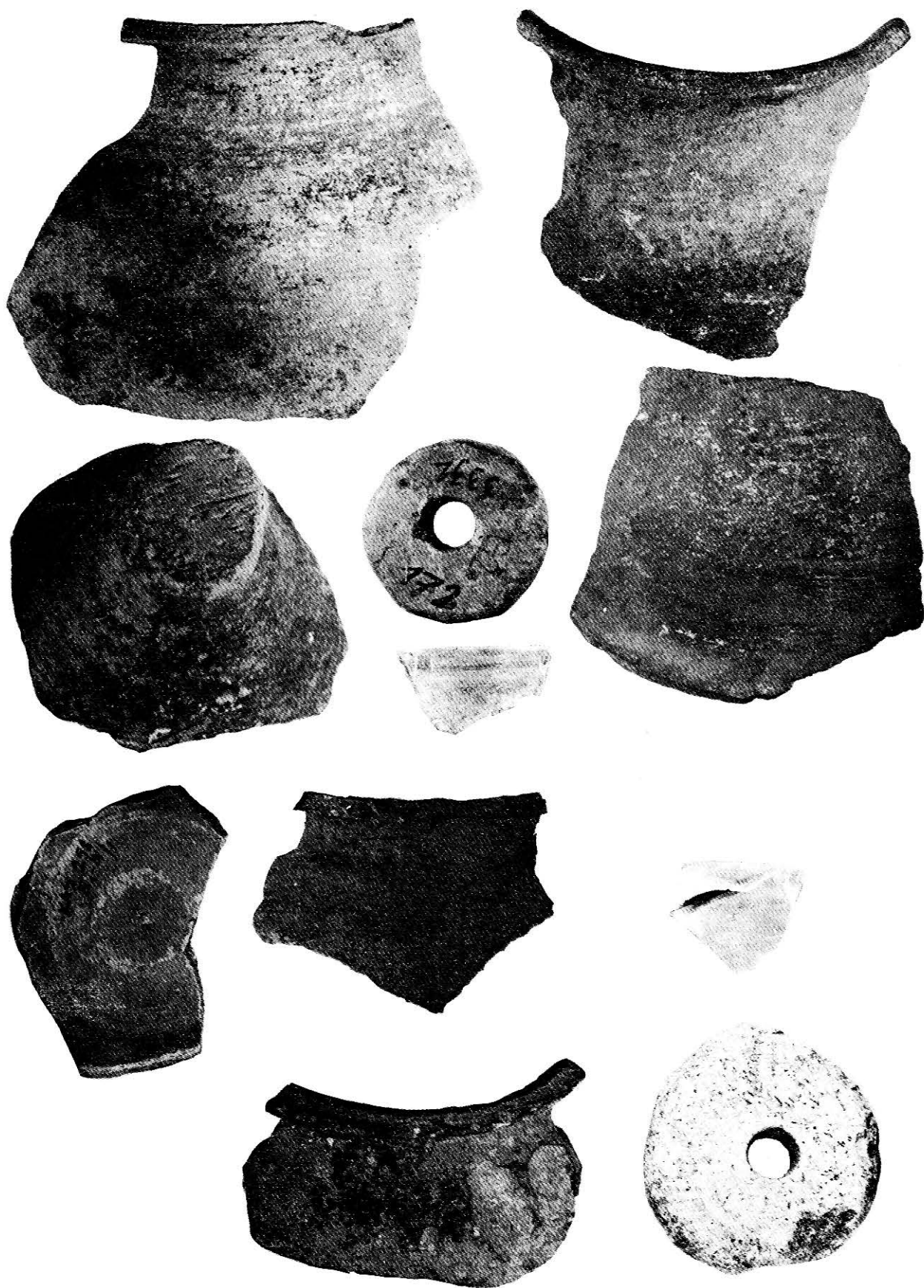
T—IX Srednjovjekovna keramika

T—XI Srednjovjekovna keramika

T—XII Antička i kasnoantička keramika

T—XIII Antička i kasnoantička keramika i staklo

T-IV Numizmatički nalazi

ARCHEOLOGICAL RESEARCH ON BANJALUKA CASTLE

After the 1969 earthquake, archeological excavations started in the eastern part of Kastel fortress. Test excavations were performed first, and then the systematic ones, after the best preserved part of the layer had been determined. The results were mainly obtained from E-E₁₀ probes, concentrated on a 400 m² area, and prehistoric finds were discovered more to the south, in H-H₂ probes.

Besides the prehistoric layer, four major layers may be distinguished on Kastel: 0.50–0.70 m thick rubble layer which showed the material from Turkish and more recent period; medieval layer; sterile layer — inter-layer and the late antique layer found immediately above the untouched earth.

1st layer — rubble layer — was full of bricks, lime and other more modern building material, of the ceramics of more recent date and pipes of purified earth with seal-like ornaments. There also was a lot of finds from the Turkish period. It is separated from the late medieval layer at a few places, by cobble laid in Turkish age.

2nd layer — late medieval layer — consists of grey, sandy, loose earth. It was full of ceramics and scattered lime. Animal bones were also found. Since the rubble layer was heavy, compact and directly leant on the medieval one, the latter was rather damaged, particularly while the Turkish cobble was being laid. Thus the fixed archeological remains were very much damaged. Late medieval ceramics was found throughout Kastel; both in probes and in the earth with which fortifications were filled. Late medieval ceramics tend to have a good and hard facture, are well shaped but poorly decorated. The most frequent ornaments are curves and engraved horizontal bands, plastic bands with etches and prints above. The two basic forms prevail: egg-shaped pot and bowls with flat bottoms and slightly slanted walls. These ceramics originate from the 13th–15th century and is analogous with medieval ceramics of many medieval Bosnian cities. However, a few fragments were found which point to the early Middle Ages (11th–12th century). According to the analysis of all the medieval ceramics, we suggested three degrees for Kastel medieval ceramics: 1st degree — 11th–12th century; 2nd degree — 13th and early 14th century; 3rd degree — 14th till early 16th century, and further tradition of this degree ceramics.

Between the medieval and the late antique layer there was a sterile interlayer — 3rd layer — earth

with few pieces of mortar. This layer was 0.20 m thick. Under it, in the dark earth full of traces of the organic rot, we found the remains of the late antique layer — 4th layer. There was a lot of dumped compact stone in the probes, but it gives the impression of a ruined wall. There was a lot of crumbled mortar in the layer, of ceramic fragments, animal bones and many lumps of metal dross. The ceramics is mainly intended for kitchen use, made of grey, insufficiently purified earth, well moulded on foot winch, thin walled and well baked. There was some slightly more oval ceramics (imitation of terra sigillatae). The layer is dated, according to the ceramics and the money, from 4th to 6th century. This period were found near Banja Luka and these finds fit well in the general image of this region in the age mentioned. However, some clear, though indirect evidence was shown about the existence of an earlier, Roman finding place in this region. On this basis new elements were given supporting the assumption about the sojourn of the Roman Castrae precisely in this region.

The prehistoric layer — 5th layer — is comparatively thin, and it is supposed that an one-layer settlement, with a single habitation horizon was once here. The settlement is situated on the more raised part of the river terrace and its houses, which were on the ground, are situated on the most raised part of the original ground. As to the mobile archeological material, the layer contained ceramics and flint knives. In quality and make, in types of forms and ornamenting technique, the ceramic material fits well in Baden ceramics (except a few fragments that are attributed to Vučedol ceramics). As to the shapes of the dishes, we found characteristic onion-shaped cups, shallowish bi-conic bowls with cylindrical neck, and bigger dishes are represented by a type of amphora. The ornamenting techniques used were engraving, etching and fluting.

Baden layer in northwest Bosnia occurs as the first Aeneolithic phenomenon and is replaced by Vučedol culture. These seem to be earlier periods of Baden culture that were brought here from regions across the Sava river. Horizontal stratigraphy of well-known Baden finding places in north Bosnia shows the line Bijeljina — Gornja Tuzla — Doboј — Banja Luka as the southern border of Baden group in general.

PREDSTAVE FIGURA POKOJNIKA NA STEĆCIMA

1. MOGUĆNOSTI IZDVAJANJA PREDSTAVA POKOJNIKA

Ako je portret »prikazivanje individualnog izgleda određenog čovjeka«, ¹ onda se među motivima na stećcima ipak ne bi mogli pronaći i portreti pokojnika. Glave, polufigure i cele ljudske figure čine veliku i složenu grupu, ali one su date toliko tipski i šematski da se može govoriti samo o likovnim predstavama pokojnika. Ove figure, ukoliko predstavljaju pokojnika, verovatno označavaju određenog čoveka koji je tu sahranjen, ali one, uglavnom, nemaju nikakvih individualnih karakteristika. Te predstave mogu biti dopunjene raznim simboličnim znacima kao što su štit i mač, luk i strela, plastični krug, polumjesec ili krst, koji eventualno govore o duhovnom ili svetovnom položaju pokojnika i time ga bliže određuju. Lice najčešće uopšte nije predstavljeno, već je samo dat obris glave, a ukoliko jeste, onda su to, uglavnom, samo dve tačke umesto očiju i uspravna i vodoravna crta umesto nosa i usta. Na jednom stećku u Radimlji (tabla VIII, sl. 4) lice je naznačeno urezanim kvadratom, a sličan je slučaj i sa stećkom iz Banjevića (tabla III, sl. 3). Izuzevši primerke iz Radimlje, jedan primerak iz Foče (tabla V, sl. 5) i jedan iz Trnova (tabla VIII, sl. 6), odeća svih ostalih figura, ukoliko je uopšte data, data je samo u obrisima.

Oblici tela su takođe dati krajnje uprošteno, što govori da je klesarima bilo jedino važno da daju osnovne oblike ili obrise ljudske figure, lišene bilo kakvog individualnog značenja. Skulptore telo i detalji na njemu nisu uopšte zanimali, već su oni simbolički predstavljali čoveka, i ponekad njegovo zanimanje, ili detalje vezane za njegov život, putem karakterističnih znakova. Takav tretman bio je potpuno u skladu sa hrišćanskim učenjem o negaciji telesnosti i sa hrišćanskom figuralnom umetnošću u kojoj je sve do razdoblja humanizma čovek prika-

zivan samo simbolički, a ne preko naturalističkih portreta. A. Bejtić u tom svetlu posmatra lik gosta Milutina na stubu iz Humskog kod Foče i smatra da bi i druge naše srednjovekovne spomenike trebalo tako posmatrati.²

Prema tome, ne smemo zaboraviti da je ovde reč o srednjem veku, koji nije poznao naturalističke portrete, i o primitivnoj narodnoj umetnosti, koja nije imala tehničku veštinu potrebnu za konkretan detalj, i koju on nije ni zanimalo. Ipak, poneki opšti detalj, kao što su, na primer, šematski dati brkovi, brada ili perčin, mogao je naznačiti određenu ličnost u svesti ljudi tog vremena. Dakle, ono što je danas za nas u svakom pogledu uopštena likovna predstava pokojnika ili njegov simbol, svakako je u svesti srednjovekovnog čoveka bio mnogo određeniji portret. On je unutar obrisa video sve detalje koje mi danas ne možemo da vidimo jer smo izgubili sposobnost da pomoću tek naznačene slike ili znaka u mašti rekonstruišemo sve do najsitnijeg detalja. Jedno stablo na srednjovekovnim freskama moglo je dočarati šumu, a kula ceo grad. Isto tako, brkovi na figuri pokojnika, ili možda neki predmet pored njega koji mu je za života pripadao, mogli su njegovim savremenikima dočarati ceo lik.

Upravo zbog takvog svedenog, šematskog i simboličkog načina prikazivanja svih ljudskih figura, teško je tačno odrediti koje od njih predstavljaju umrlog, koje imaju neko drugo simboličko ili čisto dekorativno značenje, a koje jednostavno predstavljaju običaje i scene iz života srednjovekovnih Bosanaca i Humljana. U svojoj knjizi *Ukrasni motivi na stećcima* M. Wenzel podelila je predstave ljudi na stećcima na glave i polufigure, ženske figure, muške figure, figure sa podignutom rukom, orante, figure sa predmetima u ruci, figure sa oružjem, parove, kolo, konjanike i lov. Za pojedinačne ženske figure oko kojih ništa nije prikazano i pojedinačne muške figure koje ne drže ništa u rukama (a one mogu biti sa spuštenim rukama, sa rukama na kukovima ili sa podignutom jednom ili obe ruke) sa najviše verovatnoće možemo tvrditi da prikazuju pokojnike, odnos-

1. ENCIKLOPEDIJA LIKOVNIH UMJETNOSTI, IV, Zagreb, 1966, str. 1.

2. A. Bejtić, »Povijest i umjetnost Foče na Drini«, NASE STARIJE, III, Sarajevo, 1956, str. 29.

no osobe koje su tu sahranjene. Vrlo je verovatno da neke glave i polufigure i neki mešoviti parovi takođe prikazuju umrle, ali tu već postoji više mogućnosti objašnjenja tih motiva. Kod ženskih figura koje su okružene nekim predmetima ili životinjama, kod muških figura sa predmetima u rukama, kod samo muških ili samo ženskih parova i raznih scena imamo mnogo više razloga da sumnjamo da su u pitanju predstave pokojnika, mada je sigurno da i neke među ovim figurama predstavljaju umrlog.

Glave redovno predstavljaju muškarce *en face* i mogu imati oblik maske, a javljaju se najčešće na krstačama i ređe na stelama. Samo na jednom primeru, na sljemenjaku iz Stupara, gore u zabatu, prikazana je primitivno izrađena ljudska glava između dve rozete. M. Vencel za ovaj primer nalazi antičke paralele kod rimskih grobnih stela u istoj oblasti.³ Glave su najjasnije naznačene na spomenicima na kojima je telo zamenjeno oblikom krsta. Z. Kajmaković pojavu antropomorfnih krstača datira tek u turski period (od 15. do 17. veka) i objašnjava kao rezultat uticaja muslimanskih nadgrobnih spomenika, nišana.⁴ A. Solovjev antropomorfne krstove vezuje za bogumile i smatra ih predstavom Isu-Krsta, to jeste Hrista u obliku krsta koji je po bogumilskom učenju samo prividno imao telo i samo prividno bio raspet.⁵ D. Vidović antropomorfne krstače smatra hrišćanskim predstavama Raspeća.⁶ A. Benac takođe ljudsku masku na krstu iz Ledinca vidi kao Hristovu glavu u trnovoj kruni i ne nalazi nikakvu vezu sa bogumilskim učenjem.⁷ P. Korošac smatra da likovi čoveka na krstovima u okolini Travnika predstavljaju portrete umrlih.⁸

Ako glave na krstačama predstavljaju umrlu osobu, one su ipak ikonografski izvedene iz Raspeća. Na mnogim od njih predstavljeni su i polumesec i sunce, obavezni u predstavama Raspeća. Činjenica da neke glave imaju bradu i brkove, neke samo brkove, a neke nemaju ni bradu ni brkove govori u prilog tome da je ovde možda reč o predstavama umrlog.

Polufigura ima znatno manje nego glava i one mogu predstavljati i ženu. Nalaze se samo na ležećim oblicima stećaka. Za polufigurom na sljemenjaku iz Vruclje, koja za razliku od ostalih polufigura na glavama ima nešto sličnu nimbu, Z. Kajmaković smatra da predstavlja Bogorodicu sa malim Hristom pored nje.⁹ Ostale polufigure najverovatnije predstavljaju pokojnu osobu, jer nema nikakvih znakova koji bi im dali simbolički značaj.

Ženske figure se od muških razlikuju uglavnom samo po dugim haljinama i mnogo su ređe predstavljene. Samo u nekoliko slučajeva one se mogu sa dosta verovatnoće identifikovati sa pokojnom osobom. Poneka žena samo stoji i za nju nemamo razloga da pretpostavimo da predstavlja neki čisto dekorativni motiv ili sveticu, jer bi to, verovatno, bar nečim bilo naglašeno. U svakom slučaju, bilo bi interesantno otkopati te grobove i videti da li su ispod tih stećaka zaista sahranjene žene.

Žene su takođe prikazane u stavu oranta, sa obe podignute ruke, ali se one tada ili mole u pogrebnoj povorci, ili su u društvu drugih žena u identičnom stavu.¹⁰ U prvom slučaju, sigurno ne predstavljaju pokojnicu, a u drugom takođe najverovatnije mole za dušu umrlog, jer se nijedna figura ničim ne izdvaja od ostalih. Samo na jednom stečku u Gošića Hanu (tabla I, sl. 1) prikazana je samostalna ženska figura u stavu oranta. Na istočnoj čeonj strani tog stećka plastično je isklesana ljudska figura, najverovatnije ženska, jer je obučena u dugačku haljinu koja je pri dnu mnogo šira. Glava je okruglasta, sa grubo uklesanim očima, nosom i ustima, i bez ikakvog nagoveštaja kose. Po sredini figure, od grudi pa do blizu donjeg ruba haljine, urezan je motiv vrlo sličan episkopskom štapu koji je teško dovesti u vezu sa ženskom figurom i njenim značenjem. Vrlo je moguće i da je to krst bez gornjeg kraka, takozvani *tau-krst* ili T krst koji se ponekad sreće na stećcima i koji bi jednostavno označavao veru pokojnice u hrišćanstvo ili njen duhovni položaj za života. Isti takav štap nalazi se u rukama gosta Milutina i možda on upućuje na vezu pokojnice sa crkvom bosanskom. U tom slučaju bi se i ova figura mogla tumaćiti predstavom pokojnice. M. Vencel pretpostavlja da *tau-krst* predstavlja kasniji element ukrasa stećaka.¹¹ Š. Bešliagić navodi da je u germanskoj simbolici *tau-krst* imao moć zaštite ljudi od demona.¹²

Ženska figura može biti predstavljena pored drveta ili pored krina koji su prikazivani na stećcima i kao samostalni motivi, ali uvek vrlo stilizovano.¹³ Drveće i biljke prikazivani su i na antičkim nadgrobnim spomenicima nađenim u oblasti rasprostriranja stećaka na kojima ono verovatno predstavlja «drvo života». Drvo se i u savremenim narodnim običajima na razne načine vezuje za pogreb. Običaj sađenja drveta na grobu imali su i pravoslavni i muslimani.¹⁴ Da li je drvo došlo na stećke sa antičkih nadgrobnih spomenika ili je ono odraz savremenih običaja vezanih za kult mrtvih u kom slučaju bi osoba pokraj njega mogla predstavljati pokojnicu, ili ono ima neko simbolično značenje zajedno sa ženskom figurom

3. M. Wenzel, UKRASNI MOTIVI NA STECCIMA, Sarajevo, 1965, str. 307.

4. Z. Kajmaković, »Natpisi i krstače sa Gatačkog polja«, NASE STARINE, IX, 1964, str. 163.

5. A. Solovjev, »Jesu li bogomili poštovali krst?«, GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U SARAJEVU, N. S., III, Sarajevo, 1948, str. 100.

6. D. Vidović, »Simbolične predstave na stećcima«, NASE STARINE, II, Sarajevo, 1954, str. 125.

7. A. Benac, ŠIROKI BRIJEG, Sarajevo, 1952, str. 48.

8. P. Korošac, »Srednjovekovne nekropole iz okoline Travnika«, GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U SARAJEVU, Sarajevo, 1952, str. 407.

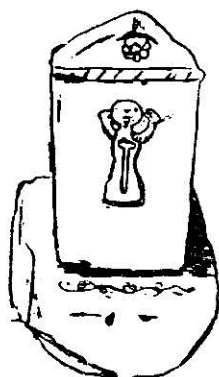
9. Z. Kajmaković, »Neki ikonografski motivi na stećcima«, RADovi SA SIMPOZIJUMA »SREDNJOVEKOVNA BOSNA I EVROPSKA KULTURA«, Zenica, 1973, str. 300.

10. vidi M. Wenzel, OP. CIT., str. 333, sl. 8; 7 i 10.

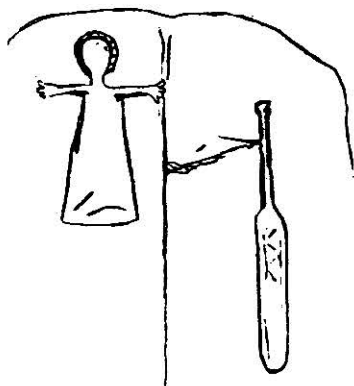
11. IBID., str. 93.

12. Š. Bešliagić, STECCI I NJIHOVA UMJETNOST, Sarajevo, 1971, str. 48.

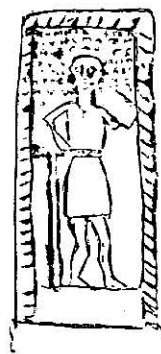
13. vidi M. Wenzel, OP. CIT., str. 321, sl. 9, 10; 11.

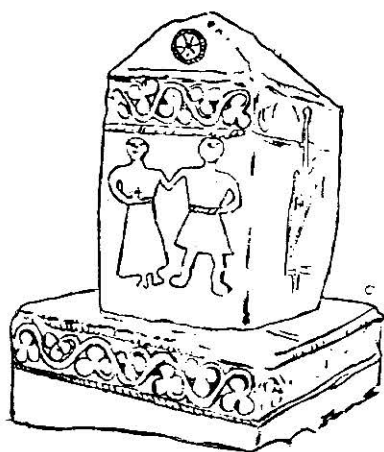
1. Gošića Han, Konjic

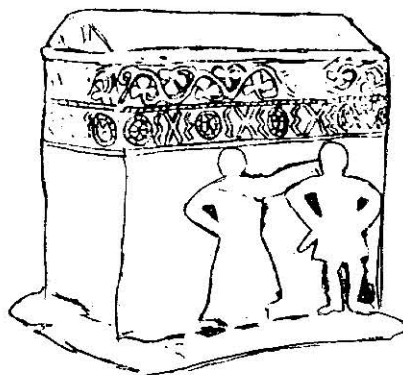
2. Kolanjevići, Bileća

3. Humsko, Foča

4. Hodovo, Stolac

5. Borci, Konjic

TABLA I

pokraj njega, ostaje otvoreno pitanje. Ženska figura na stećku iz Žešća koja stoji pored drveta, ima na glavi nešto slično polumesecu što bi se moglo tumačiti kao nimb.¹⁵ I ženska figura predstavljena pored krina može imati simboličko značenje jer se krin u hrišćanskoj ikonografiji vezuje za Bogorodicu i za Hristove muke. M. Vencel smatra da krin predstavljen na stećcima sugerise ponovno rođenje pokojnika kroz Hrista.¹⁶

Ženska figura može držati i razne predmete u ruci, kao što su krst, obruč ili rozeta i svaki od njih može joj davati posebno simboličko značenje. Ipak, za neke predmete bismo pre mogli smatrati da su pripadali pokojnici kao što je to slučaj sa preslicom na stećku iz Kolanjevića (tabla I, sl. 2). To je ploča

14. IBID., str. 28.

15. vidi IBID., str. 321, sl. 10.

uzdužno podeljena na dva dela urezanom linijom. Postoje pretpostavke da se u takvim slučajevima radi o dvojnim grobovima. U jednom delu je plastična predstava žene koja je raširila ruke u obliku krsta, a oko glave ima venac od tordiranog užeta. Nijakvi detalji lica ili odeće nisu uklesani, a figura je obučena u dugačku haljinu. U drugom delu je jedan veći plastični motiv koji najviše podseća na preslicu. Preslica se u hrišćanskoj ikonografiji vezuje za Bogorodicu i Blagovesti, ali je ovde moguće da se radi o predstavi pokojnice koja je za života koristila predstavljenu preslicu. Ovaj motiv nije pronađen ni na jednom drugom stećku, tako da je moguće da se ovde sam klesar dosetio kako da obeleži pokojnicu i njen grob.

Žena može biti prikazana i sa malim detetom u rukama kao u Boljunima ili u Lištici.¹⁷ Š. Bešlagić smatra da je tu reč o grobu majke koja je sahranjena zajedno sa detetom i kao dokaz navodi jedan grob koji je otkopao na nekropoli u Grborezima kod Livna i gde je našao kostur žene sa detetom u naručju. On ne isključuje mogućnost da je tu reč o kulturnoj predstavi,¹⁸ a Z. Kajmaković smatra da je tu predstavljena Bogorodica sa Hristom.¹⁹

Ženska figura može takođe biti predstavljena i između životinja ili između konjanika. Ti motivi mogu biti često dekorativni, preuzeti sa zapadnih tkanina²⁰ ili i oni mogu imati neko simbolično značenje, ali u svakom slučaju malo je verovatno da ženske figure tu predstavljaju pokojnicu.

Pretraživanje grobova ispod stećaka na kojima su predstavljene ženske figure mnogo bi pomoglo određivanju značenja tih figura. Ako bi se ispod njih našli muški kosturovi, onda te figure ne bi predstavljale pokojnicu.

I muške figure se takođe prikazuju sa raznim predmetima u rukama kao što su obruci, krstovi, štapovi ili knjige. Svi ovi predmeti pružaju mogućnosti za tumačenje figura kao na primer svetog Jovana Krstitelja, svetog Hristifora, dobrog pastira, jevanđelista i drugih, ali oni isto tako možda označavaju i duhovni položaj pokojnika. Na stećku iz Banje Stijene, sada u zemaljskom muzeju u Sarajevu, prikazan je čovek u kratkoj haljini sa čašom u ruci kod stola ispred koga stoji episkopski štap.²¹ Iznad stola je poprje jedne figure koja na glavi ima nešto slično oreolu. A. Solovjev tvrdi da su pod stećcima na kojima su prikazani takvi episkopski štapovi sahranjivani bosanski djedovi.²² Po Bešlagićevom mišljenju, motiv čaše najviše podseća na putir, što je karakteristično za sveštena lica, te čaša na stećku atribuirala sveštenika i, više od toga, znači neumitni čas završetka ovozemaljskog života svakog čoveka.²³

Čak i ako neke od ovih figura predstavljaju dedove bosanske crkve ili hrišćanske sveštenike, pitanje je da li su upravo oni tu sahranjeni ili su to jednostavno simboli vere kojoj je pokojnik pripadao.

Za neke figure i u ovoj grupi motiva možemo sa sigurnošću pretpostaviti da ipak predstavljaju pokoj-

nika. To je slučaj sa stećkom gosta Milutina iz Humskog kod Foče (tabla I, sl. 3), koji je 1934. godine prenesen u dvorište Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Stećak je u obliku stuba sa postamentom i obeležavao je grob gosta bosanske crkve Milutina Crničanina. Na istočnoj strani spomenika u plitkom reljefu predstavljen je čovek koji u desnoj ruci drži štap, a u levoj knjigu. Na istoj strani nalazi se natpis iz koga saznajemo ime i titulu pokojnika.

M. Vego, koji je dao jedno od tumačenja natpisa, datovao je spomenik u 1318. godinu.²⁴

Sam lik čoveka koji nesumnjivo treba da ukazuje na pokojnika, dat je šematski. Figura je jako izdužena, prikazana frontalno, osim nogu koje su date u profilu. Oči izgledaju kao dva urezana kruga, a nos i usta prikazani su pomoću urezanih linija. Nema nijakvog nagoveštaja kose ili kape. Gost Milutin je obučen u pojasom stegnutu ravnu haljinu koja dopire do iznad koljena i po tome se ne razlikuje mnogo od nošnje feudalaca. A. Bejtić smatra da je to svećenički habit.²⁵ Episkopski štapovi u obliku slova T, kakav gost Milutin drži u ruci, bili su u upotrebi u istočnoj i zapadnoj crkvi do 12. veka i Solovjev smatra da je konzervativna bosanska crkva čuvala taj stari oblik episkopskog štapa.²⁶ I dok on takav štap na stećcima smatra simbolom starešina srednjovekovne bosanske crkve, djeda kao najvišeg dostojanstvenika ili gosta odmah ispod njega, Radojčić je ukazao na to da se eventualne predstave bogumilskih sveštenika ne izdvajaju nekim specifičnim pojedinostima, te da su štap i knjiga gosta Milutina stari atributi hrišćanskog sveštenstva.²⁷ Bešlagić misli da štap na stećku može simbolizirati svakog starog i poštovanog čoveka.²⁸ Na primeru drugih stećaka pokazuje da se štap ne može pripisivati samo djedu ili još i gostu, nego uopšte svešteniku bosanske crkve. Pošto se ovde u natpisu pominje gost Milutin Crničanin, ovde je ipak u pitanju predstava gosta bosanske crkve. A. Bejtić skreće pažnju na znakove zanimanja gosta Milutina – knjigu, znak jevanđenja i hrišćanstva, štap kao palicu dobrog pastira i pojas u vidu usukanog užeta i primećuje da nigde nije predstavljen krst, glavni simbol hrišćanstva. On smatra da su dostojanstvenici bosanske crkve nosili habitus i preko njega uže kao pojas i u ornamentu na druge dve strane spomenika vidi taj

16. IBID., str. 163.

17. vidi IBID., str. 321, sl. 14.

18. Š. Bešlagić, »Boljuni«, STARINAR SAN-a, N. S., XII, Beograd, 1961, str. 200.

19. Z. Kajmaković, »Neki ikonografski motivi na stećcima«, RADNOVI SA SIMPOZIJUMA »SREDNJOVEKOVNA BOSNA I EVROPSKA KULTURA, Zenica, 1973, str. 300.

20. S. Radojčić, »Reljefi bosanskih i hercegovačkih stećaka«, LETOPIS MATICE SRPSKE, CCCLXXXVII (1961), str. 4.

21. vidi M. Wenzel, OP. CIT., str. 335, sl. 22.

22. A. Solovjev, »Jesu li bogomili poštovali krst?«, GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U SARAJEVU, N. S., III, Sarajevo, 1948, str. 93.

23. Š. Bešlagić, STECCI I NJIHOVA UMJETNOST, Sarajevo, 1971, str. 50.

24. M. Vego, ZBORNIK SREDNJOVEKOVNIH NATPISA BOSNE I HERCEGOVINE, III, Sarajevo, 1964, str. 52.

25. A. Bejtić, »Povijest i umjetnost Foče na Drini«, NAŠE STARINE, III, Sarajevo, 1956, str. 29.

26. A. Solovjev, OP. CIT., str. 92.

27. S. Radojčić, OP. CIT., str. 10.

28. Š. Bešlagić, OP. CIT., str. 50.

isti pojas na kome su prikazane i njegove kopče. I za samu borduru spomenika smatra da je nešto stilizovani ornament, nastao od oblika pojasa—užeta, koji se baš tu hteo svesno istaknuti kao simbol dostojanstva što ga je gost Milutin imao u bosanskoj crkvi.²⁹

Pored obruča, krstova, štapova i knjiga, muške figure mogu biti predstavljene sa raznim oružjem u rukama, kao što su štit i mač, ili luk i strela. Neke od ovih figura možda predstavljaju svete ratnike kao što se to čini Z. Kajmakoviću,³⁰ ali isto tako oružje može označavati svetovni položaj pokojnika, kao što to M. Vencel pretpostavlja.³¹ Luk i strela u rukama ovih figura možda označavaju lovačku vještinu pokojnika ili njegovu vojničku funkciju, kao što A. Benac pretpostavlja za spomenike na Radimlji, gdje je oružje prikazano pored figura, odvojeno od njih.³² Isto tako, štit ili mač mogu biti znakovi vojničkog ranga, što se takođe ponavlja u Radimlji, gde je štit prikazan pored figure. Oružje bi takođe moglo označavati i boračku vještinu pokojnika ili uzrok njegove smrti.

U svakom slučaju, sve ove dopunske predstave raznih predmeta u rukama figura pružaju više mogućnosti za pretpostavke o značenju tih figura. Osnovni problem je da li su ti predmeti pripadali umrloj osobi, te govore nešto o pokojniku, ili imaju simbolično značenje, kao i figure koje ih drže.

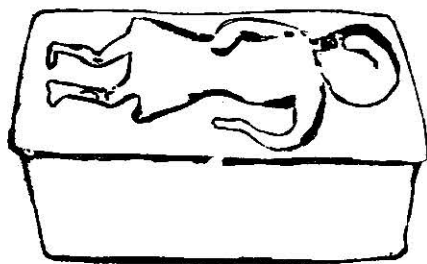
Figure mogu biti predstavljene i u parovima gde muškarac i žena najverovatnije označavaju bračni par koji je tu sahranjen (tabla I, sl. 4 i 5). Međutim, i ovakvi mešoviti parovi mogu biti predstavljeni kao da plešu, što najviše liči na čisto dekorativni motiv. Ženski parovi su takođe najverovatnije dekorativni motivi, mada mogu imati i simboličko značenje. Moguće je da muški parovi, koji su naoružani ili su predstavljeni u borbi, prikazuju način na koji je pokojnik poginuo. Možda su kod nekih parova u pitanju porodične grobnice.

29. A. Bejtić, OP. CIT., str. 29.

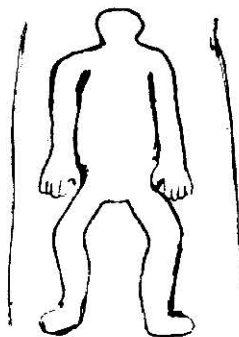
30. Z. Kajmaković, OP. CIT., str. 301.

31. M. Wenzel, OP. CIT., str. 308.

32. A. Benac, RADIMLJA, Sarajevo, 1950, str. 32.

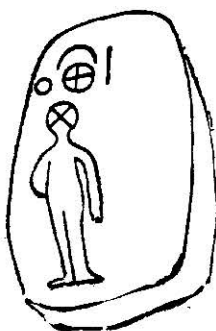
1. Klotijevac, Srebrenica

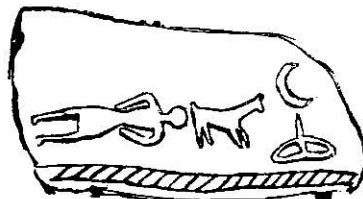
2. Banjdo, Mostar

3. Banjdo, Mostar

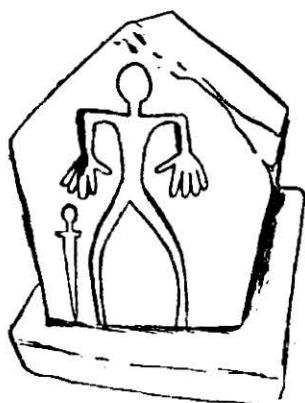

4. Mokro, Lištica

5. Breštanovo, Split

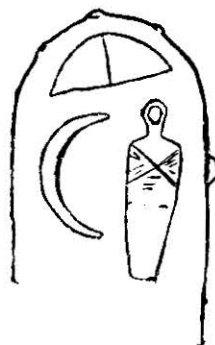
TABLA II

1. Boljević, Srebrenica

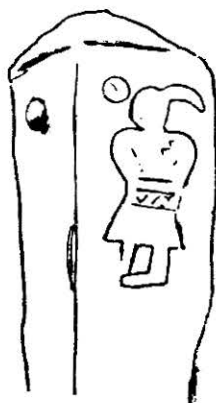
2. Vukovsko, Kupres

3. Banjevići, Drinjača

4. Vrulja, Pljevlja

5. Tukovi, Sarajevo

TABLA III

Scene sa kolom, konjanicima i lovom, najverovatnije ne uključuju umrlu osobu, mada se i tu postavlja pitanje šta je odraz verskog kulta, šta svakodnevnog života i običaja srednjovekovnih bosanskih feudalaca, a šta su jednostavno dekorativni motivi preneti na stećke iz nekog drugog izvora. Radojčić je primetio da se predstave lova, igara i turnira na stećcima ne razlikuju mnogo od čilima s prizorima iz plemićkog života iz Francuske i Nemačke. Na dvorovima bosanskih plemića cvetala je veziljska i tkačka umetnost. On smatra da se preko domaćih čilima sa figuralnim motivima preneo taj tipično feudalni repertoar kasne gotike na reljefe stećaka.³³ Sa druge strane, lov, turnir i dvoboj bili su sastavni deo života srednjovekovnih velmoža, te su možda i kao takvi preneseni na stećke. A. Benac

scene lova tumači kao spomen na pokojnika koji se za života isticao u toj viteškoj zabavi. Slično objašnjenje daje i za scene turnira i mačevanja.³⁴

Isto tako i kolo može biti posmrtno kolo koje se vodi naopako i koje se igralo na posmrtnim svečanostima, ali i prikaz realnog, veselog života ondašnjih Bosanaca, što je manje verovatno.³⁵

33. S. Radojčić, OP. CIT., str. 4.

34. A. Benac, OP. CIT., str. 35.

35. S. Bešlagić, »Boljuni«, STARINAR SAN-a, N. S., XII, Beograd, 1961, str. 200.

2. MUŠKE FIGURE

Pojedinačne muške figure koje ne drže ništa u rukama mogu biti predstavljene sa spuštenim rukama (tabla II, sl. 1–5, tabla III, sl. 1–5), sa rukama na kukovima (tabla IV, sl. 1–6, tabla V, sl. 1–6), sa skrštenim rukama (tabla VI, sl. 1–4) i sa podignutom jednom (tabla VII, sl. 1–, tabla VIII, sl. 1–) ili obe ruke (tabla IX, sl. 1–, tabla X, sl. 1–). Postoji i nekoliko izuzetaka (tabla XI, sl. 1–3). Pored nekih figura nalaze se razni simbolični ili dekorativni elementi, kao što su krst, »jabuka« (plastična izbočina), rozeta, polumesec, svastika, životinja, štit i mač ili luk i strela koji se mogu dovesti u vezu sa pokojnikovim svetovnim životom, njegovim zanimanjem ili položajem za života ili njegovom verom u hrišćanstvo.

Figure sa spuštenim rukama

U ovoj grupi motiva figure mogu biti prikazane sa spuštenim rukama (tabla II, sl. 1–5, tabla III, sl. 1–2) i sa rukama priljubljenim uz telo tako da se one uopšte ne ocrtavaju (tabla III, sl. 3–5). Figure sa predstavljanim rukama nalaze se na nekropolama u Bosni (okolina Srebrenice i Kupresa), u Hercegovini (okolina Mostara i Lištice) i na jednom spomeniku iz Hrvatske (okolina Splita). Ovakve predstave pokojnika date su samo u obrisu i lice ni kod jedne figure nije prikazano. Na jednoj figuri na licu je urezan krug (tabla II, sl. 3), a na jednoj figuri lice je naznačeno sa dve prekrštene linije (tabla II, sl. 4) što još više ističe težnju klesara za simboličnim prikazivanjem pokojnika.

Na sljemenjaku iz Klotijevca (tabla II, sl. 1) na gornjoj plohi prikazana je celom dužinom spomenika muška figura. Jedna ruka je opružena, a druga prebačena na trbuh. Na ploči iz Banjdola (tabla II, sl. 2) i na gornjoj plohi sanduka iz Banjdola (tabla II, sl. 3) prikazane su celom dužinom spomenika muške figure sa rukama uz telo. Na gornjoj površini sanduka iz Mokrog (tabla II, sl. 4) u plitkom reljefu data je figura muškarca čija je leva ruka opružena, a desna kao da je podbočena ili zabačena iza leđa. Iznad glave je krug sa dve prekrštene linije koji verovatno predstavlja rozetu, jedan manji prazan krug i polumesec. Spomenik je opisao A. Benac¹ i on smatra da ova figura označava pokojnika koji nije pripadao višim krugovima feudalne vlastele.² Na ploči iz Brštanova (tabla II, sl. 5) pored manje ležeće figure sa spuštenim rukama predstavljena je jedna životinja, najverovatnije pas, polumesec i luk i strela.

Na naredna dva spomenika figure su predstavljene na uspravnim stranama spomenika. Na sljemenjaku iz Boljevića (tabla III, sl. 1) na prednjoj us-

pravnoj strani celom dužinom spomenika predstavljen je čovek sa spuštenim rukama, a ispod njegove desne ruke prikazan je mač. Na jugoistočnoj široj strani krsta iz Vukovskog (tabla III, sl. 2) plastično je isklesana figura čoveka sa istim položajem ruku. Sa obe strane, u krakovima krsta, prikazana su dva plastična krsta ne baš sasvim jednakih krakova, koji verovatno označavaju pokojnikovu veru u hrišćanstvo. Sa severozapadne čeonice strane plastično je prikazan štit koji na dva mesta ima ispupčenja u obliku manjih polulopti. S desne strane štita isklesana je neka alatka slična sekirici, čija je drška tordirana. Sa severoistočne bočnice strane ispod poprečnog dela krsta pa skoro sve do zemlje plastično je isklesan povijen mač, u stvari sablja. Svi ovi predmeti mogli bi se dovesti u vezu sa pokojnikom. Oblici mača na stećcima variraju od pravog mača, omiljenog u Evropi tokom celog srednjeg veka, do povijene sablje kao na ovom spomeniku, uvedene u 15. veku pod islamskim uticajem. Sablje su retko predstavljene na stećcima. Upravo zbog ove predstave sablje, Š. Bešlagić smatra da ovaj spomenik potiče najranije s kraja 15., a verovatnije iz 16. veka.³

Od sedam nabrojanih spomenika, pet figura (tabla II, sl. 1–5) je predstavljeno u vodoravnom položaju koji nedvosmisleno upućuje na ležeći stav pokojnika. Ove figure bi, prema tome, najverovatnije predstavljale umrlog spremljenog za pokop. Figure na spomenicima iz Boljevića i Vukovskog predstavljene su na uspravnim stranama spomenika u uspravnom položaju. Samo kod ovih figura ruke su malo više razmaknute od tela, što bi možda značilo da su ovo predstave pokojnika za života. Ovo se naročito odnosi na figuru iz Vukovskog koja izgleda kao da korača. Međutim, možda su u pitanju samo razne izrade klesara, a ni uspravan položaj figura na spomenicima ne mora da označava samo stojeći stav. Figure u uspravnom položaju mogu predstavljati i ležeće figure što nedvosmisleno pokazuje pokojnik umotan u mrtvački pokrov (tabla III, sl. 3) koji nije predstavljen vodoravno već uspravno, kao i uspravne predstave pokojnika u ležećem stavu iz okoline Opravdića (tabla VI, sl. 2) i Banjevića (tabla VI, sl. 1).

Prilikom istraživanja grobova ispod jedne veće nekropole stećaka u Grborezima kod Livna ustanovljen je položaj ruku sahranjenih u 218 primera.⁴ U 120 slučajeva ruke su bile prekrštene na grudima ili trbuhu kao što je to slučaj sa figurama koje su prikazane na stećcima u Banjevićima, Opravdićima, Bučićima i Selinama (tabla VI, sl. 1–4). U 51 slučaju ruke su bile sasvim opružene uz telo kao što je to slučaj sa figurama na stećcima iz Banjdola, Mokrog, Br-

1. A. Benac, SIROKI BRIJEG, Sarajevo, 1952, str. 12–13.

2. IBID., str. 48.

3. S. Bešlagić, KUPRES, Sarajevo, 1954, str. 195.

4. S. Bešlagić, STEĆCI I NJIHOVA UMJETNOST, Sarajevo 1971, str. 85.

štanova, Boljevića i Vukovskog (tabla II, sl. 2-5, tabla III, sl. 1-2). U 39 slučajeva jedna ruka je bila opružena, a druga prebačena na grudi ili trbuh kao što je prikazano na figuri iz Klotijevca (tabla II, sl. 1). Prema tome, sve ove figure verovatno prikazuju pokojnika u položaju u kome se obično sahranjivalo.

Na tri figure šematski je data odeća. Figura na stečku iz Klotijevca obučena je u tuniku ili kaput koja seže do iznad koljena i koja se pri dnu malo širi. Figura na stečku iz Brštanova ima istu takvu tuniku samo što se ona ni malo ne širi. Uzak kaput koji seže do iznad koljena bio je deo zapadnjačke plemićke nošnje 14. i 15. veka koji je bio i kod nas prihvaćen. U srednjem veku nije bilo nekih krupnih razlika u nošnji između seljaka i širih slojeva feudalaca.⁵ Muškarac na krstu iz Vukovskog ima kratku košulju koja se pri dnu veoma širi. Š. Bešlagić smatra da je to ista vrsta kratke košulje i dugih gaća ispod nje kakvu nose vojvodske figure na stećcima Radimlje.⁶ P. Vasić smatra da kratka tunika i čakšire na stećcima predstavljaju mušku nošnju donjih slojeva stanovništva.⁷ Ova figura na krstu iz Vukovskog jedina na glavi ima kapu sa dužim uskim završetkom koji pada unazad. Ovakva kapa se inače dosta često javlja u raznim figuralnim predstavama sa stećaka. Š. Bešlagić smatra da je ovde reč o ratnoj opremi, odnosno o šlemu koji ga po obliku najviše podseća na Burgunderhelm iz 16. veka.⁸ A. Benac identične predstave na glavama nekih figura iz Radimlje tumači kao »frigijske kape«.⁹ P. Vasić daje dvojako objašnjenje predstava ovakvih kapa na stećcima. On misli da je to najverovatnije kapuljača, odnosno »kapuč« iz Dušanovog zakonika, koji se nosio u 14. veku. Drugo objašnjenje vezuje za tursko doba. Slične kape su nosili i mnogi turski vojnici i narod ih je prihvatio u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj, a naročito seljaci. Te kape su nesumnjivo maloazijskog porekla kod Turaka.¹⁰

Oko nekih figura pokojnika nalaze se razne predstave koje se mogu dovesti sa njima u vezu. A. Benac smatra da urezani krug i rozeta iznad figure u Mokrom imaju čisto ornamentalno značenje.¹¹ Međutim, sunce se obično predstavlja kao plastičan krug, a rozeta često označava zvezdu. Na istom spomeniku predstavljen je i polumesec. Motivi polumeseca, rozete (zvezde) i kruga (sunca), koji se zajedno nalaze na sanduku iz Mokrog, su najbrojniji motivi na stećcima i zastupljeni su u svim krajevima i na svim oblicima stećaka. Postoje mnoga tumačenja motiva polumeseca, zvezde i sunca. U vezi sa tim motivima nastali su i razvili se kultovi i mitovi kod raznih naroda. Smatra se da mesec sa svojim stalnim postajanjem i nestajanjem predočava menjanje između života i smrti zemaljskih bića i tako simbolizira smrt, ali istovremeno i nadu u uskrснуće. U hrišćanskoj ikonografiji polumesec, zvezde i sunce su prastari slavenski simboli koje su oni zadržali i nakon primanja hrišćanstva, pa su kao takvi došli na stećke i tu poprimili i razna druga značenja – heraldička, nacionalna ili dekorativna.¹²

Mač, koji je predstavljen pored figure pokojnika iz Boljevića, ili luk i strela koji su predstavljeni pored figure iz Brštanova, su predstave ratničke i viteške opreme, pa se općenito smatra da oni simboliziraju pokopanog ratnika ili viteza. Mač je svuda smatran oznakom iskusnog ratnika. U feudalnom društvu on je tipična oznaka pripadnosti plemstvu. Mač sa okruglom ili jajastom glavicom i krsnicom, kakav je predstavljen pored figure iz Boljevića, smatra se gotskim i spada u 14. vek. Mačevi i luk i strela na stećcima imaju donekle heraldički karakter, ali najčešće oni simboliziraju ratnike i feodalce i uopšte imućne ljude vešte ratu, lovu i junačkim igrama. Na stečku iz Brštanova, pored luka i strele i polumeseca, predstavljena je i jedna životinja, verovatno pas. Pas je bio usko povezan sa srednjovekovnim čovekom naših krajeva u mnogim njegovim životnim situacijama, pa nije čudo što je pas kao najvernija životinja predstavljan na stećcima uz svog pokojnog gospodara. Pas ga je redovno pratio i u lovu pa je to možda objašnjenje motiva predstavljenih uz figuru iz Brštanova.

Krst, kao jedan od najčešćih motiva na stećcima, predstavljen je i sa obe strane figure iz Vukovskog. Krst je prvi simbol hrišćanstva. Međutim, i crkva bosanska poštovala ga je kao simbol Hrista raširenih ruku. Prema tome, krst ukazuje na versko opredeljenje pokojnika, najverovatnije hrišćansko.

Muške figure sa rukama priljubljenim uz telo tako da se one uopšte ne ocrtavaju date su na tri spomenika od kojih se dva nalaze u Bosni (okolina Drinjače i Trnova) a jedan u Crnoj Gori (okolina Pljevlja).

Na zapadnoj strani stele iz Banjevića (tabla III, sl. 3) u gornjem delu je urezan luk sa strelom, a ispod njega veliki plastično dat polumesec i šematično urezana figura pokojnika umotanog u mrtvački pokrov. Iako je figura prikazana u uspravnom položaju, ona predstavlja ležeću figuru pokojnika spremljenog za pokop. Na istočnoj širokoj strani ovog spomenika urezan je krst čiji se krakovi završavaju sa tri zrakasta kruga. Ispod krsta je u konturama primitivno urezan jelen. Na južnoj uskoj strani, takođe u konturama, urezana je sekira. Na široj strani stele iz Vrulje (tabla, III, sl. 4), takođe je data figura čoveka kod koga ruke nisu naznačene,

5. A. Benac i dr., KULTURNA ISTORIJA BOSNE I HERCEGOVINE, Sarajevo, 1966, str. 502-503.

6. Š. Bešlagić, KUPRES, Sarajevo, 1954, str. 187.

7. P. Vasić, »O nekim vidovima srednjovekovne nošnje u Bosni i Hercegovini«, RADOVI SA SIMPOZIJUMA »SREDNJOVEKOVNA BOSNA I EVROPSKA KULTURA«, III, Zenica, 1973, str. 258.

8. Š. Bešlagić, KUPRES, Sarajevo, 1954, str. 195.

9. A. Benac, RADIMLJA, Sarajevo, 1950, str. 34.

10. P. Vasić, OP. CIT., str. 260.

11. A. Benac, ŠIROKI BRIJEG, Sarajevo, 1952, str. 44.

12. Š. Bešlagić, STEĆCI I NJIHOVA UMJETNOST, Sarajevo, 1971, str. 47.

ali on nije umotan u plašt. Među tri figure iz ove grupe, crte lica naznačene su samo u ovom primeru. Cik-cak ornamenta uokviruju predstavu pokojnika iz Vrulje. Treća figura predstavljena je na stubu iz Trnova (tabla III, sl. 5) i ona je obučena u neku tuniku koja seže do koljena ili malo ispod njih, a u pasu je vezana širokim ornamentisanim pojasom. To je domaći tip gornjeg muškog haljetka koji su nosili širi feudalni slojevi. Pojas je bio neobično cennjen komad odeće. Figura na glavi ima kapu sa dužim završetkom koji pada unazad, kao i figura iz Vukovskog. Pored glave figure nalazi se plastična jabučasta izbočina.

Ako su ove plastične izbočine predstave pravih jabuka, onda bi se one mogle tumačiti simboličnim značenjem jabuke koja se i danas u našim seoskim narodima običajima često upotrebljava kao simbol pažnje, ljubavi i prijateljstva. Jelen na spomeniku u Banjevićima možda simbolično govori o lovačkoj vštini pokojnika, kao i luk i strela koji su takođe prikazani. U srednjem veku naši krajevi su obilovali šumama u kojima je bilo jelena. Naravno, jelen ima i brojna druga simbolična tumačenja. Tako na primer, u hrišćanskoj simbolici jelen označava savršeno dobre vernike odane Hristu. Prema 39. psalmu Davidovu, jelen simbolizira dušu koja traži boga.¹³ Sekira, koja je predstavljena na istom spomeniku, verovatno je alatka koja je pripadala pokojniku. D. Sergejevski smatra da sekira na ovom spomeniku ima magični karakter i da je odvrćala od ljudi i njihovih kuća zlo.¹⁴

Figure sa rukama na kukovima

U drugoj grupi motiva figure drže ruke na kukovima. One verovatno predstavljaju pokojnika za života jer ipak više podsjećaju na figure koje stoje, nego na ležeće figure pokojnika. Figura na gornjoj površini sanduka iz Ciste (tabla IV, sl. 4) koja je po položaju ruku i nogu slična svim figurama iz ove grupe motiva, sigurno predstavlja stojeću figuru, jer ona stoji na nekoj vrsti podloge koja se sastoji od tordiranog užeta. Isto tako i figura sa zapadne strane stuba iz Dokmira (tabla V, sl. 6) stoji na podlozi predstavljenoj trakom. Na istočnoj čonoj strani sanduka iz Miruše (tabla V, sl. 4) urezan je jedinstven motiv koji je Š. Bešlagić protumačio kao napad neke zveri, verovatno divljeg vepira, na muškarca.¹⁵ Ako je Bešlagićevo tumačenje tačno, u tom slučaju moguće je objašnjenje da je pokojnik poginuo u lovu. Ipak je malo neobično da muškarac mirno stoji sa podbočenim rukama dok zver napada na njega. Možda je tu reč o predstavi psa kao gospodarevog vernog pratioca, koji je predstavljen i na drugim spomenicima uz svog gospodara. U svakom slučaju, ovde je reč o stojećoj figuri koja predstavlja pokojnika dok je bio živ. Prema tome, nemamo razloga da sumnjamo da i ostale figure koje stoje sa podbočenim rukama takođe predstavljaju pokojnika

za života. Uostalom, u rakama ispod stećaka koje su otkopane na drugim nekropolama nisu pronađeni kosturi sa rukama na kukovima, što znači da pokojnici nisu sahranjivani u takvom položaju.

Spomenici sa ovakvim predstavama umrlih najbrojniji su u Hercegovini (okolina Imotskog, Ljubuškog, Stoca i Bileće), zatim u Bosni (okolina Foče, Sokoca, Kalinovika i Duvna), a postoji i jedan primerak iz zapadne Srbije (Dokmir).

Lik čoveka na zapadnoj strani sanduka iz Bijače (tabla IV, sl. 1) dat je najšematizovanije među figurama sa podbočenim rukama. Pored ove, i figure sa ploče (tabla IV, sl. 2), sa čeonu strane sljemenjaka (tabla IV, sl. 3) i sa gornje površine sanduka iz Ciste (tabla IV, sl. 4), kao i figure sa severoistočne strane sljemenjaka iz Radimlje (tabla IV, sl. 5), severozapadne strane sljemenjaka iz Kongore (tabla IV, sl. 6) i severozapadne strane sanduka iz Čengić Bare (tabla V, sl. 1) date su samo u obrisu bez ikakvog nagoveštaja odeće ili detalja lica. Ostale figure su obučene. Pokojnici predstavljeni na istočnoj strani visokog sanduka iz Hodova (tabla V, sl. 2), na steli iz Smrtića (tabla V, sl. 3) i na istočnoj strani sanduka iz Miruše (tabla V, sl. 4) obučeni su u kratku tuniku koja im seže do iznad kolena i koja se pri dnu širi. Kod figure iz Hodova i iz Smrtića predstavljen je i pojas. Možda je kod sve tri figure reč o istom tipu nošnje kao i na figuri sa sanduka iz Bujakovine (tabla V, sl. 5) čija je odeća samo detaljnije predstavljena ili je možda pokojnik iz Bujakovine pripadao višem staležu i imao bogatije izrađenu odeću. Ovakva nošnja, sa horizontalnim prugama na grudima i vertikalnim naborima koji padaju od pojasa naniže, predstavljena je i na vojvodskim spomenicima iz Radimlje. P. Vasić smatra da horizontalne pruge predstavljaju širiti ili vez i da je ovaj ukras bio izrazito obeležje nošnje u Bosni i Hercegovini. Pojas se na figuri iz Bujakovine, kao i kod vojvodskih figura iz Radimlje, nalazi na svom prirodnom mestu, shodno burgundskoj modi koja je vladala u Evropi u 15. veku. Čak i vertikalni nabori koji padaju od pojasa naniže ukazuju na to da je u Bosni u 15. veku burgundska moda imala uticaja.¹⁶ S obzirom da je i A. Benac datovao spomenike sa figurama u sličnoj nošnji u 15. vek,¹⁷ verovatno sve figure sa ovakvom odećom potiču iz 15. veka. Figura sa zapadne strane stuba iz Dokmira (tabla V, sl. 6) obučena je u dugu tuniku bez pojasa koja joj seže do ispod kolena i pri dnu se malo širi.

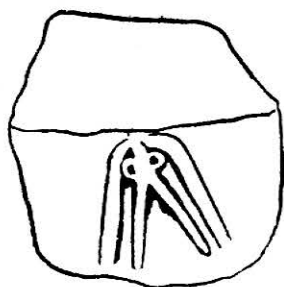
13. Š. Bešlagić, STEĆCI I NJIHOVA UMJETNOST, Sarajevo, 1971, str. 52.

14. D. Sergejevski, OP. CIT., str. 29.

15. Š. Bešlagić, »Srednjovekovni nadgrobni spomenici — stećci«, NAŠE STARINE, VIII, Sarajevo, 1962, str. 24.

16. P. Vasić, OP. CIT., str. 250.

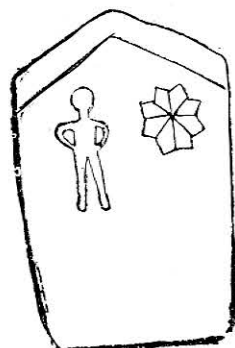
17. A. Benac, RADIMLJA, Sarajevo, 1950, str. 41.

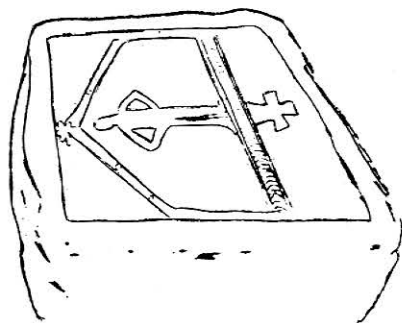
1. Bijača, Ljubuški

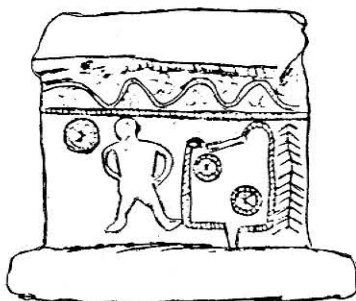
2. Cista, Imotski

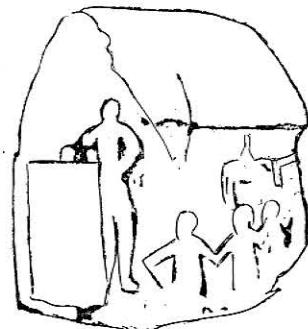
3. Cista, Imotski

4. Cista, »Velika Gomila«

5. Radmilja, Stolac

6. Kongora, Duvno

TABLA IV

Oko nekih figura sa podbočenim rukama nalaze se razne predstave. Pokraj figure sa sljemenjaka iz Ciste (tabla IV, sl. 3) predstavljena je rozeta koja je ili čisto dekorativni element ili predstavlja zvezdu. Ispod figure sa sanduka iz Ciste (tabla IV, sl. 4) prikazan je krst koji bi se odnosio na pokojnikovu veru, a bordura oko figure možda simbolično predstavlja kapelu. Pokojnik sa sljemenjaka iz Radmilje (tabla IV, sl. 5) predstavljen je između štita sa mačem i zrakastog kruga opasanog pletenim užetom. U desnom uglu urezano je drvo. Svi štitovi na Radmilji su četvrtastog oblika i na nekima su, kao na primer na ovom, predstavljena dva zrakasta kružića opasana užetom. A. Benac smatra da su predstave štitova sa mačem znakovi vojničkog reda, a razne dopunske predstave koje se pojavljuju na štitovima znakovi vojničkog ranga.¹⁸ Bešlagić smatra da štit i mač, kao i druge predstave ratničke opreme, simboliziraju pokopanog ratnika ili viteza.¹⁹ Štit sa mačem predstavljen je i pored pokojnika sa stečka iz Kongore (tabla IV, sl. 6) i sa stečka iz Čengić Bare (tabla V, sl. 1). Poslednji stećak znatno je utonuo u zemlju tako da se ne vidi donji deo štita i figure. Sa strana pokojnika iz Smrtića (tabla V, sl. 3) predstavljeni su polumesec i svastika kao dekorativni motiv. Ispod figure iz Dokmira (tabla V, sl. 6) predstavljen je sunce.

Figure sa skrštenim rukama

Kao što su pokazala iskopavanja grobova u Grborezima kod Livna najveći broj ljudi sahranjen je sa rukama prekrštenim na grudima ili trbuhu. U zapadnoj Evropi od 11. veka na nadgrobnim spomenicima umesto natpisa ili verskih simbola javljaju se ležeće figure pokojnika koje su najčešće predstavljene sa skrštenim rukama. Na stećcima su takve figure vrlo retke, ali ipak postoje na nekoliko spomenika. Ruke prekrštene na prsima imaju tri figure pokojnika iz srebreničkog kraja (tabla VI, sl. 1-3), a pokojnik na spomeniku iz Selina (tabla VI, sl. 4) predstavljen je sa rukama skrštenim na trbuhu. Figure pokojnika iz srebreničkog kraja opisao je D. Sergejevski i on smatra da je zapadna sepulkralna skulptura preko naših primorskih gradova doprla čak i do obala Drine.²⁰ Veze Srebrenice sa Dubrov-

18. IBID., str. 32.

19. Š. Bešlagić, STEĆCI I NJIHOVA UMJETNOST, Sarajevo, 1971, str. 48.

20. D. Sergejevski, »Slike pokojnika na našim srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima«, GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U SARAJEVU, N. S., VIII, Sarajevo, 1953, str. 131-138.

nikom u srednjem veku bile su jake i Sergejevski pretpostavlja da nigde u Bosni nije bilo tako mnogobrojne kolonije Dubrovčana kao u Srebrenici. U svakom slučaju, i pored ovih mogućih uticaja, pokojnici sa skrštenim rukama sahranjivali su se u celoj srednjovekovnoj Bosni.

Prva figura pokojnika, prikazana u plitkom reljefu i data samo u obrisu, nalazi se na istočnoj strani stele u Banjevićima (tabla VI, sl. 1). Na drugim stranama spomenika nalaze se razne predstave od kojih bi koplje i mač mogli biti u vezi sa pokojnikovim vojničkim zanimanjem. Na severoistočnoj strani stele nepravilnog oblika iz Opravdića (tabla VI, sl. 2) celom dužinom spomenika u plitkom reljefu je predstavljena figura drugog pokojnika sa rukama skrštenim na prsima. Ove figure predstavljene su u prividno stojećem stavu iako je očigledno reč o ležećem položaju pokojnika spremljenog za pokop. Iznad desnog ramena figure iz Opravdića urezan je mali krst, a iznad levog rozeta. Površina pored leve ruke ukrašena je nepravilnim cik-cak linijama i spiralama. Ispod leve ruke nalazi se neka predstava koja je ili ornamentalna ili predstavlja štit. Treća figura pokojnika sa skrštenim rukama prikazana je u plitkom reljefu na kosoj strani krova sljemenjaka iz Buče (tabla VI, sl. 3). Iza glave figure urezan je ornament od tordiranog užeta i cik-cak linija koji bi možda predstavljao uzglavlje. Samo ova figura predstavljena je u horizontalnom položaju na spomeniku. Sve tri figure pokojnika prikazane su bez odela, osim pojasa na figuri iz Buče. To ne znači da su oni prikazani nagi, već je u pitanju pojednostavljenost izrade. Lica su predstavljena na figurama iz Opravdića i Buče, što im daje mnogo individualniji izgled. Sve tri figure pokojnika predstavljene su *en face*, sa stopalima u profilu. Kod figure iz Opravdića noge su prikazane, a stopala su izostala, jer nije bilo mesta za njih.

Figura na spomeniku iz Selina (tabla VI, sl. 4) predstavljena je u ležećem položaju sa rukama skrštenim na trbuhu. Iznad figure nalazi se ornamentalna cik-cak traka, a sa druge strane figure predstavljena je ptica raširenih krila koja najviše liči na goluba. Po hrišćanskoj mitologiji golub na krstu ili uz pokojnika simboliše dušu pokojnika koja leti na drugi svet²¹.

Figure sa podignutom rukom

Pokojnici na stećcima prikazuju se i sa jednom rukom podignutom, najčešće desnom, a drugom oslonjenom na kuk. Ovde su u pitanju velike muške figure uglavnom predstavljene celom dužinom spomenika. Samo u jednom slučaju, pokojnik sa dignutom levom rukom predstavljen je u pogrebnoj povorci (tabla VII, sl. 1). To je jedinstvena scena pogrebne povorke koja nedvosmisleno pokazuje da su pokojnici predstavljani sa jednom dignutom rukom.

Nad grobnicama u srpskim manastirima nalaze se u fresko-tehnici portreti onih koji su tu sahranjeni. V. Đurić pretpostavlja da su po Tvrtkovom priključenju Bosni delova Srbije ti portreti uticali na isklesane stojeće figure predstavljene na stećcima. On dignutu jednu ili obe ruke objašnjava kao molitveni položaj ruku, deizisni stav, koji se pojavljuje i na portretima nad grobnicama u srpskim crkvama²². Z. Kajmaković takođe smatra da su »portreti pokojnika sa podignutim desnicama, koji su isklesani na nekim spomenicima na Radimlji i oko Kalinovika, neposredno preuzeti sa ktitorskih kompozicija u oslikanim crkvama«. On, kao i Đurić, stećke sa ovakvim predstavama datira oko i nakon polovine 15. veka, odnosno tek nakon priključenja Bosni graničnih prostora na istoku sa poznatim srpskim oslikanim manastirima, kao što su Mileševo, Davidovica, Banja kod Priboja, Dobrun i Morača²³. Š. Bešlagić uzdignutu ruku kod nekih osamljenih figura tumači kao simbol vlasti i moći ili znak pretnje i spremnosti za osvetu za neko učinjeno delo i za takvo tumačenje uzima u obzir pre svega vojvodske figure iz Radimlje²⁴.

Figure sa podignutom rukom najverovatnije simbolično predstavljaju molitvu pokojnika za svoju dušu, te se one ne odnose na prikaz pokojnika za života ili spremnog za pokop. Upadljivo naglašena šaka kojom se upućuje molitva bogu kod skoro svih figura, takođe pokazuje da je ovde predstavljen simbolični gest molitve. Figure sa jednom podignutom rukom mogu biti predstavljene i potpuno apstraktno, kao znak koji ne predstavlja pokojnika, već je simbol molitve uopšte²⁵. Isto tako, figure sa dignutom rukom mogu biti prikazane kao manje figure u okviru neke scene gde one verovatno takođe simbolišu molitvu za dušu umrlog, ali ga ne prikazuju²⁶.

Figure sa podignutom rukom pronađene su u Hercegovini, oko Stoca, Ljubinja i Lištica, i u Bosni, oko Kalinovika i Trnova.

Pokojnik u pogrebnoj povorci plastično je predstavljen na južnoj bočnoj strani sljemenjaka iz Gornjih Bara (tabla VII, sl. 1). Levu ruku je podigao a desna mu počiva na grudima, za razliku od svih ostalih figura pokojnika iz ove grupe, koje spuštenu ruku drže na kukovima. Umrlog na nosilima prenose dva konjanika, a pored njih su jedan konj bez jahača i dve žene. Okolne figure su u stavu oranta

21. S. Bešlagić, STEĆCI I NJIHOVA UMJETNOST, Sarajevo, 1971, str. 50.

22. V. Đurić, »Stećci«, ISTORIJA CRNE GORE, knj. II, tom 2, Titograd, 1970, str. 470.

23. Z. Kajmaković, »Neki ikonografski motivi na stećcima«, RADOVI SA SIMPOZIJUMA »SREDNJOVEKOVNA BOSNA I EVROPSKA KULTURA«, III, Zenica, 1973, str. 299.

24. S. Bešlagić, STEĆCI I NJIHOVA UMJETNOST, Sarajevo, 1971, str. 49.

25. Vidi M. Wenzl, UKRASNI MOTIVI NA STEĆCIMA, Sarajevo, 1965, str. 329, sl. 1.

26. Vidi IBID., sl. 14.

i one mole za dušu pokojnika. Cela scena data je vrlo šematično, a odeća je predstavljena samo na ženskim figurama koje nose duge haljine. Spomenik je ukrašen sa svih uspravnih strana. Scene turnira i lova sa severne bočne strane verovatno se odnose na život pokojnikov. Na južnoj strani spomenika predstavljen je štit sa mačem koji je možda u vezi sa pokojnikovim zanimanjem, a na istočnoj, pas u pokretu, kao da laje, koji verovatno žali za svojim gospodarem.

Druga figura pokojnika sa dignutom rukom plastično je predstavljena ispod friza na zapadnoj čeonj strani visokog sanduka iz Vlahovića (tabla VII, sl. 2). Na sanduku nema drugih predstava koje bi se odnosile na pokojnika.

Na zapadnoj čeonj strani sanduka iz Gornjeg Suhog polja (tabla VII, sl. 3) plastično je data fi-

gura trećeg pokojnika iz ove grupe motiva. Figura je, kao i predhodne dve, data samo u obrisu bez ikakvih detalja lica ili odeće. Obučena je u tuniku koja seže do kolena ili malo iznad njih i pri dnu se širi. Na vodoravnoj strani sanduka prikazan je pravougaoni štit i ispod njega mač. Na štitu su dijagonalno urezane tri linije za koje Bešlagić smatra da, kao heraldički elemenat, označavaju kome je štit pripadao²⁷.

Na južnoj strani sanduka iz Rotimlje (tabla VII, sl. 4) pokojnik je predstavljen na isti način kao i na predhodnom spomeniku. Obučen je u tuniku istog oblika.

27. S. Bešlagić, KALINOVIK, Sarajevo, 1962, str. 74.

1. Čengić Bara, Ulog

2. Hodovo, Stolac

3. Smrtići, Sokolac

4. Miruše, Bileća

5. Bujakovina, Foča

6. Dokmir, Ub

TABLA V

Na istočnoj užoj strani sljemenjaka iz Mokrog (tabla VII, sl. 5) ispod rozete i ornamentalne trake u plitkom reljefu prikazan je pokojnik sa dignutom levom rukom. Samo ovde i u Gornjim Barama pokojnik ima dignutu levu, a ne desnu ruku. Ovo je jedina predstava umrlog čija dignuta šaka nije upadljivo uvećana. Gornji deo odela označen je horizontalno urezanim linijama, kao i kod vojvodskih spomenika iz Radimlje. Glava je uokvirena krugom od pletenog užeta. To je verovatno druga domaća vrsta kape koja je, za razliku od kapuljače, niska i odozgo ovalna i tako uglavnom prilagođena obliku ljudske glave²⁸. Iz natpisa koji je urezan na zapadnoj užoj strani spomenika doznajemo i ime pokojnika koji je tu sahranjen. A. Benac je objavio natpis koji glasi:

Ase leži Vitko na svom plemenitom²⁹.

On smatra, zbog sličnosti sa figurama iz Radimlje, da je Vitko pripadao višim krugovima feudalne hijerarhije³⁰. Tim pre bi scena lova na jelene, za severne strane spomenika, mogla biti deo Vitkovog života. Na južnoj strani predstavljeno je kolo, možda posmrtno.

Najviše pokojnika sa dignutom rukom predstavljeno je na stećcima iz Radimlje, gde se nalazi pet takvih predstava (tabla VIII, sl. 1-5). Te krupne muške figure su šematske predstave vojvodskih figura iz feudalne porodice Hrabrena-Miloradovića, iz susjednog sela Ošanići, ranije zvanog Batnoge. Sve figure pokojnika nalaze se na severozapadnim stranama spomenika. A. Benac opisao je ove spomenike i datovao ih u vremenskom okviru 15. i 16. veka³¹. Sve figure date su u plitkom reljefu i sve su obučene u isti tip odeće koja gore ima oblik košulje stegnute u pasu koja seže do iznad kolena i kakva se i danas nosi u nekim krajevima Bosne i Hercegovine (Posavina). Na prsima su urezane horizontalne linije, a ispod pasa vertikalne. Na nogama su dugačke i uske »gaće«, kakve se takođe danas nose pored odgovarajućih košulja. Obuću nije moguće raspoznavati.

Prvi primer pokojnika iz Radimlje (tabla VIII, sl. 1), prikazan je na sljemenjaku ispod ornamentalne trake. Ispod laktova na podignutoj desnoj ruci urezane su cik-cak crtice koje verovatno označavaju ukras, odnosno vez na rukavima. Glava je uokvirena tordiranim užetom koje predstavlja kosu ili kapu. Oči i usta, a možda i brkovi, urezani su šematski. Ispod podignute ruke, u plitkom reljefu, sumarno je prikazana figura deteta, takođe sa podignutom desnom rukom čija je šaka uvećana. Iznad desne ruke veće figure predstavljen je plastični krug, a sa leve strane luk i strela. Isti motiv prikazan je i na krstu iz Radimlje (tabla VIII, sl. 2), s tom razlikom što figura deteta, još sumarnije data, ima spuštene ruke i nalazi se ispod leve ruke velike figure. Pokojnik na svojoj odeći nema cik-cak ornamente na rukavima. Glava figure je uokvirena plastičnim krugom koji i ovde verovatno predstavlja neku vr-

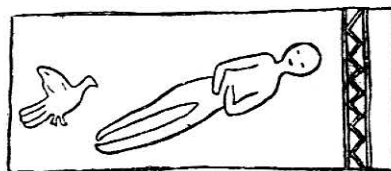
1. Banjevići, Drinjača

2. Opravdići, Bratunac

3. Buča, Srebrenica

4. Seine, Imotski

TABLA VI

tu kape. A. Benac smatra da ovakve kape, za razliku od onih sa duguljastim završetkom, pokazuju da su ovde u pitanju posebni, vojvodski spomenici³². Oči su predstavljene malim udubljenjima, nos jednom dužom, a usta kraćom urezanim linijom. Na visokom sanduku iz Radimlje (tabla VIII, sl. 3), ta-

28. A. Benac i dr., KULTURNA ISTORIJA BOSNE I HERCEGOVINE, Sarajevo, 1966, str. 500.

29. A. Benac, ŠIROKI BRIJEG, Sarajevo, 1952, str. 8.

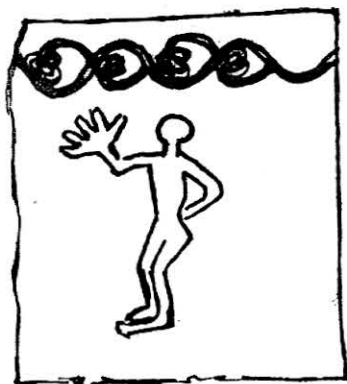
30. IBID., str. 48.

31. A. Benac, RADIMLJA, Sarajevo, 1950, str. 41.

32. IBID., str. 34.

1. Gornje Bare, Kainovik

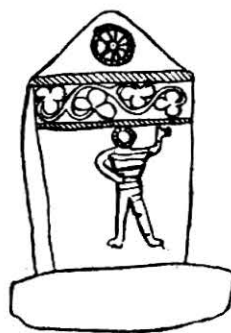
2. Vahovići, Ljubinje

3. Gornje Suho Polje, Ulog

4. Rotimlja, Stolac

5. Mokro, Lištica

TABLA VII

kođe je predstavljen pokojnik između kruga i luka i strele. Ispod luka i strele urezana je i predstava četvrtastog, dijagonalno presečenog štita sa mačem. Pod nogama figure uklesane su tri niše. Na glavi figure, sitnim urezanim linijama predstavljena je kosa. Vrlo grubo na licu su predstavljene i oči, nos, brkovi i usta. Ispod lakata, na obe ruke nalaze se cik-cak ornamenti. Levo od glave figure počinje natpis u dva reda koji ispunjava traku na jugozapadnoj i jugoistočnoj strani spomenika i iz koga doznajemo ime pokojnika: »dobri Radoe sin vojvode Stipana«.

M. Vego, koji je takođe objavio natpis, datovao je spomenik oko 1477. godine³³. Pokojnik oko koga nema nikakvih predstava osim slova nalazi se ispod trake od tordiranog užeta na jednom manjem slje-

menjaku iz Radimlje (tabla VIII, sl. 4). Lice je naznačeno jednim urezanim kvadratom. Ispod svake ruke urezano je dvostruko slovo B. Ova slova M. Vego je protumačio kao inicijale kovača Bolašina Bogačića čije se puno ime pojavljuje u natpisu sa jednog drugog spomenika iz iste nekropole³⁴. Na jugozapadnoj kosoj strani krova sljemenjaka urezan je natpis koji je M. Vego datovao u 1490. godinu³⁵.

33. M. Vego, ZBORNİK SREDNJOVJEKOVNIH NATPISA BOSNE I HERCEGOVINE, I, Sarajevo, 1962, str. 69.

34. IBID., str. 67.

35. IBID.

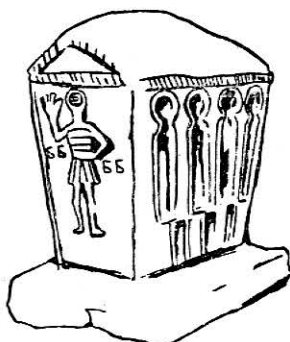
1. Radimlja, Stolac

2. Radimlja, Stolac

3. Radimlja, Stolac

4. Radimlja, Stolac

5. Radimlja, Stolac

6. Dobro Polje, Sarajevo

TABLA VIII

Ovaj natpis, kao i na prethodnom spomeniku, počinje znakom krsta i iz njega takođe doznajemo ime pokojnika, Radoja Vukovića. Poslednja figura pokojnika iz Radimlje predstavljena je između kruga i luka sa strelom, ispod ornamentalne trake, na jednom sljemenjaku većem od prethodnog (tabla VIII, sl. 5). Od lakta do dlana ruke pokojnika ornamentisane su cik-cak crticama. Na prsima, pored horizontalnih linija, samo ova figura ima urezanu i jednu vertikalnu crtu po sredini. Ova figura ima nešto individualniji izgled od ostalih figura iz Radimlje zahvaljujući malo preciznijoj predstavi kose, očiju, nosa, usta i velikih brkova.

A. Benac pretpostavlja da plastičan krug, koji se nalazi iznad desne ruke četiri figure iz Radimlje (tabla VIII, sl. 1, 2, 3 i 5) označava vojvodski rang pokojnika. Na malom sljemenjaku (tabla VIII, sl. 4)

plastičan krug je izostao i Benac smatra da je tu sahranjen dečak koji još nije dobio vojvodski čin³⁶. P. Vasić vidi plastičan krug sa ovih spomenika kao simbol sunca³⁷. Luk i strela predstavljani su pored istih figura kod kojih nalazimo i predstave plastičnog kruga. A. Benac smatra da luk i strela na vojvodskim spomenicima u Radimlji označavaju vojnič-

36. A. Benac, RADIMLJA, Sarajevo, 1950, str. 31.

37. P. Vasić, »O nekim vidovima srednjovekovne nošnje u Bosni i Hercegovini«, RADOVI SA SIMPOZIJUMA »SREDNJOVJEKOVNA BOSNA I EVROPSKA KULTURA«, III, Zenica, 1973, str. 314.

ku funkciju Miloradovića-Hrabrena iz Batnoga. Isto tako, predstavu štita sa mačem pored figure na visokom sanduku (tabla VIII, sl. 3) on objašnjava kao znak vojničkog reda, a liniju koja dijagonalno seče štiti kao znak vojničkog ranga pokojnika³⁸. Sa ovim tumačenjem slaže se i Vasić³⁹. Dečiju figuru koja se pojavljuje pored pokojnika na dva spomenika (tabla VIII, sl. 1-2), Benac objašnjava kao znak da su pokojnici ostavili iza sebe nasljednika. To potkrepljuje činjenicom da na spomeniku dobrog Radoja nije predstavljena takva dečija figura, a iz natpisa saznajemo da mu je spomenik podigao brat Petar, a ne sin, što verovatno znači da on nije imao dece⁴⁰. Iz natpisa sa dva spomenika (tabla VIII, sl. 3 i 4) doznali smo imena tu sahranjenih pokojnika – dobrog Radoja, sina vojvode Stipana i Radoja Vukovića, sinovca vojvode Petra. U Ošanićima, oko dva kilometra severo-istočno od nekropole, na brdu, uz pravoslavnu crkvu, nalazi se nadgrobna ploča sa natpisom u kome se pominje vojvoda Radoslav Hrabren. Oko osamdeset metara zapadno odatle nalaze se dve velike kamene sudačke stolice od kojih se na jednoj nalazi natpis koji govori o vojvodi Stipanu i vojvodi Petru Miloradoviću. Jedan natpis sa Radimlje odnosi se na Radoja, sina ovog vojvode Stipana Miloradovića, a drugi pominje sinovca vojvode Petra Miloradovića. To znači da su se Hrabreni-Miloradovići, koji su u 15. veku živeli u Ošanićima, tada Batnogama, pokopavali na nekropoli u Radimlji, kako je to još A. Benac uvideo⁴¹. Nepobitni su istorijski dokazi da su vojvode Miloradovići bili pravoslavne veroispovesti i da su vladali Donjim Vlasima kroz ceo 15. vek. Po dolasku Turaka u ove krajeve, krajem 15. veka, Miloradovići su postali spahije. Natpisi, dakle, omogućuju sigurno datovanje nekropole Radimlje u kraj 15. i početak 16. veka.

Poslednji primer predstave pokojnika sa dignutom rukom nalazi se ispod široke ornamentalne trake na sljemenjaku iz Dobrog Polja (tabla VIII, sl. 6). Donji deo spomenika je oštećen, tako da se noge figure ne vide. Pokojnik je obučen kao i poslednji primer iz Radimlje, samo bez ornamenta na rukavima. Lice figure nije predstavljeno, a glava je okružena tordiranim užetom koje i ovde verovatno označava kapu ili kosu.

Oranti

Figure pokojnika u molitvenom položaju mogu biti prikazane i u stavu oranta, sa obe podignute ruke. Ovakve predstave molitvenog položaja, poznate sa zidova srpskih manastira, verovatno su takođe uticale na predstavljanje umrlih na stećcima nakon priključenja delova Srbije Bosni. Pojedinačne figure na stećcima u ovom položaju mogu biti toliko stilizovane, svedene na znak, da se u takvim slučajevima ne može govoriti o predstavama određenog pokojnika. Najveći broj pokojnika u stavu

oranta predstavljeni su kao krupne figure, eventualno sa ponekim znakom oko njih (tabla IX, sl. 1-6, tabla X, sl. 1). Postoji i nekoliko izuzetaka gde je figura pokojnika manja od raznih simboličnih predstava oko njega (tabla X, sl. 2-4). Kao i figure sa jednom dignutom rukom, i oranti predstavljaju molitvu pokojnika za svoju dušu. Neke od ovih figura sa raširenim ili u kolenima savijenim nogama (tabla IX, sl. 1-4) izgledaju kao ležeće, a druge kao da stoje (tabla IX, sl. 5 i 6, tabla X, sl. 1-3) ili koračaju (tabla X, sl. 4). U svim slučajevima u pitanju su predstave simboličnog gesta molitve pokojnika za svoju dušu.

Figure pokojnika sa obe dignute ruke nalaze se na stećcima Bosne (oko Tekije i Livna), Hercegovine (oko Nevesinja, Lištice, Stoca i Blidinja), Crne Gore (kod Nikšića) i Srbije (oko Arandelovca).

Na sljemenjaku iz Nikšića (tabla IX, sl. 1) figura je vrlo uproštena, data bez ikakvih detalja, a šake i stopala nisu prikazani. Između nogu predstavljen je krug. Druga figura pokojnika u ovom stavu, takođe data samo u obrisu, nalazi se na ploči iz Kovačića (tabla IX, sl. 2). Na još jednoj ploči sa iste nekropole (tabla IX, sl. 3) na sličan način je prikazan pokojnik. Kod ove figure može se nazreti gornja košulja, kakvu nose i vojvodske figure iz Radimlje. Iznad glave pokojnika prikazana je sekira, koja možda nešto govori o njegovom životu. Na uspravnoj strani visokog sanduka iz Tekije (tabla IX, sl. 4) u plitkom reljefu predstavljen je pokojnik sa jako izduženim rukama u stavu oranta. Šematski su date oči, nos i usta. Na steli iz Bukovika (tabla IX, sl. 5) prikazan je pokojnik u istom stavu. Nagoveštene su oči, nos i usta, a obučena je u neku vrstu ravne tunike koja seže do kolena. Predstava krsta na grudima figure i iznad nje možda govori o svešteničkom pozivu umrlog, na šta upućuje i njegova odeća. Na gornjoj plohi sanduka iz Priluke (tabla IX, sl. 6) koju po sredini deli jedna traka, u desnoj polovini prikazan je pokojnik sa dignutim rukama, kao i kod pokojnika iz Radimlje. U levoj polovini plohe verovatno je predstavljen lovac sa životinjama ispod njega. Na jugozapadnoj strani sljemenjaka iz Radimlje (tabla X, sl. 1) ispod široke ornamentalne trake prikazan je pokojnik u stavu oranta. Na glavi su grubo predstavljene oči, nos i usta, a figura je obučena kao i pokojnici sa jednom dignutom rukom sa iste nekropole. Pored desne ruke je plastični krug, a pored leve luk sa strelom, uobičajeni pored vojvodske figure iz Radimlje. Ispod obe dignute ruke stoji po jedna mala ženska figura okrenuta prema muškoj. Desna figurica drži ruke na kukovima, a leva ima desnu ruku dignutu. A. Benac

38. A. Benac, RADIMLJA, Sarajevo, 1950, str. 32.

39. P. Vasić, OP. CIT., 323.

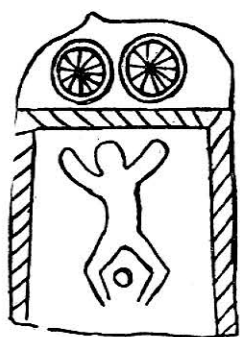
40. A. Benac, RADIMLJA, Sarajevo, 1950, str. 34.

41. IBID., str. 41.

smatra da ove ženske figure označavaju naslednice koje je pokojnik ostavio iza sebe⁴². Pored leve ženske figure urezan je i štit sa mačem koji se, kao i kod drugih figura sa iste nekropole, odnosi na pokojnikovo vojničko zanimanje. Takvo značenje verovatno imaju i štitovi sa mačevima, nesrazmerno velikim, predstavljeni pored pokojnika na tri sledeća spomenika. Na južnoj strani sljemenjaka iz Dabrice (tabla X, sl. 2) pored štita i konja, ispod ornamentalne trake prikazan je pokojnik sa dignutim rukama. Pokojnik u istom stavu nalazi se i na ploči iz Mokrog (tabla X, sl. 3). Oko figure se nalaze štit i mač sa rukom do ramena, dve rozete, polumeseć i vodenica. Na gornjoj strani sanduka iz Gor-

njih Bara (tabla X, sl. 4) takođe je predstavljena manja figura pokojnika prikazanog na isti način kao na prethodnom spomeniku, samo bez ikakvih detalja lica.

42. IBID., str. 34.

1. Nikšić

2. Kovačići, Nevesinje

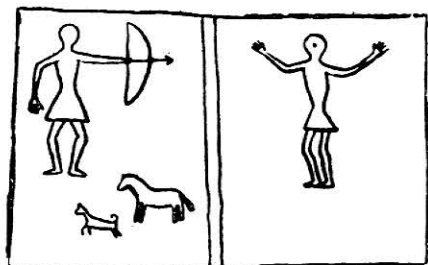
3. Kovačići, Nevesinje

4. Tekija, Istočna Bosna

5. Bukovik, Arandelovac

6. Priluka, Livno

TABLA IX

Kod pojedinačnih predstava muških figura koje ne drže ništa u rukama postoji nekoliko izuzetaka koji ne spadaju ni u jednu ranije navedenu grupu motiva, a koji verovatno takođe predstavljaju pokojnike. Tako je na vodoravnoj strani sanduka iz Šivolja (tabla XI, sl. 1) primitivno urezana figura čoveka čiji zrakasto urezani veliki prsti izlaze direktno iz ramena. Dve manje udubine na licu predstavljaju oči, a od sredine glave prema gore i malo ukoso urezana je kraća linija za koju Bešlagić smatra da predstavlja kosu, odnosno perčin⁴³. Moguće je da je to predstava kapuljače kakva se pojavljuje i na drugim muškim figurama. Odmah od glave, bez vrata, ide tunika u pasu stegnuta pojasom, čiji je donji deo podeljen jednom vertikalnom linijom. Bešlagić pretpostavlja da bi tu mogao biti u pitanju sveštenečki habitus⁴⁴. Noge i stopala nisu predstavljene, kao ni ruke, verovatno samo zbog primitivizma izrade. Iznad glave figure zrakasto je urezana rožeta.

Druga predstava pokojnika na dužoj strani sljemenjaka iz Novakovića (tabla XI, sl. 2) takođe je neobična i jedinstvena. Pokojnik levu ruku drži na kuku, desna mu je odsečena ispod ramena, a nastavak desne ruke prikazan je malo dalje. Pored tog nastavka ruke, predstavljen je štit sa mačem iza njega. Figura je u nekoj kratkoj košulji, a oči i nos dati su vrlo grubo. Ima mnogo primera gde je tako do ramena odsečena ruka predstavljena sama ili pored štita sa mačem, gde se smatra da ona zamenjuje celu figuru pokojnika, ali ovakva predstava figure sa odsečenom rukom je jedinstvena. Sigurno je da je ovde u pitanju predstava pokojnika sa nekim simboličnim značenjem.

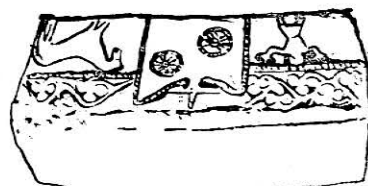
Treća figura pokojnika sa ploče iz Crkovnjaka (tabla XI, sl. 3) takođe drži ruke na vrlo neuobičajen način. Desna ruka pokojnika položena je ispod glave, a leva je raširena. Da noge nisu potpuno ravne, moglo bi se pomisliti da je u pitanju ples. Naznačeni su detalji lica – oči, nos, usta i kosa, kao i pojas na nekoj vrsti kratke i ravne tunike. Položaj figure najviše liči na ležeći, ali je teško zamisliti da je pokojnik sahranjen u takvom položaju.

3. ŽENSKE FIGURE

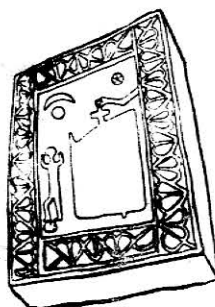
Ženske figure za koje imamo najmanje razloga da sumnjamo da predstavljaju pokojnice ne drže ništa u rukama niti su okružene nekim predstavama. Takve figure predstavljene su na šest spomenika od

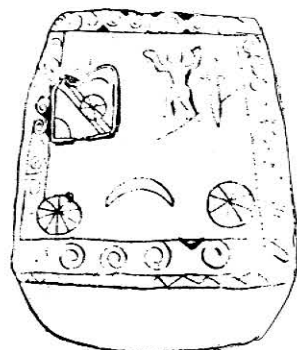
1. Radimlja, Stolac

2. Dabrica, Stolac

3. Mokro, Lištica

4. Donje Bare, Budinje

43. Š. Bešlagić, KALINOVIK, Sarajevo, 1962, str. 30.

44. IBID., str. 89.

kojih su četiri iz Hercegovine (iz okoline Trebinja, Ljubinja i Imotskog), jedan iz Hrvatske (iz okoline Cavtata) i jedan iz Bosne (iz okoline Olova).

Na sljemenjaku u Lokvičićima kod Imotskog (tabla XII, sl. 1) na uspravnoj strani spomenika predstavljena je ženska figura u dugoj ravnoj haljini bez pojasa, sa rukama na kukovima. Cijela figura data je samo u obrisu. Crte lica i kose takođe nisu predstavljene.

Na vodoravnoj strani visokog sanduka u Brotnjicama (tabla XII, sl. 2) šematski je data ženska figura u dugoj haljini bez pojasa koja se pri dnu širi. Ruke takođe drži na bokovima. Taj spomenik upotrijebljen je kao dovratnik, te je u njega uglavljena jedna strana željeznih vrata kroz koja se ulazi u sadašnje groblje. Š. Bešlagić smatra da ova figura obeležava ženski grob i predstavlja pokušaj da se da portret pokojnice.¹

Na sljemenjaku u Kozjacima (tabla XII, sl. 3) na severnoj bočnoj strani predstavljena je mala ženska figura u identičnom stavu. Kod ove figure struk je uzak i obeležen plastičnim pojasom. Na glavi nema nikakvih detalja, a cijela figura izvedena je plastično. Na južnoj strani krova sljemenjaka u plitkom reljefu predstavljeno je koplje koje je teško povezati sa ženskom figurom.

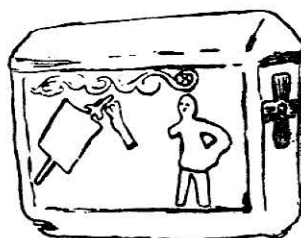
Na sanduku iz Domaševa kod Trebinja (tabla XII, sl. 4) na severozapadnoj strani u obrisima je prikazana ženska figura u dugoj haljini bez pojasa, takođe sa rukama na bokovima. Figura se nalazi ispod široke ornamentalne bordure. Ista takva figura, sa istom bordurom iza nje, prikazana je na još jednom sanduku iste nekropole (tabla XII, sl. 5), takođe na severozapadnoj strani spomenika.

Na sanduku iz Premilovog Polja (tabla XII, sl. 6) na užoj uspravnoj strani prikazana je ženska figura sa podignutom levom rukom i desnom položenom na grudima. Šake su upadljivo uvećane kao i kod muških figura u istom molitvenom položaju. Figura je u drugoj haljini stegnutoj u struku pojasom. Ona je izvedena grubo i primitivno kao i prethodnih pet figura mada za razliku od njih ima više detalja kao što su crte lica, kosa i stopala. Oči, nos i usta dati su šematski, kao i kosa koja je predstavljena pomoću duplog tordiranog užeta. Gornje tordirano užo možda predstavlja neku vrstu kape koju su žene tada nosile, ili žensku frizuru. Iznad figure je bordura vrlo slična onoj predstavljenoj na prethodna dva spomenika. Za ovaj stećak narod na gađa da pokriva grob devojke koja se proslavila kao vešta igračica.² Zbog jedne podignute ruke, Š. Bešlagić smatra da ova figura predstavlja plesačicu.³ Međutim, ni jedan drugi detalj ne upućuje na igru, a takav položaj ruku je tipičan za molitveni stav poznat sa kritorskih kompozicija u oslikanim crkvama.

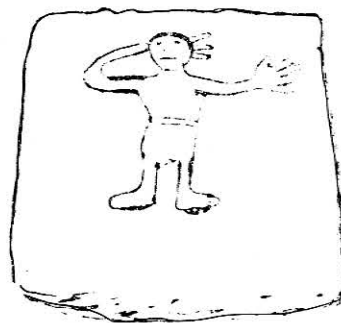
Sve ove figure prikazane su u dugim haljinama i samo na stećku u Premilovom Polju predstavljena

1. Švolje, Kalinovik

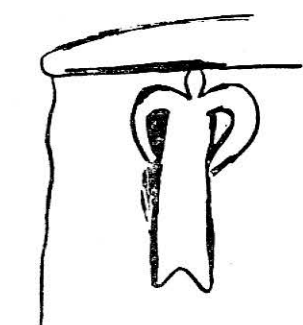
2. Novakovići, Žabljak

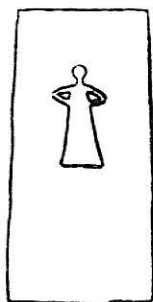
3. Crkvnjaci, Gacko

TABLA XI

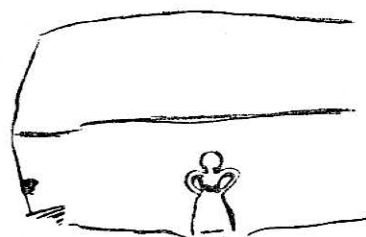
1. Š. Bešlagić, »Stećci u Brotnjicama«, ANALI HISTORIJSKOG INSTITUTA JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI U DUBROVNIKU, VIII-IX, 1960-1961, str. 80.
2. M. Bijelić, »Starobosanski natpisi u Premilovom Polju«, GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U SARAJEVU, II, Sarajevo, 1980, str. 301.
3. Š. Bešlagić, »Ljubinja — srdnjovjekovni nadgrobni spomenici«, NAŠE STARINE, X, Sarajevo, 1965, str. 165.

1. Lokvičići, Imotski

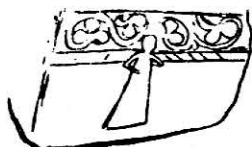
2. Brotnjice, Cavtat

3. Kozjaci, Olovo

5. Domaševo—Ljubomir, Trebinje

4. Domaševo — Ljubomir, Trebinje

6. Premilo Polje, Ljubinje

TABLA XII

su i stopala, mada se obuća ni tu ne razaznaje. Ženska nošnja feudalnih slojeva stanovništva manje je poznata od muške. O ženskim kapama i obući ne zna se gotovo ništa. Od domaćih ženskih haljina, koje je verovatno nosilo i seosko stanovništvo i širi slojevi plemstva, mogu se razlikovati dva tipa. Prvi je dugačka haljina bez pojasa, kakvu nose figure na stećcima iz Lokvičića, Brotnjica i obe iz Domaševa. Drugi tip je isto tako dugačka haljina, samo stegnuta pojasom, kao na figurama sa stećaka iz Kozjaka i Premilovog Polja.

Sve ove predstave pokojnice najviše liče na stojeće figure jer su sve predstavljene u uspravnom položaju na spomeniku. Međutim, ne možemo tvrditi da to nije ležeći položaj, jer je i grupa muških figura sa stećaka iz okoline Srebrenice (tabla VI, sl. 1–2, tabla III, sl. 3) u prividno stojećem stavu zbog uspravnog položaja na spomeniku, u stvari u stavu pokojnika spremljenog za pokop. Sve ženske figure osim one iz Premilovog Polja imaju obe ruke na kukovima.

Ako su umrli muškarci predstavljeni sa rukama na kukovima ili sa jednom rukom podignutom, nemamo

razloga da sumnjamo da su i pokojnice prikazivane u istom stavu. Ženske figure sa rukama na kukovima, isto kao i muške u tom položaju, verovatno predstavljaju pokojnicu dok je bila živa. Umrli muškarci su najčešće predstavljeni sa rukama na kukovima, a ženske figure skoro isključivo u tom položaju, što znači da je to bio najuobičajeniji položaj u kom su predstavljeni pokojnici na stećcima. Predstava pokojnice iz Premilovog Polja ima jednu ruku podignutu do glave, a drugu položenu na grudima, što je identično stavu muške figure koja sigurno predstavlja pokojnika u pogrebnoj povorci na stečku iz Gornjih Bara (tabla VII, sl. 1). Ona takođe najverovatnije prikazuje pokojnicu u molitvenom položaju u kom su umrli muškarci često predstavljeni.

Ženske figure koje se nalaze između životinja, te najverovatnije imaju dekorativna značenja, najčešće nemaju ovakve položaje ruku već su im jedna ili obe ruke raširene.

Sve ovo, kao i odsustvo bilo kakvih predmeta koji bi im davali eventualno simbolično ili dekora-

tivno značenje, potvrđuje pretpostavku da navedene ženske figure prikazuju pokojnice koje su tu sahranjene.

4. ZAKLJUČAK

Pokojnici na stećcima prikazivani su kao krupne šematske figure, najčešće date samo u obrisu. Samo u nekoliko slučajeva figura zauzima manji deo plohe na kojoj je predstavljena, a samo u jednom slučaju pokojnik je prikazan u okviru scene koja se odnosi na pogrebnu povorku (tabla VII, sl. 1). Predstave pokojnika u ležećem stavu prikazuju položaj u kome se obično sahranjivalo. Iskopavanja nekroporučuje bogu. Običaj prikazivanja umrlih u takvim pokojnicima u 59% slučajeva sahranjeni su rukama prekrštenim na grudima ili trbuhu, a ostali primeri su imali ili opružene ruke uz telo, ili jednu ruku opruženu, a drugu prebačenu na trbuh. Ležeće figure pokojnika na stećcima najčešće imaju spuštene ruke, a na nekoliko spomenika predstavljene su sa skrštenim rukama. Većina ležećih figura predstavljena je uspravno, a u horizontalnom položaju nalaze se samo one prikazane na gornjim plohami spomenika, sa izuzetkom umrlog predstavljenog u pogrebnoj povorci. Ovaj način je svakako zapadnogotičkog porekla.

Pokojnici na stećcima često su prikazani i kao žive figure koje stoje, sa rukama na kukovima. Gotovo sve ovakve figure nalaze se na uspravnim stranama spomenika.

Treći položaj u kome se umrli najčešće prikazuju na stećcima ne odnosi se na prikazivanje pokojnika za života ili nakon smrti, već je to molitveni položaj u kome pokojnik moli za svoju dušu, ili se preporučuje bogu. Običaj prikazivanja umrlih u takvom položaju, sa jednom ili obe ruke dignute, verovatno je nastao pod uticajem fresaka, a naročito ktitorskih kompozicija, iz srpskih crkava koje su za vreme Tivrtka I delom ušle u granice bosanske države. Ovakav položaj ruku može biti prikazan i kod manjih figura u okviru neke scene ili kod više istih figura gde on verovatno apstraktno označava preporuku ili molitvu za dušu umrlog. Neke predstave oranta ili figura sa jednom dignutom rukom su opet toliko stilizovane da se ljudska figura teško može raspoznati, a ne može biti ni govora o prikazu čoveka koji je tu sahranjen. Tu je takođe reč o apstraktnoj predstavi molitve za dušu umrlog, gde on nije prikazan.

Pored ova tri najčešća oblika prikazivanja pokojnika na stećcima postoje i brojni izuzeci. Tako imamo primerke gde je pokojnik prikazan bez ruku, sa rukom odsečenom ispod ramena i predstavljene pored čoveka, ili gde je umrli raširio ruke.

Kod svih navedenih oblika prikazivanja umrlih na stećcima nijedna figura ne drži ništa u rukama. Oko figura mogu biti predstavljeni razni motivi koji se verovatno odnose na najkarakterističnije osobine pokojnika. Tako, na primer, krst može upućivati na njegovu vezu sa hrišćanstvom, pas ili luk i strela na njegovu lovačku veštinu, štit i mač na njegove vojne dužnosti ili titule. Male figure predstavljene pored pokojnika iz Radimlje verovatno se odnose na naslednike koje je umrli ostavio iza sebe, kako je bilo uobičajeno i na ktitorskim kompozicijama na freskama. Scene lova, turnira ili kola, koje se mogu nalaziti na drugim stranama spomenika, takođe se mogu odnositi na pokojnikov život, bilo da je on u njima prikazan ili ne. Ipak te scene prije imaju neko simbolično ili čisto dekorativno značenje.

Figure koje drže u rukama obruče, rozete, krstove, štapove, čaše, knjige ili oružje, pružaju nam brojne mogućnosti za njihovo simbolično ili dekorativno tumačenje, mada je sigurno da i neke među njima prikazuju umrlog. Tako je na stubu iz Humskog kod Foče prikazana velika figura gosta Milutina koji u jednoj ruci drži knjigu, a u drugoj episkopski štap koji se često dovodi u vezu sa crkvom bosanskom i njenim pristalicama. Isto tako, pokojnici se retko prikazuju u parovima, mada muškarac i žena vrlo verovatno predstavljaju bračni par koji je tu sahranjen.

Figure pokojnika gotovo redovno su date u plitkom reljefu, samo u nekoliko slučajeva su urezane u kamen. Sigurno je da su ove figure pre pet ili šest stotina godina izgledale mnogo impresivnije, ali, ipak, njihovi vremenom isprani oblici i danas svojom misterijom, sastavnim delom svake umetnosti, predstavljaju umetničko svedočanstvo svog vremena.

Na kraju mogli bismo zaključiti da je ideja predstave umrlog, sahranjenog pod stećkom, bila relativno jače izražena na ovoj vrsti nadgrobnihih belega.

I u dosadašnjoj literaturi obrađen je veliki broj predstava pokojnika u okviru studija pojedinih nekropola, ali nije bilo pokušaja izdvajanja svih figura koje bi najverovatnije predstavljale umrlog. Ovaj rad je, pre svega, pokušaj izdvajanja figura za koje imamo više razloga da verujemo da predstavljaju pokojnike što naravno ne znači da su obuhvaćene sve predstave pokojnika na stećcima.

Izuzevši dva crteža, svi ostali crteži ovde objavljeni, uzeti su iz knjige M. Vencel *Ukrasni motivi na stećcima*. Jedan crtež (tabla IX, sl. 4) urađen je prema fotografiji T. Dabca, objavljen u *Letopisu Matice srpske*, CCCLXXXVII, (1961), str. 10. Drugi crtež (tabla VII, sl. 2) urađen je prema fotografiji R. Rosića, objavljen u *Našim starinama*, X (1965), str. 144, sl. 55.

REPRESENTATIONS OF THE DECEASED
ON »STEĆCI«

The deceased were on 'stećci' (standing tomb stones) represented as big schematic figures, mostly given only in outlines. Only in one case the deceased was represented within a scene of a burial procession (Table VII, Fig. 1).

The representations of the deceased lying show the position in which the dead were usually buried. Most of these representations are given vertically, and only those on the top slab of the tombstones show the horizontal position. This manner has the west Gothic origin.

The deceased on the standing tombstones were often represented as living figures, standing with hands on the hips. Almost all such figures are found on vertical sides of the tombstones.

The third position in which the dead were most often represented is the praying one, where the deceased is praying for the salvation of his soul. The habit of representing the dead in this position, with one or both hands raised, was probably influenced by fresco painting, particularly by endowed compositions from Serbian churches, some of which belonged to Bosnian state during Tvrtko the 1st.

Besides these three forms of the deceased representing on standing tombstones, there are numerous

exceptions, such as the figures of dead without arms, with an arm cut off under the shoulder and placed beside the figure, or of those with their arms outstretched.

In all these cases of dead representations on 'stećci', the figure holds nothing in the hands. Various motives may be represented round the figure, probably referring to the most typical characteristics of the deceased.

The figures holding rings, rosettes, crosses, sticks, glasses, books or arms, give numerous possibilities for symbolic or decorative interpretation of their meaning, though some of them certainly represent the deceased.

The dead are rarely represented in pairs, although a man and a woman most probably represent a married couple here buried.

The tendency to representing the dead buried under the 'stećak' was present on this kind of tombstones. However, the schematic and symbolic way of representing all human figures make it difficult to determine which of them represent the dead, which have another symbolic or purely decorative meaning and which simply represent customs and scenes from the life of the medieval Bosnia and Hum people.

NOVI NATPISI NA STEĆCIMA

MODRO POLJE

Selo Modro Polje, udaljeno 4 km od ustikolinske Jabuke prema zapadu, nalazi se na povišenom platou iznad sastava Kolune i rječice Potok. Sjeverno od manjeg naselja sa neznatnim brojem kuća, uglavnom Kovača, nalazi se neveliko polje koje je očigledno dalo naziv ovom lokalitetu. Silueta platoa sa naseljem iznad litica dvije rječice upućuje da se radi o veoma starom staništu čovjeka. Stariji žitelji znaju da su današnje kuće naselja izgrađene na ruševinama zdanja begovske porodice Mirojevića. I, stvarno, tu i tamo, uz kuće i štale Kovača, mogu se nazrijeti temelji porušenih objekata zidanih krečnim malterom. Ti temelji su jasnije ustanovljeni 1980. godine kada su obavljeni manji sondažni radovi koji su pokazali da se radi o temeljima kuća i vodovoda izvedenom nizanjem keramičkih cijevi cigla boje. One su postavljene u plitke, kamenom zidane jarke. Ipak, sasvim skromna jednodnevna ispitivanja nisu omogućila tačniju dataciju temelja i vodovoda. Brojni stećci i spominjanje Modrog Polja u srednjem vijeku, kada je ovdje opljačkan jedan Dubrovčanin, upućuje nas na zaključak da je naselje bilo veoma značajna tačka na sredokračni Ustikolina – Sarajevo.

Stećci u Modrom Polju nalaze se na tri lokaliteta: uz seosko groblje (21 spomenik, većinom sanduka sa postamentom), na kosi Bjelan (79 spomenika, sanduci sa i bez postamenta od kojih je jedan manjih dimenzija – sljemenak – ukrašen sa predstavama mača, psa, zmije, lukom i strijelom, polumjesecom, rozetama sa koncentričnim krugovima i ornamentom u obliku girlandi sa biserima), pred ulazom u selo (9 spomenika, uglavnom sanduka sa postamentima) i, na kraju, na kosi pred selom, neposredno iznad Kolune (66 spomenika u obliku sanduka i sljemenaka sa postamentima, ploča i sanduka bez postamenata i jednim »tumbom« – ukrašeno je 7 prikjeraka), na kome je i stećak sa natpisom. Crteže ukrašenih spomenika prilažu se uz situacioni plan nekropole. Zanimljiv je motiv na spomeniku br. 2. Na njegovoj zapadnoj strani prikazana je ljudska figura sa visokim krstom u desnoj ruci. Uspravni krak krsta dole je svijen. Uz figuru u plitkom reljefu prikazan je veliki polumjesec sa krakovima okrenutim na sjevernu stranu (sl. 1). Očigledno se radi o prestavi Jovana Krstitelja ili mjesnog sveštenika. Predstave krsta nalaze se na još četiri spomenika: br. 1 (upisan u kvadrat), br. 5 (T

M. Polje, Stećak br. 2.

krst), br. 6 i 9 (grčki krst). Na stećku broj 1, sa gornje strane, nalazi se predstava ptice i štita.

Nas posebno interesuje spomenik br. 3, visoki sanduk sa postamentom (visina 1,70 m.), tipičan inače za istočnu Hercegovinu. Na južnoj, bočnoj strani prikazan je konjanik sa pancirom, šlemom i kopljem isturenim naprijed. Na zapadnoj, užoj strani usječen je ćirilski natpis, do sada neuočen. Na istoj strani postamenta, odozgo, usječena je šestolisna rozeta. Orijeintisan je I–Z.

Natpis je djelimično oštećen – izgleda namjernim razbijanjem ivica kamenog bloka. Zato je njegovo čitanje teško i nepotpuno.

On glasi:

... АЕЖН Н...
 . ОБН НОД...
 МНАН БРАТ С...
 О РНД, О С Ч Д

 Ог(Р) О... Н...
 ОЕ....

U transliteraciji:

(Ase) leži i(unak?)
 dobri (?) nov (ak)? ...
 mili brat ... (Milibratović?)
 o rndosava ... (Radosav?)

 .. og ... o ... n .
 oe

M. Polje, Stećak sa tekstom

Kako vidimo, zbog određenih nelogičnih upadića, ni jedno ime u ovom relativno dugom tekstu, od najmanje osam redova, ne može se sa sigurnošću iščitati. Imenu Novak nedostaju dva krajnja slova, prezimenu Milibratović isto to, te nije jasno da li se radi o prezimenu ili je u pitanju »mili brat«, a ime Radosav napisano je kao Rndosav. Riječ »junak« takođe je hipotetična, jer se naslućuje samo prvo slovo. Dakle, naša varijanta čitanja svakako može da ima alternacije, ali su one još proizvoljnije

Paleografske osobine natpisa, osobenosti spomenika i njegov dekor, upućuju na tridesete ili četrdesete godine XV vijeka. U ove krajeve oblik »visokog sanduka« stigao je iz jugoistočne Hercegovine

ne sa izvjesnim zakašnjenjem i sreće se ovdje veoma rijetko. Duktus slova je rusticiziran, znatno udaljen od kaligrafskih uzora, tipičan za duboku periferiju srednjovjekovne Bosne i seoske radionice stećaka.

Izvjesni Dobrić Miobratović zabilježen je u dubrovačkom arhivu 1446 (Lam. de foris 20/87) kada je oduzeo u Trebinju neke stvari Janjici Ostojnici.

U blizini nekropole, sa njene sjeverne strane, nalazi se prilično devastirano starije muslimansko groblje – »Mirojevića groblje«. Tu se nalazi oko 15 nišana u obliku stubova, završenih odozgo ravno, kupasto, na sljeme ili turbanom, sa reljefnim predstavama buzdovana i sablji. Datuje se u XVI vijek.

Sa suprotne strane Kolune postoji praiistorijska gomila (»Crkvina«). Jedna gomila nalazi se na Kozari (5 km prema Prači), a tu je i lokalitet Crkvina. Vele da je tu, na jednom krševitom zubu, nekada bila crkva. Navodno još uvijek se mogu vidjeti kameni blokovi tesani pravilno »kao kocke šećera«. Jedan dio puta između Jabuke i Modrog Polja, posebno dio pred selom, imao je do 1980. godine kaldrmu iz turskog vremena.

Arheološki i toponomastički znakovi upućuju da je Modro Polje sa okolinom veoma zanimljivo za sistematska naučna istraživanja, pa mu u tom smislu treba pokloniti dužnu pažnju.

Inače, Modro Polje se prvi put spominje u dubrovačkom arhivu 18. II 1388. godine. Tada su Bogavcu Dosetkoviću ovdje lopovi oduzeli vola, kravu, tri brava i neke stvari. Mihailo Radmilić iz katuna Motoruge obavezao se da će privesti lopove (Div. canc. 29. 92).

OCRKAVLJE KOD MILJEVINE

Sa zapadne strane pravoslavnog groblja u Ocrkavlju, neposredno uz velike gomile kamena skupljenog sa razrušenih objekata iz kasnoantičkog vremena, nalazi se manja nekropola sa stećcima, koja djelimično zahvata i samo groblje. Tu je ukupno 30 spomenika, uglavnom ploča i sanduka. Najveći je u groblju (159 × 194 × 90 cm) uz koji je prije 13 godina pronađen fragment rimske plastike, sada u fočanskom muzeju. Za taj ogromni sanduk narod veli da je ploča časne trpeze od crkve koja je nekada ovdje postojala.

Na jednom sanduku (144 × 95 × 55 cm) u ogradi groblja sa zapadne strane nalazi se ćirilski natpis na užoj, zapadnoj strani veoma oštećenog konglomerata. Tekst je na ivicama oštećen ali ipak dovoljno je čitljiv da shvatimo njegov smisao. Stećak je bio potpuno zatrpan zemljom i pronašli smo ga zahvaljujući pamćenju Vlade Cicovića koji ga je primijetio kada su obavljani radovi na ograđivanju groblja (sl. 4)

Natpis glasi:

.....
 ..НУЬ.....
 ..ТЬСНН ВЕ..X
 ..НСВЪХЪ??Е!..X.
 ..IAROVJ HЖЕ КТО ДОХОДИ Д
 Д МХ СЕ Х МХ ПОМЕНИ РАБѦ БОЖНН Д.
 СМН Д КРЕБЕ ВГ

Transliteracija:

.

 . . . IĆ
 . G SIN VE
 . I SV ĐUDJE EI . . HU . . .
 . DAROVA IŽE KTO DOHODI D
 A MU SE H MU POMENI RABA BOŽIJA D
 STA A TEBE BG.

Rekonstrukcija teksta:

(Va ime oca i sina i svetoga duha

.....
 ase leži Dosta (prezime na ić) (po-
 diže mu si bilje)g sin Ve(selko-Veličko koji sagradi
 ili obnovi) sv. Đurdija i (ukrasi i)
 darova iže kto dohodi da
 mu se H(ristu) m(o)l(u) pomeni raba božija D
 osta a tebe b(o)g.

Dakle, sin izvjesnog Doste podigao je nadgrobni spomenik ocu. Dosto je sagradio ili obnovio crkvu sv. Georgija, darovao je i zamolio sve one koji

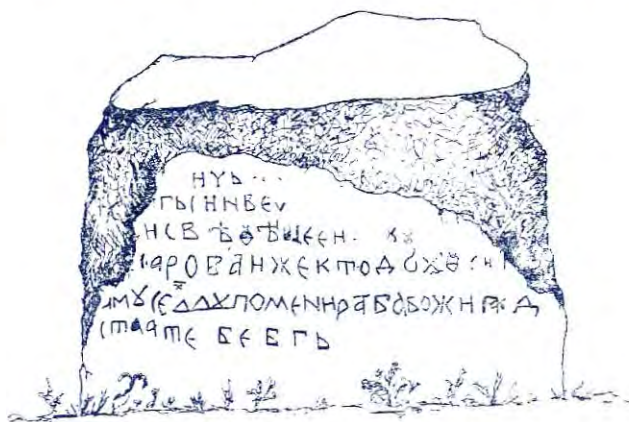

Ocrkavlje, Miljevina. Stećak sa zapisom Dosta

budu dolazili u hram da se mole Hristu, da pome-
nu i njega, raba božijeg, a njih pomenuo bog. Dos-
tina crkva, posvećena sv. Georgiju (Đurđu), nalazi-
la se očigledno negdje u blizini stečka sa natpisom.

Paleografska i jezička analiza natpisa pokazuje uticaj crkvenog, ustavnog pisma sa raznolikošću upotrebljenih znakova: T-

Tu je i rjeđe sretano jat (**hd**), i neke riječi crkvenog i staroslovenskog izvora: iže, svetomu, raba božija, mu kao molu, h kao Hristu i bg kao bog. Ortodoksija, u ovom slučaju pravoslavna, sasvim je

Sl. 4.

jasno iskazana, tim snažnije ako se podsjetimo da je Dosto bio ktitor crkve čime se njegovi potomci ponose. Sve to upućuje da se radi o spomeniku sa kraja XIV i početka XV v.

Veoma je zanimljivo da se sa druge strane Bistrice, tačno naspram lokacije stečka, na udaljenosti od oko 400 m na jug, nalazi lokalitet Poddjedje (Poddjudje) koje bi moglo biti izvedeno od Poddjurdje, odnosno od Djurdjeve crkve. Međutim, običnim osmatranjem terena ona se nije mogla naslutiti. Ali, tragajući za temeljima crkve u neposrednoj blizini nekropole, ustanovili smo da se na par metara zapadno od stečka sa natpisom, nalaze

temelji u suvoziđu (debeli 0,5), dugi 6, a široki 4,35 m. Oni su ustanovljeni pod zemljom na dubini od 20 cm. i u potpunosti nisu ispitani. Da li se radi o ostacima Dostine crkve teško je reći, a ako su oni u pitanju onda je crkva bila drvena. Traganje za ovom zanimljivom bogomoljom svakako treba nastaviti, kako uz nekropolu tako i u predjelu Poddjeda. No, bez obzira na ishod daljih ispitivanja, natpis iz Ocrkavlja ima izuzetni značaj za objašnjenje vjerskih prilika u oblasti Drine, u XIV i XV vijeku.

LIŠCI KOD OLOVA

Selo Lišci, naseljeno Muslimanima i Srbima, nalazi se 5 km istočno od Olova, odnosno Olovskih Luka. Na zapadnom dijelu sela, sa sjeverne strane puta Olovo – Lišci, uz kuće porodice Delimustafića nalazi se nekropola sa 43 stećka u obliku sljemenaka sa postamentom. Samo jedan od njih ima formu sanduka sa postamentom. Spomenici su orijentisani uglavnom I–Z, pažljivo su obrađeni i isklesani od bijelog krečnjaka, dimenzije su im relativno veće, ali, nažalost, nekropola je devastirana i ugrožena zgradama navedene porodice koja se nedavno naselila tik uz nekropolu. Ukrašeno je osam spomenika: sedam sarkofaga jedan sanduk. Na jednom sarkofagu (sljemenaku) na užim stranama urezane su dvije afontirane spirale »na koljeno«. Na južnoj strani su iste takve dvije spirale sa »svastikom« između njih. Na gornjoj sjevernoj strani je plastična predstava polumjeseca i dvije potkovice u obliku slova U. Takve dvije potkovice isklesane su u gornjoj južnoj strani sljemena. Na drugom sljemenaku sa gornje sjeverne strane isklesana su dva plastična »grčka krsta« a na južnoj polovini srp i polumjesec sa dole okrenutim krakovima. Na istočnoj strani (u'oj) sljedećeg sarkofaga nalazi se jedan polumjesec i krug

4CE LEÆHΔ9:;HÆHBV
NqC BOZE MΛH NqΠΛME
NHMOHqC·Λ·PbCHBCE

Sl. 6.

sa upisanim krstom. Dva sljemenaka ukrašeni su debelim uvrnutim užetom koje teče sa svih strana gornjom ivicom spomenika. Jedan sljemenak ima konkavne uže strane sa bridom po sredini. Jedini sanduk sa postamentom na ovoj nekropoli ukrašen je sa južne strane sa šest spirala sa drškom prelomljenim gore »na koljeno«.

Natpis se nalazi na sljemenaku sa postamentom u sredini nekropole. On je na zapadnoj, užoj i sjevernoj strani ukrašen sa dvije spirale sa stabljikom »na koljeno« i mačem između njih (zapad). Taj motiv ugraviran je i na istočnoj strani ali umjesto ma-

ča ovdje se sreće šestolista rozeta. Dimenzije su mu: 160 (dužina po sljemenu), 85 (širina sarkofaga) i 85 cm (visina sarkofaga).

Ćirilski natpis od tri reda nalazi se na gornjem dijelu južne strane. Duboko je klesan i lako čitljiv, izuzev posljednje riječi koja je neznatno oštećena. (Sl. 6).

Njegova transkripcija izgleda ovako:

ace лежн дабнжнвв
иа сво землн иа племе
интон а иеомрбснвсе

Transliteracija:

»ASE LEŽI DABIŽIV
NA SVO(EI) ZEMLI NA PLEME
NITOI A NE OMRSIVSE«.

Pisar griješi jedino kada umjesto »SVOEI« piše »SVO«, odnosno zaboravlja da ukleše dva posljednja znaka, i kada znak za slovo Z piše naopako, kao E – zato valjda i griješi u riječi »SVOEI«. Znak poluglasa sasvim ispravno stavlja na kraju imena »Dabiživ« i između R i S u glagolu »ne omrsivse«. Duktus slova je ustavni, radi se o još uvijek nerusticiziranom ćirilskom lapidarnom pismenima, karakterističnim za natpise na stećcima sjevero istočne i centralne Bosne. Redovi teku pravolinijski, slova su krupna i ujednačenih dimenzija sa redovno istim rastojanjima, jednostavno rečeno, radi se o veoma lijepom pismu, inače rijetkom na stećcima. Karakteristični su znakovi: D, Ž, L (sa produženom crtom gore) i T.

Pojava četiri jasno urezana krsta na stećcima ove nekropole i njegovana kaligrafija natpisa govore u prilog pretpostavke da je negdje u blizini bila hrišćanska bogomolja koja je ostvarila znatni uticaj na klesara (kovača) stećaka i pisara (dijaka).

Sl. 7. Lišci-Olovo, Stećak sa zapisom

Naravno, posebno je zanimljivo što u ovom natpisu nalazimo podatak da je Dabiživ veći dio života postio. Za sve one koji se bave zamršenim pitanjem karaktera Crkve bosanske evo prilike da podupru hipotezu o podjeli srednjovjekovnih ljudi u Bosni na »posne« i »mrsne«.

Oni koji će se baviti tumačenjem ovoga natpisa moraće da odgovore na teško i ključno pitanje: dali je Dabiživ postio zbog nekog dobrovoljnog uzetog zavjeta (kako to i danas rade mnogi ljudi) ili zbog obaveza prema određenoj crkvenoj dogmi?

ULICE

U selu Ulice, nedaleko od Brčkog, pod drvenom udžerom u dvorištu Peje Akalovića, nalazi se kao nosač zgrade fragment jednog stečka, dug 70 a širok 25 cm. Debljina mu je oko 20 cm. Fragment je nastao lupanjem srednjovjekovnog nadgrobno spomenika u obliku stečka isklesanog od bijelog krečnjaka. Vjerovatno predstavlja gornji dio spomenika jer se na njemu nalazi dio nekadašnjeg ćirilnog natpisa koji je, sudeći po smislu teksta, mogao da ima gore najprije samo još jedan red (sl. 7 i 8).

Dio natpisa glasi:

... иа землн...

Transkripcija:

... NA ZEMLI. .

Sl. 8. Crtež natpisa iz ulica (Brčko)

Dakle, radi se najprije o uobičajenom naglašavanju da je nama nepoznati umrli bio sahranjen ispod ovog stečka »na zemlji« svojoj plemenitoj, kako se to često ističe na stećcima. Sve ostalo za sada je zagonetka.

Natpis, pa barem ovakav u fragmentu, za nas je ipak značajan jer svjedoči o rasprostranjenosti stećaka i u krajnje sjevernim predjelima Bosne.

Lokalitet sa koga je ovaj fragment uzet za sada nije ustanovljen.

Ovom prilikom zahvaljujemo se Jakovu Babiću iz Jagodnjaka kod Brčkog koji me je uputio na ovaj nalaz.

SREDNJOVJEKOVNI MOSTAR I PROBLEMATIKA NJEGOVOG ISTRAŽIVANJA

Prema dubrovačkoj hroničarskoj tradiciji, najstarije srednjovjekovno naselje na području uže gradske teritorije Mostara, osnovao je majordamus hercega Stjepana – »gost«¹ Radivoj u prvoj polovini XV vijeka (Don Mauro Orbini, *Istorijska slovena*, 384), ili je to učinio Vladislav, sin hercegov, nakon što se odmetnuo od oca i uzeo neke gradove u svoj posjed, a među njima i »Blagaj et duo castelli al ponte di Neretua«² (isp. i A. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini*, Bosni i staroj Srbiji, 64.).

Ovdje odmah treba napomenuti da je samo »mala«³ kula na lijevoj obali Neretve, nazvana »Herceguša«, locirana nizvodno od postojećeg kamenog mosta iz turskog perioda, sačuvala do danas svoj izvorni oblik predturskog vremena.

Vraćajući se podatku iz dubrovačkog arhiva gdje se izričito pominju dvije kule, od kojih je danas samo jedna vidljiva i to sa položajem u najneposrednijoj blizini visećeg, odnosno lančanog mosta, pouzdano se može zaključiti (na osnovu konfrontacije pisanih i terenskih činjenica) da je položaj visećeg mosta moguće približno ubicirati na rastojanju od oko 10 m nizvodno od Starog mosta.

Dr Ćiro Truhelka je gradnju visećeg mosta iz predturskog vremena povezao sa »istovremenom«⁴ gradnjom drvenog mosta u Počitelju, sve dok dr Vladimir Ćorović nije ukazao da je u to doba srednjovjekovni viseći most već postojao (Dr V. Ćorović, *Mostar i njegova srpsko-pravoslavna opština*).

Prema tome, ono što je zasad potvrđeno, pokazuje da su dvije kule sa visećim mostom formirale centralni fortifikacioni sistem citadele. Dokaz za naprijed iznesenu pretpostavku, zasniva se, pored ostalog, na dobro očuvanom potpornom zidu ispod kule Herceguše gdje je i najlogičnije tražiti perforacije za učvršćivanje željeznih mostovnih lanaca.

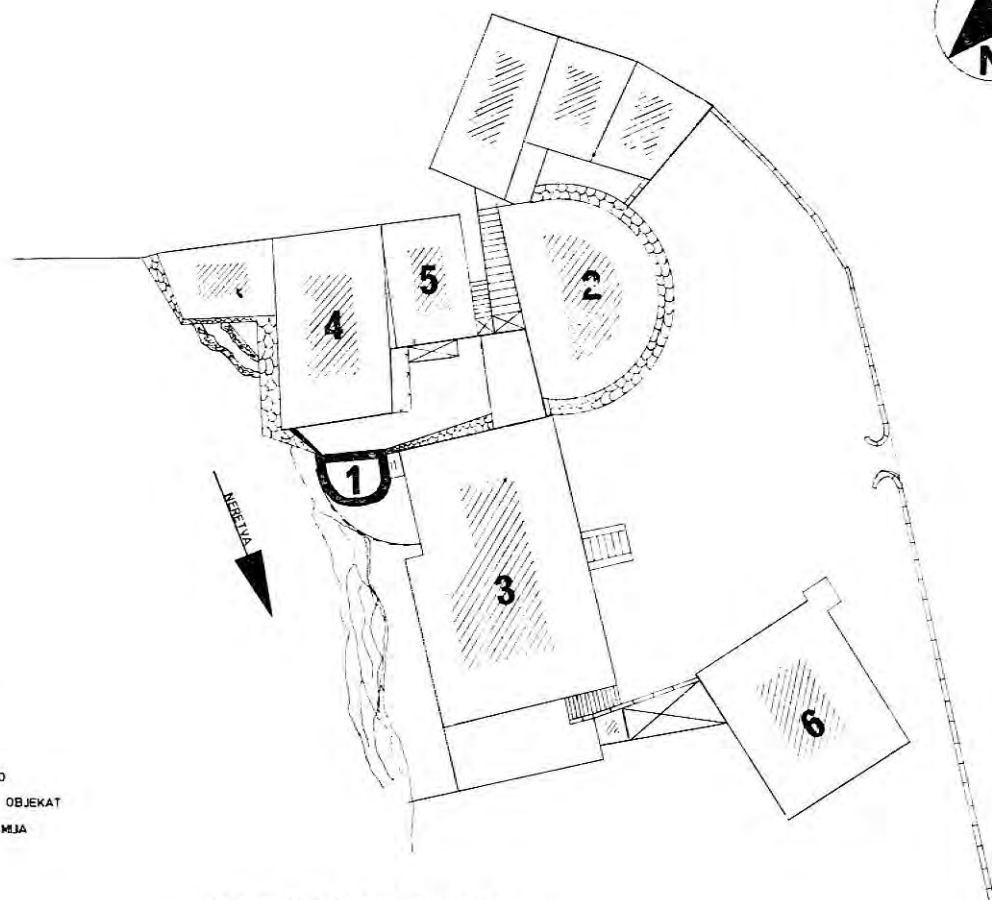
U svakom slučaju, srednjovjekovna citadela nije mogla imati veću dužinu od 100 m po osovini sjever-jug, jer je malo izgleda da prostor južno od zgrade Muzeja Hercegovine krije ostatke tvrđave, s obzirom da se tragovi srednjovjekovnog štuta potpuno gube na sastavu južne i zapadne fasade Muzeja. U prilog tome ide i razmještaj nalaza turskih lula – simsijsa u štutu, otkriven prilikom djelimičnog pripremanja lokaliteta za arheološko istraživanje, jula

1981. god. (Akciju pripreme lokaliteta izvršila je RO za upravljanje, korišćenje, održavanje i zaštitu kulturno-istorijskog nasljeđa »Stari grad«⁵ – Mostar).

Konačan odgovor na ova i druga pitanja najuže povezana za problematiku istraživanja najstarijeg užeg gradskog areala najpouzdanije će dati predstojeća sistematska arheološka istraživanja (Nosilac istraživačkog projekta je RO »Stari grad«⁶ – Mostar). Bez obzira na sve ono što će sama istraživanja potvrditi ili demantovati, jasno je bar zasad, da je početkom XV vijeka postojao snažno utvrđen grad (Mostar) na dvije obale Neretve koje je vezivao viseći – lančani most. Ovaj tvrđavski ansambl »DUO CASTELLI AL PONTE DI NERETUA«⁷ sačuvan je u djelimičnim konturama do danas. Ističući riječ »djelimičnim«⁸ namjerno je izostavljen termin »osnovnim«, budući da je nesumnjivo da bez sistematskog arheološkog istraživanja nije moguće dobiti pouzdanu sliku srednjovjekovne tvrđave, a još manje elemente njenog postanka i razvoja. Mogućnost arheološkog istraživanja na lijevoj obali Neretve je daleko veća zbog izrazitije zastupljenosti neizgrađenih površina.

Veoma instruktivan, mada kratak podatak o predturskom ansamblu daje M. Kujačić (Naše starine, VII, 1960, str. 209.) preko analize zidnih struktura. Ovaj autor navodi dvije adaptacije na kuli Halebija u periodima od 1680-1695. i od 1714-1719. godine. M. Kujačić nije ispustio iz razmatranja ni adaptaciju jednog od najznačajnijih objekata na lijevom prilazu Starom mostu (danas Careva džamija ili Sultan Selimov mesdžid). Na tom objektu je izvršena adaptacija još 1904. godine, kada je i utvrđeno da potiče iz predturskog perioda. Isti autor takođe je ukazao i na temeljne ostatke »starih zgrada, kapija i zidina«⁹ u različitim nivoima, a sam zaključak donio na osnovu poređenja zidnih struktura, načina gradnje i vrste maltera. U odnosu prema principijelnom arheološkom pristupu očigledno je da ovdje nedostaju pokretni artificijelni nalazi, odnosno pokretni arheološki materijal relevantan za najmanje približnu hronološku determinantu tvrđavskog ansambla u cjelini.

U najužoj sprezi sa problemom arheološkog istraživanja srednjovjekovnog utvrđenja lociranog u najužoj zoni postojećeg tvrđavskog ansambla uz Stari most, tj. u samom istorijskom centru grada Mostara, moramo izdvojiti jedan **značajan** komunalni zahvat i njegove posljedice utvrđene prilikom konzer-

legenda

- 1 KULA HERCEGUŠA
- 2 KULA TARA
- 3 MUZEJ HERCEGOVINE
- 4 SULTAN SELIMOV MESDŽID
- 5 AUSTROUGARSKI PROFANI OBJEKAT
- 6 ČEJVAN ČEHAJINA DŽAMIJA

SEKTOR ARHEOLOŠKIH ISPITIVANJA

vatorskih radova na Starom mostu, tokom 1954. godine. Radi se o otkrivanju i denivelisanju nasipa iz austrougarskog perioda (1900. godine) koji je imao za cilj postizanje nivelaciono-horizontalne ravni na području današnje Hendek ulice, na samoj najstarijoj i najslabije ispitanoj, a najvjerovatnije i perimetralnoj zoni krajnjih odbrambenih zidova tvrđavskog ansambla. U pomenutoj Hendek ulici otvorene su tom prilikom dvije manje sonde nepoznatih dimenzija, od kojih su u jednoj otkriveni »ostaci zida koji je dijelio dva nivoa Hendeka«. O tom zidu nalazimo svjedočanstvo i u jednom austrijskom planu iz 1878. godine, danas očuvanom u zbirci planova Muzeja Hercegovine u Mostaru.

Pored navedenog nasipa u istoj kampanji otkriveni su i niži slojevi nasipa sa kaldrmom na dubini većoj od 1 m ispod »mlađeg nivoa«. Izgleda da struktura i kvalitet nasipa u donjem nivou po svoj prilici upućuje na konglomerat bujičnih nanosa sa potoka Suhodolina ili je nastao kao posljedica intenzivnijeg plavljenja Neretve?!

Pretpostavka da se pod nasipom najvjerovatnije može potražiti razjašnjenje ubikacije prilaza srednjovjekovnom lančanom mostu hercegove tvrđave, nije bez osnova. Terenska situacija, naprotiv, upućuje na izrazito jasan trag srednjovjekovnog zida koji povezuje dvije kule, manju Hercegušu i veću Taru (barutana u primarnoj funkciji turskog perioda). Za Hercegušu je izvjesno da potiče iz predturskog vremena, ne samo po nazivu koji proizlazi iz titule »herceg«, nego i na osnovu analogija sa njenim potpornim zidom, sa potpuno oprečnom teksturom u odnosu na zidove Mesdžida u gornjim nivoima, eskarpu i potporni zid Starog mosta, itd.

S druge strane, kula Herceguša je u osnovi polukružna, jednako kao i kula Tara, iako je između njih uočljiva nesrazmjera po visini, volumenu i dogradnjama (krovni pokrivač na kuli Tara, i dr.) kao i drugih elemenata značajnih za razmatranje o njihovoj nesumnjivoj srodnosti.

Jasno je da bez arheološkog istraživanja nije moguće pouzdano utvrditi koja je od ove dvije kule u

hronološkom smislu mlada, a koja starija. Tek arheološkim zahvatom, a potom i konsekvantnim saznanjem po pitanju u kojoj funkciji su stajale u izvornom – prvobitnom, tj. utilitarnom smislu, a uz određivanje stepena upotrebe u odnosu prema ostalim srodnim graditeljskim i fortifikacionim elementima, moći će se sasvim precizno odrediti mnogobrojni elementi postanka i razvoja srednjovjekovnog utvrđenog ansambla.

Ne zanemarujući iznesene činioce koji nesumnjivo mogu značajno doprinijeti osvijetljavanju problematike postanka i razvoja srednjovjekovne mostarske citadele, izgleda da nismo daleko od zaključka koji na direktan način utiče na formiranje grada.

U pitanju je, prvenstveno, njegov položaj na povoljnim poprečnim profilima Neretve, odnosno, solidna nosivost stjenovitih obala sa povoljnim geomorfološkim karakteristikama stijena (M. Gojković, Zbornik zaštite spomenika kulture, XVII, 1966., Beograd).

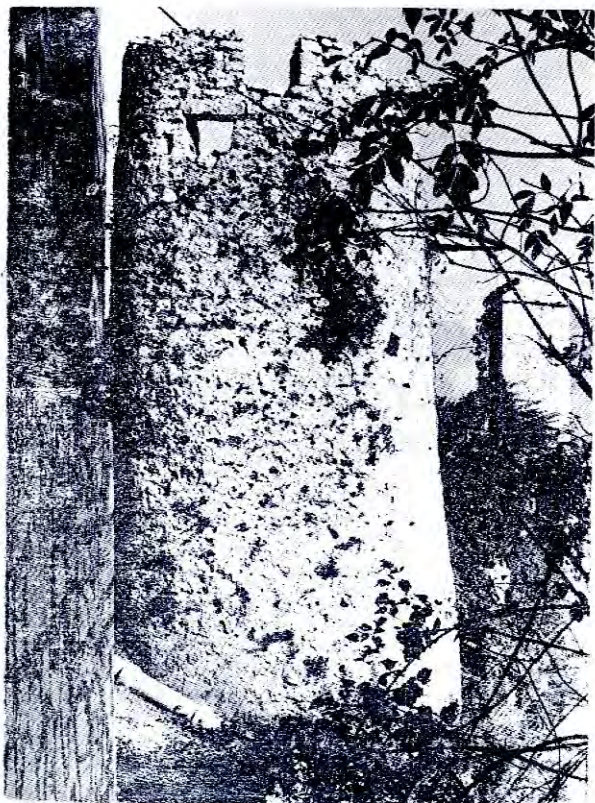
Iako ne postoje nikakvi vidljivi ostaci mosta iz predturskog perioda, poznato je da je postojao najkasnije u prvoj polovini XV vijeka (povelja hercega Stjepana upućena aragonsko-sicilijanskom kralju Alfonsu V.). U toj povelji, među nabrojanim utvrdama, navodi se i grad Most, odnosno CIVITAS PONTIS (P. Anđelić, GZMS, XXIX, 1976.) ali bez podataka o dvijema kulama.

Na osnovu drugih podataka, međutim, M. Vego za najstarije naselje predlaže naziv Brod, ali ovaj se odnosi samo na period prije izgradnje većeg drvenog (visećeg) mosta (M. Vego, Mostar u srednjem vijeku, «Sloboda», Mostar, 7. 2. 1977.).

Iz naprijed izloženog osvrta na položaj srednjovjekovnog grada i njegov razvoj vezan za izgradnju mosta može se precizirati da je grad doživio snažan razvoj u turskom periodu zahvaljujući prije svega strateškoj važnosti utvrđenja i lančanog mosta (najvjerovatnije!) izgrađenih u prototurskom periodu.

Istovremeno, ova činjenica upućuje da se oko pretpostavljenog mostovnog prelaza najprije imaju tražiti ostaci srednjovjekovnog grada, od kojih su se do danas sačuvali neki tragovi neophodni za determinaciju njegove mikro-lokacije:

1. Za datiranje fortifikacije izvijestan oslonac daje nalaz stećka u blizini Starog mosta (kod Tabhanekožare u Priječkoj čaršiji). Stećak je imao visinu od oko 88 cm i izrazitu plastičnu dekoraciju (M. Vego, Mostar u srednjem vijeku, istorijski dokumenti, «Sloboda», Mostar, 7. 2. 1977.). To je samo povod za eventualno ispitivanje nekropole stećaka ili njenih ostataka lociranih neposredno uz utvrđenje i stariji viseći (lančani) most. Nalaz stećka usmjerava na ubiciranje utvrđenja u cjelini, a posebno na prirodne mogućnosti izgradnje na desnoj obali Neretve u to doba.

Herceguša — južno pročelje fortifikacije

Tvrđavski ansambl — lijeva obala Neretve

2. Kako se podužna osovina mosta nalazila nizvodnije od Starog mosta, srednjovjekovni most je imao manju visinu nivelete od sadašnjeg, što proizlazi iz položaja ostataka srednjovjekovnog grada i jedinog očuvanog objekta, kule Herceguše.
3. Iza lijevog upornjaka Starog mosta konstatovan je otvor znatnih dimenzija i ne baš sasvim jasno definisane namjene (zabilježeno prilikom radova na sanaciji Starog mosta, u ljeto 1963. god.).

Najzad, sumirajući sve dosad iznesene, manje ili više pokazatelje o potrebi istraživanja srednjovjekovnog grada kojim otpočinje istorija Mostara, ne-

ophodno je i ukratko iznijeti najznačajnije elemente kojim ćemo obogatiti kulturnu prošlost grada:

- Dobijanje višeznačnih arhitektonskih elemenata srednjovjekovnog najstarijeg, utvrđenog grada.
- Utvrđivanje hronološke determinante srednjovjekovnog grada o kome istorijski izvori pružaju oskudne ili kontraverzne podatke.
- Utvrđivanje pripadnosti kulturnoj epohi utvrđenja, i posebno uvida u kontinuitet urbane problematike najstarije gradske jezgre.
- Mogućnost aktiviranja arheološkog lokaliteta u kulturno-naučne, vaspitno-obrazovne i turističko-ekonomske svrhe.

PRILOZI ZA ISTORIJU SELA I SPOMENIKA KULTURE NA PODRUČJU KOMUNE PUCAREVO

U toku 1978. i 1979. godine obišao sam svih 49 sela na području komune Pucarevo u cilju evidencije nepokretnih spomenika kulture. Tom prilikom obavio sam u svakom selu niz razgovora vezanih za prošlost naselja. Svi ti razgovori su dijelom utkani u priloge o pojedinim selima. Posebno sam nastojao pribilježiti razna vjerovanja i priče koja već pomalo tamne u sjećanjima ljudi. Pokušao sam zapisati i pojedine geografske nazive i narodna objašnjenja kako je do njih došlo. Istovremeno sam,

zahvaljujući susretljivosti mog velikog prijatelja Fehima Spahe, višeg stručnog saradnika u Orijentalnom institutu u Sarajevu, koji je pregledao deftere, te jedan dio travničkih sidžila (sudskih knjiga), pokušao ustanoviti prvi pomen pojedinih sela u tursko doba. Nastojao sam detaljno pregledati i literaturu o ovom kraju i rezultat svih tih mojih nastojanja je ovaj prilog u kojem je obrađeno 17 sela, dok će ostala biti obrađena u narednim sveskama »Naših starina«.

BALIĆI

Selo Balići nalazi se istočno od centra komune i graniči sa Bučićima, Stojkovićima i Nević poljem.

Selo ima četiri zaseoka: Čarići, Komarda, Gornji Balići, koje u najnovije vrijeme zovu i Abesinija, i Donji Balići.

Ne zna se kako je selo dobilo ime. Postoji tradicija da se ranije zvalo Neretljaci i da su prvi njezgovci doseljenici bili iz Hercegovine te po nekim indicijama, mislim, da ovo predanje i nije daleko od istine. Mato Džaja iznosi mišljenje da su Balići dobili ime od riječi »balija«, navodeći da su tu ranije živjeli Muslimani i da na njih podsjeća još samo zapušteno tursko groblje.¹⁾

Selo ima tri izvora: Kula, Brizanac i Baličku vodu. Prvi je dobio ime po nekoj kuli koja se nalazila u neposrednoj blizini izvora, dok se za Brizanac priča da je ljekovit i da pomaže kod bolesti grla. Balički potok je jedina tekućica koja protiče kroz selo.

Selo se nalazi ispod tri brda: Kuk, Gradina (iznad zaseoka Čarića) i Grad. Dok je očito porijeklo imena prvog brda, dotle nazivi potonja dva pokazuju da je ovo područje bilo naseljeno i u dalekoj prošlosti. Nažalost, nisu se sačuvali nikakvi ostaci koji bi nam ukazivali поближе na izgled i život u ovim mjestima. Jedino ispod Gradine danas je jedna ledina, preko koje ide put, i vjerovatno je išao i u dalekoj prošlosti, zove se Stražvica, što ukazuje da je tu nekoć bila isturena straža koja je zaprečavala ulaz neželjenom došljaku. Na Gradini je bio ranije i izvor što je u davnoj prošlosti bio jedan od važnih

uslova za žilavu i dugotrajnu odbranu od neprijatelja. Napominjem i predanje na koje često nailazimo u našim krajevima, a to je da su na Kuku bile halke gdje su se nekad vezivali brodovi, jer je navodno ovo područje bilo pod vodom.

Ranije su, u tursko doba, bile i dvije kule, veća je bila ona koju smo spomenuli i po kojoj se zove jedan izvor u selu, dok je druga bila na mjestu gdje je danas kuća Franje Kolara.

U zaseoku Gornji Balići nalazi se lok. »Selište« i vjerovatno tu treba i tražiti početak ovog naselja. Donji Balići su najmlađi zaselak i nastao je tek iza oslobođenja.

Na lok. Raskršće (u današnjim Donjim Balićima) pored puta nalazi se križ koji je tu postavljen 1929 godine, a podignut je nekom Mlakiću Markanu koji je na tom mjestu poginuo. I danas postoji priča da se na ovom mjestu »prikazivalo«.

Preko puta ovog lokaliteta nalazilo se veliko muslimansko groblje na površini od 3500 metara. To je ono »zapušteno« groblje koje spominje Džaja. U potpunosti je uništeno 1957 godine kada je na njemu podignuta današnja osmogodišnja škola. Veliki broj nišana ugrađen je u školu kao građevinski materijal.

Ovo selo nalazilo se na pravcu jednog starog puta zvanog »Čaršija« koji je išao od Bugojčica na lok. Mašeta (vidi s. Čehova) i tu se račvao u dva

1) Mato Džaja: Fra Franjo Zubić, Franjevački vijesnik, Sarajevo 1929, str. 326.

pravca: jedan je išao na Veliku ili Bučičku ravan, a drugi na G. Baliće. Kroz Baliće je prolazio i tzv. Henski put (vidi s. Rankovići). Pretpostavljam da su se ova dva puta spajala negdje u G. Balićima gdje se na imanju porodice Palavra nalazi lok. Carina. Da li je ovo bio dio neke značajne saobraćajne arterije, ne bih sa sigurnošću mogao tvrditi, ali poznato je da je samo na takvim putevima bila organizirana i carinska služba (tzv. prolazne ili putne carine).

Prema sačuvanoj agrarnoj toponomastici može se zaključiti da je ovdje u srednjem vijeku bilo vlasteoske zemlje koja se obrađivala rabotom ili kulu-kom. To potvrđuju lokaliteti Zgon i Stup koji se nalaze u današnjim Donjim Balićima.

Stanovništvo je doseljeničko, a po popisu iz 1880 godine u Balićima je bilo 38 kuća koje je nastanjivao 281 žitelj i to su bili sve katolici. Ovaj podatak samo potvrđuje činjenicu da je pomenuto muslimansko groblje bilo izuzetno staro. Po popisu iz 1910. god. vidi se da se broj kuća povećao na 54, a u njima je živjelo 349 stanovnika. Iza oslobođenja 1948 god. u 88 kuća živjelo je 534 stanovnika da bi po popisu iz 1971. god. u 175 domaćinstava živjelo čak 888 stanovnika.

Nadgrobni spomenik fra Franje Zubića
— fra Franin grob

Od spomenika kulture danas u selu nalazi se sačuvano samo *katoličko groblje* na Komardi. I ovo je relativno noviji spomenik, jer od starijih memorijalnih spomenika u njemu je sačuvano izuzetno malo. Mora se spomenuti kapela (u sastavu groblja) sa zvonikom visokim do 8 m. Unutrašnjost kapele je sasvim jednostavna. Gradnja kapele i zvonika počela je 1928. god., a čitav kompleks nalazi se is-

pod brda Gradina. U groblju se nalaze i posmrtni ostaci »ujaka« fra Franje Zubića. To je tzv. »Fra Franin grob«. Fra Franjo Zubić je rođen 1822. god. u Travniku u Ciganskoj mahali. Vjerovatno je jedan od potomaka bosanske plemićke porodice Zubića. Školovanje je obavio u franjevačkom samostanu Fojnica. Studirao je filozofiju i teologiju, a svoje redovničke dužnosti obavljao je u Sokolinama, Ivanjskoj, Bosanskoj Gradišci, Docu, Dobretićima, Gučjoj Gori i na kraju u Bučićima, gdje je u 49. godini života i umro.

Jedanput mjesečno na tzv. »mladi utorak« dolaze ovamo bolesnici iz svih krajeva Bosne i svih vjera da, hodočasteći njegov grob, nađu lijeka svojoj bolesti. Oni na koljenima obilaze »Fra Franin grob«. Na grobu se nalazi spomenik kojeg je izradio akademski slikar Ivan Ekert iz Travnika. Spomenik je postavljen 22. 7. 1928., a koštao je u ono vrijeme 100.000 dinara. Bista ne liči na fra Franju, jer je rađena po pričanju onih koji su ga poznavali.

Groblje je i danas aktivno i nalazi se u dosta dobrom stanju. Ovaj memorijalni spomenik, s obzirom na običaj dolaženja na grob fra Franje Zubića, dobio je pomalo mističnu aureolu, premda u svojoj biti ima samo etnografski značaj.

RANKOVIĆI

Selo se nalazi jugoistočno od Pucareva i graniči sa Čehovom, Stojkovićima, Budišićima, Pucarevom (dijelom zvanim Misićine), Rastovcima i Čakićima (zaselak Lazine).

Ne zna se kako je selo dobilo ime, ali ga nalazimo u travničkom sidžilu iz 1785 i 1788 godine pod nazivom Hrankovići, a u maticama pisanim bosančicom u Gučjoj Gori iz 1768 (pod brojem 588) zapisano je Brankovići. Bilo koja varijanta imena ovog sela ukazuje da je ono ipak rodovskog porijekla, a ne kako su me stanovnici ovog sela uvjeravali da vuče korijen od riječi hrana (Hrankovići – Rankovići).

Selo je bogato vodom i pored Grlonice i Jaglenice koje protiču kroz selo ima i u samom selu više izvora: Osredak, Slavnića voda, Babaića voda, Švavički bunar, Ščeona i Trst.

Nalazi se ispod brda i padina Kuk, Imeri, Lazine, Rankovska kosa koja se spušta u Bukovicu u čijem je podnožju Palačište (o kojem će kasnije biti više govora), Veliki Kamen, Čelinac, Švabići, Glavica i Plandište. Selo se nalazi dijelom i u prostornom polju u dijelu zvanom Lušiči (ispod nekadašnje pruge), Čifluci, Sastavci (između Grlonice i Jaglenice), Pojaz, Beševke, Kamenjače, Čelikovac i Rakovica.

Neosporna je činjenica da se ovdje živjelo još od najstarijih vremena. Iznad sela nalazi se vis Gradac, neosporno još prehistorijsko utvrđenje. Danas je lokalitet gotovo uništen. Međutim

zahvaljujući dr Mihovilu Mandiću¹⁾ i Josipu Korošecu²⁾ u mogućnosti smo dati nešto opširniji opis. Još 1950. godine bila je to djelomično očuvana gradina dosta velikih razmjera sa očuvanim nasipom i odbranbenim tumulom. Još 1926, prilikom Mandićeva posjeta, mještani su tumul na svoju ruku raspkopali i Mandić je uočio dosta ulomaka glinenog posuđa. Tumul se, inače, nalazio na sjevernoj strani prema brdu i bio je prečnika oko 25 m., a visine 6–7 metara.³⁾ Gradina je 1950. god. imala još dobro sačuvan nasip na cijeloj istočnoj strani u dužini nekih 70 m., a djelomično se produžavao i na južnu stranu. Na zapadnoj strani nasip je bio sačuvan u dužini 35 m., dok je gradina bila najšira na južnoj strani – 40 m.⁴⁾ Ono što je i danas vidljivo, je da gradina ima veoma strm pad na južnoj strani gdje se obrušava prema dolini Grlonice. Već Korošec konstatuje da se fragmenti keramike mogu veoma teško naći, jer je veći dio humusa otplavljen. Ja mogu dodati da je tumula bilo više ali su oni uništeni.

Gradac se, inače, nalazio na koti od 652 m. i bio je ozidan suhozidom. Funkcija ovog utvrđenja u predhistorijsko i kasnije vrijeme bila je da brani dolinu Grlonice. Uostalom, u dolini ove rječice bilo je više utvrđenja – ukupno 9, bar koliko je meni poznato.

U području Gradca i lok. Kosa na mjestu zvanom Palačište nađeni su ostaci rimske zgrade sa banjom. Lokalitet je arheološki istražila Irma Čremošnik. Ispitivačke radove započela je u oktobru 1952. i oni su trajali do oktobra 1953. god. Ispitala je grob između tadašnje šumske željezničke pruge (koja je išla od Han Bile do Sebešića) i brijega Kosa i našla ostatke rimske banje i jedne zgrade.⁵⁾

U stvari, ovaj lokalitet prvi je zabilježio još dr Jozo Petrović,⁶⁾ dok je prva probna iskopavanja izvršio dr Mihovil Mandić sa preparatorom Antom Kučanom još daleke 1930. godine.⁷⁾ Iako je ovo iskopavanje bilo probno, ono je izuzetno važno, jer kad se, dvije decenije kasnije, prišlo sistematskom iskopavanju sa lokaliteta je dosta toga već bilo raznešeno.

Dr Irma Čremošnik je prvo otkopala rimsku banju. Bila je to longitudinalna zgrada dimenzija 16x12 m, sa četiri prostorije od kojih je jedna bila u obliku polukružne apside. Dvadeset metara dalje od banje nalazila se stambena zgrada – vila rustica, skromnijih dimenzija. Interesantno je napomenuti da je iznad ove zgrade jedan metar ispod površine nađen grob koji potiče iz srednjeg vijeka i koji nema nikakve veze sa rimskom vilom. Uz grob nađeni su fragmenti slavenske posude.

Od nalaza koji se danas čuvaju u Zavičajnom muzeju u Travniku nađeni su od arhitektonskih ukrasa fragmenti pilaster-kapitela, fragmenti lica pilaster-kapitela, fragmente oplata, fragment ugla oplata, te komad obrađene muljike. Pilaster-kapiteli sa svojim stiliziranim ukrasima bili su ujedno i prvi na-

lazi ove vrste u Bosni. Nađeno je i fragmenata keramike, kako rimske koja inicira na kasnu antiku, tako i srednjovjekovne koja je nastala iza XII vijeka.⁹⁾

Poslužimo se zaključkom dr Irme Čremošnik: »Naša vila sa banjom spada u red skromnijih vila rustica, koja ne nalazi analogiju u do sada iskopanim vilama u Bosni. Otkopane su do sada malobrojne, ali pokazuju raznolične osnove. Vila je građena tipično po rimskom načinu na padini brijega. A njeno uređenje kao i gradnja izvedeni su po rimskim principima. Jedino u manjoj rutini kojim su izvedeni ornamenti kapitela vidi se rad provincijskog majstora. Na domaću radinost vile rustice upućuje i mnoštvo nađene troske. Ona se često nalazi na rimskim naseljima osobito u rudarskim krajevima.

Vila, koliko se po današnjim inidicijama može suditi, nije bila osamljena. U njoj blizini nalaze se ostaci ruševina koje su raspoređene oko brda Gradca i nasuprot njemu brdašca Klobuka, uz put Rankovići – Rastovci. Na Gradcu je, kao što smo već spomenuli, bila utvrda, vjerovatno stražara za put koji je prolazio ovom dosta uskom dolinom. Tačan datum postanka ove vile ne bismo bez daljih ispitivanja mogli odrediti. U datiranju nam ovom prilikom ne može pomoći oskudna keramika. Po načinu obrade kapitela i po analogijama možemo suditi da potiču iz kasne antike, a kako su to prvi primjeri i do sada nepoznati ove vrste kod nas, ne možemo dati određeni termin za njih. Isto tako, ostaje neizvjesno kada je zgrada srušena. Jedino srednjovjekovni grob u gomili svjedoči da je vila već bila potpuno porušena u srednjem vijeku.«¹⁰⁾

Kada sam u junu 1978. god., bio na ovom lokalitetu, uvjerio sam se da ni najizvježbanije oko arheologa ne bi moglo primijetiti da je ikada ovdje bila bilo kakva građevina.

Isti je slučaj i sa rimskim grobnicama koje spominje K. Patch kod carskog hrasta. One su također uništene, ali ovaj zapis samo ukazuje da su Rankovići, kao i ostala okolna sela, bili intenzivno nastanjeni u rimsko doba. Po svoj prilici i u doba Rimljana u Rankovićima je bila poljoprivredna ekonomija sa naseljem. Ona se nalazila u proširenoj dolini i imala je dosta obradivih površina. Njezina dobra strana ogleda se u činjenici da se nalazila u blizini još nekoliko rimskih naselja (među njima vjerovatno se posebno isticao i dominirao Mošunj –

1) Dr Mihovil Mandić: Prehistorijske i sredovječne utvrde oko Travnika, Glasnik Zemaljskog muzeja XXXVIII/1926, str. 38

2) Josip Korošec: Travnik i okolica u predhistorijsko doba, Glasnik Zemaljskog muzeja n.s. IV-T/1950, str. 260.

3) Mandić n. d.

4) Ibidem

5) Dr Irma Čremošnik: Nova antička istraživanja kod Konjice i Travnika, Glasnik Zemaljskog muzeja (sv. za arheologiju) n. s. X/1955, str. 122–132.

6) Dr Jozo Petrović: Sa arheologom kroz Travnik, Zagreb 1931, str. 25.

7) Dr Mihovil Mandić: Vezirski grad Travnik, Zagreb 1931, str. 25–26.

8) I. Čremošnik o. c. 122–127.

9) I. Čremošnik o. c. 127–131.

SO Vitez) i u blizini značajne rimske komunikacije. Naselje u Rankovićima imalo je najvjerovatnije funkciju snabdijevanja okolnih naselja poljoprivrednim proizvodima pa je i na taj način doprinosilo razvijanju agrarne proizvodnje u ovom dijelu Bosne.

Da se ovdje život nastavio i u doba srednjovjekovne bosanske države dokazivala je i oveća nekropola stećaka na lok. Podkraj na mjestu gdje je danas katolička crkva. Ova nekropola je uništena 1937 godine prilikom izgradnje pomenute crkve kada su gotovo svi stećci uzidani u njene temelje.

Iz objavljenog priloga Paule Korošec u Glasniku Zemaljskog muzeja (1952 godine) saznajemo da »nešto sjeverozapadno od crkve u Rankovićima na desnoj obali Rijeke (misli se na Grlonicu – moja opaska), kada pređemo Nević Polje nalaze se još tri djelomično amorfnu spomenika, kao ostatak nekadašnjeg srednjovjekovnog groblja.«¹¹⁾ Paula Korošec ne isključuje mogućnost da se pored ova tri nalazi još koji spomenik, jer su svi u neprohodnom šikarju pa nije bila u mogućnosti da utvrdi tačno brojno stanje. I ona navodi da je po priči mještana gotovo čitava nekropola uzidana u temelje crkve.¹²⁾

I Šefik Bešlagić je između 1964. i 1966. god. našao ova tri stećka za koje kaže da su sanduci i da su veoma oštećeni. Po njemu, to je osrednji klesarski rad, nemaju ukrasa i pomicanji su. Po Bešlagiću oni se nalaze na brežuljku iznad katoličke crkve.¹³⁾

Kad sam u ljeto 1978. god. obilazio ovaj lokalitet, ustanovio sam da nema više ni brežuljka (Bešlagić), ni neprohodne šikare (Korošec), a nažalost ni stećaka tako da danas jedino sigurno možemo prihvatiti činjenicu da je nekropola najvećim dijelom uništena u doba izgradnje rimokatoličke crkve.

Inače, i ovde (kao i po većem dijelu Bosne i Hercegovine) narod ih još zove »grčka« groblja i »divovska« groblja, a te naše davne pretke opisuje kao izuzetno visoke i snažne ljude.

Iako danas u selu, kao i u najvećem broju okolnih sela, živi uglavnom katoličko stanovništvo, očigledno je iz travničkog sidžila iz 1785 i 1788, a i ranijih, da je u doba Turaka, slično kao i u Balićima, ovdje bilo i muslimanskog življa. Tako u travničkom sidžilu iz 1245 (1829/30) god. nalazimo i popis ostavštine nekog Omera Omeragića, sina Mustafa iz Rankovića. Iz popisa je očito da je pomenuti bio bogat i da se bavio kiridžiskim poslom. Tako iz popisa vidimo da je imao 40 konja, 120 goveda, 20 koza, pušku, pištolj.

I u Rankovićima je bilo jako veliko muslimansko groblje na Plandištu (danas je tu fudbalsko igralište) koje je u potpunosti uništeno. Groblje je uništeno pred prvi svjetski rat. Prema popisu iz 1813. godine vidi se da u selu, pored katolika, žive još muslimani i pravoslavci.¹⁵⁾

Iz popisa za 1879 godinu vidi se da Rankovići pripadaju općini (džematu) Bučići i da u 28 kuća

živi 138 katolika i 38 muslimana, tj. 176 stanovnika. Po popisu iz 1910 god. u 49 kuća živjelo je 294 stanovnika, od čega je bilo 43 muslimana, da bi u prvom poslijeratnom popisu iz 1948. god. bile popisane 74 kuće u kojima je bilo 420 stanovnika. Po popisu iz 1971. god. u 198 kuća živio je 1071 stanovnik, pa se Rankovići po broju stanovnika nalaze na drugom mjestu odmah poslije centra komune – Pucareva.

Najstarije porodice u selu su Stipci, Babići, Viodaci, Banovići i Sučići (inače doseljenici iz Livna).

Na lok. Selišća nekad ranije bila je kula kojoj se danas ni za trag ne zna.

Još za vrijeme austro-ugarske okupacije Rankovići su dobili osnovnu školu koja je izgorjela za vrijeme borbi u selu (1943 god.). U njenoj neposrednoj blizini oko 1930 god. napravljena je kapelica Sv. Ante. Do izgradnje ove kapelice služba božija obavljala se u duplji starog hrasta – orijaša u čiju duplju se moglo smjestiti oko 30 ljudi.

Carski hrast u Rankovićima, iako predstavlja prvenstveno prvorazrednu prirodnu rijetkost, pored naučnog i turističkog značaja sadrži i kulturni i spomenički aspekt. Mada je deblo potpuno šuplje, pa mu je teško odrediti starost, mještani kažu da je staro preko hiljadu godina, a ako bi to bilo tačno to bi bilo najstarije stablo ove vrste u Evropi, a možda i u svijetu (poznato mi je da imaju dva hrasta slične starosti – jedan u Engleskoj i drugi u Njemačkoj).

Zahvaljujući K. Maliyu i O. Reiseru koji su još u prošlom vijeku otkrili stablo (1887 god.) znamo da je stablo imalo četiri velike snažne grane koje su stvarale razvijenu krošnju. Na stablu je postojala već tada šupljina u koju su se mogla smjestiti 64 vojnika bez ratne spremne. Negdje početkom ovog vijeka, jednom drugom prilikom smjestila su se u nju 72 učenika sa nastojnikom.¹⁶⁾

Već smo ranije spomenuli da se do izgradnje kapelice ovde vršilo bogoslužjenje. U toku posljednjeg rata u deblu je bila smještena partizanska kuhinja.

Danas je stablo visoko 17 m., dužina debla na dnu je 10, a opseg 22 m.

Prilikom posjete Rankovićima čuo sam interesantnu priču o hrastu: Marko Kraljević i Musa Keseđija bacali koplje sa Vlašića i Marko Kraljević

10) I. Cremonšnik o. c. 132

11) Paula Korošec: Srednjovjekovne nekropole okoline Travnika, Glasnik Zemaljskog muzeja VII/1952, str. 388.

12) Ibidem

13) Šefik Bešlagić: Stećci Centralne Bosne, Sarajevo 1967, str. 68.

14) Travnički sidžil iz 1245 zaveden pod brojem 28 nalazi se u Orijentalnom institutu u Sarajevu.

15) Dr Dragutin Kamber: Stanje župa i duša apostolskog vikarijata u Bosni srebreničkoj – otomanskoj prema popisu izvršenom 1813, objavljeno u Franjevačkom vijesniku za god. 1931. i 1932. u brojevima 12, 1, 2, 3 i 4.

16) Travnička spomenica 1882 – 1932, Sarajevo 1932, str. 50.

baci hrastovo koplje i ono pade u Rankoviće i niče hrast, a Musa Kesedžija baci koplje od grahovika i koplje pade između Sljemena, polja Slavka Gavrančića i Gornjeg Doca (sva sela na području SO Travnik) i na tom mjestu niknu trklja od graha.

Stablo hrasta je poslije rata više puta konzervirano.¹⁷⁾

17) O hrastu su pisali: K. Maly: Znamenito drveće naše zemlje u riječi i slici, Glasnik Zemaljskog muzeja XLII/1930, Ing. V. Ržehak: Carski hrast u Novom Travniku, Zaštita prirode br. 19, V. Brežančić: Konzervacija značajnih starih stabala u Bosni i Hercegovini, Naše starine X/1965.

BUČIĆI

Selo se nalazi jugoistočno od Pucareva na obodu Travičkog polja i graniči sa Balićima, Čehovom, Stojkovićima i Rankovićima. Selo ima tri zasebna zaseoka: Husići, Reljac i Trzan i ovaj potonji i danas predstavlja centar sela. Upravo ovaj naziv »trzan« ukazuje da je selo postojalo u srednjem vijeku.

Ne zna se kako je selo dobilo ime, ali se spominje već u defteru iz 1528/29 u okviru nahije Lašva. Iz popisa u defteru vidi se da je u selu bilo 7 muslimana, od toga 3 neoženjena, zatim 11 kršćanskih kuća, baštine 2, dim 1, a prihodi su iznosili 1414.¹⁾

U popisu bosanskih spahija iz 1711. god. koji su pošli u rat protiv Rusije spominje se i neki Mehmed ćatib (pisar) bosanskog defterdara iz sela Bučića u kojem je imao ziamet koji mu je donosio prihod od 22150 akči.²⁾

Krajem 18. vijeka (1788) Bučići se nalaze u sklopu travničke nahije.³⁾

Selo se nalazi ispod brda Imeri i Velika Ravan. Bogato je izvorima: Dobri Dolac, Jasenjok, Vrnjas koji je izuzetno hladan ljeti, a zimi topliji, te Džajino vrelo za koje se priča da su se na njemu nekad vidale vile kako se umivaju.

U crkvenom pogledu Bučići su postali 1856 samostalna župa, a središte nove župe bilo je u Balićima. Za patrona župe i župske crkve koja se nalazi u selu Balićima izabran je sveti Martin. Župska crkva i stan bili su u početku smješteni u rodnoj crkvi fra Marijana Šunjića koje on darivao uz samo jedan uslov da se samostan u Gučjoj Gori obaveže da će izdržavati njegovu sestru Ane do konca njenog života. Kada se zbog minijturnih dimenzija kuća pokazala tijesnom u doba župnikovanja fra Stjepana Lučića – Jablanovića bi izgrađena nova župna kuća 1866. godine. Spomenimo, uzgred, da ima mišljenja da fra Stijepo Lučić – Jablanović spada među najbolje franjevačke slikare, a osobito su mu uspjele jedna slika Blažene Gospe i autoportret rađen od slonove kosti.

U doba župnikovanja fra Ante Tuzlančića, u Bučićima je izgrađena crkva i prva škola na osnovu odluke Starješinstva Franjevačke Provincije »Bosne

Srebrene« donešene u Kraljevoj Sutjesci. Prvi učitelj u ovoj školi bio je kapelan fra Mijo Ilijašević. Upravo činjenica da je ovako rano za naše prilike nastala i radila ova škola može se objasniti da su mnogi Bučićani kretali dalje i kroz trgovinu sticali imetak i ugled, naročito u Travniku (Vidaci, Udovičići. . .).⁴⁾

U Bučićima se rodio 7. 1. 1798. g. biskup fra Marijan Šunjić. Početne je nauke svršio u Bosni, a onda je učio u Mađarskoj, Rimu i Bolonji. Između svoje braće franjevac naročito se isticao u filozofiji i teologiji. Govorio je gotovo sve glavne evropske jezike, a turskim i perziskim služio se kao materinim. Napisao je više djela a među ostalim ističe se »Život svetog biskupa fra Augustina Miletića«. Podigao je samostan u Gučjoj Gori. Kad je umro bečki nuncije izjavi da je »bio jedan od prvih biskupa katoličke crkve svoga doba«.

Godine 1846. postao je provincijalom, a god. 1854. bosanskim biskupom. Umro je 28. 9. 1860. u Beču. Troškom biskupa Štrosmajera, tijelo mu je balzamovano i prenešeno u samostansku crkvu u Gučjoj Gori.

U selu su imali svoje posjede i begovska porodica Muderizovića kao i porodica Alagića. U selu i danas postoje njihove kule koje su pretrpjele čitav niz izmjena.

Muderizovići su doselili u Travnik iz Donjeg Vakufa, gdje su se zvali Kurići. Odselili su se negdje početkom ovoga vijeka jednim dijelom u Sarajevo, a drugim u Carigrad.

Njihovi kmetovi u Bučićima bili su neki Davidovići. Ova porodica bavila se liječenjem iščašenih udova i lomova kostiju. Ova vještina i znanje prenošeno je sa oca na sina. Posebno interesantna ličnost iz ove porodice bio je neki Mijo Davidović koji je živio u ovom vijeku. On ni od jednog izliječenog pacijenta kome je namjestio i izliječio ruku ili nogu nije htio primiti novac ili poklon nego mu je ostavljao na dobru volju da dođe jedan dan u kopače ili kosce. Inače je uvijek u hambaru imao po 30 tovara proje koju je u slučaju nerodne godine ili stradanja usjeva dijelio susjedima i okolnim selima besplatno za sjeme.⁵⁾

Kula Muderizovića u Bučićima bila je na dva sprata sa izbačenim čardakom na gornjem spratu. Temelji su joj bili kameni, a spratovi od drveta. Danas od ove kule sačuvan je u autentičnom obliku samo kameni podrum koji se sastoji od dvije prostorije između kojih su naknadno probijena vrata. Na podrumu je pet originalnih prozora.

1) Defter u arhivu Predsjedništva vlade u Carigradu, mikrosnimak u arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu, Kreševljaković—Korkut: Travnik 1464 — 1878, Travnik 1961.

2) V. Skarić: Popis bosanskih spahija iz 1123. (1711.) godine, Glasnik Zemaljskog muzeja XLII/1930, sveska II, str. 41.

3) Travnički sidžil u Orijentalnom institutu u Sarajevu br. 26.

4) Opširnije o duhovnom životu župe vidi: fra Ladislav Fišić: Fra Franjin grob u Bučićima, izdanje župskog ureda Bučići k/Novog Travnika, 1971.

Krov joj je bio na četiri vode, od šindre. U osnovi kula je pravougaonik (dimenzije: 10 × 12 m.), što je u BiH rjeđi slučaj, jer je osnovica najčešće kvadrat.

Kula u svakom slučaju nije imala funkciju stambeno-obrambenog karaktera, nego je to bila ishodna kuća ove bogate travničke porodice. Nažalost, pretrpjela je toliko drastičnih promjena, tako da se danas ne može ubrojati u spomenik kulture.

Muderizovići su je prodali početkom ovog vijeka Anti Zecu, a ovaj opet 1961. god. Ivici Kovaču. U kuli je od 1945. do 1957. god. bila osnovna škola.

Alagići su dobili prezime po nekom Alagi, a inače, ranije su se zvali Beganovići. Ovaj Alaga je bio komšija čuvenog travničkog nalbanta (potkivača konja) Mehmeda Ekića i sjedeći često u njega u dućanu naučio je od njega potkivački zanat i osposobio se u liječenju nekih stočnih bolesti. Kula njegove porodice koja se nalazi na vrhu sela Bučića, takođe je imala istu sudbinu kao i Muderizovićeva. Pretrpjela je mnogobrojne izmjene i mislim da osim temelja sve ostalo nastalo je prije nekih 50-tak godina kada su je Alagići prodali Jakici Slišковиću. Od Jakice je otkupio Anto Marin koji i danas u njoj živi. Za razliku od Muderizovića kule, ova je bila izgrađena isključivo od kamena. Kula je takođe imala dva sprata. Debljina zidova je bila 0,50 m., a dimenzije su joj bile 6 × 7 m. Danas ima samo jedan sprat. Prozori su joj bili na poluluk i svi su prerađeni poslije drugog svjetskog rata. Alagići su u njoj živjeli isključivo ljeti, tako da naziv «kula» moramo shvatiti isključivo uslovno, jer u principu, bila je to samo ishodna kuća.

Uz ovaj objekt koji je izgubio spomenička svojstva nalazi se veoma lijepa kačara izgrađena od kamena sa pokrovom od šindre.

Kada smo već kod stambene arhitekture, spomenimo da je najstarija kuća u Bučićima Mande Džaje na Imerima, ali, nažalost, u potpuno ruševnom stanju, iako je ona u njoj stanovala kada sam ja obilazio ovaj teren. U neposrednoj blizini ove kuće nalazi se jedna novija, napravljena u proljeće 1944, ali po uzoru, tačnije, kopija kuće koja se tu nalazila do 1943. (te godine je izgorjela). U kući se i danas nalazi ognjište, pod je zemljani, a pokrov je šindra. Iz ognjišta, koje je, ustvari, predsoblje, ulazi se u sobu sa drvenim šišetom. Vlasništvo je Huse Vejvode koji živi u Travniku.

Spomenuo bih još nekoliko interesantnih naziva koji ukazuju na prošlost sela: to su lok. «Stupovi», zatim «Selište» koje se nalazi na nekih 300 m. jugozapadno od Muderizovića kule, te lok. «Križ» kod današnje kuće Nike Džanbasa.

Pričali su mi da je kroz polje niže sela vodio i jedan stari put kraj bučičkog groblja, a da je bio dio puta Bugojno – Travnik, pa je to vjerovatno tzv. «Henski put» (vidi s. Čehova).

Bugojčići, Čakići, Čehova, Duboko, Pribilovići, Rankovići i Stojkovići. U Bučićima je tada bilo 28 kuća u kojima je živjelo 158 stanovnika (više su imali u bučičkom džematu od Bučića – Balići 281, Rankovići 176 i Čehova 170 stanovnika). Po popisu iz 1910. godine vidi se da se broj kuća povećao za 4 i da ih je ukupno 32, ali sa nešto manjim brojem stanovnika – 153. S istim brojem kuća kao 1910. dočekali su Bučići i prvi poslijeratni popis 1948. godine, ali sada sa znatno većim brojem stanovnika – 204, da bi po popisu iz 1971. godine u 82 domaćinstva živjelo 452 stanovnika.

Krstača u bučičkom groblju

Iz popisa za 1879. god. vidi se da su Bučići općina – džemat i da joj pripadaju sela Balići, Budišići,

Ispod sela Bučića, u polju, nalazi se na prostoru oko 200 m² današnje bučičko katoličko groblje. U groblju se nalazi jedna izuzetno lijepa krstača. Njezine dimenzije su: visina 1,57, najveća širina 0,70, a debljina 0,24 m.

Na istočnoj strani ima malu polukuglu, dok je sa zapadne strane ravna ploha. Ima i mala ispupčenja sa strana. Po svom obliku i dekoraciji pripada ovaj spomenik najranijem turskom dobu i može se datirati u drugu polovinu 15. stoljeća.

Po Mazaliću⁶ ovdje se nalazilo i nekoliko stećaka na istočnoj strani groblja. Danas ih nema, a do njih, po Mazaliću stajali su veliki hrišćanski nišani, ali i on napominje da je od tih hrišćanskih nišana samo jedan sačuvan, što tumači ili kao uspomenu na neku ličnost ili zbog neke njegove «čudotvornosti».

5) H. Kreševljaković — D. Korkut o. c. 82.

6) Đoko Mazalić: Hrišćanski nišani u okolini Travnika, Naše starine IV/1957, str. 113, Sarajevo 1957.

Na omanjem uzvišenju u središtu groblja, uz samu kapelicu, nalazi se lijep nadgrobni spomenik Antona Tuzlančića. Dimenzije spomenika su: $1,25 \times 0,65 \times 0,14$ m. Na trokutastom dijelu nadgrobnika iznad teksta u sredini se nalazi krst iz čijeg dna sa obje strane idu dvije ruke (skrštene) do kojih su sa obje strane posude (čaaše).

Tekst na spomeniku je interesantan pored ostalog i sa jezične strane. On glasi:

Nadgrobni spomenik Antuna Tuzlančića

Bogoljubni Redovnih kriptostni
misnik i žarki Rodoljub u Redu u
Viri i narodu vrle zaslužan Sveobće
Ljubljen i poštovan: Velečasni otac
Antun Tuzlančić
dan postavljenja Tila Svoga Očih
Ovdi
Prominu Svit Ovaj Na 25 veljače 1880
U 68-oj godini dobrotvornog života svog.

Ispod teksta nalazi se ornamentisani ukras i krst. Već smo ranije pomenuli da je upravo za njegovog župnikovanja u Bučičima od 1. 5. 1871. do 19. 5. 1879. podignuta škola u kojoj su nastavu izvodili franjevci. Od 1879. god. škola je prešla u nadležnost i broj države.

Fra Anto Tuzlančić rođen je u Docu 1812. godine. Dok je bio župnik u svom rodnom mjestu, bi podignuta župska crkva. Njegovo ime u ono doba bilo je jedno od najuglednijih u Bosni. Prijateljovao je s biskupom Strossmayerom. Bio je nosilac za ono vrijeme dva visoka odlikovanja: reda Medžedije od strane sultana, te zlatnog krsta s vijencem kojim ga je odlikovao Franjo Josip.

ČEHOVA

Čehova se nalazi takođe na obodu Travičkog polja između Rankovića, Stojkovića i Bučića i udaljena je od centra komune 8 kilometara. Selo je formirano po dužini i jako je razvučeno. Čehova ima dva zaseoka: Gornja i Donja Čehova. Ranije su Donju Čehovu zvali Potok, pa i danas često kad se kaže u Potoku, misli se na Donju Čehovu.

Nema nikakve tradicije kako je selo dobilo ime, ali je, kao i Bučići, veoma staro. Nalazimo ga takođe u defteru iz 1528/29 opet u okviru nahije Lašva. Iz popisa u defteru vidi se da je u selu bilo 7 muslimana (1 kuća), 8 kršćanskih kuća, baština 4, a prihod je iznosio 1317, dakle nešto manji nego u Bučičima (1414).¹ Već u defteru iz 1604. godine dobijamo novu sliku o selu. Selo se uvećalo i broji 55 kuća, a svi stanovnici sela su muslimani. Očito da proces prelaska na islam je tek završen, što se vidi i po tome što su imena svih stanovnika muslimanska, dok su imena njihovih očeva nemuslimanska (na primjer: Alija sin Tomaša itd.). U selu jedan dio stanovnika su akindžije (jurišna konjica koja je vršila upade u neprijateljske zemlje).²

Selo se nalazi ispod brda Kuk na kojem su u prošlosti jednom sedmično održavali misu. Selo je inače bogato vodom i ima više izvora: Studenac (karakterističan po izuzetno hladnoj vodi i poznat kao jako pitak), Tiovac, Lončarevo vrelo, Marićina voda (ranije se zvalo Osmanovićeva voda), Vodena glava i vrelo Hena oko čijeg su se izvora vile »pričivale«, a slušalo se i da pjevaju:

»ne pij vode pologom (potrbuske)
i ne bij konja povodom«.

Vrlo često sam na svojim istraživanjima po Bosni čuo ove stihove koje narod uvijek pripisuje vilama.

U selu ima još jedan izvor zvani Zaje na graniči između Bučića i Čehove i po narodnoj tradiciji na devet lakata od izvora, ali ne zna se na koju stranu, ima zakopano blago (dukati).

Kroz selo su prolazila i dva stara puta, jedan iznad sela i drugi kroz Donju Čehovu. Put iznad sela zovu »Čaršija«. Ovaj put išao je od Opare preko Dubokog na Krajkovaču (danas livade), pored Debele Meje (Debela Meja je kosa sa desne strane puta, a sa lijeve strane lokalitet se zove Mašeta) na Ledinke. Sa Ledinaka put se račvao na Veliku ili Bučičku ravan i na Baliće (današnji zaselak Abesinija). Po pričanju Palavre Nike, ovaj put se zove Čaršija, jer je nekad na Ledinima bilo naselje – čaršija, a od starijih je slušao da su se tu opažali

1) Defter u Arhivu Predsjedništva vlade u Carigradu, mikrosnimak u arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu, Kreševljaković – Korkut: Travnik 1464–1878, Travnik 1971, str. 12.

2) Defter u Arhivu Predsjedništva vlade u Carigradu, mikrosnimak u arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu.

Fragment sa lokaliteta u G. Čehovi

ostaci zidova od naselja. Danas se lokalitet nalazi u šumi i ja prilikom pregleda lokaliteta zbog guste vegetacije nisam mogao pronaći bilo kakve ostatke. Ovaj put još zovu i Veliki Drum za razliku od Malog druma koji, u stvari, predstavlja priključak na Veliki Drum iz pravca Bugojčica. Put je očito sred-njevjekovni, ali je intenzivno korišten i u turskom periodu.

Kroz Donju Čehovu (Potok) išao je Henski put (ime dobio, jer prolazi kraj izvora Hene). Ovaj put spajao je Rankoviće i Gladnik, idući kroz Donju Čehovu, Bučiće i Baliće i niz Zgonove pored Jezera u Podgrad i odatle na Gladnik i Bilu. Ovo je karavanski put kojim su prolazili karavani sa tovarima, a danas se sačuvao samo dio puta od Hene do Bavrkiine kuće (u dužini cca 200 m.). Ovaj put na jugozapad produžavao se sve do Bugojna, dok je na sjeveroistok dosezao do Mošunja. Ovo je vjerovatno dionica puta Bistua Nova (Bugojno) – Stanecli o kojoj opširnije govori dr Ivo Bojanovski u Dolabelinom sistemu cesta.³ Doduše, on ne govori detaljnije o ovom dijelu puta kroz Čehovu, iako je imao puno razloga za to. Naime, u Čehovi na lok. Torine blizu užeg lok. Hanište prije nekoliko godina Matuka Zvonko, ravnajući jedan brežuljak, iskopao je više ostataka neke građevine. Dva fragmenta, od kojih jedan sa tipičnim rimskim profilacijama, i danas su prislonjeni uz Zvonkinu štalu neposredno uz put za Gornju Čehovu. Visina nadenog fragmenta sa profilacijama je 1,08 m., širina 0,60 m., a debljina 0,20 m. Ovakvih fragmenata Matuka Zvonko je iskopao šest komada, od kojih, po njegovom tvrđenju, dva su bi-

la sa tekstom, ali su nepažnjom uništeni. Vjerovatno bi vrijedilo izvršiti bar ispitivačke radove na samom lokalitetu, jer sigurno je da lokalitet nije u potpu-nosti uništen.

U Čehovi je ranije bila neka stara kula (ili is-hodna kuća) na imanju Palavra Nikole. Ne zna se ko joj je bio vlasnik, ali i danas, kada se dublje zakopa, nailazi se na tragove zidova od sedre i mu-ljike – materijala kojih u Čehovi nema, niti su se ikada pravile građevine od njih. Jedan dio tog ma-terijala je uzidan u kući u kojoj danas stanuje Pa-lavra Nikola.

Bio je i jedan interesantan nadgrobni spomenik visine 1,20 × 0,50 m. sa uklesanim križom u Do-njoj Čehovi na njivi zvanoj Čelikovac. Uništen je između dva rata, a u njegovoj blizini neki Kojić Ilija našao je mamuzu.

Kada smo već kod interesantnosti kojih više ne-ma, spomenimo da je u selu bilo i muslimansko groblje koje je uništeno prilikom izgradnje pruge Bila – Sebešić.

Po popisu iz 1879. god. Čehova je pripadala općini Bučići i od 10 sela koja su pripadala ovoj općini po broju kuća i stanovnika nalazila se na čet-vrtom mjestu (iza Balića, Rankovića i Bučića, a is-pred Čakića, Bugojčica, Duboke, Budušića, Pribilo-vića i Stojkovića). U Čehovi je bilo 25 kuća u ko-jima je živjelo 170 stanovnika, od kojih 146 katolika i 24 muslimana, dok se u popisu iz 1910. god. Če-hova ne spominje. U prvom poslijeratnom popisu, Čehova je imala 42 domaćinstva u kojima je živjelo 218 stanovnika, da bi po popisu iz 1971. god. Če-hova imala 410 stanovnika koji su živjeli u 68 do-maćinstava.

STOJKOVIĆI

Selo se nalazi u ravnici Travičkog polja i gra-niči sa Čehovom, Budušićima, Sljemenima i Nević Poljem. Selo je promijenilo svoj prvotni položaj, jer se ranije nalazilo na kosu sa desne strane iznad da-našnjeg puta za Pucarevo. Granica u odnosu na Če-hovu išla je do Grlonice, dok ju je danas prešla. Selo ima tri zaseoka: Stojkovići, Postojkovići i Lu-govi. Ranije se selo zvalo Postojkovići i po ovom zaseoku je dobilo ime. Naime, tu je bila postaja na putu Gornji Vakuf – Travnik, pa je po toj postaji dobilo ime Postojkovići, a kasnije Stojkovići. Inače, selo nisam našao u istorijskim izvorima.

Kroz selo protiče rječica Grlonica, a od izvora ima ih tri: Brodić, Lug i Majdan. Brodić je dobio ime na slijedeći način: Grlonica je u prošlosti mije-njala korito, pa je ranije tekla u blizini ovog izvo-ra i upravo je tu bio prelaz (brod) preko rijeke, ta-ko da je izvor dobio ime po tom prelazu. Majdan je dobio ime po majdanu kamena koji se nalazio u blizini ovog izvora.

³) Bojanovski Ivo: Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Sarajevo 1974, izdanje ANU BiH, str. 174–179.

Lokalitet Gradina lociran na jednom brežuljku sa desne strane puta za Pucarevo na granici sa s. Budušićima kojem manjim dijelom i pripada pokazuje da je područje Stojkovića bilo naseljeno još u predistorijsko doba. Danas nema nikakvih ostataka i možda bi se samo detaljnim arheološkim iskopavanjem moglo doći do potvrde da je tu bilo nekakvo utvrđenje. Takvoj tvrdnji ide u prilog i činjenica da se sa ovog mjesta moglo bez problema kontrolisati čitavo polje. U Budušićima postoji tradicija da je nekad davno na Gradini bilo utvrđenje. Danas jedan dio u okviru Gradine zove se Majdan. Kontinuitet življenja nastavio se i u antičko doba, tako da i ovdje, kao i u Rankovićima, Čehovi, itd. nalazimo dokaze iz ovog perioda. U ataru sela Stojkovića na oranici »Lug« ranije se izoravala rimska cigla.

I dok su potkraj turske vladavine i u doba Austro-Ugarske Bučići i Balići bili duhovni centar ovog područja, u Stojkovićima su bila dva dućana zv. Čefenak, gdje su se mogle nabaviti životne namirnice i ostala roba (so, svijeće, kafa, ekseri itd.). Tu su se snabdjevali žitelji Balića, Bučića, Rankovića i Čehove. U Stojkovićima je bilo i zanatlija – kovači i abadžije. U posljednje vrijeme kovačkim zanatom su se bavili Huso Mangić, Salko Đulić i neki Hamber, dok je posljednji kovač bio Ibro Torlak koji je umro 1972. godine. Danas u selu živi još jedan kovač, neki Ramić Hamdo, ali se ne bavi zanatom. Abadžije su nestali još negdje dolaskom Austrougarske monarhije. Pošto je selo locirano u polju, ostali stanovnici su bili kmetovi travničkih aga i begova. I danas se sjećaju da je zemlja pripadala Torličima, Čatićima i Hasanpašićima iz čije je porodice bio i hadži Alibeg Hasanpašić koji obnovi džamiju Mehmed paše Kukavice u Travniku, a koja u jednom požaru izgori do temelja i koja se po njemu danas zove hadži Alibegova džamija (u Gornjoj čaršiji pokraj Sahat kule). Kmetovi su bili dužni davati trećinu od žita, a od sijena i voća polovinu, dok je desetina od žita i sijena išla onom ko je plaćao porez. Kmet je živio na aginoj zemlji. Kuće su bile kao i u drugim selima, a sastojale su se najčešće od jedne prostorije u kojoj bi stanovalo i do 15-20 ljudi. To je bila veća prostorija sa ognjištem i istovremeno prostorija za dnevni boravak i spavanje. Pod je bio zemljani. U ovoj se prostoriji kuhalo i jelo. Uz tu sobu bilo je i jedno malo odjeljenje za presvlačenje ženske čeljadi, a tu je stajala i odjeća žena. Iz ove velike prostorije ulazilo se još u kiljer (ostavu). Umjesto u podrumu, žito se ostavljalo na tavanu, u koševu, koji su bili oblijepljeni stočnim izmetom (interesantno je da ovdje stočni izmet zovu galeb, a ne balega kako je uobičajeno u BiH). Većina kuća nije imala zahoda, nego se nužda obavljala u polju, gdje je ko stigao. U selu je bilo nekoliko ishodnih kuća – čardaka. Na jednom od tih čardaka koji je pripadao porodici Hasanpašića, danas je napravljena kuća. Čardaci su imali nekoliko soba, banjicu i zahod.

Selo se nalazilo na starom turskom putu koji je išao od Gornjeg Vakufa prema Travniku i vezano za taj put i dobilo je ime (vidi str. 127). Put su zvali drum i iza rata prilikom prekopavanja ovog puta kod Biljekine kuće nađena je vrlo stara sablja. Iznad sela nedaleko Marušića gaja jedan dio ovog puta zove se i danas Babajina kaldrma. Interesantno je, otkad se pamti u Stojkovićima je bilo uvijek nekoliko kafana uz ovaj put. U unutrašnjosti kafane bila je sećija prekrivena hasurom i uza zid jastuci. Služila se uglavnom kafa, a pekla se u odžaku (zemljana peć sa lončićima), a kao gorivo koristio se isključivo drveni ćumur. Odžak je zimi služio i za grijanje prostorije. Kafa se tukla u dibeku. Kafane su bile uglavnom prostorije uz put i dok je u prizemlju bila kafana, sprat je služio za stanovanje porodice vlasnika kafane. Katkad su putnici u slučaju loša vremena ili noći znali i prenočiti u ovakvim kafanama. Posljednje kafedžije starog tipa bili su Banović Jako, Hasan Haskić, Alija Kukić i Muharem Torlić. Oni su se bavili i prodajom životnih namirnica, a znali su i klati stoku pa prodavati meso. Ovim poslovima bavila se i Manda Zvirac rođena Vidak (danas 86-godišnja starica) koja je radila u kafani svog oca (danas živi u selu Pribilovićima).

Priča se da je u polju nekad davno neki turski paša naredio da se napravi uzvišenje za tabor. Brdo je bilo obraslo voćem i zvalo se Glavica. Brdo je raskopano 1950. godine i tada je nađen veoma star badanj. Ova vojska je vjerovatno kontrolisala put za Travnik i bila prethodnica jednog znatno većeg tabora koji se nalazi i danas dobro sačuvan u Marušića gaju.

Na vrhu starih Stojkovića, pored starog turskog puta, jedno naspram drugog nalaze se dva groblja: jedno katoličko i drugo muslimansko. Za oba ova groblja kažu da su i kužna (znači u njima su pokopavani pored ostalih i oni koji su stradali od kuge) a za katoličko groblje kažu da je i svatovsko jer su pokopani neki svatovi. Da je selo stradavalo od kuge govori i tradicija, i danas sačuvana, po kojoj bi zdrav čovjek krenuo prema Travniku i na putu bi umro. Ova dva groblja su u prošlosti bila napuštena, ali u katoličkom se prije 40-tak godina počelo ponovo kopati i ono je danas aktivno. Prilikom pregleda katoličkog groblja, nisam uočio nijedan stariji nadgrobni spomenik. U sklopu groblja nalazi se, očito novija, kapelica bez osobite vrijednosti.

Samo put dijeli ovo groblje od muslimanskog koje se nalazi na parceli zvanoj Ledinice. Groblje je zaraslo u gustu šikaru. Veoma je otežano kretanje ali ipak se mogu razaznati fragmenti nišana bez natpisa.

Po popisu iz 1879. godine, ovo je po broju kuća i stanovnika najmanje selo u bučičkoj općini (5 kuća i 33 stanovnika, od toga 27 katolika i 6 muslimana).

Spomen obilježje na Smrikama

Sasvim je očito po broju kuća i stanovnika da je ovo bilo samo odmorište na putu, dok su oni koji su obrađivali polje živjeli na suprotnoj strani polja u Balićima, Bučićima i Rankovićima. Iz popisa 1910. godine vidi se da se broj kuća povećao na 12, a broj stanovnika na 39 (22 katolika i 12 muslimana). Iza rata selo bilježi nagli porast stanovništva, tako da je po posljednjem popisu u selu živjelo 366 žitelja u 60 kuća što je u odnosu na 1910. godinu povećano za devet puta (broj stanovništva). Danas u Stojkovićima postoje mjesni ured i osnovna škola.

Na vrhu starih Stojkovića, u Marušića gaju, u hrastovoj šumi nalazi se dobro očuvan turski tabor. I danas se vidi preko 100 jama, različitih prečnika uglavnom od 4–6 m. Ovo je jedan od rijetkih turskih tabora koji je sasvim dobro očuvan. Namjena mu je bila, najvjerovatnije, kontrola puta i putnika koji su išli za vezirski grad – Travnik. Narodna mašta ispreplela je mnoštvo legendi vezanih za ovaj objekt.

Iznad Stojkovića, na mjestu Smreke, nalazi se izuzetno spomen-obilježje, rad poznatog arhitekta Bogdana Bogdanovića. Spomen-obilježje je postavljeno sa 12 istih figuralnih predstava, a spomen je na ubijene nevine žrtve koje je neprijatelj u svom bijesu baš na ovom mjestu strijeljao.

BUDUŠIĆI

Selo se nalazi 4 km sjeverno od centra komune, a graniči sa Sljemenima (SO Travnik), Pribilovićima, Pucarevom, Hrastovcima, Rankovićima i Stojkovi-

ćima. Nema nikakve tradicije kako je selo dobilo ime, a ne spominje se ni u istorijskim izvorima. Selo je raštrkano i nema zaselaka. Na granici prema Vilenici stajao je »manjik« (granični kamen), a nalazio se neposredno iznad vrela Stublić. Vjerovatno se selo oduvijek nalazilo na ovoj lokaciji jer se i danas u samom centru sela nalazi lok. Selište.

Selo se nalazi ispod Vilenice i spušta se na sjeverne rubove Travničkog polja. Bogato je izvorima: Studena voda, poznata kao izuzetno hladna voda, naročito ljeti; Stublić, zdrava i dobra voda, a zimi prilično topla; Mali Do i Gluhi Grab, te vrelo Čajerica. Pričaju da su se u staro doba blizu ovog vrela skupljale vile, kupale se i prale svoje haljine. Po priči, bile su veoma lijepe, duge kose, a razlikovale su se od ljudi po tome što su imale crvene i kozije noge.¹⁾

Od voda tekućica kroz selo protiče Buduški potok.

Danas u ataru sela Budušića manjim dijelom nalazi se i Stojkovića gradina. Postoji tradicija kao i u svim selima pucarevske komune da su ovdje nekad živjeli »Grci« i da su pobjegli kada je sedam godina neprekidno padao snijeg. Isto tako, postoji tradicija da se travničko polje nalazilo pod vodom i da su na Stojkovičkoj gradini bile halke za koje su se privezivali brodovi.

Ispod sela, na samom njegovom početku, na njivi Balaguši na imanju Tadića, nalazi se veća gomila duga 32 m, a visoka 6,5 m. Po svojoj prilici, ona krije ostatke neke veće građevine, ali bez probnih son-

1) Ovo je opis koji, kada je govor o vilama, susrećemo više — manje po čitavoj Bosni.

daža ostaje samo da se nagađa šta ona predstavlja. Po priči u selu, ovu gomilu je nemoguće kopati jer čim se to počne raditi čovjek izgubi snagu. Ovo je svakako jedan od onih spomenika koje je narodno vjerovanje sačuvalo da ne propadnu i da se čuvaju u svom prvotnom obliku. U selu sam čuo, također, da je to depo zemlje iz jednog dola koji se nalazi u neposrednoj blizini. Međutim, mislim da ova priča nema realnog osnova.

Kroz ovo selo prolazio je i stari put koji je sa Ilidže (Bugojno), preko Rostova, Kopila, Krnjića potoka, Margetića, Kasapovića, Isakovića, Pribilovića, i Budušića vodio na Sljemen, a odatle u Travnik. Na ovom putu kroz Budušiće, na lokalitetu «Čardak», nalazio se nekad Kulenov han. Za ovaj put vezana je još jedna građevina. To je tzv. Šestina kula iz koje je vjerovatno kontrolisan pomenuti put.

Iako je u literaturi često pisano o zlatonosnim nanosima Lašve, Grlonice i ostalih voda, nigdje nisam naišao na podatke da se ovdje u Budušićima kopalo zlato. Međutim, stanovnici ovog sela su me uvjerali da se u tursko doba ovdje, na međi između Budušića i Graovika, kopalo zlato.

U selu se sačuvala živa tradicija da je selo u prošlosti često stradavalo od kuge. Pričali su mi da je kuga imala ženski oblik sa maramom na glavi i da se, kad je hodala, čulo kako joj pucketaju koljena. Nosila je sa sobom po selu metlu i gdje bi u kući mahnula – sve bi poumiralo, i jedino onaj koji bi bio za vratima, ako ga metla ne bi dohvatila, mogao je ostati živ.

Ranije su u selu bila dva čardaka, ali danas, nažalost, nijedan nije sačuvan.

U toku revolucije Budušići su bili često poprište borbe, a danas na početku sela nalazi se jedno vrlo lijepo spomen-obilježje.

Po popisu iz 1879. i 1910. Budušići su pripadali općini Bučići, s tim što je 1879. u 6 kuća živio 41 stanovnik, dok je 1910. bilo 5 kuća i čak 11 stanovnika manje.

Prilikom prvog poslijeratnog popisa broj kuća je bio isti kao i 1879. (67, ali je broj stanovnika bio nešto veći, 47) da bi po posljednjem popisu u 22 domaćinstva živjelo čak 119 stanovnika, ali i pored toga od 49 sela koja se nalaze na komuni Pucarevo ovo selo i po broju stanovnika i po broju domaćinstava nalazi se na pretposljednem, 48 mjestu.

Šestina kula nalazi se na sjevernom dijelu Budušića na udaljenosti od 1 km, danas u dosta gustoj šumi. To su ostaci neke građevine, čiju funkciju nisam mogao odgonetnuti. Danas se na samom mjestu opaža veća gomila kamena i ostaci zida u dužini od 6 m. sa zapadne strane. Zid je dvostruk, a oblici kamena su tesani kvadrati. Ranije su se opažali zidovi sa istočne strane, ali danas su oni zarasli u šumu. Sama kula nalazila se na veoma strmenitom terenu i najvjerovatnije je sa nje kontrolisan put koji je prolazio kroz Budušiće. Mislim da još uvijek postoje sačuvane prostorije ispod kule, ali bez pod-

robnijih ispitivačkih radova sve ostaje u fazi pretpostavki. Najvjerovatnije da je nastala u tursko doba i da je po nekom Šesti dobila ime. Svi moji naponi da ustanovim ko je i odakle bio Šesto ostali su bez uspjeha. Interesantno je da se skoro isti objekt nalazi i iznad sela Pričana (od ovog mjesta udaljen oko 18 km).

Spomen groblje se nalazi u neposrednoj blizini asfaltnog puta za Pucarevo. Ono je u sklopu današnjeg aktivnog groblja od kojeg je odvojeno živom ogradom. U njemu je 21 skupna i individualna grobnica u kojima je sahranjeno preko 55 boraca (na jednoj skupnoj grobnici nije naznačen broj poginulih). Sahranjeni borci pripadali su raznim jedinicama (Travnički odred, I, III, VI, VII i IX krajiškoj, V crnogorskoj, IV dalmatinskoj i VI proleterskoj diviziji). Sve su grabnice obilježene kvadratičnim obeliskom od bijelog mramora sa najkraćim informativnim podacima o umrlima. U dnu spomen-obilježja postavljen je visok piramidalni obelisk od bijelog mramora, visok oko 6 m, s metalnom bakljom na vrhu. Desno, na stijeni od kristaličnog bijelog kamena, stoji visok menhir od crnog gabra, s pločom od granita, sa sljedećim tekstom:

Neka je vječna slava i
hvala palim borcima za
slobodu domovine.
Spomen groblje podiže
narod komune
Novi Travnik
u znak zahvalnosti palim
borcima
u čast dvadesetogodišnjice Revolucije
naroda Jugoslavije

27 jula 1961.
Novi Travnik

S obzirom na to da je raspored grobnica poredan slobodno čitava nekropola ima izvjesnu kompoziciju živost. Pored niskih obeliska na grobnicama, kretanje u visinu snažno akcentiraju menhir i glavni obelisk.

NEVIĆ POLJE

Nević Polje se nalazi sjeveroistočno od Pucareva, udaljeno 6,5 km. od centra komune i prvo je selo pucarevske komune na koje se nailazi kad se skrene sa glavnog puta Sarajevo – Travnik. Priča se da je dobilo ime po nekom begu Neviću koji je imao ovdje u tursko doba posjede i kojem je pripadalo ovo selo. Selo graniči sa Poljem Slavka Gavrančića (SO Travnik), Balićima i Stojkovićima. Selo je dosta razbacano i ima tri zaseoka: Čamić, Brdo i Novoselija.

U selu nema izvora ali kroz selo protiče Grlonica koja tu utiče u Lašvu. Grlonica izvire na osoju planine Radovana te se na Rataljskom polju sastaje s Pećinskom rijekom (Jaglenica) koja opet sabira

sve vode od G. Pečina, Kopila i zapadnih strana Hrzovca. Selo se djelomično nalazi ispod Čamića brda koje je ovdje jedino uzvišenje, jer se selo uglavnom pruža u polju. Sjeveroistočni dio polja, kako su mi pričali stariji ljudi, u prošlosti je bio obrastao smrekama.

Selo je bilo naseljeno još u preistorijsko doba. Korošec navodi da u Nević Polju ima više tumula koji su većih promjera, ali su niski pa tako jedan na granici sa Stojkovićima ima u promjeru 30 metara, a visok je samo 2,5 metra.¹⁾ Prilikom posjete selu 1978. god. nisam pronašao više ni jednog tumula, jer su već svi bili uništeni. Korošec također navodi da se u inventaru predmeta predistorijske zbirke sarajevskog muzeja nalazi nekoliko predmeta koje je 1898. god. poslao tadašnji kotarski ured u Travniku, a nađeni su, navodno, na Nević Polju prilikom gradnje ceste. Korošec napominje da mjesto nalaza nije naznačeno, predmeti su od bronzine i predstavljaju jednu ogrlicu, dva privjeska, četiri narukvice, odlomak spiralno uvijene brončane žice, fragmentarna dvopetljasta brončana lučna fibula i dvije brončane igle.²⁾ Mislim da su ovi nalazi pronađeni uz današnju cestu Sarajevo – Travnik i da su se nalazili izvan atara Nević Polja. S obzirom da su ovi predmeti znatno mlađi od grobova ispod Čamića brda, koje Jozo Petrović procjenjuje na 1500 godina starosti, isključujem mogućnost da oni potiču iz ovih grobova pa mislim da ih je Korošec pogrešno locirao na područje Nević Polja.³⁾

Međutim, da je bilo nalaza u grobovima na Nević Polju svjedoči nam podatak iz putnog izvještaja Markesetija.⁴⁾ On spominje da je u zbirci Isusovačkog samostana u Travniku vidio »nekoliko malenih bronzanih spirala iz još neispitanih položanih grobova na Nević Polju«. Ivan Kujundžić pretpostavlja da su lončarski proizvodi od sive i žućkaste boje nađeni u Mošunju za razliku od terre sigillate koja potiče iz Italije a da su sivu glinu djelomično eksploatisali pored ostalih nalazišta i sa područja Nević Polja.⁵⁾

Dodajmo da je u rimsko doba išao i jedan put kroz ovo selo. Počinjao je od Divjaka ispod Velikog i Malog Mošunja, a zatim podno Gladnika izbijao na Nević Polje, a odatle je skretao prema Docu (negdje u pravcu stare željezničke stanice). I danas se ovaj put može pratiti od Mošunja do Buljkovca u Nević Polju. Pričali su mi da se i danas, ako se ore traktorom, (dakle dublje), izorava crvena cigla, kreč i kamenje. Ovaj put po dru Ivi Bojanovskom spada u priključne puteve (Viae vicinalis).⁶⁾ Put se koristio

i u tursko doba i imao je priključne puteve iz Stojkovića i Balića. Na ovom putu u tursko doba morao je biti i jedan han na kojeg danas podsjeća samo jedna njiva svojim nazivom – Hanište.

Selo nije, po svoj prilici, mijenjalo svoju prvobitnu lokaciju, što potvrđuje i lokalitet Selište koje se i danas nalazi u središtu sela i pripada porodici Martinovića, koje još zovu i Mutabdžije, a dobili su taj nadimak po tome što su prije nego su se doselili u Nević Polje stanovali u Pribilovićima kod nekog mutabdžije (mutabdžije su bili zanatlije koji su pravili razne predmete od kostrijeti i vune).

Ovde sam čuo i jedno predanje o kugi koje se ponešto razlikuje od onih kliširanih. Krenula kuga u selo, a istovremeno krenuo i lopov da pokrade volove kod nekog bogataša. Oni se sretoše i kad lopov upita kuda je krenula (kuga), ona reče da će baciti bolest na najbogatiju kuću u selu. Lopov upita da li bi se bogataš i njegova obitelj mogla kako spasiti, na što kuga odgovori da bi mogla tako što bi prilikom kihanja, što je prvi simptom bolesti, ukućani onome koji kiše rekli nazdravlje. Pošto je lopov odlučio da spasi bogataša, stigne u kuću prije govorio nazdravlje, a kuga, vidjevši da neće ništa moći učiniti, viknu ispod prozora: eto došao vam je lopov ukrasti volove.

S obzirom da su u popisu iz 1879. god. dati skupni podaci za općinu Slimena, u sklopu koje su se nalazila Guvna, Nevića Polje i Slimena, posluživemo se sa Schematismus misionariae provinciae Bosnae Argentinae pro anno MDCCCLXXVII iz kojeg se vidi da je u Nević Polju koje je 1877. godine pripadalo travničkoj župi bilo 16 kuća u kojima je živjelo 87 stanovnika. I 1910. godine Nević Polje pripada Slimenima i ima 15 kuća u kojima je živjelo 106 stanovnika i svi su bili katoličke vjere. Po popisu iz 1971. godine Nević Polje je imalo 91 domaćinstvo sa 431 stanovnikom.

PRIILOVIĆI

Ovo selo direktno se naslanja sa sjeverne strane na Pucarevo i svojim južnim dijelom je u stvari prigradsko naselje. Inače, pored Pucareva, graniči još sa Budušićima i Isakovićima. Samo ime sela je vjerovatno rodovskog porijekla, iako su me u selu uvjeravali da je dobilo ime na taj način što su nekada ovdje dolazile vile pa se selo zvalo Vilović, a tek kasnije prozvalo Privilović i konačno Pribilović.

Inače, selo se nalazi ispod i na obroncima Vilenice. Nisam ga našao u izvorima, iako je već poodavno naseljeno, jer je u seoskom groblju bilo stećaka koji su, nažalost, uništeni. Nasuprot ovog groblja iznad raskršća za Putenu i Ledinu nalazi su lokalitet Glavica. To je, u stvari, manji neprirodni brežuljak visok oko 5 metara. Prije deset godina slučajno je otkopan dio zida. Priča se da je baš na ovom mjestu »gorilo zlato« dvaput godišnje i da su nekad ovdje

1) Josip Korošec: Travnik i okolina u predhistorijsko doba, GZM IV—V/1950, str. 262.

2) J. Korošec o.c. str. 266—267.

3) Jozo Petrović: S arheologom kroz Travnik, Narodne starine VI/1931, str. 19.

4) Markeseti: Od Spljeta do Sarajeva, GZM III, knj. III, str. 248—249.

5) O. Ivan Ev. Kujundžić: Najnovije rimske iskopine u Mošunju, GZM XXVIII/1916, str. 496.

6) Dr Ivo Bojanovski: Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Izdanje ANU BiH, Sarajevo 1974, str. 226.

živjeli Grci pa tako i povezuju ovaj lokalitet sa pomenutim »grčkim« grobljem ispod Glavice. Možda je na Glavici živio Pribilović umjesto »Grka«?! Na vrhu Glavice je bio drveni križ sa ugrađenim moćima koji je po vjerovanju spasavao selo od vremenskih nepogoda. Križ je »satruo« (nestao) prije 10-tak godina. Ne pamti se kad je postavljen, ali je više puta obnavljan.

Kroz selo je prolazio put sa Ilidže (Bugojno) za Travnik (vidi s. Budušići).

U tursko doba selo je pripadalo Hafizadićima, a ovaj je imao subašu Malkoča čiji potomci danas žive u susjednom selu Isakovićima.

Selo je u prošlosti stradavalo od kuge, pa još postoji usmena tradicija da je kuga dolazila u selo tako što bi uzjašila čovjeka pa bi pomorila čitavo selo izuzev onog koji ju je donio u selo.

Po priči, onoga koji bi je nosio često je pitala da li je teška pa u slučaju potvrdna odgovora postajala bi još teža, a u slučaju negativnog odgovora postajala bi lakša. Ovu priču čuo sam više puta u raznim krajevima Bosne. U gornjem dijelu sela nalazi se lokalitet »Selište« i tu treba tražiti začetak sela. Danas se ono širi prema Pucarevu. Selo je inače dosta razvučeno.

U popisu iz 1813. o stanju župa i duša apostolskog vikarijata selo se nalazi zajedno sa Budušićima i zajedno imaju 13 kuća u kojima živi 89 stanovnika i svi su katoličke vjere. Pred okupaciju 1877. god. u crkvenom pogledu pripadali su travničkoj župi i u selu je bilo 9 kuća u kojim je živjelo 76 stanovnika¹⁾, da bi po popisu iz 1879. imali 6 naseljenih kuća sa 42 stanovnika, a selo je pripadalo općini Bučići. Po popisu iz 1910. godine broj naseljenih kuća je ostao isti – 6, samo se broj stanovnika povećao na 47. Poslije oslobođenja broj stanovnika povećao na 47. Poslije oslobođenja, broj stanov. god. u 16 domaćinstava živjelo 99 stanovnika, 1961. u 42 domaćinstva 175 stanovnika i 1971. godine bilo je 50 domaćinstava sa 218 stanovnika. Premda je indeks porasta domaćinstava 220, a stanovništva čak 312, ipak Pribilovići po broju domaćinstava i stanovnika na komuni nalaze se pri dnu – na 38. mjestu.

1) Schematismus misionariae provinciae Bosne Argentinae pro anno MDCCCLXXVII, Mostar 1877, str. 81.

ISAKOVIĆI

Neposredno uz Pribiloviće na zapad se nastavlja selo Isakovići. Pored već spomenutih Pribilovića, graniče Isakovići još sa Kasapovićima i Margetićima, dok je sa sjeverne strane planina Vilenica. Selo ima i jedan zaselak – Jezevac u kojem je 15-tak kuća i to sve porodice Malkoč. Porodica Malkoča doselila je 1912. godine iz Jajca i bili su subaše Hafizadića kojima je pripadalo selo. Ne zna se kako je selo dobilo ime ali je najvjerovatnije da je neko od pr-

vih naseljenika bio Iso ili Ishak i tu treba tražiti nastanak imena sela.

Nisam ga našao u izvorima i mislim da je postanak sela vezan za stari put Bugojno – Travnik na čijoj se terasi nalazi. Ovaj put se i danas vidi ali se slabo njime služe. Širok je od 1,5 do 3 m., a postoji usmena tradicija da je veoma star. U selu kažu da je to kiridžijski put. Između Jezevac i Isakovića nalazi se lok. Selište i upravo oko ovog lokaliteta i danas se nalazi centar sela.

Selo se nalazi ispod Vilenice i kroza nj protiču dva potoka: Jezevac koji protiče kroz istoimeni zaselak i Kasapovički potok koji protiče na granici sela Isakovića i Kasapovića. Jezevac je dobio ime po nekoj Jeli koja je nekad ovdje imala imanje, a 1,5 km. od zaseoka nalazi se i Jelin do u Vilenici. U ovu dolinu može se ući samo s jedne strane, dok su ostale tri strane tako strme da je nemoguće niz njih sići u dolinu.

Inače, selo nije bogato izvorskom vodom. Ispod sela ima lok. Meraja sa istoimenim izvorom koji je iskoristilo Pucarevo za svoj vodovod (Isakovići su udaljeni samo oko pola kilometra od centra komune). Zaselak Jezevac doveo je vodu sa Selišta iz Pribilovića, a Isakovići su iskoristili izvore koji se nalaze u Vilenici na parcelama Livadice i Košare.

U toku NOB-e selo je bilo često poprište borbi jer su se partizanske jedinice često za vrijeme rata nalazile u ovom selu. Prilikom čuvenog napada na Travnik one su ovdje upravo dobile posljednje izvještaje o stanju i položaju neprijateljskih jedinica u Travniku.

Isakovići su selo relativno zbijenog tipa i kao i Pribilovići su, u stvari, prigradsko naselje. Najstarije porodice u selu su Kukići, Aščerići i Hajrići.

Po popisu iz 1878. god. Isakovići su pripadali općini Grabova i imali su 9 kuća u kojima su živjela 52 stanovnika i to svi muslimanske vjeroispovjesti. Po popisu iz 1910. god. Isakovići imaju status sela, a u 11 kuća živjelo je 50 muslimana i 8 katolika. U prvom poslijeratnom popisu 1948. god. u Isakovićima je u 20 domaćinstava živjelo 110 stanovnika, da bi po popisu iz 1971. god. selo imalo 84 kuće u kojima je živjelo 409 stanovnika. Očto je da se broj stanovnika poslije oslobođenja brzo povećavao tako da se 1971. god. gotovo učtverostručio pa se selo po broju stanovnika nalazi na trinaestom mjestu u komuni (od 49 sela).

KASAPOVIĆI

Nalaze se u neposrednoj blizini centra komune i, u stvari, nastavljaju se na Pucarevo sa sjeverne strane. Graniče još sa Djakovićima, Margetićima, Zenečićima (zaseokom Pobrđani) i Isakovićima. Nema pouzdanih podataka kako je selo dobilo ime, ali po priči koju sam čuo u selu pretpostavlja se da su se ranije ovdje ljudi bavili kasapskim zanatom i da odat-

le potiče i ime sela. Međutim, selo je vjerovatno dobilo ime po zaimskoj porodici Kasapovci – Zaimovići koji su ovdje živjeli.

Selo ima dva velika izvora – Luke i Surduk. Danas se obadva koriste za vodovod u Kasapovićima, a Surduk i za vodovod u Pucarevu. Kroz selo protiče Kasapovički potok koji se ulijeva u Grlonicu. Između Kasapovića i Djakovića nalazi se potok sa malim slapom. Zove se Fildžani. Voda prelazi preko kamene ploče u kojoj imaju manja udubljenja koja podsjećaju na fildžane pa vjerovatno otuda potiče i ime. Selo se nalazi ispod Vilenice, Mravinjca i Markovače. Selo je vjerovatno bilo naseljeno veoma rano, s obzirom na lokalitet Gradine koja se nalazi u selu. Međutim, danas se ne opažaju nikakvi ostaci niti bilo kakvi tragovi vezani za ovu građevinu. U selu je do 1964. godine bila stara džamija. Bila je to izuzetno stara građevina, doduše, pretrpjela je niz promjena, dok 1964. godine nije stradala od грома. Po fotografiji koju vidjeh u Mehe Subašića očito je da je bila rad domaćih majstora u kojem je dominiralo drvo. Imala je drvenu munaru i lijep kameni mihrab. Po tradiciji, napravljena je prije 400 godina a izgradila ju je neka djevojka, dok je njeva sestra podigla džamiju u Šenkovićima.

Kroz selo je prolazio stari put od Bugojna za Travnik. Zbog toga se jedan dio stanovništva bavio kirijanjem i išli su sve do Splita. Sa ovim zanimanjem prestali su dolaskom Austrije u ove krajeve. Ovaj put (Bugojno–Travnik) postao je pod kraj turske vladavine izuzetno nesiguran zbog «komita» koji su često napadali putnike i pljačkali toware.

Ovdje sam čuo i jednu interesantnu priču o nekom Čakiću koji je ranije živio u ovom selu. Neki beg odluči da pravi kuću na Brižini (lok. iznad Kasapovića). Na to se pobuni Čakić, siromašan čovjek, ali dobar lovac. On begovu namjeru ospori, rekavši, mu: «Puška ti, puška mi» (drugim riječima pozva ga na dvoboj). Beg ga poslije toga pozva u lov na Markovaču, ponadavši se da će ga u lovu ubiti. Dok je beg ujutro sa momkom došao na Markovaču, Čakić porani i ubi tri zeca. Beg se uplaši jer vidje da ima posla sa dobrim strijelcem i kad promaši jednog zeca Čakić ga ubi. Poslije je Čakić napravio kuću na mjestu zv. Selišće.

Ukoliko ima istine u ovoj priči, pomenuti beg morao je poticati iz begovske porodice Kasapovac – Zaimovići koji su živjeli u ovom selu. Inače, u Kasapovićima. Na to se pobuni Čakić, siromašan čovjek rodica Kasapovci – Zaimovići, i neki Alibeg Kasapovac iz ove porodice još je dugo iza okupacije 1878. godine krstario po planinama srednje Bosne i austrougarsku vlast dovodio do očajanja. Konačno se prebacio u novopazarski sandžak, da bi odatle otišao u Carigrad gdje ga sultan Abdul Hamid primi u svoje silahšore (tjelohranitelje). Poznato je da je ovaj sultan u svoju gardu uzimao isključivo Bošnjake i Albance.

Prilikom dolaska austrougarskih četa u BiH, Hadži Lojo posla svog brata Mustafu Bajtara Vilajetovića u Travnik da organizuje otpor. Po dolasku u Travnik, on organizira 12. jula 1878. godine skupštinu na Musali. Na skupštini izabraše revolucionarni odbor i upravu, ali travnički mutesarif Abdulah efendi odbi zaključke skupštine i izda nalog zaptijama i vojsci da drže red u gradu. Mustafa Vilajetović, vidjevši da se ne može oduprijeti oružanoj sili, pobježe iz Travnika sa svojim pristalicama u Kasapoviće, gdje je živio njegov prijatelj neki Suljić s kojim se sprijateljio, dok su zajedno služili u turskoj vojsci, u Bijeljini. Da su bili dobri prijatelji govori i podatak da su nešto ranije zajedno oteli jednu djevojku iz Orahovice kod Vranduka. Tu se zatvoriše u Suljića kulu, ali kad ih napadoše zaptije i vojska koja upotrijebi i jedan top, dadoše se u bjekstvo. U bijegu je pohvatana većina a sam Abdulah efendi ubi Hadži Lojinog brata Mustafu Vilajetovića i odnese mu glavu u Travnik.¹⁾ Ipak jedan dio ljudi iz Kasapovića učestvovao je u otporu koji je pružila Bosna i Hercegovina austrougarskoj okupaciji. Omerbeg iz Kasapovića bio je zapovjednik četiri topa koji su učestvovali u bici za Jajce. Ovog Omerbega Zaimovića pominje i službeni list «Bosna» u broju 227 od 14. 10. 1870. godine zbog toga što je od prihoda kojeg je imao zakupivši desetinu sela Nemile u zeničkoj nahiji (travnički kadiluk) izdvojio 1122 grogroša za popravak carske kasarne u Travniku i time, kako kaže «Bosna», pokazao svoju odanost za sreću države i naroda pa je tako i zaslužio javnu pohvalu i dospio na stranice ovog lista.

U Kasapovićima imaju i dva interesantna lokaliteta. Jedan je «Nečule», a tako se zove jer su se tu vile «dovikivale», a drugi je «mejdan», gdje se okupljala omladina i odmjeravala snagu u bacanju kamena i rvanju.

Po popisu iz 1878. godine, Kasapovići su jedno od najvećih sela u ovom kraju (poslije Balića) i u 35 kuća živjelo je 169 stanovnika, od čega 125 muslimana, 33 pravoslavca i 11 katolika. Iz popisa 1910. god. vidi se da je to selo sa 38 kuća, u kojima je živjelo nešto manje stanovnika – 153, od čega su 114 muslimani, 35 katolici i 4 pravoslavci, te da se u selu nalazi vakufsko mearifski džematski medžlis, džamija i mekteb. Prvi popis poslije oslobođenja u 1948. Kasapovići su dočekali sa 37 domaćinstava u kojim je živjelo 208 stanovnika da bi po posljednjem popisu 1971. g. broj domaćinstava gotovo se utrostručio – 106, a broj stanovnika popeo na 561 pa su tako Kasapovići na četvrtom mjestu po broju stanovnika u komuni Pucarevo.

1) Kreševljaković — Korkut, Travnik 1464–1878, str. 133. o Mustafi Vilajetoviću vidi i u napisu Hadži Lojo u Bosansko-hercegovačkim novinama, god. I br. 11 od 6. 10. 1878. god.

DJAKOVIĆI

Selo se nalazi 6 km. udaljeno sjeverozapadno od centra komune i graniči sa Kasapovićima, Vidoševićima (SO Travnik) i Donjim Pećinama.

Selo je dobilo ime po nekim djacima koji su dolazili i ljeti stanovali u selu. Selo je tipično planinsko, raštrkano, bez zaselaka.

Selo se nalazi u Vilenici ispod brda Strikanice i Srednjeg brda. Strikanica je, navodno, dobila ime zato što su odatle vile »strijale« narod i stoku.

Djakovići su bogati izvorima i ima ih mnogo, a najjači su Potoci, Grozničevac (izuzetno hladna voda, koju je zbog hladnoće nemoguće piti) i Rakite. Od potoka, kroz selo protiču Prihod, koji se ulijeva u Kasapovićku rijeku, Osredak i Grozničevac.

Nisam našao da se selo negdje spominje u pisanim izvorima, ali vjerovatno je bilo naseljeno u srednjem vijeku. Na kraju sela ima groblje za kojeg mještani tvrde da je »grčko«. Međutim, na samom lokalitetu (kojeg zovu Brišćić) mogao sam ustanoviti da ima nekoliko utonulih spomenika za koje se ne može pouzdano ustanoviti šta uopće predstavljaju. Danas se na lokalitetu nalazi stari drveni križ koji je postavljen poslije jedne nepogode; ima funkciju da štiti selo od nevremena. Od 80-godišnjeg Ivana Anđelića čuo sam da je od svojih starih slušao da su nekad davno u Bosni živjeli bogumili i da ih je kuga pomorila.

Napominjem da mi o bogumilima ili patarenima nisu znali uopće bilo šta reći na području pucarevske komune (ni u jednom od preostalih 48 sela).

Postoji tradicija da je selo u prošlosti više puta stradalo od kuge. U šumi iznad sela ima kužno groblje. Priča se da je na selo naišla velika zmija i da je podavila sve stanovnike koji su zakopani u kužnom groblju. Interesantno je da je ovdje kuga otjelotvorena u liku zmije što sam rijetko slušao kad se radi o kugi. Takođe je zanimljiv podatak da je hodža iz Kasapovića u slučaju suše dolazio sa djecom na ovo groblje i činio dovu (molitvu) za kišu. Pored ovog groblja, hodža je znao pohoditi i jedno »tursko groblje«, koje se nalazilo pored kuće Ivana Anđelića, od kojeg danas nije ništa ostalo. Pored ova dva, zna se da je bilo još jedno staro muslimansko groblje. S obzirom da 1878. godine, prilikom popisa, u ovom selu nije živio ni jedan musliman nego isključivo katolici, sasvim je sigurno da je negdje, najvjerovatnije u 18. vijeku, selo opustilo, a potom da su ga begovi Zaimovići naselili kmetovima pa je tako nastavilo da živi.

Interesantno predanje mi je ispričao Ivan Anđelić o vilama koje su se skupljale u Vilenici (otuda je ova planina i dobila ime) i da su njegove sestre koje su znale lijepo pjevati često u prvi sumrak zapjevale:

»Bijele vile naše posestrime
vi nam kaž(i)te od šta kose rastu,
a onda bi vile iz Vilenice otpjevale:
Mi češljaj, eto kosam'(a) rasta«

Po popisu iz 1878. godine, Djakovići su pripadali opštini Grabovi i u 10 kuća živjelo je 55 žitelja, svi katoličke vjere. Po popisu iz 1910. god. Djakovićima pripada i zaselak Gunakovići, s tim što se u samim Djakovićima broj kuća i stanovnika gotovo nije ni promijenio (10 kuća – 57 stanovnika), ali u Gunakovićima je bilo 7 kuća sa 37 stanovnika pa je na odnosu 1878. god. broj stanovnika znatno povećan. U prvom popisu po oslobođenju, 1948. god. u 48 domaćinstava živjelo je 190 stanovnika, da bi po popisu 1971. godine u 47 kuća živjelo čak 285 stanovnika.

MARGETIĆI

Margetići se nalaze 3,6 km zapadno od centra komune i graniče sa Zenepićima, Pucarevom i Kasapovićima. Selo ima dva zaseoka: Gornji i Donji Margetići. Donji Margetići nalaze se u popisu iz 1878. g. pod nazivom Polje. Ne zna se kako je selo dobilo ime ali se pretpostavlja da je rodovskog porijekla. Nisam ga našao u istorijskim izvorima.

U selu postoje dva veća izvora: Bunar i Studenac, a ovaj posljednji dobio je ime što mu je voda ljeti izuzetno hladna. Kroz selo protiče margetićki potok. Selo se nalazi ispod brda Zanoga i Gajevi koji su, u stvari obronci Mravinjca. Priča se da su se na Margetićkom potoku »prije nego što horozi (pijetlovi) zapjevaju vidale vile kako peru haljine«. U neposrednoj blizini ovog mjesta, iznad njiva i šume, nalazi se zenepićka gradina (vidi Zenepići).

Pričali su mi u selu da je pokojni Josip Lozančić kopajući našao urnu. Inače, malo se sačuvalo ostataka materijalne kulture na osnovu kojih bi se moglo bilo šta detaljnije reći o historijatu ovog sela. Može se pouzdano tvrditi da je kroz Donje Margetiće dionicom današnjeg asfaltnog puta od centra komune prema Gornjim i Donjim Pećinama išao stari put od Bugojna prema Travniku.

U Gornjim Margetićima nalazi se lok. »Selište«, a u Donjim Margetićima, uz pomenuti asfaltni put, nalazi se lokalitet »čardak«. Danas je to njiva.

Po popisu iz 1878. godine, Margetići su pripadali općini Grabova i imali su svega 5 kuća u kojima su živjela 32 stanovnika. Po popisu iz 1910. Margetići se i dalje nalaze u općini Grabova, ali imaju tri zaseoka: Han Kiselovac, Margetići i Polje u kojima žive čak 83 stanovnika u 12 kuća. Po prvom poslijeratnom popisu 1948. god. Margetići su imali 160 stanovnika, da bi po posljednjem, iz 1971, u 63 kuće živjela 354 stanovnika.

U Gornjim Margetićima nalazi se stambena kuća Malbašić Muje stara oko 150. god. Kuća se sastoji

od sobe, kuhinje i kiljera (ostava). U sobi je drvene šiše. Kuća je pokrivena šindrom. Nalazi se na kamenoj magazi na čije su zidove položene drvene grede na koje je postavljen gornji dio objekta od bondruka. Ispred kuće, sa ulazne strane, cijelom njenom dužinom pruža se drvena veranda. Dimenzije kuće su 9,60 x 6,30 m. Kuća je pretrpjela izmjene u unutrašnjosti, jer je u prostoriji u kojoj je ranije bilo ognjište ono uklonjeno i postavljeno šiše. S obzirom na deficitarnost ove vrste spomenika to je i počinjem, jer u biti ne predstavlja posebnu vrijednost.

U Donjim Margetićima locirana su i dva stara muslimanska groblja. Jedno se nalazi na mjestu gdje se iz Donjih Margetića skreće u Zenepiće. Ovo groblje je i danas aktivno, međutim u dijelu koji se nalazi iza današnje prodavaonice ima nekoliko izuzetno starih nišana. Napravljeni su od sedre, po formi su četverokutni, a najveći među njima visok je 0,90 m. Sačuvano ih je šest, ali vjerujem da ih ima i dosta utonulih. Po predanju, ovdje su pokopani šehiti pali prilikom osvajanja Kastela (opširnije će biti govora u okviru opisa Donjih Pećina).

Po prilici jedan kilometar prema Pucarevu nalazi se još jedno šehitsko groblje na mjestu zvanom Gola strana. Danas je zaraslo u šikaru i gotovo uništeno. Na jednom polomljenom nišanu vidi se uklesana sablja.

Očito je da su nišani i na jednom i drugom groblju arhaičnih oblika i dosta grubo tesani.

ZENEPIĆI

Jugoistočno od centra komune, na udaljenosti od 5 km, nalazi se selo Zenepići. Graniči sa Margetićima, Kasapovićima i Hadžićima. Selo je dosta zbijeno i ima jedan zaselak – Pobrđane, koji je nešto oko pola kilometra udaljen od sela. Ne zna se kako je selo dobilo ime, a nisam ga nalazio ni u izvorima.

Selo ima dva veća izvora: Brizik (izvor se nalazi u brezovoj šumi) i Bukvić. Na granici između Zenepića i Hadžića protiče Jelin potok. Selo se nalazi ispod brda Mravinjac.

Područje ovog sela bilo je naseljeno još u predhistoriji. Iz tog dalekog doba sačuvala se gradina pod selom. O ovoj gradini A. Hoffer piše slijedeće: »Ispod ovog sela ima omašna utvrda, bez sumnje iz predhistorijskog doba, gdje se nalazi mnogo rbina. Priča govori o bosanskom gradu i o ženskom samostanu. Donijese mi komad cigle, no možda je to slučajno tamo došla, ja nisam mogao naći ni komadića cigle.¹ Po Bojanovskom, na zenepičkoj gradini nađeni su tragovi rimskog materijala, te ostaci kasnoantičke bazilike za koju pretpostavlja da se nalazila u okviru jednog refugija.² Pavo Anđelić pripočava da su pod zenepičkom gradinom utvrđeni i tragovi naselja: platforme za kuće, usjeci, opeka, troska i keramika.³ Kad sam u novembru 1978. po-

sjetio Zenepiće, na gradini sam mogao samo ustanoviti nešto kamena. Pričali su mi da su se ranije opazali zidovi i usjeci od mekog kamena. Negdje oko 1960. godine, Mitrović Ivan, praveći kuću, odveo je kamen sa gradine. Tom prilikom naišao je na zidove, vrata i posude. Priča o ženskom samostanu je potpuno nestala iz sjećanja seljana, ali su mi pričali da se u gradini nalazi tisova kaca puna dukata i da će je naći sirotica djevojka.

U zaseoku Pobrđani locirano je tzv. Senkovo groblje. Po predaji, tu su živjeli bogati ljudi katoličke vjere, s tim što je jedan od njih bio oženjen pravoslavnom djevojkom. Jednom po noći dođoše njezini da je vrata i tom prilikom pobiše sve njene ukucane na spavanju. Danas je ovo groblje u funkciji zavjetnog mjesta i narod katoličke vjere dolazi na »mladu« subotu i nedjelju da pali svijeće za pokoj umrlih ili za svoje zdravlje, moleći se Bogu. Ništa od starih spomenika nije sačuvano, i danas imaju tri drvena i dva kamena križa podignuta u posljednje vrijeme.

Takođe u Pobrđanima, na lokalitetu Brišćić, nalazene su kosti (lobanja djeteta) premda se ne pamti da je ikada tu bilo groblje.

Iznad sela, u nekadašnjoj šumi Zaleđenik, (dobila ime po izuzetno hladnim izvorima) pričaju da su se vidale vile koje su pjevale:

»Vilogom, vilogom,
ne pij vode prilegom,
ako si je pio,
bolest si dobio.«

U pravcu Hadžića nalazi se lokalitet Selište. Danas su tu livade i vjerovatno je tu bila prvobitna lokacija sela.

Po popisu iz 1878 god. Zenepići su pripadali općini Grabova i imali su 10 kuća u kojima su živjela 62 stanovnika, svi katoličke vjere. Po popisu iz 1910. god. u Zenepićima je bilo 11 kuća sa 91 stanovnikom. Selo je imalo i dva zaseoka: Bašče i Brig. Po popisu iz 1948 god. u selu je živjelo 136 stanovnika, a po popisu iz 1971. god. u 38 kuća živjelo je 238 ljudi.

U selu se nalazi vrlo interesantna stambena kuća. Pripada Blaški Mitroviću i mada nije mnogo stara, na pravljena je 1915, značajna je jer je pravljena po uzoru na kuću koja je tu ranije bila. Temelj joj je kameni, a od magaze pa do krova je šeper. Pokrivena je šindrom na četiri vode. Kuća je podijeljena i sa obe strane nalazi se ognjište, soba sa zemljanom peći i kiljer (ostava). U prostoriji gdje je ognjište pod je od nabijene zemlje. Ulazi se sa istočne i zapadne strane. Sa istočne strane nalazi se divhana. Brave su drvene sa drvenim ključanicama.

1) A. Hoffer: Nalazište rimskih starina u travničkom kraju, GZM VII, 1895, str. 61.

2) Bojanovski Ivo: Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Djela ANU BiH knj. XLVII, Sarajevo 1974.

3) Ibidem.

HADŽIĆI

Hadžići se takođe nalaze jugozapadno od centra komune. Graniče sa Zenepićima, Vejzovićima i Margetićima. Priča se da su u ovom selu nekad davno bila trojica hadžija i da se selo po njima prozvalo Hadžići. U Bosni i Hercegovini inače ima 7 sela sa ovim imenom. Ne spominje se u izvorima.

Selo se nalazi ispod Mravinjca i ima dva izvora: Duganja i Barica. Nekada je u Prisoju bio takođe izvor, ali ga je nešto »zatrovalo«, pa se voda izgubila. Selo se pruža podužno i zbijeno je. Inače, ovo je jedno od najmanjih sela na komuni Pucarevo.

Selo je nastalo najvjerovatnije po dolasku Turaka u ove krajeve. Prvi stanovnici su bili muslimani. To bi se dalo zaključiti po ostacima muslimanskog groblja na lok. Glavici. Danas više tu nema nadgrob-nih spomenika, ali pojedini stanovnici u selu još se sjećaju kad ih je bilo. Isto tako, u selu, na tzv. Šabonom guvnu i na Prisoju (danas ovaj lokalitet zovu još i Trnje), prilikom oranja, nalazila su se ognjišta, kamenje i hrmza. Poznato je da je muslimanskom svijetu hrmza služila kao depilator. Pravila se od rudače hrmze (auripigment), kreča (CaO) i vode. Rudača bi se istucala, prosipala kroz sito, a onda se pomiješala s nešto kreča i tople vode. Rudača se pribavljala isključivo iz Kreševa. Hrmza se upotrebljavala za odstranjivanje dlaka sa skrivenih dijelova tijela (nikada za dlake sa lica). Sve to kao i predanje o nastanku imena sela ukazuje na moju tvrdnju o prvobitnom stanovništvu. Vjerovatno su stanovali nešto više iznad sela, gdje i danas ima lokalitet Selište. Mislim da su davno napustili selo, jer sam u katoličkom groblju vidio nekoliko starijih spomenika. To su niski nadgrobniči, poluokrugli, sa uklesanim križom u sredini. Po popisu iz 1878. god. Hadžići su imali svega 6 kuća u kojima je živjelo 40 stanovnika i to 35 katolika i 5 pravoslavnih, da bi 1910. god. bilo 7 kuća sa 48 stanovnika, svi katoličke vjere. Po popisu iz 1948. god. u 12 kuća živjelo je 68 stanovnika, da bi 1971. god. u 24 kuće stanovalo 162 stanovnika, pa se po broju kuća i stanovnika Hadžići nalaze na 46. mjestu od 49 koliko ih komuna ima ukupno.

VEJZOVIĆI

Selo je 4,5 km. jugozapadno udaljeno od centra komune. Vejzovići graniče sa Hadžićima i Krnjića potokom. Selo se nalazi na širokom platou i nema zaselaka. Ne zna se kako je dobilo ime, a nisam ga našao ni u istorijskim izvorima.

Selo je siromašno izvorskom vodom. Nalazi se ispod Mravinjca na platou sa kojeg se počinju uzdizati manja brda. Prvobitna lokacija sela je bila na padinama brda, dok se danas nalazi na ravnom dijelu. Jedna parcela na prvobitnoj lokaciji danas se zove

Selište. Nedaleko Selišta pruža se lokalitet Smrike na kojem se nekad kopala željezna ruda. Lokalitet se nalazi u pravcu zenepićke gradine i nije suviše udaljen od nje.

U selu je, na parceli Košća, Zaim Berberović, kopajući, našao zemljani ćup, visok oko 30 cm, sa dvije ručke. Misleći da se u njemu nalazi novac, razbio ga je, ali nije našao ništa.

Pored zemljoradnje i stočarstva, pojedine porodice u Vejzovićima bave se pravljenjem sepetarstvom su se bavile, a i danas se bave, porodice Berberovića, Aščića, Bilića, Mlivića, Šijića i Musića. Sepeti su se pravili od lijeskova drveta. Jedini alat koji se koristio bio je nož. Sepeti su se isključivo nosili, a i danas nose, samo na travničku pijacu.

Selo je zbijenog tipa i po popisu iz 1878. god. nalazilo se u općini Grabova i imalo je 11 kuća u kojima je živjelo 94 stanovnika. Iako se broj kuća 1910. povećao na 18, broj stanovnika se neznatno smanjio – bilo ih je 91. Prvi popis poslije oslobođenja, 1948. godine, Vejzovići su dočekali sa 24 kuće i 107 stanovnika. Po popisu iz 1971. godine, selo je među rijetkima na ovoj komuni čiji broj kuća i stanovnika opada, doduše minimalno, jer broj stanovnika je 194 a broj kuća je 20. Selo se inače po broju stanovnika i kuća nalazi pri dnu, na 42-gom mjestu (od 49).

KRNJIĆA POTOK

Na jugozapadnu stranu od centra komune, udaljen pet kilometara, nalazi se Krnjića potok. Smješten na dvije kose, koje dijeli potok, graniči sa Vejzovićima, Bukvićima i na jugu sa rječicom Jaglinicom, iza koje se nalaze njive s. Sjenokosa.

Selo je dobilo ime po nekom Krnjiću koji dobi taj nadimak po tome što je imao samo pola brka pa je bio »krnjav«. On je bio prvi doseljenik pa se ovo selo prozva »Krnjića potok« (jer mu kuća bi uz pomenuti potok).

Selo spada među manja, zbijeno je, nema zaselaka i pruža se podužno. Bogato je izvorskom vodom, a od većih izvora se spominje: Vrilo (dobra i zdrava voda, ljeti jako hladna, a zimi mlaka), Badanj, koji dobi ime po hrastovu badnju, inače izuzetno pitka voda, te vrelo u Baščetini. Kroz selo protiče Krnjića potok koji izvire ispod sela Ruda, a izvor mu se zove Mušincac. Selo se nalazi između dva brda koja ga pri vrhu zatvaraju. To su desne strane Brize, a sa lijeve Brizik.

Od narodnih vjerovanja pričali su mi da se iznad Vrila nalazila šikara iz koje su ljeti često bacani kamenčići iza jacije (posljednja molitva u toku dana kod muslimana), a na samom Vrilu, gdje je do 1948. g. bila kamena ploča, vidala se žara (vatra). Obe ove pojave vezale su se za vile, ali ih u selu niko nikad nije vidio.

Selo je ranije, do izgradnje sadašnjih saobraćajnica, bilo povezano putem preko Sjenokosa sa glavnim putem Ilidža (kod Bugojna), – Travnik. Mjesto gdje se ulivao ovaj put u glavni zove se Potkralje, nedaleko veće raskrsnice zvane Pandurica,

Nema nikakvih spomenika koji bi mogli pouzdanije ukazati kad je počeo razvoj ovog sela, ali prva kuća je naseljena vjerovatno negdje pred okupaciju 1878. godine.

Po popisu iz 1878. god. selo se nalazi pod imenom Potok i ima samo jednu kuću u kojoj živi 9 ljudi (šest muških, troje ženskih – svi muslimani), da bi već 1910. god. to bilo selo sa 11 kuća i 74 stanovnika. Po prvom poslijeratnom popisu, u 16 kuća živjela su 92 stanovnika, da bi po popisu iz 1971. selo imalo 30 kuća u kojima živi 197 stanovnika.

BUKVIĆI

Jugozapadno od centra komune, na udaljenosti od 5 km, nalazi se selo Bukvići. Selo graniči sa Krnjića Potokom i preko rječice Jaglinice sa selom Sinokosom, dok se iznad sela nalazi brdo Kosa. Selo ima i jedan zaselak – Muholjiće koji je prilično odmaknut od sela. Ne zna se kako je selo dobilo ime ali ostaju dvije mogućnosti: ili je rodovskog porijekla ili je nastalo od »bukva« (slična imena: Bukovik SO Breza) Bukovlje (SO Kakanj), Bukva (SO Kreševo), Bukvica (SO Kalinovik), Bukvik (SO Bos. Gradiška) itd.

Selo se, inače, ne spominje u istorijskim izvorima.

Bukvići su siromašni vodom i u samom selu nema izvora, dok ispod sela protiče Jaglinica koja je, kako spomenusmo, i granica sa Sjenokosom. Postoji priča da su se ranije na Jaglinici, kod nekadašnjih mlina u Muholjićima, skupljale vile, pjevale i igrale kolo. Po priči, imale su veoma duge kose koje su bile crvene kao krv.

Međutim, područje ovog sela bilo je naseljeno poprilično rano, pretpostavljam još u srednjem vijeku. Na to ukazuje nekoliko činjenica. Ranije je u

selu bilo »kaursko groblje«, a nalazilo se uz današnji put u neposrednoj blizini sadašnje šumarske kuće. Prilikom njene izgradnje, nađeno je dosta ostataka ljudskih kostiju, a bilo je i nešto nadgrobnih spomenika koji su upotrebljeni kao građevinski materijal. Forme spomenika su mi neponzate, ali po pričanju najvjerovatnije bi to mogla biti srednjovjekovna nekropola. Na lok. Žumine nalaženi su ostaci konjskih ploča, a i zlato. Doduše A. Hoffer u članku Zlato i druge rude u travničkom kraju¹⁾ ne pominje ovaj podatak, ali to u ovom slučaju ne znači ništa. I konačno, u muslimanskom groblju u kojem se kopaju, pored stanovnika iz Bukvića, i seljani iz Krnjića Potoka i jednog dijela Vejzovića, bilo je nekoliko izuzetno starih nišana. Ovo groblje je i danas aktivno, ali je stari dio nekropole zapušten i uništen. U njegovom sklopu nalazi se i šehitsko groblje (pokopani su pali vojnici u borbama za Kaštel) kao i svatovsko groblje u kojem su pokopani izginuli svatovi.

Između Bukvića i Muholjića nalazi se lok. Selište. Danas su to oranice i to je ta prostrana praznina između Bukvića i Muholjića. I dok su se Bukvići spustili od Selišta niže, dotle su se Muholjići podvukli pod samu Kosu. Ovo se desilo za vrijeme turske vladavine ovim krajevima, jer su Bukvići bili uz put i naseljeni muslimanskim življem, dok su Muholjići naseljeni katoličkim življem, pa im je odgovaralo da budu udaljeni od puta. U selu ima i lok. Kula iznad Muholjića. Danas je to njiva i niko se ne sjeća da je ikada tu bila ikakva zgrada. Vjerovatno je to bilo mjesto gdje je živio vlasnik muholjičkih kmetova.

Po popisu iz 1878. Bukvići su pripadali općini Grabova i u 10 kuća živjelo je 59 stanovnika, od čega su 36 bili muslimani, a 23 katolici. Godine 1910. u Bukvićima je bilo 12 kuća, ali nešto manje stanovnika – 50, od čega su 28 bili katolici i 22 muslimani. Odmah iza oslobođenja, po prvom popisu iz 1948. god. Bukvići su imali 93 stanovnika u 18 kuća, da bi po popisu iz 1971. u 48 kuća živjelo 253 stanovnika, što pokazuje da je i danas to manje selo na komuni Pucarevo.

1) Vidi GZM IX/1897 str. 411-423.

SUMMARY

Muhamed Kreševljaković

CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF VILLAGES AND CULTURE MONUMENTS WITH IN PUCAREVO COMMUNE

The paper is the result of the many year long inquiry in all the village regions of Pucarevo commune. I attempted to find historical evidence about the region and all the literature describing this part of Bosnia and Herzegovina. The present science considered this region poor with material culture — this study denies it.

Eleven villages have been described in the same manner. Each time I tried to trace the name of the village (historically or through legends), to determine its borders, age and to give data about the population, according to 1878, 1910 and 1971 census. On

the basis of data learned from the evidence, literature, information gathered in the field, I constructed the picture of village development, since its beginnings to the present day.

In the end of each study on a separate village I gave the description and valorisation of certain culture monuments, if there is any, in the region of the respective village.

The coming issues of the annual will publish reviews of the other 37 village and in this way we will complete the description of Pucarevo commune.

KOLEKCIJA STARIJIH SLIKA U FRANJEVAČKOM SAMOSTANU U TOLISI¹⁾

Kataloški pregled

Sl. 1 Franjevački samostan i crkva u Tolisi

Franjevački samostan u selu Tolisi kod Orašja na Savi sagrađen je 1872–1874. godine (sl. 1). Najprije je podignut župski stan (1855), a zatim je, na osnovu carskog fermama koji je 1863. izdao sultan Abdul-Aziz, izgrađena (1864–1871) crkva posvećena Uznesenju Blažene Djevice Marije.²⁾ Postupno se ovdje, i to prvenstveno zahvaljujući nastojanju fra Martina Nedića, Tolišanina (1810–1895), Ex provinciala i župnika u Tolisi, i fra Ilije Starčevića (1794–1845), koji je u tri maha bio župnik u ovom mjestu, stekao veoma obiman i raznovrstan kulturno-umjetnički inventar. Zapažen doprinos takvom njegovom bogaćenju dao je đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer.³⁾ Zanimljiv je također i podatak da je 1872.

1. LITERATURA: O. fra Bono Nedić: Kratka povjest župe, crkve i samostana toliškog, Pečuh 1888; Dar crkvi u Bosni, Strossmayer poklanja stare đakovačke oltare crkvi u Tolisi, *Obzor-Pozor*, Zagreb, br. 19, 7. X 1881, str. 3; Samostan i crkva franjevačka u Tolisi u Bosni, *Dom i svijet*, Zagreb 1891, br. 2, str. 28; Dr fra Julijan Jelenić: Kultura i bosanski franjevci, II, Sarajevo 1915, str. 597, 600, 602; Požar crkve u Tolisi, *Narodne novine*, LXXXIII, Zagreb, 27. VIII 1917, br. 195, str. 4, i *Obzor*, LVII, 1917, br. 234, str. 3; Prof. fra Kruno Misilo: Historijski predmeti i spomenici kulturne kod franjevaca u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1961, str. 51–52.

2) Crkvu je sagradio Đuro Eichorn iz Osijeka po uzoru na raniju jezuitsku crkvu u najvećem gradu Slavonije. Glavni i jedan pobočni oltar, kor, portal, prozori i propovjedonica djelo su Ivana Tordinca, stolarskog obrtnika iz Đakova. Napravljeni su 1875. g. Crkva je sagrađena u romantičkom graditeljskom slogu. Ima tri lade razdjeljene s deset ogromnih stubova međusobno povezanih lukovima. Središnja je presvođena sa četiri polukružna svoda. U centru je kupola, na pročelju dva visoka tornja (sl. 7).

Crkva u Tolisi spada među najveće objekte ove vrste u Bosni i Hercegovini (duga je s prezbitერიem 58, široka 20 m). Obnovljena je 1911–1912. g. i tada je njene unutrašnje zidove slikarski dekorisao Antun Huber iz Tirola. Obnovio ih je 1930. g. Josip Pellarini. U požaru 1917. g. crkva je bila oštećena a njen oltar potpuno izgorio.

3) U arhivskoj građi samostana, među dokumentima koje mi je stavio na raspolaganje bibliotekar fra Kruno Pejčić, nalazi se i bilježnica koja ima naziv: *Trošak milostinje oltarske*. U njoj se, pored ostalog, navodi da je 10. rujna 1882. fra Bono Nedić, gvardijan toliškog samostana, isplatio fra Martinu Dediću 63 forinte »za privoz iz Đakova u Tolisu kipova svetih, velikog propetja, pripovidaonice, i ostalih stvari Priuzvišenog biskupa Bosansko-Đakovačkog poklonjenici«.

U istoj svesci nalazi se tekst napisan krajem prosinca 1874. godine koji glasi: Priuzv. G. Biskup Đakovački J. J. Strossmayer poklonio je pet velikih liepih slika meni fr. Martinu Nediću na raspoloženje. Jedna slika *Krunjenje Gospino*, a druga s. *Kata*, Treća s. *Jerko* a dvi su *biskupi bosanski*. Ja sam ji darovao ovoj Toliškoj Crkvi, i to samostanu dvi, a crkvi dvi, tj. s. *Katu* i s. *Jerka*.

P. S. Treba ovdje dodati i to da je Strossmayer, pored starih đakovačkih oltara, toliškoj crkvi darivao orgulje.

g. tolišku crkvu darivao trapist Franjo Pfanner, osnivač trapističkog samostana u Delibašinom Selu kod Banjaluke.⁴⁾

Samostan u Tolisi posjeduje bogat knjiški i arhivski materijal (naročito su značajne samostanske hronike i ostavštine franjevac). Pored tog ima prirodopisnu zbirku i zbirke arheoloških, etnografskih i numizmatičkih predmeta, starijih slika i fotografija. Ta, bez sumnje, vrlo velika građa prikupljena je na razne načine — kupovinom, poklonima, prošnjom i slično.⁵⁾

Pisac ovog članka je u okviru svoje redovne djelatnosti izvršio u vremenu od 20. do 23. novembra

1980. g. evidenciju predmeta likovnih i primijenjenih umjetnosti samostana. Kako se u konkretnom slučaju radi o dosta vrijednom i zanimljivom spomeničkom fondu, smatrali smo korisnim da na stranicama ovog godišnjaka predočimo javnosti dio tog blaga, tim prije što o njemu do sada nije objavljena bar osnovna, makar i posve sumarna informacija. Uslijed ograničenosti prostora, smatrali smo da će biti najbolje ako bi u ovoj prilici u obliku sažetijeg kataloškog pregleda interpretirali kolekciju starijih slika, s tim što ćemo na kraju, zbog njegove brojnosti i zanimljivosti, dati i kraću informaciju o crkvenom ruhu, gdje najistaknutije mjesto zauzimaju paramente.⁶⁾

4) »Radi vredne uspomene, i liepi zahvalnosti, koju ima činit i kasno potomstvo celoga okružja toliškog, ovdje se bilježi kako je otac č. Frano od Maria Zvezde Misnik Reda Trapista, koi stanuju u Samostanu kraj Vrhbasa niže Banjaluke, kako je vsko poslao Ruha Crkvenskog na dar ovoj Rezidenciji, i celom Okružju toliškom. Od istog Ruha prilježe ovoj Crkvi Paramentih bielih tri, Crvene dvi, zelene dvi, Plave dvi, Crna jedna — Pluvial crveni jedan.

Zupama ovog kraja podijeljeno je još 20 paramenti — što je sve bio dar«.
(Podaci iz bilježnice »Trošak milostinje oltarske«)

5) — U godini 1842 — među troškovima spominje se i trošak za oltar sv. Križa i oltar sv. Ilije

— VII 1862. »dobavi jednu Veliku plemenitu Lampadu od Kineskog srebra salivenu koje cina bih gr. 600
(fra Martin pisao i nabavio)

— IX 1863 »Dobavi ...

Jedno liepo propetje ciena duk. 3 = gr. 162 Kadionjak i tamjanicu sa žličicom (ovi su komadi od srebra Kineskog: (ciena duk. 3 = gr. 162)

(fra Martin)

— U m. svibnju 1869. Nabavi liepu Manstranciu, koje je ciena duk. 6 šest = gr. 360

— Mesece Veljače 1870 Dado za jedno lijepo drveno Propetje ... 103 gr.

— U Prosincu 1876. dado za krstionicu sa transportom gr. 400

— 20. IV 1877. fra Jozo Batka, brat laik rodom Čeh »ode« u Česku u Zlatni Prag u misto svoje rodeno, za pohoditi svoje rodbinu«. Usput je propitivao »nebili mogao dobiti za ove crkve dosta sjeromašne stogod ruha«. Rečeno mu je da treba imati »svidočanstvo molbeno od dotičnog starišine« i dobit će željeno. I »fra Jozo Batka obratiše na mene (fra Mato Oršolić) pismeno, ja jedva dočekam da ovoj crkvi pomognem, brzo napravim dvi molbenice u kojima spomenem stvarih potrebite osobito ovog novog samostana Crkvi i Bog dobri blagoslovi njegov trud koji hodeći po Beču, Zlatnom Pragu, Gradu, Ljubljani, i po drugim mistima, prikizavajući se Biskupim, Arcibiskupim, velečastnim, župnicima, Poglavarima Redovničkim, Dobrotvornim Društvima liepi stvarčica je sabro i naprosio nešto vetto (staro — op. S. T.), nešto novo sasvim a nešto je i platilo kupio za gotove novce. Stvari jesu kako slide ovdje zabilježene:

24 misala velika —, 22 Misala mrtvačkih —, 3 komada kaleža sasma novi —, 2. oltarska nova kamena sa reliquijama, 4 barjaka sa slikama, za processia —, 15 Alba —, 10 Roketah —, 30 corporala, 50 Purifikatura novi, 6 cingulara —, 10 Antipendia sa rirokimi širiti —, 3 velika pliviala tj. 2 biela i jedan crni, 3 komada Veluma bieli za blagoslovu, 18 Paramenata vetti bieli, 6 komadi Paramenata crni dosta vetti ili starih. 3 komadi paramenata Violetei koloris, 3 komada zelenkasti —,

Starih slika sa hramima ima 6 Komadi — Bez okvira oko 10 komadi. Osobito jednu sliku sa velikog Oltara:

Assumptae, koja se ima staviti u okvir. Dvi fine nove paramente od kadife iz Beča od Neoskvernega Začetja B. D. Marie društva poslate na moju molbu učinitu«.

Za transport-prevoz stvari nabrojanih plaćeno je 1884 gr i 88 fl.

— 1878 Dadoh za 2 Angelah statute za oltar 60 gr.

Dado za Gospinu statu u za procesije 216 gr.

Dado za okvir svetog Josipa načiniti 80 gr.

(Podaci su preuzeti iz bilježnice »Trošak milostinje oltarske«)

— 1827 nabavio o. fra. Ilija Starčević Kip Bl. Dj. M. — na velikom oltaru bio i narod ga štovao

Iste god. (1827) nabavio i lampadu »kandilo« pred Svetohranište.

2 kaleža, 2 pikside, 3 vascula

2 svijećnjaka od mjedi — iz Beča

1 turibulum inargentatum, 2 Turibula stara,

1 plašt svileni, kazule razne boje 7,
Put Križa

— Stvari davno nabavljene

...

1 piksada, 2 vascula, 3 stara kaleža,

3 pikside za nošenje hostijā,

Fra Ilija Starčević nabavio 1 aparat crvene boje

1835 povratio se Starčević u Tolisu i nabavio 1835 ciborij veliki, veliko propetje za veliki oltar,

...

1837 spominju se 2 oltara sv. Ilije i sv. Križa

»Dobavi 3 Shtatue tj. S. Frane, S. Ante i Statuu prikazujućiu umerloga Isusa« — iz Pečuha

Sve tri s prevozom koštale su 1050 groša sella Kostreča koga ove godine 1839 na vik sebi za Patrona

1839 iza 16. VI. »Dogie za Shtatuu S. Antuna od svega obrashe — gr. 300

»Dogie od sela Maticha za shtatuu s. Frane koga onni sebi za Patrona obrashe gr. 160

1841 nabavljen iz Docza jedan vaskus

Oltar sv. Ilije s grobom Isusov. koštao 2702 forinta
Oltar i slika sv. Franje 210 for. Nabavio fra Ilija Oršolić

SLIKARSTVO

PORTRET FRA AUGUSTINA MILETIĆA, ulje
na platnu, visina 69,5, dužina 54,5 cm (sl. 2)

Na mrkosivoj, neutralnoj pozadini prikazano je poprsje sredovječnog muškarca obučenog u tamno-smeđi franjevački habit. Na glavi mu je infula sa dva vrha, na ruci prsten, na prsima križ – znakovi biskupske vlasti. Portretisani je šaku lijeve ruke položio preko zatvorene knjige na stolu. Pri dnu platna, skroz po dužini proteže se bijelo polje, na kome je u tri paralelna reda izveden, sada već znatno oštećen natpis.⁷⁾

Slika je nastala 1803. g. i predstavlja kvalitetnu umjetničku kreaciju za sada još nepoznatog autora (signature nema). Rađena je zanatski solidno, korektno u pogledu na kompoziciju i anatomiju oblika. Izraz portretisanog je smiren i produhovljen, pokreti stišani. Težište je na traženju i isticanju unutarnjeg života portretisane ličnosti, a tu su i neki tehnički efekti (odsaj zлата na ivicama i vršcima križa, snažno izražena materijalnost korica knjige).

Iz raspoloživih arhivskih podataka (vidi: Bilješke 3) može se razaznati da se među pet slika koje je prosinca 1874. g. Štrosmajer stavio na raspolaganje fra Martinu Nediću nalaze i dva portreta bosanskih biskupa. Izvjesno je da je jedan od njih i ovaj portret biskupa Miletića.

Portret je u znatnoj mjeri oštećen. Na više mjesta pigment je ispucalo, a na nekim površinama ga uopšte nema. Na jednom dijelu natpisa platno je nestalo. Neophodan je temeljan konzervatorsko-restauratorski zahvat.

Sl. 2 Portret fra Augustina Miletića

SV. JERONIM, ulje na platnu, v. 69, d. 54,5 cm.

Na smeđezelenkastoj pozadini prikazan je nagi starac (2/3 figure) koji sjedi i ispred sebe u šakama obje ruke drži ljudsku lobanju. Karakteristika ovdje primijenjenog slikarskog postupka su pojedine jako svjetlom naglašene partije tijela (rame, čelo, dio bra-

Za sliku bl. Šimuna (koja je u libariji) pl. 19 for. fra Ilija Oršolić nabavio za vrijeme svoje administracije

(Podaci su preuzeti iz bilježića milostinje oltarske – dohodak)
6)

9. II 1855 nabavljen »fini velum bijeli«

u X 1852 fra Stjepan Mikić bio u Pešti i platio za 4 paramente – 360 groša

IX 1863 »Dobavi jednu Srebreno = bijelu Paramentu cena joj gr 324 (duk. 6)

(fra Martin)

– X 1863 Kupi jednu crnu paramentu, koja je kroz sridu srebreno = bielilom vezana, gdi je vidit sliku smrti kosecize. ista Paramenta zasiće dukat 6 = gr. 324 (groša), kupi plemeniti pluvial kog je cena dukat šesnaest (po gr. 54) čini gr. 864

– u misecu travnju 1869.

Za crni pluvial od kadife dado 290 gr.

Za crne od kadife Dalmatike dado 290 gr.

(podaci preuzeti iz bilježnice »Trošak milostinje oltarske«)

Stvari davno nabavljene

jedna dosta stara kazula prekrasna (casula pretiosa)

– 1835 povratio se Starčević u Tolisu i nabavio 1835

paramentu crnu svilenu

– u srpnju nabavio kazulu crvenu svilenu, »casula pretiosa« – velika

1836 na čast Majke posrednice milosti
ukrašena kamenčićima u srnu okovanim

– utrošeno zlata 170 drama. Koštala 1306 groša (preko 38 dukata ondašnjih). Platiše dobročinitelji.

U popisu crkvenih stvari 1833. ima:

Paramente velike zlatne od velike ciene

– u listopadu 1852. fra Stjepan Mikić, župnik Toliški kupio u Pešti:

1) Paramentu bijelu s arčom zlatnim (platio ju Ivica Benković Mijin iz Ugljare – 19 dukata)

2) Paramentu bijelu s arčom jالياnima svagdanju – 90 cvan-cika
(podaci su preuzeti iz »Bilježića milostinje oltarske – dohodak«)

7) Samostan u Fojnici posjeduje izvanredno uspjetu kopiju toliškog portreta fra Augustina Miletića (1763-1831) koju je izradio njemački slikar Alexander Maximilian Seitz (1811-1888). Fojnička kopija je odlično sačuvana, a tako i natpis na njoj koji je prepisan u autentičnom stanju.

de), dok neke druge površine (šaka, dio prsa, i sl.) imaju naglašeno topao inkarnat s dosta crvenila i tople smeđe. Slika je izvedena na čvrstom platnu predenom gips-kreda grundom preko kojega su nanijeti gusti slojevi paste. Kompozicija dijagonalna.

Okolnost da su dimenzije ove slike identične sa prethodno opisanim portretom biskupa Miletića navodi na pretpostavku da su obje nastale za istog naručioca, u istoj radionici i u isto vrijeme, tj. početkom XIX st. Ova pretpostavka ima tim više opravdanja što su oba platna u tolišku crkvu došla istovremeno i sa istog mjesta, to jest prosinca 1874. godine iz Đakova, kao dar Josipa Jurja Štrosmajera.

Slika je dobro sačuvana, s tek manjim oštećenjem pigmenta. Uokvirena je u masivan i širok pozlaćeni okvir.

Potrebni su čišćenje i preventivna konzervacija.

STIGMATIZACIJA SV. FRANJE, ulje na platnu, v. 68,5, d. 55,5 cm.

Na tamnoj pozadini, do ispod pasa prikazan je sredovječan čovjek u franjevačkom habitu, s tonzutom na tjemenju glave. Ispred mrkog masivnog stuba, koji zatvara krajnji dio slike desno po visini, na svijetlom, žuto obajsanom djeliću neba, koje ujedno čini i pozade svečeve glave, pojavljuje se u minijaturnom obliku raspeti Krist prema kome je svetac upravo pogled i pokazuje rane na rukama. Svetac je realna ljudska pojava, običan čovjek čiji se lik da prepoznati.

Slikarski postupak na ovom platnu ima dosta sličnosti sa onim koji je primijenjen na slici sv. Jeronima. Pored tog, gotovo identične njegove dimenzije sa dva prethodno opisana platna upućuju na mogućnost njihova istovremenog nastanka i na istom mjestu, s tim što stigmatizacija djeluje svježije i kao nova. Treba, međutim, istaći da se ona ne nalazi među slikama koje je Štrosmajer poklonio fra Martinu Nediću prosinca 1874. g., ali se, s druge strane, u »Bilježistu Milostinje oltarske – dohodak« navodi da je fra Ilija Oršolić u mjesecu listopadu 1852. g. nabavio oltar i sliku sv. Franje za 210 forinti. Za sada nije moguće ustanoviti da li se taj podatak odnosi na sliku koju opisujemo i gdje su i od koga nabavljeni oltar i slika sv. Franje.

Platno je, inače, dobro sačuvano i uokvireno je u pozlaćen, duboko profiliran i bogatije dekorisan ram. Neophodni su čišćenje slike i njena djelomična konzervacija.

MADONA S KRISTOM I, ulje na platnu, v. 106, d. 79,5 cm.

U enterijeru, ispred tamne zavjese sjedi mlada Bogorodica odjevena u blijedocrvenu haljinu dugih rukava i plavičastosivi ogrtač, i u naručju desne ruke, u krilu drži golog dječaka – Krista preko čijih je bedara prebačena sivoplavičasta tkanina. Bogorodica je tip žene aristokratskog porijekla s dosta blje-

dila u licu i tek nježno nabačenim rumenilom obraza i očnih kapaka. Izdužen nos pravilnog oblika s ovlaš naznačenim obrvama, napola podignutim kapcima i pogledom usmjerenim ka zemlji, lijepo odnjegovan vrat i otvoren gornji dio prsa, s ukosnicama na glavi, blizu su idealnog kanona ženske ljepote. Oko glava su im aureoli-kružnice.

Slika predstavlja kvalitetan rad nepoznatog stvaraoca u posjedu znatnog stupnja slikarske kulture i sa ispoljenim smislom za suptilnu modelaciju ljudskog tijela, fine anatomske odnose i skladan kolorit. Najvjerovatnije je mogla nastati u Italiji (Venecija) u drugoj polovini XVIII st.

Relativno je dobro sačuvana, s tim što je pigment u manjim površinama spao na više mjesta. Na jednom mjestu platno je probijeno. Uramljena je u dvostruk i širok, bogato profiliran drveni okvir.

MADONA S KRISTOM II, ulje na platnu, v. 66, d. 53 cm.

Na ljubičastosivoj pozadini do pojasa je prikazana Bogorodica s golim Kristom u naručju. Odjevena je u crvenu, znatno izbljedjelu haljinu dugih rukava i plavi, široko razvučen ogrtač.

Slika se nalazi u izuzetno teškoj tehničkoj stanju. Godinama korištena u procesijama, ona je toliko izbljedjela a platno istančalo da je danas teško dati njen pouzdan opis. Ali način kako je modelovano Kristovo tijelo i studij njegova pokreta upućuju na nedvojben zaključak da se radi o djelu talentovanog stvaraoca koji je dobro ovladao slikarskim umijećem i koji je slikao s velikom sigurnošću. Međutim, vrijednost takvog njegovog rada i znanja umanjena je kasnijom intervencijom drugog slikara koji je indigoplavom bojom obnovio i proširio ogrtač i time čitavu kompoziciju učinio otežalom (sl. 3).

Neophodan je temeljan konzervatorsko-restauratorski zahvat na ovom, bez sumnje, kvalitetnom umjetničkom djelu, nastalom vjerovatno u Italiji u periodu od XVII do XVIII st.

MADONA S KRISTOM III, ulje na platnu, v. cca 50, d. cca 40 cm.

Na sivomodroj pozadini dato je poprsje mlade Bogorodice koja u naručju lijeve ruke drži dijete Krista. Odjevena je u grimiznocrvenu haljinu s polukružnim dekolteom na prsima obrubljenim nježno vezenom bijelom čipkom. Preko glave i niz ramena nosi tamnoplavi ogrtač, uz ivice opšiven žutim širitom. Isus ima crvenu, ali znatno bljeđu odjeću dugih rukava, također ukrašenu bijelom čipkom na prsnom izrezu. Jedna uz drugu priljubljene, njihove glave povezuju blijedožuti, neprekinutom linijom u jednu cjelinu spojeni polukružni aureoli. Za razliku od njegove majke, koja ima crnu, glavu dječaka pokriva kovrdžava smeđa kosa. Zajedničke su im osobine mramornobijeli inkarnat lica i vrata, i blago rumenilo obraza. Izraz portretisanih je smiren, pogled jasan i vrlo određen (sl. 4).

Sl. 3 Madona s Kristom

I pored činjenice da je pigment na više mjesta popustio, sve osnovne vrijednosti na slici su relativno dobro sačuvane i »čitljive«. Radi se, u stvari, o kvalitetnijem umjetničkom djelu nepoznatog autora, nastalom vjerovatno u Italiji, u drugoj polovini XVIII st. ili nešto kasnije.

Platno je uramljeno u luksuzan, bogato dekorirani, ali dosta oštećen okvir. Pri dnu slike izveden je slijedeći natpis:

S. MARIA DEI BUON CONSIG. GENAZ.

Neophodan je temeljan konzervatorsko-restauratorski zahvat.

SV. BARBARA, ulje na platnu, v. 92,5, d. 72,5 cm.

Na zelenkastoj osnovi koja postupno na krajevima prelazi u svjetlosmeđu, naprijed u krupnom planu slikarski je interpretiran lik mlade žene koja sjedi, odnosno lebdi nad oblacima. Odjevena je u plavu haljinu s rukavima optočenim zlatnom nit, a na dijelu prsa obrubljenu bijelom čipkom. Na središnjem donjem dijelu haljine, ispod čipke je bogat zlatni nakit s rubinima i drugim ukrasnim kamenjem. Na podlaktici desne ruke narukvica sa tri niza bisera. Zlatni ukras s dragim kamenjem i biser ukrašavaju i njenu smeđu kosu koja se u dva tanka pramena spušta na oba ramena. Na koljenu lijeve noge sve-

Sl. 4 Madona s Kristom III

tica pridržava pozlaćeni kalež na vrhu kojega je bijela kugla s iscrtanim simbolima Kristove muke, dršku mača i palmovu grančicu. Pozadi svete je smeđe obojena kula kružne osnove pokrivena niskom kupolom.

Sv. Barbara je prikazana u dijagonalnom položaju, a njena glava okrenuta gledaocu. Karakteristični za nju su svjetloplave oči, ozbiljan stav i naglašeno svjetao inkarnat vrata, lica, ruku i prsa, uz jedva primjetno rumenilo čela, obraza i ruku.

Slika djeluje svježije i kao nova, mada njen ukupan izgled i svi pojedinačni elementi upućuju na vrijeme nastanka u XVIII st., najvjerovatnije u Veneciji. Nije poznato kada je i kojim putem došla u ovu sredinu.

Platno je relativno dobro sačuvano. Potrebni su čišćenje i preventivna konzervacija.

SV. MARIJA, IVAN I ELIZABETA, ulje na platnu, v. cca 130, d. 84 cm.

U šumskom krajoliku, ispred stabla sa velikom zelenom krošnjom, u središnjem dijelu slike sjedi sredovječna žena odjevena u sivoplavičastu bluzu dugih rukava i terakot donju haljinu. Na glavi, preko ramena i na obje strane prsa je ljubičastosiva tkanina. Nasuprot njoj, u živom pokretu i nešto spuštenom položaju, prikazana je mlađa žena u ciglastocrvenoj haljini. Na leđa joj, s tjemena glave pada

smedežučkasti šal. Između njih, na plavkastosivoj peleni leži golo dijete – sv. Ivan Krstitelj. Poviše glava svetica su žuti aureoli – kružnice. Pri dnu slike, dolje u prvom planu je uzak zelenkastosmeđi pojas tla, u lijevom uglu listovi zelenila. Nebo, gore desno, sivosmeđe, prljavo.

Karakteristični za ovu sliku su pojedina svjetlom istaknuta mjesta i detalji, te uvećana upotreba crvenila na nekim dijelovima tijela sva tri lika, a osobito sv. Ivana. Lica svetica su gruba i neoduhovljena, dok sv. Ivan, čija glava stoji u nesrazmjeri s tijelom, djeluje dosta nespretno. Pejzaž sadrži formalna obilježja kasnog baroka.

Slika je nastala u vremenu od druge polovine XVIII do XIX st., vjerovatno u Italiji.

SV. JOSIP (?) S KRISTOM, ulje na platnu, v. 137, d. 79 cm.

U enterijeru sjedi sredovječan muškarac i u krilu drži malog Krista odjevenog u bjeličastu odjeću dugih rukava, s ljiljanovim cvijetom u rukama. Svetac nosi dugu plavu odjeću i smeđežučkast ogrtač. Uz tamnu zavjesu je anđeo-dječak s krunom u desnoj ruci, a na smeđesivom nebu, u lijevom gornjem uglu slike, dvije anđeoske glavice. Sv. Josip (?) je snažna realistična figura energična izraza, čije koštunjavo lice uokviruju mrka kosa i brada iz kojih prosijevaju sijede vlasi. Dijete-Krist je ljupka pojava punačnog lica i rumenih obraza. Prevladavajući je plavosivi tonalit.

Slika je služila kao pandan predhodno opisanom platnu. One su po dimenzijama približno jednake, uramljene su u identično oblikovane okvire, a i tehnika rada upućuje na njihovo blisko ili zajedničko porijeklo i vrijeme nastanka.

Blindram je crvotočan a pigment popustio na više mjesta.

KRŠTENJE KRISTOVO, ulje na platnu, v. 108, d. 68 cm.

U pejzažu s dosta zelenila i gustih krošnji drveća prikazan je jedan od najčešćih ikonografskih motiva iz života Kristova u likovnim umjetnostima: Krštenje Kristovo. Poviš klečećeg golog Isusa, preko čijih je bedara prebačena siva tkanina, stoji sv. Ivan Krstitelj, robusna polugola muška figura i vodom, koju iz zdjele sipa anđeo poluspuštenih krila odjeven u tamnocrvenu dugu odjeću, škropi Isusovu glavu. Inkarnat Kristova tijela je blijedosivkast, morbidan, a oči, s ponešto patetičnog u njima, uprte put neba. Na nebu je golub (sv. Duh) raširenih krila.

Tretman pejzaža na ovom platnu gotovo je identičan s onim na slici sv. Marija, Ivan i Elizabeta, a i likovi su dosta grubi i s tromim kretnjama. Sve to upućuje na pretpostavku da su obje slike nastale u istoj radionici, čak možda i u isto vrijeme, tj. od druge polovine XVIII do XIX st.

Potrebni su njeno čišćenje i djelomična konzervacija.

KRIŽNI PUT (ciklus od 14 slika), ulje na platnu, v. 48,5, d. 63,5 cm.

Svih 14 scena na temu muka i smrti Kristove, djelo za sada još nepoznatog autora, u cijelosti je sačuvano. Scene se nižu ustaljenim redoslijedom i interpretirane su na narativan način. Samo u prvoj slici likovi su nagomilani, da bi postupno kompozicija postajala preglednijom i sa manjim brojem likova koji su obrađeni pojedinačno, u specifičnom im položaju i kretanju. Modelacija tijela je prirodna, forme čvrste i gotovo skulptorski tretirane. Pokreti su smireni, bez suvišnih gesta i patetike na licu. Tlo je smeđežuto, nebo rumeno i indigoplavo. Odjeća cinobcrvena, smeđa, siva i indigoplava.

Za potrebe toliškog samostana, ovaj ciklus slika Križnog puta nabavio je fra Ilija Starčević 1827. godine. (vidi: Bilješke br. 5).

Sv. ANTO, ulje na platnu, v. 42, d. 34 cm.

Na neutralnoj pozadini slikarski je interpretirana polufigura sv. Antuna odjevenog u franjevački habit sa svijetlim pojasom oko struka i buketom ljiljanovih cvjetova u visini desnog ramena. Na tjemenu glave je tonzura. (sl. 5).

Slika je veoma oštećena jer je pigment ispucao u bezbroj krakelura i na više mjesta je toliko istrven da je teško raspoznati pojedine njene dijelove, a osobito svečevu fizionomiju i naslutiti njegov izraz. Inače, svi raspoznatljivi elementi na slici upu-

Sl. 5 Sv. Anto

čuju na ocjenu da se radi o kvalitetnoj umjetničkoj realizaciji zasad još nepoznatog autora.⁸⁾

Neophodan jehtan i temeljan konzervatorsko-restauratorski zahvat.

PORTRET SVECA I, ulje na platnu, v. 39, d. 32 cm.

U zatvorenom prostoru, na fotelji s visokim naslonjačem sjedi ozbiljniji muškarac ogrnut dugim si-vožuckastim plaštom sa smeđecrvenim resama, koji na dijelu oko vrata i sredini prednje strane ima širi pojas ukrašen sa četiri mrka istokraka križa. Pred njim je okrugao stočić s tintarnicom i zatvorenom knjigom, a pozadi stola, na uzdignutom stalku otvorena knjiga na kojoj je upisan tekst:

den 12 Feber. 1816.

U podignutoj desnoj ruci svetac (sv. Bonaventura?) drži ptičje pero, a lijevom na krilu debelu, otvorenu knjigu. Oveća knjiga leži i na podu sobe. Pozadina smeđezelena.

Svetac ima nisku bjeličastu kosu, sijedu bradu i brkove. Prikazan je u dijagonalnom položaju, licem okrenut put gornjeg lijevog ugla slike, u stavu razmišljanja i tihe kontemplacije. Opšti ugođaj je vrlo intiman, prožet finom ljudskom osjećajnošću i toplinom.

Na osnovu prethodno navedenog natpisa može se pretpostaviti da je slika nastala 1816. g. na njemačkom govornom području, odnosno daje djelo umjetnika njemačkog porijekla. Uramljena je u pozlaćen, ornamentalno ukrašen okvir, koji je potom ugrađen u znatno širi, mrko obojen i duboko profiliran ram.

Dobro je sačuvana, ali je potrebno provesti njeno čišćenje i osvježavanje.

PORTRET SVECA II, ulje na platnu, v. 39, d. 32 cm.

Portret predstavlja pandan prethodno opisanom platnu, s tom razlikom što je ovdje svetac prikazan u suprotnom položaju. Pogled mu je upravljen put sunčevih zraka pri vrhu slike gdje se vidi bijeli golub (sv. Duh) raširenih krila. Svetac (papa Grgur I. Veliki, VII st.) ima na sebi sivožuckastu dugu odjeću, zelenomodri ogrtač i šal. Na glavi mu je visoka smeđecrvena tijara s križem na vrhu, na krilu otvo-

rena knjiga s notalnim sistemom, a u podignutoj šaci pero. Lijevo je stol s tintarnicom i perom, na naslonjaču poviš stola dijagonalno položen masivan papinski križ sa tri horizontalna kraka nejednake dužine. Ispod križa je otvorena sveska s ucrtanim linijama na način nota. I na podu, u desnom uglu slike leže svici s bojenim znacima koji asociraju na note. Pozadina zelenosmeđa, topla.

Slika je vjerovatno nastala u istoj radionici i u isto vrijeme kad i prethodno opisano platno jer formalno-estetski veoma slične jedna na drugu. Relativno je dobro sačuvana.

PORTRET SVETICE, ulje na platnu, v. cca 47, d. cca 37 cm.

Na neutralnoj pozadini, širom tamnijom konturom »upisana« je velika terakot obojena ovalna površina na kojoj je slikarski interpretirano poprsje mlade svete izduženog mršavijeg lica s pogledom upravljenim put neba. Svetica ima na sebi tamnozelenu haljinu, zelenomodri ogrtač dugih rukava i sivi šal. U desnom donjem uglu platna upisana je signatura: Schedhauer N. (ili: Schadhawer N.). Slika je vjerovatno nastala u XIX st. Uramljena je u nov drveni, bogato ukrašen ram, ali nestručno pa je zato znatno zgružvana.

Potrebno je njeno čišćenje.

PORTRET FRA ILIJE STARČEVIĆA, ulje na platnu, v. 67, d. 46 cm (sl. 6).

Na plavkastosivoj pozadini prikazano je poprsje sredovječnog muškarca odjevenog u ljubičastu bluzu i mrki koporan u otvoru kojega se vidi širok crveni pojas. Na glavi mu je crvena kapica ispod koje na čelo padaju kratki pramenovi crne kose. Za fizionomiju portretisanog karakteristični su dugi prema dolje spušteni brkovi i širom otvorene bistre oči. Inkarnat lica rumen, topao, izraz realističan.

Portret predstavlja kvalitetnu likovnu realizaciju nepoznatog autora nastalu do 1830. godine.

Platno je dosta dotrajalo a pigment oljušten i otpao na mnogim mjestima, gdje i u većim površinama. Ipak, u bitnom, lik portretisanog je relativno dobro sačuvan.

Neophodan je hitan i cjelovitiji konzervatorsko-restauratorski zahvat.

SV. ILIJA, ulje na platnu, v. po sredini 169, d. 109 cm.

U pejzažu, naprijed u gro planu stoji krupna figura sveca odjevenog u zelenožuckasti ogrtač s blijedoljubičastom postavom. Široki nabori odjeće padaju na prirodan način. Sa šakom uzdignutom poviš tjemena i očima upravljenim put neba, suvonjav u licu, niska naboranog čela i jedva otvorenih usana, svetac izgovara riječi: CLAMATE VOCE MAIORI.

8) U bilježnici »Trošak milostinje oltarske« upisan je podatak da je »za sliku sv. Ante Padovanskog«, koja će se nositi »na dan S. Ante u Kostrču msto kipa dosada nošenog«, dato 12 groša u prosincu 1874. godine.

Kako samostan u Tolisi ne posjeduje neku drugu sliku s likom sv. Ante, najvjerovatnije je da se citirani podaci iz bilježnice odnose na platno koje smo opisali u ovom pregledu. Obzirom na okolnost da je ova slika, umjesto kipa, bila korištena i za nošenje na dan sv. Ante ona je objektivno bila i u situaciji da bude znatno oštećena. To, pak, što na njenom poledu piše da ju je ožujka 1978. toliškoj crkvi darivala Amalija Marković iz Brčkog moglo bi se eventualno objasniti pretpostavkom da je slika ranije u nekoj prilici došla u posjed porodice Marković u susjednom Brčkom i da je 1978. opet vraćena na mjesto gdje je i prije bila.

Sl. 6 Portret fra Ilije Starčevića

Inkarnat njegova lica je taman, topao, s dosta istaknutim crvenilom nosa i donjeg dijela obraza i usana. Na tlu, dolje u pejzažu, u prednjem planu slike zbivaju se scene vezane za život sveca (paljenje vatre, polijevanje vodom, i sl.) u kojima učestvuju veće i manje grupe ljudi i pojedinci prikazani u različitim položajima i kretnjama. Na brijegu, lijevo je masivan, skulptorski oblikovan postament na kome je figura đavola s rogovima na glavi i dugim trozubom u lijevoj ruci. U toj ljudskoj drami učestvuje i priroda – plamen brda i olujni oblaci, pokrenuto drveće. Likovi su odjeveni u različito krojenu i obojenu odjeću. Najčešće su crvena i plava. Poseban kvalitet slike čine ostvareni koloristički efekti osobito u intepretaciji oblaka i olujnog neba, te živost scena na zemlji i niz drugih zanimljivih detalja (prikaza pojedinih vrsta cvjetova i zelenila, i dr.)

Slika je djelo stranog, vjerovatno talijanskog umjetnika, a nastala je u XVIII st.

Neophodno je provesti njeno čišćenje, preventivnu konzervaciju i uramljivanje (sačuvan je samo gornji dio drvenog pozlaćenog okvira).

KRUNISANJE MARIJINO, ulje na drvu, v. 82, d. 122 cm.

Na pozadu azurnoplavog neba posutog rijetkim zlaćanim zvjezdicama, slikarski je sugerirana velika

sunčeva polulopta na kojoj je prikazana scena Krunisanja Marijina. U užem vanjskom polukrugu je devet andeoskih glavica s krilcima, a gore, pri vrhu golub (sv. Duh) raširenih krila. Ispod njeg dva sveca pridržavaju krunu s križem poviš glave mlade djevice. Bogorodica je prikazana u sjedećem položaju, s rukama u stavu molitve i s pogledom uprtim put krune. Odjevena je u rumenkastobjeličastu haljinu dugih rukava i plavi ogrtač. Na glavi joj je si-voljubičasti šal. Oko glave aureol – kružnica.

Scena se odvija na oblacima, na kojima sjede dva sredovječna sveca, ljudi primjerne ljepote i u posjedu pune lične ravnoteže. Onaj lijevo ima plavu haljinu i cinobercrveni plašt, onaj desno zelenoljubičastu donju odjeću i smeđi plašt.

Slika je tehnički dobro opremljena i djeluje kao nova. Poklonio ju je J. J. Štrosmajer, a nastala je u Rimu, vjerovatno u drugoj polovini XIX st. Djelo je zasad još neidentifikovanog autora potpisanog inicijalima: P. B. . . . Roma (u donjem desnom uglu). Na žalost, potpis je u najvećem dijelu izbrisan. Nije poznato tko je to, kada i zašto učinio.

SMRT SV. KATARINE, ulje na drvu, v. 85, d. 172 cm.

U lijevom gornjem uglu slike nazire se dio zgrade s jednostavnim ulazom i dijelom stubišta na čijem početku stoji masivan postament sa skulpturom. Kod vrata su tri žene u pokretu. Ispod dolje, u prvom planu slike je skupina muškaraca datih u krupnom formatu. Dvojica su u oklopima i odori rimske vojske. Ispred njih, desno na mermernom tronu sjedi rimski upravljač u crvenoj odjeći dugih rukava i modrozelenom ogrtaču s krunom na glavi. Poviš njegov je teška sivozeleni zavjesa. Usred scene stoji na točku svetica odjevena u dugu sivoplavu haljinu, s rukama sklopljenim na molitvu. U istom trenutku, u kovitlacu oblaka i na suncem obasjanoj nebeskoj površini pojavljuje se leteća figura čovjeka (Krist? ili andeo?). Rumenilo sunčeve svjetlosti obasjava i prostor uokolo svetica, dok se ispod i oko točka tumba grupa polugolih ljudi. U dijelu kompozicije desno, koji natkriva tamno plavosivo nebo, preplašena tim božanskim prizorom, leđima okrenuta njemu bježi masa ljudi naoružanih kopljima. Na začelju su dva rimska vojnika s oklopima i šljemovima s perjanicama. Jedan od njih nosi visoko zavijorenu blijedoružičastu zastavu.

U onom što se dešava na čitavoj sceni izazvano božanskom akcijom, zanimljivo je pratiti reakcije pojedinaca, njihov izraz lica i pokrete, škripu zgrade i rušenje postamenta, nebeski užas i pakao, scenu masovnog straha i bijega. Kompozicija je haotična i uzgibana. Fizionomije portretisanih individualizirane. Pojedini likovi su pravi psihološki portreti.

Slika je nastala na stranom tlu i ima sva obilježja klasicističkog načina izražavanja (arhitektura, kostimi – civilni i vojni). Darivao ju je J. J. Štrosmajer prosinca 1874. godine (vidi: Bilješke br. 3). Zasluguje društvenu pažnju i proučavanje.

S obzirom na činjenicu da je platno izloženo dužem djelovanju vlage, neophodno je na njemu provesti ozbiljan konzervatorsko-restauratorski zahvat.

KRIST PORED KRIŽA i sveci, ulje na platnu, v. cca 176, d. cca 122 cm.

Na otvorenom prostoru, u desnoj polovini slike čvrsto je u tle poboden ogroman, vrlo masivan i težak drveni križ pored kojeg stoji goli Krist, s tankom preko bedara prebačenom bjeličastom tkaninom. Lijevom rukom, s čijeg ramena pada dugi terakot ogrtač, Isus je obgrlio drveno raspelo. Desno ispred križa kleči mlada Magdalena, golih ruku, gornje polovine leđa i dijela prsa, te bogatom sivosrebrename donjom odjećom. Pozadi nje, uz desni rub slike promalja se poprsje snažnog mladića. Lijevo od Krista su dvije odrasle ljudske figure, jedna sageta (sv. Ivan?), druga stoji, ali je teško provesti njihovu identifikaciju s obzirom na dosta nepristupačan položaj platna i slabu rasvjetu u prostoru. U gornjem uglu slike, lijevo su dva anđelčića s lovorovim cvijećem. Preostale široke površine platna pokriva vedro plavo, mjestimično i oblačno nebo. Poviše Kristove glave i sjecišta križa je sunčevo rumenilo.

Slika je uokvirena u nov, luksuzno dekorisan i pozlaćen okvir. Dobro je sačuvana i predstavlja solidno likovno rješenje s anatomske pažljivo proučavanjem i fino modeliranim likovima. Sadrži dosta ugođaja i atmosfere. Najvjerovatnije je nastala u drugoj polovini XIX st. Autor nije poznat – signature nema.

U kulturno-istorijskom inventaru toliške crkve i samostana vrlo istaknuto mjesto zauzima crkveno ruho, među kojim posebnu pažnju zaslužuju paramente. Pojedine su tehnički vrijedne i likovno zanimljiva rješenja. S obzirom na naslov članka i ograničen prostor s kojim raspolazemo u ovoj prilici, mi ih nećemo sve nabrajati, ni detaljnije opisivati. Ograničimo se samo na to da, u svrhe ilustracije, spomenemo četiri koje smatramo najkarakterističnijim.

TRAVNIČKA PARAMENTA IZ 1820. GODINE

Na crvenom plišu, zlatnom višestruko uvrnutom tanjom i debljom niti izvezeni su, na obje strane paramente, različiti ornamentalni ukrasi (osmostrane rozete, volute, frizovi, vitica i dr.). Poseban njen kuriozitet predstavlja umetanje prozirne i neprozirne, bezbojne ili obojene staklaste mase u metalne okvire pričvršćene i operavene zlatnom žicom. Radi se, u stvari, o jednoj vrsti, na svoj način shvaćene i na tkaninu primjenjene tehnike emajla (cloisonné). Predmet je time postao vizuelno atraktivniji i, naravno, skuplji. Umetnuta su stakla različitih veličina, oblika (okrugla, kvadratična, višestрана i morfološki neodređena) i boja (plavo, zeleno, crveno, ljubičasto). Najefektniji dojam ostavljaju četiri velika indigoplava i blijedoljubičasta emajla izvedena na leđnoj strani kazule, u njenom središnjem dijelu.

Na postavi prsne strane paramente upisan je slijedeći tekst:

1820

PLATIŠE BRAĆA ORŠOLIĆI LOVRO I IVAN
DJEDOVI FRA IVE I FRA ŠIME ORŠOLIĆA
IZ TOLISE

VRIDI 500 FOR.

RUKOTVORINA BOSANSKA IZ TRAVNIKA
Kazula (misnica) i njen dekor odlično su sačuvani.

Sl. 7 Zapadno pročelje samostanske crkve u Tolisi

PARAMENTA IZ 1868. GODINE

Na svilenom bijeloj tkanini, pored šireg zlatnog širita kojim su optočeni bridovi paramente i izvučeni svi osnovni uzdužni i poprečni potezi na njoj, suprotno tkanom svilenom niti raznih bojenih nijansi (plavo, zeleno, bijelo, ljubičasto, ružičasto, crveno) reljefno su izrađeni biljni i cvjetni ukrasi (pupoljci i razvijeni cvjetovi, plodovi, ...). Tako dobivenu sliku obogaćuju od srebra ili pozlaćenog srebra oblikovane sitne kuglice i polukugle, međusobno žicom povezane ili samostalno pričvršćene, odnosno složene u obliku grozdova, grancica i drugih biljnih motiva. Radi se o djelu napravljenom izuzetnim majstorstvom i u posjedu nesumnjivih likovnih kvaliteta.

Na postavi prednje strane kazule izveden je slijedeći natpis:

Od početka ufanju
Na čas smerti spasenju
Svojoj Majki Mariji
Otac Barto pokloni.

God. 1868. u mj. rujnu nastojanjem M. P. O. Fra
Martina Nedića Tolišanina pripade crkvi Toliškoj
Popravljen 1952. god.

PARAMENTA IZ OSTAVŠTINE FRA ILIJE STARČEVIĆA

Na crvenoj čohi skroz uokolo, uz rubove na prsnoj i leđnoj strani kazule, kao i svim glavnim pravcima – po visini i horizontalno teče naglašeno istaknuta šira zlatna bordura, dok međuprostore ispunjavaju raznobojnim svilenim i vunenim koncem izatkani krupni cvjetni; lisnati ornamenti i grane. U općem utisku, ovdje provijava vedrina i veselost (plavo, bijelo, žuto, smeđe, zeleno, crveno). Listovi i cvjetovi tretirani su naturalistički.

Na postavi prednje strane kazule izveden je slijedeći natpis:

STARINSKA
PARAMENTA KOJU OSTAVI U INVENTARU
O. FRA ILIJA STARČEVIĆ
GLASOVITI ŽUPNIK TOLIŠKI

IMPORTIRANA PARAMENTA (iz Praga ili Budimpešte?)

Na svilenom bijeloj čohi, debljom i tanjom zlatnom niti reljefno su, u preglednoj kompoziciji, izvedeni ornamenti na obje strane paramente. Pažnju privlači širok repertoar dekorativnih motiva: virovita i osmostrana rozeta, četverolisnata jelka i peterolist, grančice i vitice, klas pšenice, zumbul, i dr.

Za izradu grozdova korištene su pozlaćene polukugle povezane i opervažene zlatnom žicom. Opšti vizuelni efekat je veoma dopadljiv.

Navodno je kazula donesena iz Praga ili Budimpešte.

Pažnju privlači i skulptura postavljena na zidu lijeve bočne crkvene lađe. Radi se o kompoziciji

RASPEĆE KRISTOVO

Na drvenom križu, masivnim željeznim čavlima prikovan je Isus – Krist interpretiran u nadnaravnoj veličini. Raspeti je prikazan s trnovim vijencem na glavi, probijenim šakama iz kojih teče krv i nogama postavljenim naporedo jedna pored druge. Primjetna je i velika krvava rana na desnoj strani grudnog koša. Krv curi i iz oba koljena. Položaj Kristova koščata tijela je prirodan, muskulatura još živa i neispaćena, izraz lica smiren i bez grča. Preko bedara raspetog je jedra, uvjerljivo materijalizirana tkanina »vezana« snažnim konopom. U cjelini uzev, skulptura ostavlja dojam monumentalnosti i zavređuje pažnju stručnjaka.

Najvjerovatnijom čini se pretpostavka da je autor ovog djela istaknuti hrvatski kipar Ivan Rendić (1849–1932) i da je ono nastalo u vrijeme umjetničkova boravka i djelovanja u Zagrebu od 1877. do 1880. godine. Rendić je tada, posredstvom Štrosmajera, obavio neke radove za katedralu u Đakovu i između ostalog izradio reljef »Kristove muke«, pa vjerovatno i ovo raspeće. Nedugo iza toga (1882) Štrosmajer ga je poklonio toliškoj crkvi (vidi: Bilješke – 3).

SUMMARY

Dr Smail Tihic

THE COLLECTION OF OLDER PAINTINGS IN FRANCISCAN MONASTERY AT TOLISA — catalogue review

Franciscan monastery at Tolisa near Orašje on the Sava, built in 1872-1874, gradually acquired a very extensive and varied cultural and artistic inventory, primarily owing to the efforts of fra Martin Nedić Tolišanin (1810-1895), ex-provincial and vicar at Tolisa and of fra Ilija Starčević (1794-1845), who three times was the vicar in this village. The remarkable contribution to its enrichment was also given by Đakovo bishop Josip Juraj Strossmayer. There is an interesting datum that in 1872 Tolisa church was endowed by Trappist Franjo Pfanner, the founder of the Trappist monastery at Delibašino Selo near Banjaluka.

Tolisa monastery possesses a rich book and archival stocks (a particular significance is attached to monastery chronicles and Franciscan legacy). Besides, it has a natural-history collection and collections of archeologic, ethnographic and numismatic items, older paintings and photographs. This doubtlessly rich pro-

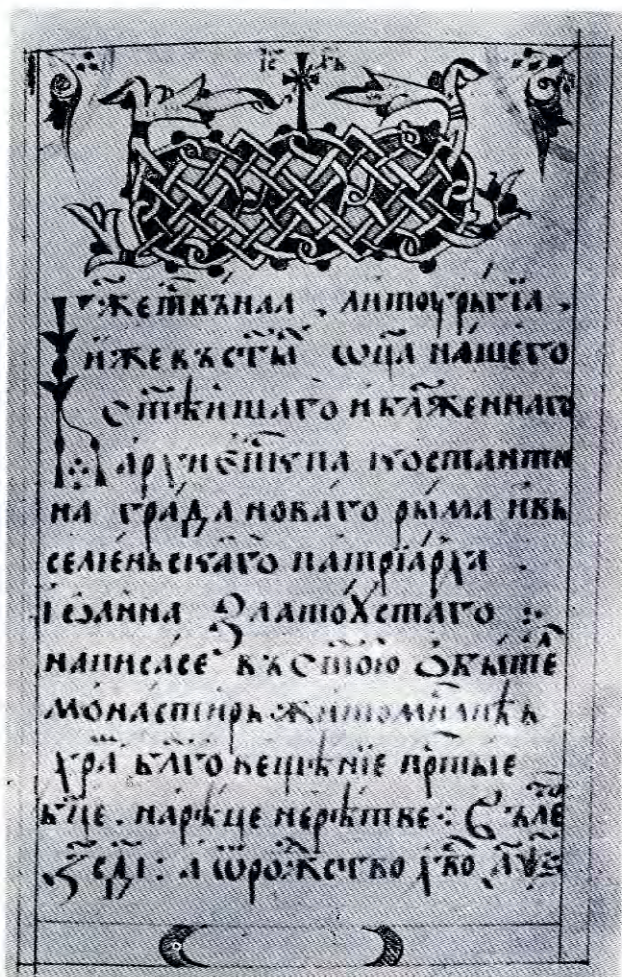
perty was obtained by buying, gift receiving, begging etc.

Within his daily activities at the Institute for the Protection of Cultural Monuments in Bosnia and Herzegovina, the author of this article made the full list of all the artistic creations owned by the monastery. As it owns a valuable and, in a sense, interesting monumental wealth, we thought it useful to present, on the pages of this annual, a part of its inventory, especially because not even a summary information about it has been so far published.

In the form of a brief cataloguing, the article gives the interpretation of twenty older (18th-19th century) paintings, four paraments (19th century) and of the sculptural composition »Crucifixion of Christ«, a work by the Croatian sculptor Ivan Rendić, made in the period of 1877-1880.

111

tomisliću pri igumanu Arseniju i pri mitropolitu zahumskom Gerasimu, na čijem se području manastir nalazio u to vreme. Rukopis je prepisan za mitropolita dabarskog i sve Bosne Visariona, dok se starao »O SEM« Lazar Bugarin.

Službanik manastira Žitomislića, zapis o nastanku knjige, (1. 1b) Britanska biblioteka, London, 1706.

Zapis potvrđuje i dopunjuje neke poznate činjenice iz srpske crkvene istorije, ali daje i nova saznanja.

Za mitropolita Gerasima znalo se da upravlja zahumskom mitropolijom krajem XVII i u prvim decenijama XVIII veka.⁶ U to vreme zahumska mitropolija zahvatala je jedan deo Hercegovine, dok je drugim delom upravljao mitropolit hercegovački. Nešto kasnije, pre sredine XVIII veka, ove dve eparhije su se objedinile.⁷ Žitomislić je 1706. godine očigledno pripadao zahumskoj mitropoliji i otuda se u zapisu pominje mitropolit Gerasim.

Drugi mitropolit, dabro-bosanski Visarion navodi se u zapisu kao naručilac Služabnika. On je takođe dobro poznat crkveni poglavar na međi XVII i XVIII stoleća i upravlja svojom eparhijom između 1690. i 1708. godine.⁸ Bio je postrizenik Žitomislića, pa je

1689. godine poslat u Sarajevo da opslužuje Staru crkvu.⁹ Još tada Visarion poklanja manastiru u kome se zamonašio jedno štampano rusko jevanđelje, koje dve godine kasnije – 1691. – i okiva.¹⁰ I kao mitropolit dabro-bosanski on je ostao privržen Žitomisliću – 1696. poklanja mu jedan nalonj, rad Gavрила Račanina,¹¹ pa tu dočekuje i smrt 10. avgusta 1708. godine i biva sahranjen u porti, iza manastirske crkve.¹²

Treća ličnost, koja se pominje u Služabniku iz Britanske biblioteke je žitomislički iguman Arsenije. I on je obavljao dužnost sveštenika u sarajevskoj Staroj crkvi između 1694. i 1696. godine,¹³ da bi o njemu imali ponovo vesti, ali već kao igumanu, tek iz 1718. i iz 1727. godine.¹⁴ Po londonskom Služabniku sada se vidi da je Arsenije bio iguman još 1706. godine.¹⁵

Poslednji se u zapisu Služabnika upisao »Lazar Bugarin«.

Ime Lazara sa bližim određenjem Bugarin dosada se nije javljalo u poznatoj građi o ličnostima iz početka XVIII veka. Ipak, jedan Lazar radi na umetničkim poslovima upravo u to vreme i u tim krajevima. U mostarskoj crkvi čuva se jevanđelje koje je nastalo u Sarajevu 1704. godine, a čiji zapis se završava rečima:

»Potrudih se o sem Lazar«

Godinu dana kasnije, 1705, jedno jevanđelje je poslala u manastir Svete Trojice kod Pljevalja »raba

6. I. Ruvarac, O humskim episkopima i hercegovačkim mitropolitima do godine 1766, Srpsko pravoslavna hercegovačko-zahumska mitropolija pri kraju 1900 god., u Mostaru 1931, 25–27; Đ. Slijepčević, Humsko-hercegovačka eparhija i episkopi (mitropoliti) od 1219 do kraja XIX veka, Bogoslovje XIV, Beograd 1939, 260 Stari srpski zapisi i natpisi I, VI, br. 1985, 2156, 2216, 2242, 2243, 2268, 2273, 6368, 7000, 7083, 7321.
7. Đ. Slijepčević, nav. delo, 260–261.
8. N. Dučić, Istorija srpske pravoslavne crkve. Književni radovi, knj. 9, Beograd 1894, 322; Stari srpski zapisi i natpisi br. 790, 2008, 2084, 2156, 7251, 7207, 7420. Pomen mitropolita hercegovačkog Visariona kao svedoka 1732. godine (Zapisi i natpisi br. 2603) očigledno je proistekao iz omaške u citiranju.
9. V. Skarić, Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu u 17. i 18. vijeku, Sarajevo 1923, 140.
10. Stari srpski zapisi i natpisi br. 1924, 1925, 1939.
11. Isto, br. 2008.
12. V. Corović, Hercegovački manastiri. Manastir Žitomislić, Starinar III ser. X–XI, Beograd 1935–1936, 19.
13. V. Skarić, nav. delo, 140.
14. R. Simonović, Manastir Žitomislić u Hercegovini, Letopis Matice srpske, knj. 169, Novi Sad 1892, 45; Stari srpski zapisi i natpisi br. 2510. V. Corović je, sa pravom, smatrao da su dva igumana istog imena upravljali Žitomislićem tokom prve polovine XVIII veka, Pored već pomenutog Arsenija u istorijskim izvorima se pominje i iguman Arsenije Vladučić 1733, 1734. i verovatno 1741. godine (R. Simonović, nav. delo 47, 48; Stari srpski zapisi i natpisi br. 2628) Da su u pitanju dve ličnosti mogu se navesti dva razloga. Naipre, 1730. i 1731. na čelu žitomisličkog bratstva u turskim ispravama pojavljuje se iguman Maksim (R. Simonović, nav. delo, 47), a potom, ako bi Arsenije iz 1706. i njegovo imenjak iz 1734. i izgleda 1741. bili iste ličnosti, to bi značilo da je jedna ličnost upravljala manastirom gotovo četiri decenije. To je malo moguće, obzirom da je iguman po pravilu biran među starijim i uglednijim monasima.
15. Kao Arsenijevog prethodnika znamo za igumana kir Konstantina iz 1690. godine, u čije vreme se prepisao jedan minei. Stari srpski zapisi i natpisi, br. 1926.
16. Stari srpski zapisi i natpisi br. 7315.
17. Isto, br. 2156

božija Jefimija». U zapisu o tome pominje se takođe i to da je knjigu «ponovio» Lazar u Sarajevu.¹⁷ Kada se sva tri zapisa sa spomenutih knjiga uporede, vidi se da je reč o jednoj istoj ličnosti, Lazaru, koji između 1704. i 1706. radi u Sarajevu i ne tako udaljenom Žitomisliću.¹⁸

Pored ovih podataka iz zapisa koji upotpunjavaju, inače prilično dobro poznatu, istoriju manastira Žitomislića, posebnu pažnju zaslužuje i slikani ukras ovog rukopisa. On se sastoji od inicijala, zastavica i nekoliko figurálnih minijatura.

Inicijali su rasuti po celoj knjizi i ima ih oko pedesetak. (4b, 5a, 6b, 7b, 8b, 10b, 11b, 13a, 16a, 17b, 21a, 26b, 35b itd.). Ispisivani su kao obična slova crvenom bojom,¹⁹ ali su im pridodavane grančice floralnog ukrasa. Sa tim dodacima inicijali zahvataju po tri-četiri reda, ali ponekad čak deset, pa i dvanaest redova teksta.

Na pojedinim mestima, na marginama uz tekst, predstavljene su i male zlatne krune, doslikane plavom bojom (5a, 6b, 8b, 10a, 41a, 116b, 122b, 131b). Isto tako mestimično se sa strane uz tekst naslikaju i šake, u kojima se nađe ponekad krst (4a, 12b, 23a, 23b itd.).

Dok se male, uske zastavice susreću češće (7b, 17a, 21a, 25b, 30b, 51b, 56a, 148b), većih zastava ima malo. Takva je ona na listu 2a (bis) (9x5 cm), koja je sačinjena od geometrijskih traka i floralnih vreža crvene, žute, plave i zlatne boje i na kojoj je u sredini naslikan krst. Slične zastavice se nalaze još na nekoliko mesta (1a, 11a, 50a, 58a, 84a). Među njima se izdvaja jedna sa predstavom glave-maske, veličine 9,5x5 sm. (1. 39a). Kosa ove glave preobraća se u vreže koje ispunjavaju ceo pravougaoni prostor. Vreže su bele, a upotrebljene su još plava i srebrna boja. Ova vrsta zastavica često se nalazi u rukopisima iz druge polovine XVII i iz početka XVIII stoleća.²⁰

Da bi se što jasnije uputio sveštenik, u žitomislíčkom Služabniku, kao što je bilo uobičajeno, na dva mesta prikazani su šematski diskos s agnecom i putir.

Diskos, veličine 7x7 sm. izdvojen je okvirom, spolja srebrnim, iznutra plavim (1. 133a). Nad krugom diskosa ispisane su reči

»jako že zde izобрази se«

To je i razlog zbog čega se on slika, jer se sveštenik pri proskomidiji upućuje na pravilan raspored prosfora i čestica na diskosu.

Istu namenu ima i predstava na 1. 74a (veličine 9x5,5 sm.) sa diskosom i putirom. Na diskosu uokvirenom spolja zelenkasto-zlatnom i plavom trakom, nalaze se prosfore i čestice, slikane crvenom bojom. Iz zlatnog putira sa crvenim i plavim iscrtavanjima, pomalja se dopojasni lik Hristov podignutih ruku (sl. 6).

Sve do sada pomenute ilustracije ne bi bile vredne da se posebno spomenu da se u žitomislíčkom Služabniku iz 1706. godine ne nalaze i dve minijature koje zauzimaju po celu stranu. One su naknadno uključene u rukopis, što se vidi po tome što su rađene na drugačijem, tanjem papiru i ne odgovaraju prvobitnoj paginaciji.

СЪДЕСНЮ СПАГО ДАКБА
БЛИЗЪ СРЕДЪ, ЕГО ГЛІЕ.
ПРЕДЪСНА ЦРІЦА ШРЕНХЮ,
ПЕКЪ, КЪРІЦА ПОЗЛАЦЕ
НЫ, ШРЕМА ПРХІТРАШЕННА:
ПАЖЕ ПРІЕМЪ ТРЕПІЮ
ПРОФОРЪ. ГЛІЕ: РІЛОЮ
УПІНАГО НЖИКОЎКОРЕЦАГО
ІКРІА. УНЫ ННЫ СНА БЕ
ЖІМНЫ УНАГО НСАКНАГО

Služabnik manastira Žitomislića, predstava diskosa i putira, 1. 74a. Britanska biblioteka, London, 1706.

Na početku rukopisa na listu 2b (bis) prikazan je autorski portret Jovana Zlatoustog (9,5x16 cm).

Predstava ovog istaknutog arhijereja uokvirena je odozgo jednim polukružnim lukom, koji ukrašava-

18. Lazar se samo u žitomislíčkom Služabniku potpisuje kao Bugarin. Teško je reći da li to znači da je došao baš iz Bugarske, jer taj dodatak imenu ne znači uvek i nacionalnu pripadnost. Zna se, na primer, da neke umetničke ličnosti sebe bliže označavaju kao Srbe, a da je skoro izvesno da to nisu (S. Petković, Nektarije Srbin, slikar XVI veka, Zbornik za likovne umetnosti 8, Novi Sad 1972, 224). Up. i: A. Smaus, Prezime »Bugarin«, Prilozi proučavanju narodne poezije VI, sv. 2, Beograd 1939, 269-270.

19. Inicijali su u ovom služabniku rađeni sasvim retko i nekim drugim bojama.

20. O tome: M. Harisijadis, Nekoliko rukopisa prepisanih i iluminiranih u Sarajevu početkom XVIII veka, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, Sarajevo 1966, 229.

Sveti Jovan Zlatousti, Služabnik manastira Žitomislja, l. 2(bis)b, Britanska biblioteka, London, 1706.

ju floralni izdanci. Jovan Zlatousti naslikan je kako isturenom levom rukom drži kodeks, a desnom blagosilja. Nosi uobičajenu episkopsku odeždu (sl. 2). Lik Zlatoustog je najpre nacrtan kestenjastim mastilom, pa je onda majstor bojio pojedine delove minijature: plavom bojom stihar, luk iznad svetitelja, cvetove u donjem delu okvira, nadbedrenik; žutom bojom polistavrion, a »zlatnom« bojom – goldfarbom – nimb i krastove omofora. Koriste se, u manjoj meri, i crvena, crna i srebrna boja.

Dok se predstava Jovana Zlatoustog sreće u služabnicima, druga minijatura na listu 57b (bis) je neuobičajena (veličine 9,5x15 cm.). Na njoj je u pravougaonom okviru prikazan sv. Flavijan kako rukopolaže Jovana Zlatoustog za sveštenika

СВѢТІЙ ФЛАВІАНЪ РУКОПОЛАГАЕЪ СТАГО ІОАННА ЗЛАТОУСТАГО ВЪ АНТИОХІИ.

Carigradski patrijarh Flavijan odeven u episkopsku odeždu, sa mitrom na glavi, polaže ruke na glavu Jovana Zlatoustog, predstavljenog kao sveštenika, dok između njih lebdi golub – Duh sveti (Sl. 4.) Majstor ove minijature koristi gotovo iste boje, kao i na predstavi Jovana Zlatoustog: sv. Flavijan nosi

Sveti Flavijan rukopolaže Jovana Zlatoustog, Služabnik manastira Žitomislja, l. 57(bis)b, Britanska biblioteka, London, 1706.

plavi stihar, a crveni sakos sa zlatnim i žutim cvetnim šarama, Jovan Zlatousti ima crveni stihar, a uti felon sa zlatnim i crvenim ukrasima. Nimbovi su uobičajeno zlatni, kao i Flavijanov omofor. Lica svetitelja i golub – Duh sveti nisu bojeni.

Minijatura sa predstavom kako sveti Flavijan rukopolaže Jovana Zlatoustog za sveštenika ne pripada uobičajenom ikonografskom repertoaru jednog rukopisnog služabnika. Otuda se nametnula ideja da bi tema mogla da bude preuzeta iz neke štampane knjige dela Jovana Zlatoustog. Traganja su urodila plodom, te je ovoj minijaturi nađen predložak. On se nalazi u knjizi Jovana Zlatoustog »Besede na Dela apostolska«, izdatoj u Kijevo-pečerskoj lavri, čije je štampanje završeno 24. avgusta 1624. godine.²¹ Knjiga ima dva predgovora: prvi, Jeliseja Pletenickog i drugi, Zaharija Kapistenskog. Naročito tekst ovog

21. Титовъ Ф. И. Типографія Кіево—печерской лаври. Примечанія, Кіевъ 1918, 91—104; Украинские книги кирилловской печати XVI—XVIII вв., Москва 1976, 20

drugog autora dosta govori o nastanku knjige.²² Graver Timofej Petrovič ukrasio je bogato knjigu sa gravirama, inicijalima, zastavicama, pa i figuralnim gravirama. Jedna od njih, na listu 23a, poslužila je kao uzor žitomisličkom majstoru.²³ Centralni deo kompozicije iz štampane knjige Beseda Jovana Zlatoustog — sv. Flavijan rukopolaže Zlatoustog ponovljen je u žitomisličkom rukopisu doslovno (Sl. 5), onoliko koliko je to dozvoljavala obdarenost minijaturiste. Pošto su likovi i u kijevo-pečarskoj knjizi i u žitomisličkom rukopisu istih dimenzija, jasno je da je minijaturist prekopirao figure patrijarha Flavijana i Jovana Zlatoustog. Međutim, on nije bio spreman da ponovi i mnogobrojne učesnike u ovom svečanom činu, prikazane u štampanoj knjizi, kao ni veoma složenu arhitekturu u pozadini. To je prevazilazilo njegove mogućnosti i on je od toga odustao. Ispisao je samo pri dnu minijature natpis u tri reda koji se može naći i u štampanoj knjizi na ivici podijuma na kome se obavlja svečani čin.

Druga minijatura — lik Jovana Zlatoustog — sa početka žitomisličkog rukopisa iz Londona uobičajena je za služabnike. Međutim, nije bilo verovatno da je ovaj lik samostalno delo minijaturiste, pa je, slično kao i u prethodnom slučaju, uzor potražen među ilustracijama ukrajinskih štampanih knjiga. Dosta, ustanovilo se da je i ova minijatura iz londonskog žitomisličkog rukopisa iskopirana iz jedne štampane knjige — Služabnika, koji je dovršen 23. avgusta 1646. godine u Ljvovu, u štampariji Mihaila Sljokija. To je bilo četvrto izdanje ove knjige, ali su ilustracije u njoj skoro sve nove. Izgleda da ih je rezao poznati ukrajinski graver Ilija, jer je njegovo ime ubeleženo uz lik Grigorija Dvojeslova u istoj knjizi.²⁴ U predgovoru na ukrajinskom jeziku Ljovski episkop Arsenije Želiborski, čijom zaslugom se ovo izdanje Služabnika i pojavilo, objašnjava da je u njegovoj štampariji bilo drugog posla, pa je zato knjiga štampana kod Mihaila Sljokija.²⁵

Ilustracija sa likom Jovana Zlatoustog iz ove štampane knjige (list 100b),²⁶ korišćena kasnije u žitomisličkom rukopisu, rađena je dosta vešto. Ugledni arhijerej prikazan je u punom ornatu, kako stoji na tlu sa nekoliko busena trave i cvećem. Oko njega je okvir sa floralnim ornamentima (Sl. 3). Na minijaturi Jovana Zlatoustog, koja se 1706. kopira u žitomisličkom Služabniku, preuzeta je samo svetiteljska

figura, a tlo i okvir su isključeni. I ovde je glavni razlog što se to čini nastojanje da se izbegne komplikovanja predstava. Minijaturist iz početka XVIII veka vrlo brižljivo, međutim, kopira lik Jovana Zlatoustog i njegovo arhijerejsko odejanie i nastoji da ništa ne izostavi. U tome uspeva, ali ni iz daleka mu ne polazi za rukom da dostigne crtačku korektnost koju je posedovao uzor iz štampane knjige. Spokojni lik svetitelja iz Ljovske štampane knjige u žitomisličkoj varijanti postaje shematizovan i neprivačan.

U zapisu na početku žitomisličkog Služabnika ne govori se određeno ni ko je prepisao, ni ko je iluminirao ovaj rukopis. Pominje se trud Lazara Bugarina «potrudih se o sem», ali ta fraza uopštenog je karaktera i dozvoljava razne zaključke. Dva druga rukopisa iz 1704. i 1705. godine, u kojima se ime Lazara pominje, kao da bi upućivala da se on bavio povezivanjem knjiga. Na jevanđelju iz 1705, namenjenoj Svetoj Trojici kraj Pljevalja, zapisano je da ga je «ponovio» Lazar u Sarajevu, a na drugom jevanđelju iz 1704. godine iz mostarske srpske crkve, gde se takođe pominje da se Lazar «potrudio o sem», zapis je ispisan na koricama.²⁷ Ipak, čini se verovatnije da je u slučaju londonskog Služabnika prepisivač bio Lazar Bugarin. Na takvo rasuđivanje navode dva razloga: najpre, rukopisi teksta i zapisa se podudaraju i, potom, čudno bi bilo da zapis o nastajanju knjige ispisuje povezivač.

Sveti Flavijan rukopolaže Jovana Zlatoustog, Besede na Dela apostolska, (1.23a), štamparija Kijevo-pečerske lavre, 1624.

22. U ovom predgovoru, pored ostalog, govori se o K. B. Dolmatu, koji je prilogom omogućio štampanje knjige, zatim o licima koja su učestvovala u poslu: prevod sa grčkog na crkveno-slovenski jezik obavio je Gavril Dorofejevič, klirik Ljovske crkve, a proveru i ispravku teksta uradila su dva protosindela jerusalimske i aleksandrijske patrijaršije. Ilustracije je rezao Timofej Petrovič, čije inicijale «TP» nose neke od gravira.

Українские книги кирилловкой печати, 20.

23. Nav. delo, sl. 415.

24. Украинские книги кирилловской печати, 32, ил. 723.

25. Na istom mestu.

26. Nav. delo, sl. 721.

Sveti Jovan Zlatousti, Služabnik (1.100b),
štampanija Mihaila Sljzokija, Lvov Ukrajina, 1646.

Možda je Lazar bio i prepisivač i povezivač knjiga, jer su ti poslovi bili srodni – odnosili su se na knjigu. Za sada se to ne bi moglo odlučno ni tvrditi ni odbaciti.

Nedoumice sa udelom Lazara u nastanku london-skog Služabnika ovde se ne završavaju. Iluminacije u knjizi bi mogle biti njegovo delo, jer se ima utisak da minijature, kao ni zastavice i inicijale, nije radio slikar, već da su delo veštijeg prepisivača. Posao je tim pre bio olakšan što najsloženije predstave – ljudski likovi – nisu bili samostalno ostvarenje, već kopije iz ukrajinskih štampanih knjiga XVII veka.

Kako su ove glavne minijature – Jovan Zlatousti isv. Flavijan rukopolaže Jovana Zlatoustog – naknadno unete u već paginirani rukopis, moglo bi se pomišljati nisu li one preuzete iz neke druge knjige. To se svakako nije dogodilo. Format minijatura odgovara ovom Služabniku, natpisi uz minijature su istovetni načinu ispisivanja teksta, a korišćene boje se susreću i na ostalim bojenim površinama u rukopisu. Ustvari, i ovom prilikom, iluminacija je na kraju rađena. To se vidi po tome što je na listu 133a kružni segment diskosa zahvatio i slova natpisa, po-

što je ucrtan posle ispisivanja teksta. Kada je završio ukrašavanje knjige inicijalima, zastavicama i predstavama diskosa i putira, iluminator je naknadno odlučio, ili mu je to neko naložio, da dva lika Zlatoustog iz dve ukrajinske štampane knjige, unese u rukopis Služabnika. Kako sam sklon da u Lazaru Bugarinu vidim prepisivača, čini se, nema prepreke da se u tom slučaju on smatra i autorom ove dve minijature iz žitomislčkog Služabnika u Londonu. Iako Lazar nije bio obdaren, niti je u pravom smislu reči bio umetnik, zaslužuje, prevashodno iz kulturno-istorijskih razloga, da se njegovom ličnošću još bavimo.

Činjenica da su glavne minijature žitomislčkog Služabnika iz 1706. godine samo kopije dvaju gravira iz ukrajinskih štampanih knjiga prve polovine XVII veka baca zanimljivo svetlo na odnos gravira iz štampanih knjiga i iluminacija iz rukopisa. Od druge polovine XVI do kraja XVII veka moglo se, na više primera, ustanoviti da su drvorezi po srpskim štampanim knjigama, i posebno iz Prazničnog mineja Božidara Vukovića iz 1538. godine, služili slikarima kao predlošci.²⁸ U nešto manjoj meri ilustracije iz srpskih štampanih knjiga uticale su i na ukras po rukopisima.²⁹ To je lako razumljivo: u manastirskim bibliotekama sakupio se znatan broj srpskih štampanih knjiga sa drvoreznim ilustracijama, mahom iz prve polovine XVI veka, pa su se njima i slikari i naručioci rado obraćali. Međutim, od sredine XVI, pa kroz celo XVII stoleće, prestaju gotovo da se štampaju srpske knjige. Umesto njih u XVIII veku monasi, koji su se otisnuli u prošnju po slobodnim pravoslavnim zemljama, donose, pored ostalog, i mnogo štampanih knjiga iz Rusije i pravoslavnih oblasti Reči pospolitske. O tome svedoče i arhivski podaci,³⁰ ali još više zbirke knjiga po crkvama i manastirima.³¹ Otuda ne iznenađuje da minijaturista žitomislčkog Služabnika iz 1706. godine nalazi uzor u knjigama iz štampanija u Kijevu i Ljvovu,³² tim pre što znamo pouzdano da je dosta ruskih i ukrajinskih knjiga dospelo u Hercegovinu, pa posebno i u manastir Žitomislj.³³

27. Stari srpski zapisi i natpisi br. 7315, 2156. Po registrima knj. VI, str. 296 i knj. III, str. 366) vidi se da je Lj. Stojanović smatrao da je prvi Lazar poznati sarajevski zlatar, a da je drugi Lazar povezivač knjige.

28. Up. S. Petković, Uticaj ilustracija iz srpskih štampanih knjiga na zidno slikarstvo XVI i XVII veka, Starinar n. s. XVII, Beograd 1966, 91–96; Z. Kajmaković, Uticaj stare srpske grafike na živopis zografa Vasilija, Zbornik za likovne umetnosti 2, Novi Sad 1966, 233–242; S. Petković, Poreklo ilustracija u štampanim knjigama Božidara Vukovića, Zbornik za likovne umetnosti 12, Novi Sad 1976, 119–135.

29. O tome: S. Radojčić, Stara srpska minijatura, Beograd 1950, 53, 59. Ova tema zaslužuje svakako posebnu raspravu.

30. S. Dimitrijević, Građa za srpsku istoriju iz ruskih arhiva i biblioteka, Spomenik SKA LIII, u Sarajevu 1922, 144, 150, 168, 174, 188, 195, 197, 201, 206 et passim.

31. Samo na tlu Banata P. Momirović otkrio je prilikom terenskih istraživanja preko četrdeset ruskih i ukrajinskih knjiga XVII veka. P. Momirović, Knjiško-arhivski spomenici iz Banata, Građa za proučavanje spomenika kulture Vojvodine III, Novi Sad 1959, 230–239.

32. Upravo u ovo doba neke od knjiga koje nastaju u Sarajevu, prepis su ruskih štampanih knjiga XVII veka. M. Harisijadić, Nekoliko rukopisa prepisanih i iluminiranih u Sarajevu, 216, 227.

33. Petar Veliki tako, preko Gavra i Mihaila Miloradovića 1703. godine, poklanja manastiru Žitomislju devet knjiga. N. Dučić, Književni radovi I, 60–61.

Bilo je zanimljivo ustanoviti nisu li možda ruske knjige iz ovog manastira poslužile kao predlošci minijaturisti londonskog Služabnika. Takvo traganje bilo je vrlo otežano okolnošću da danas tih knjiga u Žitomisliću nema, jer je cela riznica izgorela, kada su manastirski konaci u drugom svetskom ratu zapaljeni. Iako nema detaljnih opisa rukopisnih i štampanih knjiga iz Žitomislića, ipak je, blagodareći Nićiforu Dučiću, ostao makar delom popis knjiga i zapisi u njima. Taj Dučićev članak, objavljen prvi put još 1861. godine,³⁴ uputio je na pravi trag. U ovom opisu manastirske biblioteke među rusko-slovenskim štampanim knjigama pominje se na prvom mestu »Besjede na apostolska djela od Jovana Zlatoustog, štampane u Kijevu »7132 (1624)«. ³⁵ Vrlo je verovatno da je upravo pomenuta knjiga iz Dučićevog opisa poslužila Lazaru da prekopira minijaturu Sveti Flavijan rukopolaže Jovana Zlatoustog. Što se tiče druge minijature – kopije iz Iovskog služabnika iz 1646. godine, treba pomišljati da je i ta knjiga bila u posedu Žitomislića početkom XVIII veka,³⁶ te da je iz nje, tu u manastiru, minijaturist prekopirao i autorski portret Jovana Zlatoustog.³⁷

Naša radoznalost traži, najzad, odgovor na pitanje kada je i kako žitomislički Služabnik dospao do Londona. Delimičan odgovor pruža beleška u knjizi na samom početku, na listu pridodatom u Britanskoj biblioteci: Purchased of Jos. Lily, 14. nov. 1846. Očigledno rukopis je već tada bio u Velikoj Britaniji, pa nije čudo da se ne pominje u Šolajinom opisu žitomisličkih rukopisa iz iste godine.³⁸ Teško će se ustanoviti kako je žitomislički Služabnik stigao do Londona. Engleske diplomate i trgovci kupovali su po Turskoj razne rukopise za domaće kolekcionare još u XVI i XVII veku.³⁹ Moguće je da je i žitomislički rukopis, vrlo brzo po nastajanju otet iz manastira od strane Turaka u početnim, nemirnim godinama XVIII veka,⁴⁰ i da je potom bio ponuđen engleskim kupcima. Ali ovo je samo pretpostavka.

Žitomislički Služabnik iz Britanske biblioteke u Londonu svojim sadržajem i svojim iluminacijama ne bi se mogao uvrstiti među značajnije srpske rukopisne knjige. Već i po tome što se knjige prepisuju početkom XVIII veka – 1706 – kada je širom Evrope zaboravljen takav način umnožavanja tekstova, Služabnik iz Londona pravi je anahronizam.⁴¹ Slikani ukras, posebno dve minijature sa likovima Jovana Zlatoustog, ne samo da su nevešto izvedene, već su i ropske kopije dviju ukrajinskih štampanih knjiga iz prve polovine XVII veka. Ipak, žitomislički rukopis iz Londona zanimljiv je, jer se po njemu,

simbolično, u malome sagledavaju nove pojave u srpskom slikarstvu početkom XVIII veka. Tokom XVI i XVII stoleća, ruski uticaj na srpsko slikarstvo došao je malo do izražaja. Tradicija stare umetnosti iz vremena nezavisnosti još su tada bile žive i nije se osećala veća potreba za uzorima van srpske sredine.⁴² Posle Velike seobe 1690. nastala je i kriza umetničkog života. Izlaz se tražio i u uzorima i majstorima iz Rusije i posebno Ukrajine, pa je ukrajinski, odnosno ruski, uticaj prilično snažan tokom prve polovine XVIII veka. Rukopis iz Londona iz 1706, nekada žitomislički, pokazuje niz crta, koje su karakteristične za slikarstvo početnih decenija XVIII stoleća: ozbiljan pad umetničkog kvaliteta, male ambicije slikara, preteranu zavisnost od starih predložaka, značajniji uticaj ukrajinskih štampanih knjiga. Na određen način žitomislički Služabnik sa svojim ukrasom ocrta glavne osobenosti srpskog slikarstva prve polovine XVIII veka.

34. N. Dučić, Opis manastira Žitomislića u Hercegovini, *Srpsko-dalmatinski magazin* knj. 20, u Zadru 1891, 51-81 (preštampano u *Književnim radovima* Nićifora Dučića knj. I, u Beogradu 1891, 54-106).

35. N. Dučić, *Književni radovi* I, 83. U nastavku autor donosi i zapis na jednom listu ove knjige u kome se opisuje kako je 1734. godine u Žitomislić dolazio patrijarh Arsenije IV. To je nesumnjivo dokaz da su se još u to vreme Besede na Dela apostolska od Jovana Zlatoustog nalazile u manastirskoj biblioteci.

36. To se, razumljivo, ne može pouzdano tvrditi, jer najraniji opis manastira Žitomislića i njegove biblioteke potiče iz 1846. godine.

C. Ш(олаја), Монастирь Житомилихе у Херцеговини или Задужбина Милорадовића, *Србско-далматински магазин* за лѣто 1846, у Задру, 134—145,

o biblioteci 143-145.

37. Ruskih štampanih knjiga bilo je dosta, ali su se opisivači biblioteke Šolaja, Dučić, Simonović zadržali samo na onim u kojima bi našli kakav zanimljiv zapis. R. Simonović je pomenio najviše ruskih knjiga — devet, ali ističe »kad bi ko god imao toliko vremena da sve knjige pregleda našao bi i više zapisa, jer knjiga ima vrlo mnogo« R. Simonović, nav. delo, 25.

38. Up. nap. 33.

39. Još polovinom XVII stoleća engleski ambasador u Carigradu Tomas Rou traži za starinama i otkupljuje ih. Objavljena je njegova vrlo zanimljiva prepiska sa prijateljima u Engleskoj po kojoj se vidi, pored ostalog, da je bio mnogo zainteresovan za stare rukopise. Veliki broj na taj način sabranih knjiga nalazi se sada u Britanskoj biblioteci u Londonu. The Negotiations of Sir Thomas Roe in His Embassy to the Ottoman Porte from the Year 1621 to 1628 . . . London 1741, 16, 414, 618, et passim.

40. V. Corović, nav. delo, 19-20.

41. U Sarajevu, pa izgleda i u Hercegovini početkom XVIII veka i dalje se uporno prepisuju knjige za crkvene potrebe. Po tome se ova oblast, uz Sent Andreju kraj Budimpešte, može smatrati jednim od poslednjih srpskih prepisivačkih središta. U drugim rukopisima nastalim u Sarajevu up. M. Harisijadis, nekoliko rukopisa prepisanih i iluminiranih u Sarajevu, 213-252.

42. S. Petković, Ruski uticaj na srpsko slikarstvo XVI i XVII veka, *Starinar* n. s. knj. XII, Beograd 1961, 107-108.

SUMMARY

Sreten Petković

THE MANUSCRIPT OF ŽITOMISLIĆI MONASTERY AT THE BRITISH LIBRARY IN LONDON

At the British Library in London a Prayer Book of 1706 is kept, that was once owned by Žitomislići monastery in Herzegovina (Add. 16.373). As we learn from the entry on the first page, the manuscript was written during the prior Arsenije, by the order of the metropolitan of Dabrobosnian Visarion, and was guarded by Lazar the Bulgarian. The author tends to regard Lazar, who also worked in Sarajevo, both as the text transcriber and as the author of the ornaments in the book. Besides initials and pennons, the manuscript contains two unskilfully done miniatures representing Jovan Zlatousti (John the Eloquent), page 2 (bis)b, and the composition »St. Flavian ordains John the Eloquent as Priest«, page 57 (bus)b. Both were copied from Ukrainian printed books of the first half of the 17th century. The figure of Jo-

van Zlatousti was taken from the Prayer book finished in 1646, in Mihailo Sljozi's printing house in Lvov (l. 100b). The representation »St. Flavian ordains John the Eloquent as Priest« was copied from book of Speeches on Apostolic Feets of John the Eloquent, printed in Kiev-Pečer monastery in 1624 (l. 23a). The old descriptions of the monastery library (burned in the Second World War) show that Žitomislići had the Book of Speeches on Apostolic Feets of John the Eloquent of 1624, hence the miniature in London Prayer Book was most probably copied from this book. Copying of engravings from Ukrainian printed books of the first half of the 17th century proves once again the considerable Ukrainian influence on Serbian painting of the first half of the 18th century.

SIDŽIL TEŠANJSKOG KADILUKA IZ 1740-1746. KAO ISTORIJSKI IZVOR

Među najvažnije izvore za izučavanje istorije jugoslavenskih zemalja i naroda pod osmanskom vlašću, pa i istorije Osmanskog Carstva u cjelini, spadaju sidžili. To su sudski dnevници nastali kao rezultat djelokruga sudskog organa – kadije. Do Tanzimata (političke reforme koje je inaugurisao Abdul Medžid 1839.) kadija je imao velike kompetencije u sveopštoj sudskoj praksi, u rješavanju građansko pravnih sporova (samo kod muslimanskog stanovništva, dok su pripadnici drugih konfesija takve sporove rješavali po svom običajnom pravu) i krivičnih sporova. Pored toga, imao je ovlaštenja koja su spadala u domen upravnih poslova. Kao organ centralne vlasti, bio je dužan da vodi kontrolu nad blagovremenim i korektnim izvršenjem svih naredbi centralne vlasti koje su se odnosile na njegov kadiluk, odnosno da kontroliše i podstiče upravne organe zadužene za njihovo sprovođenje i izvršenje. Zbog toga su mu i upućivane sve te naredbe, čiji je sadržaj bio dužan zvesti u sidžil. Osim toga, aktivno se angažovao u njihovoj realizaciji, pomažući pri prikupljanju i organizovanju potrebnih radnji i ljudstva (popravlak tvrđava i puteva, razrezivanje i ubiranje poreza, mobilizacija vojske i drugo)¹⁾.

Na osnovu sidžilske građe, može se pratiti složenost poslova koje je kadija obavljao, kao i njegove kompetencije. Zavisno od konkretno realizovanih poslova na području određenog kadiluka, sidžili su mogli sadržavati, uglavnom, sljedeće vrste dokumenata:

prepise fermana (sultanske naredbe),

prepise bujuruldiya (naredbe namjesnika provincija i njihovih zamjenika),

prepise berata (dokumenti o postavljanju),

ilame – kadijsko rješenje kao odgovor na neko uopšteno, ili konkretno pitanje,

hudždžete – rješenja koja je donosio kadija na osnovu istražnog materijala i saslušanja svjedoka. Dokumentat je izdavan u pismenoj formi. Na kraju dokumenta upisana su imena svjedoka;

arzuhale – predstavke i žalbe koje su u pismenoj formi podnosili sultanu pojedinci, grupe ljudi određenog zanimanja, ili stanovnici nekog područja. Arzuhal je na molbu pisao kadija, a sadržaj unosio u sidžil. U predstavci se navodi uzrok žalbe i daje se prijedlog za rješenje. Obično je

valija naređivao kadiji da ispita predmet i na osnovu činjeničnog stanja podnese ilam;

vakufname – dokumenti o ustanovljenju zadužbine. Iako su ovi dokumenti sastavljeni u prisustvu kadije nisu uvijek unošeni u sidžile, ili su ponekad uvođeni samo fragmenti²⁾;

ovlašćenja (bejan vekaleti),

dokumente o oslobođenju iz ropstva,

kupoprodajne ugovore,

dokumente o oporuci (vasijet name),

dokumente o ostavinskim raspravama,

tezkere – kao termin označava ispravu koju je beglerbeg izdavao mulazimu (pripravniku), a na osnovu koje je dobijao berat. Može da znači i potvrdu, ili službenu obavijest;

tužbe različite vrste,

izjave na sudu o različitim predmetima,

potvrde o uređenju imovinsko-pravnih odnosa (temessuk). Izdavane su na sudu i unošene u sidžil.

Na kraju dokumenta nalazi se ime osobe koja izdaje temessuk;

dokumente o sklapanju braka,

dokumente o bračnim sporovima,

dokumente o određivanju alimentacije – alimentaciju ženi kadija je određivao u dva slučaja: u slučaju smrti, ili nestanka muža i u slučaju razvoda sa mužem u toku poslije bračnog roka čekanja koji je iznosio četiri mjeseca;

1) O sudstvu i nadležnosti kadije pogledati: Ismail Haki Uzunaršili, *Osmanlı devletinin ilmiye teşkilatı*, Ankara, 1965. 83–143; M. Handžić, *Pogled na sudstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme turske vlasti* (preštampano iz El-Hidaje), Sarajevo, 1941.; M. Begović, *O izvorima šerijatskog prava*, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd, 1933; *Tragovi našeg srednjovekovnog prava u turskim pravnim spomenicima*, Istorijski časopis Istorijeskog instituta SAN, III, Beograd, 1952, 67–70.; A. Sućeska, *Ajani – prilog izučavanja lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Djela, knj. XXII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 14, Sarajevo, 1965, 47–51.

2) Dr H. Kaleši, *Najstariji fakufski dokumenti u Jugoslaviji na arapskom jeziku*, Priština, 1972.

ketileme – dokumente koji govore o uzajamnom jamčenju stanovništva jednog područja. Sastavljena je na sudu na valijin zahtjev i to u slučaju pobuna, nemira, ili narušavanja javnog reda i mira. Kefilema je uzimana samo od muškaraca i to starijih od 19. godina³⁾,

Kadije su ponekad pravili ispise iz različitih sidžila. Ti ispisi nazivali su se *sak sidžili* i sadržavali su, uglavnom, sve vrste kadijskih dokumenata. Nekoliko takvih sidžila sačuvano je kod nas u Gazi Husrevbegovoj biblioteci⁴⁾.

Iako ovi dokumenti predstavljaju veliku vrijednost kao istorijski izvori, jer za tačnost njihovih podataka garantuje činjenica da su nastali pod kontrolom suda, i sadrže bogatu građu za izučavanje političke, privredne i kulturne istorije, ne samo lokalnih područja, nego i Osmanskog Carstva uopće, njihovom izučavanju i prezentiranju javnosti nije poklonjena dužna pažnja. U okviru napora koji se čine da se rasvijetle mnoga pitanja iz istorije naših naroda, potreba za kritičkim preispitivanjem istorije, njenim cjelovitim vrednovanjem, kompletnoj obradi ovih dokumenata treba posvetiti veću pažnju i veći naučno-istraživački interes.

SIDŽIL TEŠANJSKOG KADILUKA IZ 1740–1746 GODINE⁵⁾

U zbirci sidžila koja se nalazi u Arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu⁷⁾ nalazi se sidžil tešanjskog kadiluka⁸⁾ iz perioda 1740–1746. godine, sa izuzetkom nekoliko dokumenata o vjenčanju koji su uneseni 1750. i 1751. godine. To je jedan od tri do

sada poznata sidžila tešanjskog kadiluka.⁹⁾ Pošto mu nedostaje uvodni dio (inša) gdje je kadija bilježio svoje ime i datum stupanja na službu, ne zna se koji je kadija počeo da vodi ovaj sidžil. Iz dokumenata se, inače, vidi da su kadijsku dužnost u tešanjskom kadiluku u tom vremenu vršili: Ahmed Said, Derviš ebu Bekr, Arslan Mustafa, sin Mehmedov¹⁰⁾; spominju se i kadije Travnika: Ahmed, Mehmed i Ibrahim,¹¹⁾ te sarajevski kadija Mustafa.¹²⁾

VRSTE DOKUMENATA U TEŠANJSKOM SIDŽILU

U sidžilu tešanjskog kadiluka zabilježena su 424 dokumenta različitog sadržaja. Među njima se nalazi:

– Sedam fermana Mahmuda I (1730–1754.) koji se odnose na različite predmete i pojave: tri fermana odnose se na prikupljanje imdad-i seferiye, jedan govori o kategorizaciji obveznika džizye i načinu njenog prikupljanja u Osmanskom Carstvu, jedan sadrži uputstva o hvatanju hajduka na području Bosanskog ejaleta, jedan govori o imovinsko-pravnim odnosima posadnika tvrđave u Banjoj Luci, a jedan o naimenovanju Sulejman-paše za bosanskog namjesnika i Ahmeda Dženetića za muteselima;

– Devedeset i dvije bujuruldiye bosanskih namjesnika: Gazi Mehmed-paše,¹³⁾ Jegen Mehmed-paše,¹⁴⁾ Hekim oğlu Ali-paše¹⁵⁾ i Sulejman-paše¹⁶⁾ o raznovrsnim predmetima i pojavama: o prikupljanju imdad-i seferiye i hazarije izdano je – 15 bujuruldiya, o drugim vrstama poreza – 16,0 popravci dvora u Travniku i popravci i rekonstrukciji tvrđava

3) Vidjeti: H. Kreševljaković, *Cefilema sarajevskih kršćana iz 1788. godine*, Prilozi za orijentalnu filologiju (POF) III-IV/1952-53, 137-195.

4) A. Bejtović, *Sarajlija Abdulah Drnišlija i njegov zbornik bosanskih memorijala 1672-1719*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Radovi, knj. LX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 19, Sarajevo, 1977, 201-241.

5) Neki naučni radnici dali su značajan doprinos izučavanju ovih dokumenata: C. Truhelka, *Pabirci iz jednog jajačkog sidžila*, Glasnik Zemaljskog muzeja (GZM), XXX, Sarajevo, 1918, 157-175;

O. A. Sokolović, *Tešanj prije tri stoljeća*, Narodna Udanica – Kalendar za godinu 1942, god. X, Sarajevo, 1941, 166-176; H. Ongan, *Ankaranın 1. numaralı şer'iye sicilî, Ankara, 1958*; J. Kabrda, *Les anciens registres turcs des cadis de Sofia et de Vidin et leur importance pour l'histoire la Bulgarie*, Archiv Orientalní, 19, Praha 1951; G. D. Galabov, *Die Protocollbücher des Cadiamates Sofia*, München, 1960; *Turski dokumenti za istoriju na makedonskiot narod*, Serija prva, tom I, Red. M. Sokolovski, A. Starova, V. Boškov, F. Ishak, Skopje, 1963; Tom II, red. V. Boškov, Skopje, 1966; Tom III, M. Sokolovski, Skopje, 1969; Tom IV, red. V. Boškov, Skopje, 1972; V. Boškov, *Zum Diplomatischen aspekt der sigillurkunden*, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Wiesbaden, 1977, 1116-1121; F. Dž. Spaho, *Sidžil blagajskog kadije iz druge polovine 18. stoljeća*, Poseban otisak »Tribunia« br. 3, Trebinje, 1977, 195-210.

6) Arhiv Orijentalnog instituta u Sarajevu, *Sidžil tešanjskog kadije br. 21*.

7) F. Spaho, *Arhiv orijentalnog instituta u Sarajevu*, POF, XXV, Sarajevo, 1975, 45-56.

8) Tešanjski kadiluk osnovan je u periodu između 1560-1584. No 1560. godine pripadao je Brodskom kadiluku, a 1584. godine spominje se kao kadiluk kojem pripadaju nanije Maglaj, Doboj, Zepče, Usora, Ozren i Trebinje (H. Sabanović, *Bosanski pašaluk*, Naučno društvo NR BiH, Djela, knj. XIV, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 10, Sarajevo, 1959, 184, 233).

9) O. A. Sokolović dao je u ranije citiranom radu *Tešanj prije tri stoljeća*, prikaz tešanjskog sidžila iz 1639-1642; jedan tešanjski sidžil iz druge polovine 18. stoljeća čuva se u Narodnoj i univerzitetskoj biblioteci Bosne i Hercegovine pod privremenim brojem 190.

10) Sidžil tešanjskog kadije br. 21 (u daljem tekstu navodimo samo stranu i broj dokumenta) 7a/d3, 8a/d6, 15/d4, 41a/d5, 25a/d1.

11) 11/ad4, 17a/d2, 35/d2.

12) 21a/d1

13) Ajvaz Gazi Mehmed-paša bio je namjesnik u Bosni 1741. Te godine spominju ga Safvet beg Bašagić-Redžepagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1900, 181.; i Fra Mijo Vjenceslav Batinić, *Djelovanje franjevac u Bosni i Hercegovini*, Zagreb, 1887, 73.

14) Jegen Mehmed-paša bio je namjesnik u Bosni od 1742. godine, pa do 1744. godine. U jednom dokumentu u ovom sidžilu (22a/d3) zabilježeno je da je naimenovan za bosanskog namjesnika 15. 2. 1744. godine, što znači da u navedenom periodu nije kontinuirano obavljao ovu dužnost. Bašagić navodi da je bio namjesnik u Bosni 1742. godine (navedeno djelo, str. 181), a Batinić navodi da je *ski namjesnik Hekim - oğlu Ali paša*, POF, V/1954-1955, došao koncem listopada 1742. godine i zadao veliki strah bosanskoj gospodi (navedeno djelo, sv. III, str. 75).

na području Bosanskog ejaleta – 17, o hvatanju hajduka, odmetnika i pobunjenika – 6, o uzurpacijama posjeda – 11, o zabrani mejhana, proizvodnji i prodaji alkoholnih pića – 4, a preostale – 22 bujurul-dije tretiraju raznovrsne probleme;

– Stanovništvo tešanjskog kadiluka, različitih društvenih slojeva podnijelo je – trideset sedam arzuhalu;

– Pet tezkera Ebu Bekra, čehaje Mehmed paše, koje se odnose na nabavku određenih proizvoda u korist valije;

– Sedam temessuka;

– Dvjesto deset dokumenata o sklapanju braka. To je i najbrojnija vrsta dokumenata. Svi su pisani na arapskom jeziku. Ni u jednom slučaju žena se ne pojavljuje na sudu, nego dolazi njen opunomoćenik (vekil), dok mladoženja ili dolazi lično, ili ga zastupa njegov opunomoćenik. Na kraju svakog dokumenta upisana je suma koju mladoženja poklanja svojoj supruzi, a kojom ona raspolaže u slučaju njegove smrti, ili razvoja (mehru-lmuedždždel);

– Zabilježena je samo jedna kefilema i to od stanovnika Nove Palanke (Palanka-i Cedit). Stanovnici Nove Palanke uzajamno su jamčili jedan za drugog i obavezali se da će svakog prestupnika (jaramaz), ako se među njima pojavi, uhvatiti i dovesti na sud. Ovoj kefilemi ne prethodi bujuruldija, pa se ne zna zbog čega je tražena od stanovnika.

– Preostali dokumenti su: tužbe zbog uvreda, potraživanja dugova, izjave na sudu o različitim predmetima, dokumenti o punomoći, bračni sporovi. U čitavom sidžilu nalazi se samo jedan hudždžet.

Navedena dokumenta pružaju obilnu i interesantnu građu za proučavanje različitih lokalnih događaja u tešanjskom kadiluku u urbanom, društvenom,

upravnom, ekonomskom, vojnom i političkom pogledu u datom periodu. Ti dokumenti ne reflektuju samo život lokalnog područja, nego i cijelog Carstva, pa su važni ne samo za istoriju dotičnog područja, nego i cijelog Carstva. U daljem radu radi boljeg sagledavanja materiju ćemo podijeliti po tematici.

NASELJA

Dokumenta sidžila daju podatke za izučavanje istorije urbanih naselja u tešanjskom kadiluku – imena naselja, njihov stepen u klasifikaciji naselja, kao i urbani razvitak gradskih naselja u datom periodu. Najviši stepen u klasifikaciji naselja u osmanskoj državi – šehar nije imalo ni jedno naselje u tešanjskom kadiluku, dok su status kasabe imali Tešanj, Žepče, Maglaj i Dobojo.

U sidžilu se sačuvao spomen i nekim mahalama (gradskim četvrtima) čija su imena već odavno iščezla. U tešanjskoj kasabi spominju se mahale: Dobro Polje, Tophana, Ferhadbega, Trasica, a u kasabi Maglaj Suhopolje i Bakovići.¹⁷⁾

Spomen nekim arhitektonskim spomenicima sačuvan je u ovom sidžilu, kao i podaci o njihovom graditelju, obnovi i restauraciji i načinu održavanja objekta. U kasabi Tešanj spominju se džamije: Tophana i Ferhadbegova, a u Doboju džamija koju je podigao sultan Selim I (1512–1520).¹⁸⁾

Sakralni spomenici drugih konfesija na području tešanjskog kadiluka u sidžilu su spomenuti samo uopćeno kao crkve, manastiri i sinagoge, dok je njihov puni naziv izostavljen. Međutim, na osnovu građe sačuvan je trag o njihovoj restauraciji.¹⁹⁾

U dokumentima sidžila nalaze se podaci za izučavanje gradskih naselja koja nisu pripadala tešanjskom kadiluku – Banja Luke, Travnika, Doboja i Dervente.²⁰⁾

Posebnu vrstu naselja nastalu kao specifikum vojnog uređenja Osmanske Carevine – što je čest slučaj i u ostalim srednjovjekovnim državama sa feudalnim uređenjem – predstavljaju tvrđave (ka'a), palanke, kule i čardaci. Osnivane su još od 16. stoljeća,²¹⁾ svoju pravu ulogu tvrđave su imale u vrijeme ratova koje je Osmansko Carstvo vodilo u 17. i 18. stoljeću sa Austrijom, Rusijom, Mletačkom Republikom i njihovim saveznicima. Najveći broj je podignut u periodu od 1700. godine, pa do 1835. godine, kada su definitivno ukinute. Tešanjski sidžil predstavlja bogatu riznicu za njihovo proučavanje. Brojne bilješke, razasute po sidžilu, daju podatke iz kojih je moguće ustanoviti datume gradnji i poprav-

15) Hekim oğlu Gazi Ali-paša bio je tri puta bosanski namjesnik: 1736–40, 1745. i 1747. godine (A. Handžić, *Bosna* 135–181. U ovom sidžilu ima nekoliko prepisa bujuruldija Hekim oğlu Ali-paše iz kojih se može vidjeti da je bio namjesnik u Bosni do septembra 1745. godine, kada ga je zamjenio Sulejman-paša.

16) U ovom sidžilu nalazi se prepis fermana kojim se Sulejman-paša imenuje za bosanskog namjesnika od početka septembra 1745. godine.

17) 4a/d2, 9a/d4, 18/d1, 14a/d5, 15/d4.

18) 37a/d1.

19) 22a/d5.

20) 11a/d2, 11a/d3, 5a/d1, 16a/d2, 12/d1, 12/d1, 12/d2, 9/d2, 22a/d5.

21) H. Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1954.

ki tvrđava i kula, zatim imena osoba koje su obavljale dužnost kapetana, dizdara i drugih vojnih zapovjednika. Podaci koji govore o građevinskom materijalu, korištenom u izgradnji ovakvih objekata važni su izvori za historiju građevinarstva. Neke podatke zabilježene u ovom sidžilu navešćemo za sljedeće tvrđave, palanke i kule:

Tešanjaska tvrđava porušena je u ratu 1737. godine. Na molbu stanovništva nahije Tešanj, Ali-paša je izdao naredbu tešanjskom kadiji, kapetanu i agama posade da se tvrđava popravi novcem i radnom snagom nefera (posade) i raje tešanjске nahije.²²⁾ Kapetan tvrđave bio je Ali aga, a dizdar tvrđave Husejn aga.²³⁾ Posada tešanjске tvrđave imala je odžakluk i malikanu zemlje sela Brusnice, što su dijelili sa neferima tvrđava Žepča i Maglaja. Interesantan je podatak da su morali da daju menzil (smještaj) i konak (prenočište) mubaširim (službenicima) koji su dolazili u njihovo područje po službenom nalogu.²⁴⁾

Za *tvrđavu u Maglaju* tešanjski sidžil daje sljedeće podatke: kapetan tvrđave bio je Mahmud aga, a dizdar Sulejman, sin Abdulatifa, koji je uživao timar u selu Prokulica.²⁵⁾ Mjesna posada maglajske tvrđave dobila je odžakluk kobašku mukatu (zakup), a zatim selo Brusnicu.²⁶⁾

O *tvrđavi u Doboju* ovaj sidžil ne pruža dovoljno podataka. Naime, moguće je ustanoviti to da je kapetan dobojske tvrđave bio Džafer aga.²⁷⁾

Interesantnih podataka ima za *tvrđavu Dobor* koju H. Kreševljaković u citiranom radu o kapetanijama uopšte ne spominje. Tvrđava Dobor pripadala je Vrandučkoj kapetaniji. Evakušana je poslije bitke kod Varadina 1716. godine. Neferi (posada) su odvedeni u Novu Palanku, a age u palanku Brod.²⁸⁾ Bosanski namjesnik Mehmed paša naredio je 1742. godine tešanjskom kadiji, bosanskim defterdarima i kapetanima tvrđava Vranduk, Tešanj, Maglaj, Doboj i Gradačac da se umjesto gradnje tvrđave u Staroj Derventi (Derben-i Atik) izvrši popravak tvrđave u Doboru radnom snagom posade vrandučke kapetanije i raje okolnih kadiluka. Za restauraciju dobojske tvrđave carska riznica je odobrila plate nedžarima (tesari) i željeznu opremu. Tešanjski kadiluk bio je dužan da obezbijedi: dvadeset kola sa po dva para volova za transport materijala, šest nefera za paljenje kreča, komorske konje i čerahore, zatim 2.859 groša.²⁹⁾

U tešanjskom sidžilu nalazi se jedan dokumenat koji govori o restauraciji *tvrđave u Banjoj Luci* koja je porušena u ratu sa Austrijom 1737. godine. Te-

šanjski kadiluk bio je obavezan da na mjesto gradnje pošalje šezdeset hiljada tovara kamena i trideset kola sa volovima za transport materijala.³⁰⁾

Za *tvrđavu u Vranduku* nalazi se podatak da je kapetan bio Mustafa Husejn aga, sin Hadži Hasana age. U njegovom zakupu bili su tešanjaska i maglajska mukata, zatim ciganska džizja na području Bosanskog ejaleta.³¹⁾

O gradnji *tvrđave u Derventi* u tešanjskom sidžilu nalazi se sedam dokumenata. Za izgradnju tvrđave u Staroj Derventi tešanjski kadiluk trebalo je da obezbijedi dvadeset kola sa volovima za prevoz kamena, kreča i pijeska u trajanju od dva mjeseca, kao i šesto nefera za paljenje kreča.

Zbog gradnje ove tvrđave stanovništvo je bilo jako opterećeno, pa je uputilo bosanskom namjesniku žalbu. U sidžilu nemamo podatke o tome kako je riješena ova žalba, ali je ponovo 25. februara 1743. godine izdana naredba da se u Derventi podigne kamena tvrđava. Za njenu gradnju krečane u sljedećim kapetanijama bile su dužne da obezbijede po 160 tovara kreča:

- Tešanjaska kapetanija - 12 krečana,
- Maglajska kapetanija - 6 krečana,
- Dobojaska kapetanija - 3 krečane,
- Kobaška kapetanija - 2 krečane.

Iste godine, u mjesecu junu, ponovo je izdana naredba da se ispita lokacija za gradnju navedene tvrđave koja još nije otpočeta zbog suprotnih stavova odgovornih na krajini.³²⁾

U sidžilu nalazimo podatke da je posada *tvrđave Žepča* imala odžakluk i malikanu zemlje sela Brusnice koje su dijelili sa posadom tvrđave Tešnja i Maglaja. Posada je bila oslobođena nameta *tekalif* - i *örtiye*, ali su imali obavezu da daju konak i menzil (smještaj i prenočište) - a kao i posada Tešnja i Nove Palanke - službenim izaslanicima koji su prolazili kroz njihova područja pa službenom nalogu.³³⁾

Na osnovu navedenih dokumenata, mogli bismo konstatovati da su na području tešanskog kadiluka bile četiri tvrđave i to u Tešnju, Maglaju i Žepču, zatim da je vrandučkoj kapetaniji pripadala tvrđava Dobor, koju Kreševljaković u sastavu ove kapetanije ne spominje.

U sidžilu se nalazi nekoliko dokumenata o *Novoj Palanci*, u kojima je zabilježeno da se nalazila između tvrđava Žepče i Tešnja i da je pripadala tešanjskom kadiluku. Ovi podaci interesantni su za geografsku historiju naselja. Također su zabilježeni podaci da je posadu Nove Palanke činilo trideset mus-tahfiza i da su bili oslobođeni, u naknadu za služ-

22) 26/d1, 26/d2, 13/d3.

23) 3a/d4, 4/d2, 36a/d1, 3a/d4.

24) 5a/d4.

25) 23a/d1, 28/d1.

26) 22/d2.

27) 14a/d4.

28) 5a/d1.

29) 10a/d2, 12/d2, 12/d1, 22a/d3.

30) 22a/d3.

31) 22a/d6, 23a/d1, 22a/d7.

32) 9/d2, 9a/d1, 11/d1, 12a/d1, 13/d1, 19/d3.

33) 5a/d4.

bu koju su obavljali, nameta *tekalit-i örtiye*, ali su bili obavezni da daju smještaj i prenočište državnim službenicima.³⁴⁾

U sidžilu se spominju palanke Derventa (Derbend), Dubošćica, Brod i Dobor,³⁵⁾ koje ne pripadaju tešanjskom kadiluku.

U sidžilu se spominju i dvije kule: *Bijela kula* u Tešnju, čija je gradnja otpočeta u vrijeme boja pod Banjom Lukom (1737)³⁶⁾ i *Kula velika* u derventskom kadiluku.³⁷⁾

Podaci o menzilhanama (poštanskim stanicama) koje daje tešanjski sidžil zanimljivi su za istoriju poštanske službe u našim krajevima pod osmanskom vlašću, a i za istoriju poštanske službe u Osmanskom Carstvu. Bile su raspoređene duž važnijih komunikacijskih linija. U sidžilu su zabilježeni *menzili* na putu *od Travnika do Dervente* i *od Dervente do Sarajeva*.³⁸⁾

– u travničkom kadiluku u *Zenici* i *Polju Orahovica*,

– u tešanjskom kadiluku u *Doboju*, *Maglaju* i *Žepču*,

– menzil u gračaničkom kadiluku,

– menzil u kadiluku Dubošćica,

– u tuzlanskom kadiluku u *Živinicama*,

– u kladanjskom kadiluku u *Olovu*,

– u sarajevskom kadiluku u *Rakovici* i *Sarajevu*,

– u derventskom kadiluku u *Velikoj Kuli*.

Upoređujući podatke o seoskim naseljima iz tešanjskog sidžila sa današnjim stanjem³⁹⁾ može se konstatovati da su neka prerasla status sela,⁴⁰⁾ neka su i danas sela, a neka su potpuno iščezla i trag o njima sačuvao se u sidžilu.⁴¹⁾

Ima podataka iz kojih se može saznati kako i kad je nastalo neko seosko naselje.⁴²⁾

STANOVNIŠTVO

Podaci iz tešanjskog sidžila predstavljaju bogatu građu za proučavanje različitih pitanja u vezi sa stanovništvom, posebno za proučavanje socijalne strukture stanovništva u tešanjskom kadiluku. Gradsko stanovništvo činili su predstavnici sudske i vojno-administrativne vlasti: kadije, kapetani, age, pripadnici uleme: mualimi (učitelji), hodže, vaizi, imami; trgovci, zanatlije i drugi.

O socijalnoj strukturi sela sidžil tešanjski daje dosta važnih podataka. Navedene su kategorije: *raja*, *vlas*i kao *filiridžisko* stanovništvo, zatim različiti slojevi vlašskog stanovništva koji su obavljali neke službe u korist osmanske vlasti, zbog čega su uživali i neke privilegije u davanju poreza, *skeledžije*⁴³⁾ i *veslari*.

Među seoskim stanovništvom spominje se i knez Jovan i to kao učesnik u jednoj hajdučkoj pljački⁴⁴⁾

Tešanjski sidžil sadrži značajne podatke o demografskom kretanju stanovništva u tešanjskom kadiluku. Broj muslimanskog stanovništva počeo je u 18. stoljeću naglo da opada, kako zbog ratova, tako i zbog drugih faktora. Još do kraja 17. stoljeća bosanski muslimani učestvovali su u svim ratovima koje je vodilo Osmansko Carstvo, bez obzira na njihov društveni status. Stradanja su bila naročito brojna u ratovima vođenim u prvoj polovini 18. stoljeća u kojima je poginulo preko dvadeset hiljada Bosanaca.⁴⁵⁾ U dokumentima sidžila nalazimo brojne udovice čiji su muževi poginuli u bici kod Ozije (Očakov).⁴⁶⁾

Stanovništvo je masovno stradalo i od kuge, elementarnih nepogoda i gladi, o čemu ovaj sidžil daje dosta građe.⁴⁷⁾

O sporadičnom naseljavanju vlašskog stanovništva u opustošene krajeve bosanskog pašaluka u tešanjskom sidžilu zabilježen je jedan dokumenat.⁴⁸⁾ Poznato je da je vlaško stanovništvo, još od početka uspostave osmanske vlasti u našim krajevima, korišćeno kao kolonizacioni i polu-vojni elemenat, zbog čega je uživalo i izvjesne privilegije. Stabilizacijom osmanske vlasti, njihov značaj je slabio, da bi tokom 16. stoljeća vlaško stanovništvo dobilo status *raje*.⁴⁹⁾

Za privrednu istoriju područja bivšeg tešanjskog kadiluka značajni su podaci o zanatima kojima se bavilo gradsko stanovništvo. Spominju se sljedeći zanati: *sarački*, *krojački*, *berberski*, *nalbentski* (potkivač konja), *samardžiski*, *pekarski* i *slastičarski*. Da je zanatstvo bilo razvijena privredna grana ovog područja svjedoči podatak da su bili organizovani u *esnafa*. Spominje se *usta* (glavni majstor *esnafa*) *nalbenta* i *krojača*.

Država je nerijetko angažovala *tesare* (*neccar*) iz tešanjskog kadiluka, što bi moglo značiti da su ove zanatlije iz navedenog područja bili poznati kao vršni majstori svog zanata.⁵⁰⁾

34) 5a/d1.

35) 23a/d5.

36) 13/d3.

37) 19/d3.

38) 19/d3.

39) Dr Salamon Konforti, *Naseljena mjesta u SR BiH, stanje 1. januara 1979. godine*.

40) Kao na primjer današnji Teslić, koji se u sidžilu spominje kao seosko naselje.

41) Kao što su sela Penča, Peri Dol.

42) Selo Detlak koje je dana situirano na području opštine Derventa, formirao je hadži Hasan, otac derventskog kapetana Husjn-age (17a/d2).

43) Stanovnici sela Galubarice oslobođeni su avariza, jer su obavljali skeledžijsku službu. - 13a/d2.

44) 6/d3.

45) A. Handžić, *Bosanski namjesnik...*

46) 4/d4, 11/d4, 14a/d4, 14a/d5; Bašagić, *Kratka uputa...* 94.

47) U jednom dokumentu navodi se da je stanovništvo Tešanjskog, Derventskog i Gračaničkog kadiluka oslobođeno plaćanja jednog dijela teksista zbog teškog stanja stanovništva nastalog uslijed suše, nerodice i epidemije kuge. -

48) 17a/d2.

49) Istorija naroda Jugoslavije, knj. II, Beograd 1960, 85, 86.

50) 8/d4, 11a/d2.

O razvijenosti trgovine na ovom prostoru, ne samo lokalne, nego i izvozne, govori bujuruldiya upućena tešanjskom kadiji da zabrani izvoz meda, masla i drugih namirnica zbog njihove nestašice u bosanskom ejaletu.⁵¹⁾

Negativne posljedice na privredni razvoj ovog kraja ostavljali su ratovi. Ekonomske prilike poslije rata vođenog 1737–39. bile su izuzetno teške i u tešanjskom kadiluku. Zavladała je nestašica i glad, pa su lokalne vlasti morale intervenisati i zabranjivati trgovcima izvoz prehrambenih artikala u druge krajeve.⁵²⁾

Sa ratnim pustošenjima širila se i epidemija kuge, koja je ne samo odnosila veliki broj stanovništva, nego i ostavljala tragova na, i onako, tešku ekonomsku situaciju. Zbog epidemije kuge 1743. trgovcima je bilo zabranjeno izvoziti u Austriju pamuk, krzno, vunu i sličnu robu, što je, također, djelovalo na stagnaciju i nazadovanje privrede.⁵³⁾

Za istoriju privrede sela ovog područja važni su podaci o vrsti agrokultura njegovanih na ovom prostoru. Iz podataka zabilježenih u tešanjskom sidžilu može se konstatovati da su gajeni: ječam, zob, pšenica, proso, kukuruz, bijeli i crveni luk.

O razvijenom stočarstvu također ima podataka, a oni se odnose na gajenje domaćih životinja: konja, volova, ovaca, svinja i peradi.

POREZI

Što se tiče poreza koje je davalo stanovništvo naših krajeva, sidžil pruža dragocjene podatke.

Hrišćansko stanovništvo bosanskog ejaleta plaćalo je džizju u tri rate⁵⁴⁾ i to po najnižoj kategoriji u iznosu od 2,5 groša i 10 para.⁵⁵⁾ Od džizje pokupljene 1743. godine iz bosanskog ejaleta davala se plata janičarima u tvrđavama Bosne, Beograda i Vidina.⁵⁶⁾

Ciganska džizija bosanskog ejaleta davana je u zakup. Godine 1744. bila je u zakupu Husejn age, vrandučkog kapetana.⁵⁷⁾

Sistemom zakupa prikupljana je filurija, kao i ostali nameti određeni državi. Filurija, pristojbe na ime zemljišne tapije, vanredne divanske namete i ostale poreze koji su pripadali državi iz tešanjске nahije beratom je dobio u zakup Husejn, kapetan Vranduka.⁵⁸⁾ Te prihode prodao je tešanjskom kapetanu Ali-agi za hiljadu esedi groša.

Filurija, vanredni divanski nameti, globe i ostalo u maglajskoj nahiji beratom su dati u doživotni zakup (malikanu) Husejnu, kapetanu Vranduka. Te prihode prodao je maglajskom kapetanu Mahmud-agi.⁵⁹⁾

Podaci iz tešanskog sidžila pružaju građu za izučavanje nekih varednih nameta kojima je bilo opterećeno stanovništvo pojedinih područja. Na primjer, stanovništvo tešanskog kadiluka bilo je obavezno da obezbjeđuje pastire za valijine konje i mazge, a također hranu i smještaj za te pastire i stoku.⁶⁰⁾ Stanovništvo tešanskog kadiluka povremeno je bilo opterećivano nametima za menzilhane i menzilske konje (menzil bargirlerin ucetleri).⁶¹⁾ Naime, tih troškova 1743. godine dalo je trista groša. Interesantan je podatak koji govori o tome da su i mustahfici davali neke vanredne namete, iako nisu bili uživaoci zemlje.⁶²⁾ Između ostalog, davali su i menzilske konje putnicima.

Davanje poreza na ime menzila (menzil akčesi) nije bila stalna obaveza stanovništva tešanskog kadiluka, što se može zaključiti iz arzuhala stanovnika Tešnja, u kojoj se navodi da oni nisu bili opterećeni nametima za menzile, čak ni ranije, dok su Temišvar i druga mjesta bila u islamskim granicama i dok su kroz kadiluk prolazili mnogobrojni ulaci (kuriri), a da ih sada ovim nametom samovoljno žele opteretiti kapetan Žepča i maglajske age.

Mehmed - paša je izdao bujuruldiyu i naredio da se sirotinja ne opterećuje nametima za menzile.⁶³⁾

Stanovništvo sela Golubarice bilo je oslobođeno avarica (vanrednih nameta), jer su obavljali skelarsku službu. Međutim, bosanski defterdar je poslao službenika da od njih pokupi avariz i to po deset groša na ime konaka (konak akčesi). Mehmed - paša je bujuruldijom naredio da se takva zloupotreba zabrani.⁶⁴⁾

Zbog dugih, bezuspješnih i iscrpljujućih ratova koje je Osmansko Carstvo vodilo u 18. stoljeću, stanovništvo je bilo pritisnuto pojačanom eksploatacijom, praćenom zloupotrebama lokalnih organa vlasti. Posljedica svega toga bilo je ekonomsko propadanje seljaštva, zbog čega su napuštali svoje posjede i bježali u druge krajeve. U tešanjskom sidžilu zabilježeni su brojni primjeri zloupotreba ovakve vrste. Zloupotrebama su bili izloženi svi zavisni seljaci, bez obzira na konfesionalnu pripadnost.

Muslimansko stanovništvo čiftlika Kuzmadanje i Zagore koji su pripadali Gazi Husrevbegovu vakufu, zbog prekomjernog povećanja nameta od strane vrandučkog kapetana žalili su se bosanskom nam-

51) 33/d2.

52) 33a/d1.

53) H. Car, *Jedna bujuruldiya bosanskog namjesnika Jegen Mahmed-paše iz 1743. godine*, POF sv. 27/1977, Sarajevo, 1979, 283–286.

54) 4/d1.

55) 21a/d1; Ova dva dokumenta objavio je H. Hadžibegić, *Džizja ili harač*, POF 3–4/1952–53, 117–121.

56) 4/d1.

57) 22/d7.

58) 22a/d6.

59) 23a/d1.

60) 6a/d1, 4a/d4.

61) 8a/d6.

62) 5a/d1.

63) 8a/d6, 14a/d1.

64) 13a/d1, 13a/d2.

65) 27'd1, 27'd2.

jesniku. Hekim-oglu Ali-paša, bosanski namjesnik, uputio je bujuruldiju tešanjском kadiji sa naredbom da se stanovništvo ne opterećuje nametima više nego je to uobičajeno.⁶⁵⁾

Bježala je raja i sa carskih hasova. Pošto su njihove obaveze morali preuzeti stanovnici koji su ostali na svojim posjedima, dolazilo je do nezadovoljstva i nemira. U predstavci Ali-age, tešanjskog kapetana, upućenoj bosanskom namjesniku, zabilježeno je da su sa carskih posjeda u nahiji Tešanj pobjegli Mustafa, Ibrahim, Hasan, Mimica, Mithat i Ilija. Mehmed - paša je uputio bujuruldiju tešanjском kadiji i kapetanu i naredi da odbjegli raj u vrata, bilo gdje da se nalazila, ukoliko od tada nije prošlo deset godina, a kako je to po starom zakonu bilo uobičajeno.⁶⁶⁾

Zbog čestih pritužbi stanovništva tešanjskog kadiluka na zloupotrebe lokalnih organa vlasti izdavane su *adalet name* od strane Bosanskog divana. U tešanjском sidžilu zabilježena je jedna *adalet name* izdana u cilju zaštite stanovništva od zloupotreba ajana i muteselima, koji su i bez ilama, i bez bujuruldiije uzimali namete od stanovništva i to od sjekom.⁶⁷⁾

Tešanjски sidžil daje dosta podataka za proučavanje poreza *imdad-i hazariye*, koji je ustanovljen u drugoj deceniji 18. stoljeća u korist namjesnika provincije i upravnika sandžaka, i *imdad-i seferiye*, koji se davao u vrijeme rata.⁶⁸⁾ Ovaj porez prikupljan je u dvije rate – *taksit*: ljetna (*sayfiyye*) i zimска (*šitaiyye*), zbog čega je i nazvan taksitom.

Na ime jedne rate taksita tešanjски kadiluk davao je iznos od 1430 groša.⁶⁹⁾ Međutim, ova suma je opterećivana raznim administrativnim troškovima u korist kadije, mubašira, muhazira i drugih organa lokalne vlasti, zbog čega je ovaj iznos neprestano rastao.⁷⁰⁾

Pored toga, tešanjски kadiluk na ime taksita davao je i dio namirnica po određenoj otkupnoj cijeni. Godine 1743. na ime zimske rate trebalo je da isporuču:

- 100 šinika pšenice po otkupnoj cijeni 1,5 groša
- 300 šinika ječma po otkupnoj cijeni 30 para
- 300 šinika zobi po otkupnoj cijeni 15 para.⁷¹⁾

Kada je ovu ratu trebalo pokupiti, stanovništvo se pobunilo, pa je bosanski namjesnik Jegen Mehmed - paša uputio naredbu tešanjском kadiji da pohvata pobunjenike zajedno sa jatcima, a navedeni iznos da pokupi i što prije pošalje.⁷²⁾

Godine 1743. izdan je ferman da se iz Bosanskog ejaleta pokupi na ime imdad-i seferiye iznos od 115.863. groša. Na Tešanjски kadiluk otpadalo je 1.950 groša. Taj iznos opterećen raznim troškovima u korist lokalne administracije iznosio je 2.553 groša.⁷³⁾

Zbog izuzetno teškog stanja stanovništva, nastalog uslijed nerodice, gladi i kuge, ova suma u cijelosti nije mogla biti pokupljena, pa je stanovništvo oslobođeno jednog dijela.⁷⁴⁾

Zbog rata koji je vođen protiv Irana 1746. godine, određeno je da se iz bosanskog ejaleta na ime imdad-i seferiye pokupi pedeset hiljada groša. Na tešanjски kadiluk je otpala suma od 5.752 groša. Prilikom razreza u kadiluku taj iznos, uvećan raznim administrativnim doprinosima, je 6.157 groša.⁷⁵⁾

Zbog čestih zloupotreba lokalnih organa vlasti prilikom kupljenja taksita od strane Bosanskog divana izdavane su bujuruldiije u kojima je strogo naređivano da se prihodi taksita ne miješaju sa drugim troškovima, zatim da se na ime kalemije (troškovi suda), koja je prema kadilucima podijeljena u tri kategorije, ne uzima više od 20,30 i 50 groša.⁷⁶⁾

O pojavi *hajdučije*, koja je narušavala red i mir u tešanjском kadiluku, i predstavlja težak problem organima vlasti i samom stanovništvu, u tešanjском sidžilu ima nekoliko dokumenata.

Ilija iz maglajske nahije žalio se tešanjском kadiji da su mu Vidoča i još nekoliko razbojnika napali kuću i ubili sina Marka, a drugog sina Đoku i rođaka Todora ranili.⁷⁷⁾

Ponekad je hajdučija uzimala takve razmjere da su morali biti angažovani u njenom suzbijanju organi vlasti na prostoru bosanskog ejaleta. U jednoj bujuruldiiji naređuje se kadijama Tešnja, Dervente, Gračanice, Tuzle, Zvonika i okolnih kadiluka da, uz angažovanje svih snaga, otkriju i pohvataju hajduke, a ukoliko ne uspiju u tome da će biti suspendovani sa svojih dužnosti.⁷⁸⁾

Interesantan je podatak da su štetu i krvarinu koju su pričinjavali hajduci morali nadoknaditi sandžakbezi, ajeni i zabiti kadiluk.⁷⁹⁾

I suzbijanje hajdučije bio je povod da lokalni organi vlasti uzimaju od stanovništva dodatne namete, zbog čega se ono žalilo samom sultanu. Zbog toga u jednom fermanu, koji je zabilježen u ovom sidžilu, stoji: „Neka to ne bude povod da podanicima uzimate novac, i neka to ne bude razlog za otimanje.“⁸⁰⁾

66) 5a/d7, 5a/d8.

67) 31a/d2.

68) Više o tome vidjeti: A. Sućeska, *Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u XVII vijeku i pojava nameta tekali-i šakka*, POF, sv. X-XI, 1960-61, 75-112.; *Taksit*, *Separat* iz godišnjaka Pravnog fakulteta u Sarajevu, br. VIII, Sarajevo, 1960.

69) 17/d3, 4a/d1, 20/d1, 23/d4.

70) 5/d4.

71) 19a/d4.

72) 20/d2.

73) 18/d2.

74) 20a/d1, 20a/d2.

75) 36/d2.

76) 18/d3.

77) 5a/d6.

78) 6/d4.

79) 18/d1.

80) 18/d1.

81) 3/d3.

Da bi se onemogućilo djelovanje jataka, u kojima su hajduci imali veliku podršku, i da bi se stanovništvo zaštitilo od njihovog djelovanja, ponekad je kao preventivna mjera uzimana kefilema. U tešanjskom sidžilu zabilježena je kefilema, kojom se stanovništvo Nove Palanke obavezuje da će prestupnike, ako se pojave, uhvatiti i dovesti na sud.⁸¹⁾

Za proučavanje odnosa Osmanskog Carstva sa susjednom zemljom – Austrijom tešanjski sidžil pruža nekoliko zanimljivih podataka. Registrovana su tri dokumenta iz kojih se vidi da su se odnosi između Osmanskog Carstva i Austrije u vrijeme mira odvijali u prijateljskoj atmosferi, kao i to da su obje zemlje strogo vodile računa da se ne prekrši mir.

Kada je osječki general izvijestio Bosanski divan da su neki razbojnici i odmetnici napali karaulu na autrijskoj granici i ubili stražara, zatim napali mlin u blizini granice i stanovnike natjerali da plate po sto forinti, Bosanski divan je izdao naredbu da se sve te akcije, koje su suprotne uslovima mira, suzbiju, a prestupnici uhvate i strogo kazne.⁸²⁾

Na žalbu osječkog generala, Bosanski divan izdao je naredbu svim kapetanima i zabitima na granici da, na osnovu »uzvišene sultanske naredbe i uslova sultanske ahdname«, sve austrijske vojnike koji prebjegnu na teritorij Osmanske Carevine moraju vratiti natrag.⁸³⁾

Iz straha od epidemije kuge osječki general je zamolio Bosanski divan da se za vrijeme epidemije kuge obustavi uvoz u Austriju, da se zatvore lazareti u Mitrovici i Gradišci i da trgovci ostanu u karantinu u Brodu sedam sedmica. Bosanski divan je izdao naredbu svim kadijama duž obale Save, od Zvornika do Gradiške, da se strogo pridržavaju gore navedenih zahtjeva.⁸⁴⁾

Proizvodnju i konzumiranje alkohola osmanska vlast je strogo zabranjivala. Pa, i pored svih zabrana, stanovništvo je krađom proizvodilo i prodavalo alkoholna pića. U tešanjskom sidžilu zabilježena su oba dokumenta o zabrani prodaje alkoholnih pića, o zatvaranju mejhana. Strogo je naređivano da se alkohol oduzme, a oni koji ga prave i prodaju kazne.⁸⁵⁾

U tešanjskom sidžilu zabilježena su naimenovanja nekih važnijih funkcionera: Carskim fermanom od 15. 2. 1744. godine za bosanskog namjesnika naimenovan je Jegen Mehmed-paša.⁸⁶⁾

Sulejman-paša, bivši muhafiz Hotina, naimenovan je za bosanskog namjesnika carskim fermanom od 1745. godine. Istim fermanom naimenovan je Ahmed Dženetić za muteselima, s tim da obavlja poslove namjesnika dok Sulejman-paša ne dođe u bosanski ejalet.⁸⁷⁾

Uzurpacija imovinskih prava nije bila rijetka pojava u osmanskoj državi, naročito u vrijeme slabljenja njene centralne vlasti. Za kompletnija sagledavanja takvih pojava sačuvani su podaci u tešanjskom sidžilu. Na bespravno ometanje u uživanju posjeda žalili su se organima vlasti, ne samo seljaci, neko i neki državni funkcioneri, pa čak i vakufi.

Ilija je uputio žalbu tešanjskom kadiji sa molbom da zaštiti njegovo pravo na baštinu od Mehmeda i koji su od njegove baštine uzeli pet njiva.⁸⁸⁾

Mustafa se žalio da je njegov čifitlik, koji je naslijedio od oca i za koji posjeduje tapunamu (isprava o zemljišnom posjedu), uzurpirao Mustafa, aga faisana (zapovjednik konjičkog odreda) iz Derventske palanke.⁸⁹⁾

Mehmed, mutevelija Gazi Husrevbegova vakufa uputio je žalbu tešanjskom kadiji u kojoj je izložio da je, hadži Hasan, otac derventskog kapetana Husejn-age, uzurpirao neka vakufska imanja, kao i prihode sa njih.⁹⁰⁾

Navedeni podaci govore o bogatstvu građe koju pruža tešanjski sidžil iz 1740–1746. godine i njegovoj vrijednosti kao istorijskom izvoru.

U prvom redu on predstavlja izvanredan materijal za izučavanje i tačno utvrđivanje nadležnosti kadije i onoga što se zbivalo pred njim. Osim toga, tu su i podaci za izučavanje funkcije i nadležnosti kapetana, ajana i drugih ličnosti koje su obavljale određene funkcije u tom regionu, i šire, a čija je aktivnost zabilježena u sidžilu.

Tu su, također, podaci koji se odnose na gradnju, ili obnovu tvrđava, podaci relevantni za izučavanje nastanka, ili nastajanja pojedinih naselja i brojni drugi podaci koji se odnose na našu ekonomsku, političku i kulturnu istoriju.

Budući da sidžil sadrži i brojne prepise službenih akata, do kojih je danas kao pojedinačnih dokumenata teško doći, to su na taj način zabilježena zbivanja, ne samo u okviru tešanskog kadiluka, nego i na širem prostoru, sidžili uopšte, pa tako i ovaj, su nezaobilazni za detaljnije izučavanje istorije naših naroda pod osmanskom vlašću.

82) 10a/d4.

83) 19a/d3.

84) Pogledat i bilješku 53.

85) 22a/d4, 31a/d2.

86) 22a/d3.

87) 32/d1.

88) 8/d3.

89) 16/d2.

90) 17a/d2.

PRILOG PROUČAVANJU BIOGRAFIJE MIHAILA SOKOLOVIĆA JEDNOG OD OSNIVAČA RADNIČKOG POKRETA U BOSNI I HERCEGOVINI

Mihailo-Mičo Sokolović jedan je od najistaknutijih boraca za ostvarivanje prava radničke klase u Bosni i Hercegovini koja su se intenzivnije počela radati u XIX i početkom XX vijeka. U cilju doprinosa izučavanju ove ličnosti, o kojoj je malo do sada pisano¹⁾, ovdje će se iznijeti neki podaci do kojih smo došli u arhivskoj građi i istraživanjima na terenu.

Dok se u zapadnoj Evropi dovršavao proces izgradnje modernih država na osnovama buržoaskog parlamentarizma stvaranjem nacionalnih država, narodi na području današnje SFR Jugoslavije bili su većim dijelom pod vlašću tuđina. Slovenija, Hrvatska i Vojvodina, nalazile su se pod vladavinom Austrougarske monarhije, a ostale zemlje priznavale su, manje više, vlast oslabljenog Osmanskog carstva, iako se Srbija i Crna Gora bore za potpuno oslobođenje. Austrougarska monarhija, iako je bila kapitalistička zemlja, nije se naročito trudila da brže razvija sistem koji bi uklonio feudalne odnose na okupiranim teritorijama, osim u najnužnijim oblicima koje je diktirala potreba iskorištavanja prirodnih i drugih bogatstava iz ovih oblasti. Ako se očekivao neki brži preobražaj društveno-ekonomskih odnosa okupacijom Bosne i Hercegovine od strane jedne moderne evropske države, to se nije ostvarilo, jer su i uslovi za to bili relativno otežani naslijeđenim feudalnim odnosima.

Prve decenije XIX vijeka pokazale su suprotnosti između feudalnih i buržoaskih odnosa pojavom buržoasko-demokratske revolucije u Srbiji i Crnoj Gori. Taj se proces postepeno razvijao i u Makedoniji i Bosni i Hercegovini. Bune i ustanci potresaju tursku vladavinu i doprinose prodoru stranog kapitala koji je imao velike ekonomske interese u Bosni i Hercegovini.

Koristeći se dominantnim utjecajem političke i ekonomske vlasti u Sloveniji, Hrvatskoj i Vojvodini, u drugoj polovini XIX vijeka strani kapital, pretežno austrijski i mađarski, osjetno se pojavio i u ovim oblastima. Javljaju se sve veći zahtjevi osvajanja tržišta na Balkanu i njegovog daljeg širenja prema Bliskom istoku. To će usloviti brže raspada-

nje turskog sistema vladavine u ovim oblastima i izazvati buđenje svijesti za oslobođenje od feudalnih odnosa.

Okupacija Bosne i Hercegovine 1878. godine od strane Austrougarske monarhije samo je doprinijela smjenu strane vlasti, mada se ne može poricati i nešto intenzivniji oblik razvoja kapitalističkih oblika proizvodnje u nizu privrednih grana.

Austrijski kapital u Bosni i Hercegovini po okupaciji pristupa bržem iskorištavanju gotovo netaknutih prirodnih bogatstava sa obiljem jeftine radne snage. Tako je došlo za nekoliko decenija do podizanja više modernih industrijskih objekata. Postojali su uslovi za dokidanje feudalnih odnosa, ali obećano oslobođenje seljaka od kmetskih odnosa nije ostvareno. Kapitalisti su bili više zainteresirani za uvećavanje kapitala, nego dokidanje zatečenih društveno-ekonomskih odnosa.

Početkom XX vijeka na teritoriji Bosne i Hercegovine već je postojalo oko 100 fabrika, među kojima i 5 visokih peći u Varešu i Zenici sa oko 50.000 radnika. I u doba turske vladavine podizana je industrija, samo znatno sporije. Uoči ulaska austrougarske vojske bilo je zatečeno 135 majdana, 94 rudnika, dvije veće pilane, četiri pivare i parni mlin. Radilo se i po 16 časova dnevno. Uostalom, tako je bilo i u drugim zemljama sve dok se radnici nisu izborili za skraćivanje radnog dana.

Sve to ukazuje da se u XIX i početkom XX vijeka polako razvijao radnički pokret koga stvara industrija u prvom redu, ali i zanatstvo jer se i kod poslodavaca-zanatlija, takođe, nalazi unajmljena radna snaga.

Događaji nakon okupacije Bosne i Hercegovine izazvali su neke promjene u strukturi društva. Pojavom modernog proletarijata javlja se i buržoazija iako je domaća slabija nego ona što je nosila buržoaski sistem eksploatacije iz Beča i Pešte. Paralelno sa razvijanjem proizvodnih snaga i na kapitalističkoj osnovi, stvarao se antagonizam između rada i kapitala-radnika i kapitalista.

Iz inostranstva stižu pretežno kvalifikovani radnici i činovnici, dok je domaća radna snaga bila uglavnom nekvalifikovana, što je dovelo i do njenog

1) U Enciklopediji Jugoslavije, Zagreb 1956, nema podataka o njemu, a u »Prosvetinoj enciklopediji« samo nekoliko redaka.

znatno težeg materijalnog položaja. To je prisiljavalo radnike da se udružuju i traže poboljšanje uslova života. U tom smislu težili su da se opismenjavaju i kulturno uzdižu. Tu su pomagali i neki strani radnici. Prva potporna i kulturno-prosvjetna društva osnivali su strani radnici, a zatim su to preuzimali i domaći radnici.²⁾

Tako je osnovano Banjalučko prosvjetno radničko društvo pomoću nekolicine istaknutih radnika iz Hrvatske i Austrije, uz pomoć Socijal-demokratske stranke Hrvatske i Slavonije. Već 1899. i 1900. god. zabilježene su radničke štrajkačke akcije u Banjaluci, a kasnije one su sve snažnije širom Bosne i Hercegovine. Radnici traže 10-časovni radni dan, kulturno uzdizanje i bolje uslove stanovanja i ishrane. Čita se domaća štampa i radnici ilegalno stvaraju svoje sindikalne organizacije. Međutim, sve je to bilo u povojima, dok se nije počelo sa javnim nastupima i stvaranjem jedne snažnije radničke organizacije potpomoćne aktivnošću radničkog udruženja.

Mihailo Sokolović je jedan od najistaknutijih organizatora stvaranja radničkog udruženja koje je legalno radilo i osnovano na takav način. Moramo istaći, da socijalnu strukturu stanovništva u Bosni i Hercegovini nismo u mogućnosti utvrditi u ovom periodu, ali smo je izučavali za nešto kasniji period od 1918–1939. godine, što nas je navelo na konstataciju da postoji mnogo »sirotinje«, kako se u izvorima naziva, a to je i ona radna snaga, koja nastaje na selu i u gradu, nezaposlena, i nema gdje da se zaposli. Seljaci osiromašuju zaduživanjem kod bogatijih ljudi, postaju njihov plijen i prodaju imovinu, koliko je imaju, i tako postaju proleter. Čisti proleter u punom smislu te riječi, lišeni sredstava za život, prodaju samo svoju radnu snagu, ako mogu. To je početkom XX vijeka u Bosni i Hercegovini nešto izraženije, kao proces, kome veliki broj djece u partijarhalnim porodicama diobom imanja–zemlje, znatno doprinosi. Postepeno se provodi raslojavanje stanovništva. Prvobitna akumulacija kapitala nužno dovodi i do propadanja zanatstva pojavom jeftinije industrijske robe. Tako je osiromašio i otac Mihaila Sokolovića koji je, inače, bio terzija.

Mihailo Sokolović je rođen u selu Kovanju kod Rogatice 21. novembra 1883. godine, a ne u selu Sokolovićima.³⁾ Osnovnu školu je završio u rodnom mjestu, a gimnaziju je pohađao u Sarajevu. Kako mu je otac ostao bez sredstava za izdržavanje sina na školovanju u Sarajevu, Mihailo je morao napustiti treći razred gimnazije. Pošao je na izučavanje zanata u Beograd. To je bilo uobičajeno, da radi mladi radnik i u isto vrijeme izučiti zanat. Upisao

se na knjigovezački smjer i tako uspio da čita literaturu, što će kasnije odigrati značajnu ulogu u njegovom radu na pomoći drugim radnicima, da poboljšaju uslove života.

Tokom izučavanja knjigovezačkog zanata upoznao se i sa mnogim naprednim radnicima koji su na njega izvršili određeni uticaj. Zavolio je radničko udruživanje i postao član sindikata. On je već 1903. godine pristupio tek formiranoj Srpskoj socijaldemokratskoj partiji. Knjigovezački i drugi radnici u Srbiji već su čitali djela Karla Marksa koja je prevodio poznati revolucionar Radovan Dragović.⁴⁾

Radovan Dragović je rođen u Užicu (Titovo Užice) 1878. godine. Još kao srednjoškolac čitao je radove socijalističkih pisaca i znanje prenosio na druge. Kao i Mihailo Sokolović, morao je napustiti školovanje (u četvrtom razredu gimnazije) i pođe da uči zanat u Zagrebu i Gracu. Upisao se na stolarski zanat i završio ga, a zatim postao radnički tribun.⁵⁾

Dragović je bio predavač na radničkoj večernjoj gimnaziji koju je pohađao i Mihailo Sokolović. To stečeno znanje brzo je Sokolović primjenjivao u vrlo razgranatom radu među radnicima.

Mihailo Sokolović je uskoro postao istaknutiji radnički borac i beogradski knjigovezački radnici ga biraju za sekretara udruženja knjigovezaca. U tom svojstvu je bio njihov delegat na II kongresu sindikata Srbije koji je održan marta 1904. godine.

Uskoro iza toga, Sokolović se vraća u Sarajevo, kao već izgrađeni radnički borac i organizator. Tu je postao vodeća ličnost radničkog pokreta Bosne i Hercegovine. Na tom poslu je ostao do kraja života.

Niske radničke nadnice, loša ishrana, dug radni dan, neminovno su dovodili do radničkih pobuna kako u obliku štrajkova, tako i na druge načine. Osjetilo se da štrajk radnika Tvornice duvana u Sarajevu 1905. godine austrijske vlasti strogo kažnjavaju, pa su kroz zatvor prošli skoro svi radnici koji su stupili u štrajk što je navodilo radnike da traže i druge povoljnije uslove borbe preko svojih udruženja. U tome ima veliku zaslugu Mihailo Sokolović jer je shvatio šta je za radnike značajno. Organizuje prvo strukovne radničke organizacije legalnim putem. Tako je umanjivao oštricu vladajućih kapitalista i omogućio uspješnije vođenje borbe za prava radnika.

Nakon svestranih priprema za osnivanje Glavnog radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu, on se obratio okupacionim vlastima molbom, da zajedno sa drugim radnicima, bez obzira na vjeru i nacionalnu pripadnost, organizuje radnički savez. Kako se u molbi navodi niz značajnih podataka pod kojima se ovo događalo, navodimo je u cjelini.

»Molba za održavanje prvog javnog radničkog zbora

2) Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine, kraće: Arhiv, tom 2, Sarajevo 1951, 320.

3) Već duže vremena, a posebno od 1971. godine obilazimo područje istočne Bosne i proučavamo spomenike radničkog pokreta i socijalističke revolucije. U razgovoru sa poznavocima Sokolovića i Kovanja saznali smo 1977. godine da je Mihailo Sokolović rođen u Kovanju, a ne Sokolovićima kako piše u Arhivu, 319. Slobodan Racković nam je u Rogatici kao predsjednik Skupštine opštine Rogatica iznio zanimljive podatke u prilog tvrdnje da je Mićo rođen u Kovanju.

4) Arhiv, 320.

5) Isto.

SLAVNOM VLADINOM POVJERENISTVU ZA GRAD SARAJEVO

niže potpisani umoljavaju slavno vladino povjereništvo za grad Sarajevo, da bi nam blagoizvolelo dozvoliti da možemo održati jedan javni radnički zbor u nedjelju 27/8 t. g. u gradskoj bašči Čemaluši⁶⁾ u 3 sata posle podne sa ovim dnevnim redom:

- I Referat o potrebi radničke centrale.
- II Čitanje i pretres pravila.
- III Biranje privremene uprave.

Zatim molimo slavno vladino povjereništvo da bi nam blagoizvolelo dozvoliti, da možemo rasturiti 500 plakata a da ne bi morali platiti taksu, koji će biti slijedeće sadržine:

Drugovi radnici i radnice:

U nedjelju 27/8 t. g. održać se javni radnički zbor u gradskoj bašči Čemaluši u 3 sata posle podne radi osnivanja radničke centrale.

Stoga molimo sve drugove i drugarice bez razlike vjere i narodnosti da u što većem broju posjete ovaj prvi radnički zbor.

Sarajevo 21/8 1905.

S a z i v a č i :

Ivan Salamunović krojač, Edhem Mostić bojadžija, Ivan Šapina drvodeljac, Matija Grubišić zidar, Mićo Sokolović knjigovezac, Mustafa Handžić obućar, Eliza Šimić rad. tekstilna, Jovo Tanasić opančar, Mair Levi krojač, Savo Kapor rad. tekstilni, Đoko Mandrapa opančar.⁷⁾

Sazivači su klasno povezani. To jasno ukazuje njihovo zanimanje, a zastupljene su i sve nacionalnosti, što je posebno značajno za višenacionalnu sredinu kakvo je Sarajevo, odnosno Bosna i Hercegovina.

Okupacione vlasti nisu zabranile održavanje ovog prvog značajnog radničkog skupa u Čemlausi. Pravila Glavnog radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu napisao je Mihailo Sokolović, a radnici su ih prihvatili kao svoja. Na ovom skupu radnika Bosne i Hercegovine 27. augusta 1905. godine u Sarajevu za sekretara Glavnog radničkog saveza izabran je Mihailo Sokolović.

Vlasti nisu odmah prihvatile pravo javnog djelovanja Glavnog radničkog saveza. Tek nakon generalnog štrajka 21. 9. 1906. godine, i nekih manjih izmjena, odobreno je njegovo djelovanje. Očigledno je austrougarska vlast pokušala zaustaviti djelovanje radničkog udruženja, pa je odustala kada se suočila sa jakim štrajkom koji joj je više smetao

nego udruženje radnika. I radnicima je više odgovaralo da se mirnijim putem izbore za bolje uslove života, ako se to može. U tome je značaj javnog djelovanja radnika preko udruženja i veća mogućnost za izmjenu misli sa drugim radnicima širom Bosne i Hercegovine. U ilegalnim uslovima to je znatno teže.

Radnici Bosne i Hercegovine prihvatili su svoje prvo radničko udruženje i to ispoljili osnivanjem organizovanih strukovnih organizacija: drvodjeljača, građevinara, krojača, pekara, obučara itd. Sve strukovne organizacije sačinjavale su Glavni radnički savez, koji je imao i istaknuti cilj rada na »umnom, moralnom i materijalnom unapređenju radnika, da budi klasnu svijest i širi radničku solidarnost«.⁸⁾

Svoj cilj savez radnika Bosne i Hercegovine postiže:

1. osnivanjem stručnih sindikalnih udruženja,
2. osnivanjem čitaonica, držanjem javnih predavanja – večernjih kurseva i osnivanjem pjevačkih »korova« za prosvjeđivanje radnika,
3. osnivanjem radničkih potrošačkih kooperativnih udruženja za ekonomsku pomoć radnicima,
4. osnivanjem radničkog doma za smještaj svih radničkih udruženja i nezaposlenih radnika koji sa strane dolaze,
5. osnivanjem »posredništva« za pronalaženje posla nezaposlenim radnicima.⁹⁾

Razlika između ovih ciljeva radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu u odnosu na prvobitni tekst iz 1905. godine nastala je intervencijom okupacionih vlasti da bi osjetila oštricu borbe radnika, ali to nije bitnije uticalo na rezultate djelovanja radničkog saveza.

Nakon ovog uspješnog rada Mihaila Sokolovića na organizovanju strukovnih saveza pojačana je agitacija među radnicima, a zatim uspješnije povezivanje radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini sa odgovarajućim radničkim organizacijama u Srbiji i Hrvatskoj.

Kada je održavan Treći zbor Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije u decembru (24–26) 1905. godine u Zagrebu, Mihailo Sokolović je na njemu učestvovao kao delegat bosansko-hercegovačkih radnika. U pozdravnoj riječi, on je koncizno oslikao položaj radnika u Bosni i Hercegovini. Iz toga se vidi kako teško žive zanatski radnici i ujedno spoznaje njihov ekonomski položaj u doba austrougarske vladavine. Tom prilikom Sokolović je, pored ostalog, rekao:

»Drugovi! Hoću da vam iznesem naše stanje u Bosni i Hercegovini. Tamo se već dulje vremena na-

6) Odnosi se na ulicu gdje je sada Narodna banka u Titovoj ulici, izjavio je autoru prof. Muhamed Kreševljaković 14. 4. 1983. godine.
7) Arhiv, 9.

8) Isto, 11.
9) Isto. Na kraju se dodaje rečenica »Isključen je svaki politički značaj što samo pokazuje kako je politika stvar austrijskih vlasti.

stojalo, da se radništvo organizira i povede u razrednu borbu za svoj položaj, ali upravo usljed pritiska policijskog i usljed vjerskog spora i poradi nedovoljne industrije, nije to do sada uspjelo u onoj mjeri, u kojoj bi željeli. Drugovi, koji su pokušali radništvo organizirati, bili su zatvarani i progonjeni, ali sjeme, koje su posijali palo je na dobro tlo i ove godine je izniklo i izbilo na površinu radi izrabljivanja radništva, a izbilo je tako, da je zastrašilo i poslodavce i vlast. Skoro bez prethodnih dogovora izbili su nekoji štrajkovi, koji su zastrašili vlastodršce. Štrajkovali su zidari, tesari, moleri, stolari, pekari, radnice tvornice sagova, opančari, knjigovežci, tipografi. Svi su svršili sa uspjehom osim knjigoveža, a uspjelo je zato, jer su bili svi jedno-dušni.¹⁰⁾

Učestali štrajkovi radnika u Bosni i Hercegovini pokazuju kakav je bio njihov društveno-ekonomski položaj. Materijalna bijeda i uslovi stanovanja i ishrane doveli su radnike do teških profesionalnih oboljenja, među kojima je bila najrasprostranjenija tuberkuloza zvana «sušica».

Mihailo Sokolović je dijelio sudbinu većine svojih drugova. Nije imao stana i potucao se kao beskućnik u neimaštini. Rano je obolio od tuberkuloze. To je i shvatljivo kada se zna da narod kvalifikuje tuberkulozu kao bolest sirotinje. Ona se kod Mihaila Sokolovića brže razvijala jer je iz dana u dan sve više radio, slabo se hranio i, iako mlad, organizam nije mogao dugo izdržati. Već na pomenutom skupu hrvatskih radnika, on je osjećao bolove u grudima i pošao je ljekaru u Zagreb da traži pomoć. Dijagnoza je bila jasna; a upute za liječenje takođe:

«Čista zraka, zdravog stana, dosta dobre i zdrave hrane: mesa, jaja, sira, mlijeka. . .»¹¹⁾ Umjesto da se liječi, Mihailo je samo slegao ramenima i rekao: «otkud proletarcu svega toga».

Vratio se iz Zagreba sa dubokim uvjerenjem da mu nema više pomoći. Tako je i bilo. Umro je vrlo mlad, u 23. godini života, 27. aprila 1906. godine. Dva dana kasnije, 3.000 radnika i radnica ispratilo je na sarajevskom groblju u Koševu tijelo pionira radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini.

10) Isto, 22.

11) Isto, 23.

U znak održavanja trajne uspomene na svog učitelja, kako se bori i organizuje proletarijat na dugom putu dokidanja eksploatacije, radnici su podigli spomenik, visine 3 metra, od sarajevskog kamena vapnenca iz Hreše, rozikaste boje, kao simboliku rađanja modernog radničkog pokreta. Kako se vidi, na spomeniku je tekst ispisan ćirilicom i latinicom, što je rijedak slučaj, a trebalo je da pored ravnopravnosti oba pisma simbolizuje i bratstvo i jedinstvo u Bosni i Hercegovini. Na samom vrhu spomenika ugrađena je i fotografija Mihaila Sokolovića.

»Ovaj spomen podiže

Glavni radnički savez uz pomoć svijesnih organizovanih radnika-ca svome neumrlom borcu i utemeljitelju radničkih organizacija u Bosni i Hercegovini«. Sam stisak radničkih ruku u vijencu upravo i asocira na prvo organizovano povezivanje radnika u Bosni i Hercegovini.

Spomenik djeluje skromno i upečatljivo, i ističe se u gustom sklopu niza nadgrobnih spomenika koševskog groblja koji imaju religiozne oznake, a ovaj ih nema, iako je podignut u vrijeme kada se to gotovo bez izuzetka činilo.

Ideje vodilje ujedinjenja svih radnika Bosne i Hercegovine, bez obzira na nacionalnu i vjersku osobnost, zacrtane su simbolično na ovom memorijalu, gdje je ispod simbola stiska ruku radnika oko čeka, u vijencu, napisan tekst u oba pisma:

SUMMARY

Radomir Bulatović

CONTRIBUTION TO THE RESEARCH ON THE BIOGRAPHY OF MIHAİLO SOKOLOVIĆ, ONE OF THE FOUNDERS OF WORKERS' MOVEMENT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Mihailo Sokolović comes from a poor workers' family. According to our inquiries he was born in Kovanj village near Rogatica, on November the 21st, 1883, and died in Sarajevo, on April 27th, 1906.

In the third class of the grammar school he gave up the full-time schooling and enrolled in the book-binding craft in Belgrade. It was there that he learned about the Marxist ideas, from the eminent workers' advocate Radovan Dragović. Sokolović returns to Sarajevo in 1905 and transmits the gained knowledge into this environment. He founded the Main Workers' Union for Bosnia and Herzegovina, on August the 27th, 1905. The authorities of the Austro-hungarian Monarchy did not immediately agree with the application of this union rules, but did it, with certain changes, somewhat later, after the great workers' strike of September the 21st, 1906.

Working class of Bosnia and Herzegovina developed slowly in the period of Turkish rule. Since

the occupation of Bosnia and Herzegovina, in 1878, however, it grows much faster, although the feudal relations are still present. It led to the economic poverty of broad circles of people, workers in the first place. Mihailo Sokolović shared the destiny of the majority of his fellow-citizens: he contracted the professional workers' disease — tuberculosis consumption and died young, when he was 23.

He was buried ceremoniously at Koševo Graveyard in Sarajevo. His burial was attended by 3.000 workers, who erected him a three-meter high monument of reddish lime-stone from Hreša near Sarajevo. It is an eternal symbol of the birth of the modern workers' movement in Bosnia and Herzegovina. The monument has no religious inscriptions although it was written in the age when this was a custom. The text is inscribed both in Cyrillic and in Latin letters, as a proof of the equality of the two scripts and nations in Bosnia and Herzegovina, which the working class has been fighting for.

SPOMENICI KULTURE U VLASNIŠTVU VJERSKIH ZAJEDNICA NA TLU BOSNE I HERCEGOVINE¹

– AKTUELNA PITANJA I PROBLEMI –

Na tlu Bosne i Hercegovine, koje su od vjekada zapljuskivali raznoliki idejni i kulturni utjecaji, nastali su i danas egzistiraju spomenici kulture raznih doba, porijekla i pripadnosti. Njihov broj, i pored mnogih nedaća koje su ih pratile u prošlosti (ratna razaranja, požari, poplave, siromaštvo sredine i dr.), još uvijek je veliki.

Dužim vremenom svog postojanja i razvoja, kulturno-istorijsko nasljeđe Bosne i Hercegovine, nezavisno od toga na kojim je idejnim osnovama stvarano i kakve formalne odlike sadržavalo, snažno je zacrtalo svoju tradiciju. Ono je poprimilo i jasno reflektira i svoj nacionalni karakter proizašao iz posebnih shvatanja naših naroda o umjetnosti i životu uopšte. Zato i sve nasljeđe koje danas imamo, bez obzira u koje je vrijeme nastalo, pod čijim se utjecajima razvilo i u čijem se vlasništvu sada nalazi, predstavlja naše zajedničko dobro, jedinstvenu i neotuđivu kulturnu baštinu naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine. Ono je plod njihovih stvaralačkih nastojanja da se iskažu na umjetničkom planu svog vremena, potvrda njihovog kulturnog identiteta i prepoznatljivosti.

Tokom minulih epoha na ovom našem tlu nastali su mnogobrojni pokretni i nepokretni spomenici, građeni i izrađivani od raznih materijala i u raznim tehnikama. Neki su stranog porijekla ili su pak nastali na našem području ali pod stranim kulturnim utjecajima. Ipak, najveći njihov broj djelo su domaćih stvaralaca, plod njihovog stvaralačkog talenta i imaginacije. U jednoj od osnovnih podjela mogu se svrstati u dvije grupacije: svjetovne i crkvene, odnosno profane i sakralne. Ne ulazeći u dalja raz-

matranja njihovih osobina, zadržaćemo se, u skladu s temom naznačenom u naslovu članka, na predmetima i objektima u vlasništvu vjerskih zajednica. Tu se prvenstveno radi o spomenicima sakralne arhitekture – crkvama, džamijama, tekijama i drugim objektima namijenjenim za vršenje religioznih obreda i molitava pripadnika prisutnih vjeroispovijesti u SR Bosni i Hercegovini. Pored njih, vjerskim zajednicama u oblasti arhitekture pripadaju i objekti za vjersku nastavu, kao i veoma veliki broj pojedinačnih memorijalnih objekata (turbeta, grobne crkve i kapele) i cjelina. Tom golemom blagu nepokretnih spomenika pridružuje se i impozantno mnoštvo pokretnih stvari crkvene upotrebe – slike, skulpture, knjige i rukopisi, kaleži, kandila, svijećnjaci i drugi predmeti izrađeni od metala, pretežno u srebru, etnografski rariteti i zanimljivosti, i slično. U nekim sredinama u krilu crkvenih institucija postupno su se stekli značajni fondovi tih stvari i predmeta, od kojih su mnogi umjetnički oblikovani i ukrašeni, i u posjedu su određenih likovnih kvaliteta i vrijednosti. Pojedini od tih fondova smješteni su u zasebne, za njih rezervisane prostore, gdje su čak muzejski organizovani i otvoreni za pristup javnosti. Spomenički najvrednije i sa stanovišta savremene muzeologije najbolje organizovane muzejske cjeline nalaze se u posjedu franjevačkih samostana u Fojnici, Kreševu, Kraljevoj Sutjesci, Jajcu. Ovamo još dolaze muzeji starih pravoslavnih crkava u Sarajevu i Mostaru, pa Gazi Husrevbegova biblioteka i Muzej Jevreja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Predstoje također, ili su u toku radovi i na muzejskoj organizaciji predmeta spomeničkog značaja u franjevačkim samostanima u Gorici kod Livna, u Gučoj Gori kod Travnika, u Humcu kod Ljubuškog i još nekim mjestima. Pored njih, postoje i druge veće i manje skupine takvih predmeta, ali one još nisu muzejski definisane i uobličene, niti su pristupačne javnosti (kollekcije ikona u posjedu srpsko-pravoslavnih crkvenih opština u Livnu i Tešnju, depozit umjetničkih stvari i predmeta u samostanu trapista u Delibašinom Selu kod Banjaluke).

Od značaja je istaći činjenicu da su glavninu poslova na prikupljanju takvih predmeta, njihovom oču-

1) Okosnicu i, moglo bi se reći, najvažniji dio ove studije čini materijal koji je, u vidu informacije pripremljene pod istim naslovom, Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH dostavio Koordinacionom odboru Predsjedništva Republičke konferencije SSRN BiH za pitanja religije i djelovanja vjerskih zajednica. Autor informacije Zavoda je i autor ove studije. Na osnovu pomenute Informacije Zavoda i informacija Arhiva BiH i Narodne i univerzitetske biblioteke BiH u Sarajevu, Koordinacioni odbor je pripremio odgovarajuću analizu i elaborat koji su razmatrani na proširenoj sjednici ovog društveno-političkog tijela, održanoj 11. V 1979. godine u Sarajevu.

vanju, fizičkom osposobljavanju i muzejskoj ekspoziciji u svim gore navedenim slučajevima obavili njihovi sadašnji imaoi, dakle vjerske zajednice i institucije, bilo da su to uradili svojim snagama i umijećem ili su im na nekim od tih poslova pomogli vanjski saradnici – muzealci, arhitekti i likovni umjetnici koje su sami izabrali i njihove usluge platili vlastitim sredstvima. Rijetki su, međutim, slučajevi da je neka vjerska zajednica ili institucija na takvu saradnju pozvala državnu ili društvenu ustanovu kvalifikovanu za ovu vrstu posla (zavodi, muzeji, projektne organizacije), pa se općenito može reći da takve saradnje u ovoj oblasti nije bilo ili je ona imala samo marginalan značaj i ulogu. Smatramo to propustom, jer je normalno pretpostaviti da bi takva saradnja bila korisna i dala još bolje rezultate.

Za razliku od pretežnog dijela predmeta likovnih i primijenjenih umjetnosti, knjiški i arhivski materijal u vlasništvu vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini, u najvećem dijelu nije još tako sređen i organizovan i zbog toga ne može da vrši onu društvenu funkciju koju bi objektivno, u srazmjeri sa svojom sadržajnom vrijednošću i istorijskim značenjem trebao da ima. A vrijednost bosansko-hercegovačkih arhiva i knjižnica u vlasništvu vjerskih zajednica zaista je velika.²

Uslijed neodgovarajućeg smještaja, i drugih objektivnih i subjektivnih razloga, pretežan dio tog arhivskog i bibliotečkog materijala još uvijek je izložen raznim oštećenjima i propadanju. I tek su u posljednjih nekoliko godina, uz materijalnu pomoć društva, u nekim objektima vjerskih zajednica, nakon provođenja određenih građevinskih zahvata, stvoreni osnovni tehnički preduslovi za prijem i smještaj arhiva i biblioteka, i njihovu zaštitu od vatre, vlage, truljenja, crvotočine, krađe i drugih vrsta siromašenja i nestajanja. U Fojnici se, na primjer, u tom pogledu otišlo i korak dalje, jer je ovdje Arhiv Bosne i Hercegovine proveo mikrofilmovanje zbirke turskih dokumenata, pa je jedna kopija data samostanu, druga franjevačkom provincijalatu u Sarajevu, treću je za sebe zadržao Arhiv. Pored toga, Arhiv³ je izvršio i ograničen broj zahvata na konzervaciji i restauraciji istorijske građe ovog samostana. Sve to, naravno, nije još dovoljno, ali kako je kapacitet radionice ograničen, a Arhiv ima obavezu da u tom pogledu podmiruje sve potrebe Republike, ne postoje realni izgledi da se taj problem uskoro i u cijelosti riješi. Zato nije na odmet razmišljati i o tome da se pojedini jako ugroženi i oštećeni, spomenički visoko vrijedni dokumenti i knjige predaju na konzervatorski

postupak poznatijim restauratorskim radionicama drugih republičkih i pokrajinskih centara (uzgred da kažemo i to da su takve usluge dosta skupe), odnosno da se aktuelizacijom konzervacije i restauracije ugroženog bibliotečno-arhivskog materijala fojničkog samostana potakne i ubrza postizanje međuinstitucionalnog (Zavod, Arhiv, Biblioteka, Muzej, Galerija) samoupravnog dogovora na nivou Republike kojim bi se osiguralo provođenje efikasnih mjera konzervacije i restauracije oštećenih knjiga i dokumenata. Tome, naravno, treba da prethodi cjelovita evidencija svih ostalih fondova kulturno-istorijskog nasljeđa u Bosni i Hercegovini i njihova spomenička valorizacija, kako bi se na toj bazi moglo pristupiti izradi dugoročnog programa njihove zaštite, konzervacije i korišćenja. Pored republičkog Zavoda, kojemu u skladu sa Zakonom pripada obaveza pravne i stručne zaštite cjelokupnog kulturno-istorijskog nasljeđa na tlu Bosne i Hercegovine, samim tim i onog u vlasništvu vjerskih zajednica, neophodna je u ovom smislu pomoć i drugih društvenih subjekata, prije svih SSRN BiH, zatim Komisije za vjerska pitanja Izvršnog vijeća Skupštine SR BiH i dr. U vezi s tim treba posebno istaći posljednji sporazum koji je prihvaćen od strane opštinskih organizacija SSRN, Republičke zajednice kulture i republičkog Zavoda za zaštitu spomenika kulture, a koji se odnosi na saniranje stanja u fojničkom, kreševskom i sutješkom samostanu. Sporazum ukazuje na put kojim i u buduću treba ići u rješavanju problema ovih triju samostana. I ne samo njih.

Za knjiški materijal najcjelishodniji bi svakako bio angažman Narodne i univerzitetske biblioteke u Sarajevu koja treba da provede evidenciju i kulturno-istorijsku valorizaciju (analiza sadržaja) bibliotečnog fonda samostana i potom predloži njihovu spomeničku kategorizaciju. Analogno tome, Arhiv Bosne i Hercegovine, koji u skladu sa Zakonom o arhivskoj građi i arhivskoj službi vodi i evidenciju o arhivskom nasljeđu u svojini vjerskih zajednica, obavio bi sve što je potrebno na dovršavanju preostalih poslova pregleda arhivske građe samostana i organizaciji njene efikasne zaštite, konzervacije i proučavanja.

To bi, eto, bila glavna pomoć koju društvo i njegove institucije – zavodi, muzeji, arhivi, biblioteke, galerije – mogu i treba da pruže na planu zaštite kulturno-istorijskog blaga u posjedu vjerskih zajednica i njihovih institucija u SR Bosni i Hercegovini. U tom pravcu danas je, u uslovima obostrano stečenog povjerenja, neophodno još više ojačati međusobnu saradnju i dogovaranje, naročito u procesu programiranja i projektovanja, ali i na planu korišćenja spomenika u naučne, kulturno-obrazovne i turističke svrhe. Za puni uspjeh svih pomenutih aktiv-

2) Vidi radni materijal na temu »Neka aktuelna pitanja kulturno-istorijskog nasljeđa koje se nalazi u vlasništvu vjerskih zajednica u SR BiH« (poglavlja KNJIŽNI FONDOVI U BIBLIOTEKAMA VJERSKIH ZAJEDNICA NA PODRUČJU SR BiH, str. 14-18, i STANJE ARHIVSKE GRAĐE U VLASNIŠTVU VJERSKIH ZAJEDNICA I MJERE ZA NJENU ZAŠTITU, str. 18-25) pripremljen za sjednicu Koordinacionog odbora Predsjedništva Republičke konferencije SSRN BiH za pitanja iz oblasti religije i djelovanja vjerskih zajednica, zakazanu za 11. V 1979. godine.

3) Arhiv Bosne i Hercegovine je, za sada, jedina institucija na ovom republičkom području koja raspolaže s radionicom za konzervaciju papira.

nosti na zaštitu i društvenoj afirmaciji kulturno-istorijskog nasljeđa vjerskih zajednica, prirodno je očekivati da u troškovima realizacije navedenih zadataka u odgovarajućoj srazmjeri participiraju i imaoći tih dobara. Pored finansijskog udjela, vjerske zajednice i njihove institucije trebale bi, u sopstvenom interesu i interesu spomenika, da učine što je u njihovoj moći i u pravcu obezbjeđenja što povoljnijeg smještaja svojih spomeničkih vrijednosti, prvenstveno putem izdvajanja prostora koji bi zadovoljio sve neophodne zahtjeve koji se danas postavljaju na tom planu kako u pogledu na njegovu površinu i tehničko stanje, tako i mogućnost osiguranja od krađe, požara i svih ostalih vidova oštećivanja spomenika. U vezi s tim, neophodno je prethodno preduzeti sve što bude potrebno na liniji sprečavanja takvih šteta (zaštita i izolacija prostorija od vlage, osiguranje odgovarajućih depoa, učvršćenje vrata i prozora, postavljanje čeličnih kasa i dr).

Saradnja vjerskih zajednica i društva, odnosno njegovih stručnih i naučnih institucija i organizacija nije, rekli smo, ograničena samo na oblast pokretnih stvari i predmeta kulturno-istorijske vrijednosti, već su njome obuhvaćeni i svi nepokretni objekti takvog značaja.

Od oslobođenja zemlje do danas, zavodi za zaštitu kulturno-istorijskog nasljeđa ove republike dali su krupan doprinos zaštiti i očuvanju velikog broja sakralnih objekata na tlu Bosne i Hercegovine. Srazmjerno svojim mogućnostima, društvena zajednica je za tu svrhu redovno odvajala znatna finansijska sredstva. Ne raspoložemo preciznijim podacima o visini tih ulaganja i za koje su sve objekte ona data, ali se ipak, i s najvećom sigurnošću može ustvrditi da nisu bila mala, jer su pomoću njih obavljani mnogi konzervatorski zahvati, počev od onih sitnijih spavalackog karaktera, do veoma obimnih i tehnički složenih radova. Čak je u jednom slučaju izvršen prenos dva crkvena zdanja.⁴ Pored toga, obavljena je i rekonstrukcija pojedinih dijelova sakralnih objekata, a u jednom ili dva primjera išlo se i na cjelovitu rekonstrukciju takvih zdanja. Ovaj problem, sam po sebi dosta delikatne naravi, nije do danas angažovanije razmatran i zahtijeva ozbiljnu naučnu analizu i društvenu verifikaciju.

Služba zaštite kulturno-istorijskog nasljeđa BiH nije do danas sačinila pregled ili tabelu iz kojih bi se moglo vidjeti kolika su do sada bila ukupna davanja društvenih sredstava za održavanje i konzervaciju spomenika u vlasništvu svih vjerskih zajednica Bosne i Hercegovine, a potom i za svaku zajednicu posebno. Takvi podaci, razdijeljeni po godinama, poslužili bi kao dobar osnov na kome bi se ubuduće mogla vršiti što ravnomjernija raspodjela na objekte svake vjerske zajednice. To, naravno, nikako ne bi trebalo shvatiti da ulaganja treba da bu-

du jednaka za sve zajednice, odnosno u istom iznosu. Razlika mora biti i one su uslovljene nizom objektivnih razloga: brojnim stanjem i umjetničkom vrijednošću objekata spomeničkog značaja u posjedu svake zajednice, vremenom njihova nastanka, karakterom izvedbe, tehničkim stanjem objekata, odnosno stupnjem njihove očuvanosti, obimom i složenošću konzervatorsko-restauratorskih zahvata koje na njima treba izvesti, i slično. Zato bi jedan takav pregled ili tabela veoma dobro pomogli osnovnom našem htijenju za uspostavljanjem što realnijih odnosa u visini društvenih ulaganja za konzervatorsko-restauratorske radove na spomenicima svake od vjerskih zajednica u BiH. Tako organizovana raspodjela ne samo da bi bila logična i pravična, već i politički ispravna i društveno korisna i opravdana.

Pomoć konzervatora nije se ograničila samo na aktivnosti kojima je bio cilj pravna i fizička zaštita arhitektonskih zdanja, već su njome obuhvaćene slične radnje i na zaštiti drugih objekata i predmeta spomeničke vrijednosti, prvenstveno zidnog i štafelaškog slikarstva. Radovi te vrste jednim dijelom se izvode u slikarsko-restauratorskim radionicama zavoda, a drugim na terenu, to jest, na licu mjesta, osobito u slučajevima kada se radi o zidnim slikarskim dekoracijama. Takvom aktivnošću do sada su bili obuhvaćeni fresko-ciklusi starijih pravoslavnih crkava u Dobrunu, Dobričevu, Lomnici, Ozrenu, Paprači, Trijebnju, Zavali, zatim ornamentalni dekor Aladža-džamije u Foči, Šarene džamije u Travniku i drugi. Odgovarajuće konzervatorsko-restauratorske radnje izvedene su i na velikom broju ikona iz Stare pravoslavne crkve u Sarajevu, zatim crkava u Tešnju, Visokom, Mostaru i još nekih mjesta, te na nešto manjem broju starijih uljanih platna iz posjeda franjevačkih samostana u Kreševu, Fojnici, Kraljevoj Sutjesci i Jajcu.

U sklopu ovih razmatranja osobit problem čine starija konfesionalna groblja, među kojima najistaknutije mjesto pripada muslimanskim grobnim cjelinama i nadgrobnicima – nišanima. Ovo koliko zbog njihove brojnosti i relativno veće starosti, toliko i raznolikosti formalnih rješenja i bogatstva plitko-reljefnog dekora, te činjenice da mnogi sadrže istorijski vrijedne i estetski dopadljive, kaligrafski izvedene natpise. Na žalost, znatno mnoštvo tih cjelina se, upravo zbog te njihove brojnosti i ekstenzivnog pružanja u uslovima intenzivne poslijeratne izgradnje zemlje, našle na udaru raznih aktivnosti i graditeljskih zahvata, i one su brzo nestajale ili bile oštećivane. O toj pojavi kao i situaciji starijih nadgrobnih spomenika ostalih vjeroispovijesti u BiH bilo je ranije govora u ovom godišnjaku.⁵

Jedan od problema s kojima se suočava služba zaštite kulturno-istorijskog nasljeđa ove republike, jesu i štete koje nastaju uslijed neadekvatne namjene i korišćenja spomenika, posebno onih u vlasništvu

4) Radi se o dislokaciji manastirske crkve i pušnice iz Dobričeva u Hercegovini koji su bili ugroženi vodama akumulacionog jezera HE »Trebišnjica« i preneti na novu lokaciju kod Bišćele.

5) Dr Smail Tihic: Zaštita objekata sepulkralne arhitekture u uslovima savremene izgradnje i urbanizacije, NASE STARINE, XI, 1967, str. 137-142.

vjerskih zajednica. U periodu prvih poslijeratnih godina ta je praksa imala zabrinjavajuće razmjere, jer su zbog deficitarnosti smještajnog prostora mnoga spomenička zdanja ustupana na korištenje radnim organizacijama i na način da je dolazilo do takvih rješenja koja su ponekad značila direktan atak na spomenik i njegovu fizičku egzistenciju, a uvijek i beziznimno njegovu društvenu degradaciju. Pa, ako apstrahujemo period tih prvih poslijeratnih godina kao doba poznato po oskudici zatvorenog korisnog prostora, neophodnim se nameće pitanje zašto se i danas, poslije toliko godina produžuje ista praksa, posebno u slučajevima kada se radi o sakralnim objektima. Ilustracije radi navodimo Repovačku džamiju u Konjicu (XVII st.) i džamiju Mehmed-paše Kukavice u Foči (XVIII st.), koji se objekti, odnosno njihova dvorišta i danas koriste kao skladišni prostori. Ta pojava, bez sumnje, ukazuje na primjer da u nekim sredinama još uvijek postoji rdav odnos prema vlastitoj kulturnoj baštini. Takva, u suštini životno nepotrebna, a za spomenik i sredinu u kojoj se on nalazi štetna praksa, donosi nesporazume i na političkom planu, odnosno na planu odnosa prema vjerskim zajednicama. Neophodno je zato hitno prevazići tu praksu prvenstveno nastojanjem da se svim, a naročito sakralnim, spomenički vrijednim objektima koji su vremenom izgubili svoju prvobitnu funkciju iznađe, koliko je to objektivno moguće postići što bliža i adekvatnija namjena. Konkretno, u pomenutim slučajevima oba objekta bi, po našem mišljenju, mogla biti adaptirana za korištenje u funkciji muzeja, galerije, biblioteke i drugih sličnih sadržaja. Takva njihova namjena najlakše se podnosi i ona bi im najbolje odgovarala. Spomenik ne bi izgubio na svom vanjskom izgledu i prvotnom značenju, a ipak bi korisno služio potrebama društva. Staviše, tako korišćeni ti objekti postaju privlačni i u turističkim relacijama.⁶

Među posljednjim, inače u suštini vrlo drastičan primjer oštećivanja spomenika u vlasništvu vjerskih zajednica desio se u Bihaću, gdje je usred jedne od najljepših i najstarijih muslimanskih gradskih nekropola, privatno lice (ljekar) podiglo masivno građenu stambenu kuću. Žrtvom ovog nasilničkog čina i prodora u sadržajno homogen i prostorno i funkcionalno u sebi zatvoren spomenički kompleks, bili su mnogi oblikovno veoma zanimljivi i bogato reljefno dekorisani nišani, dok će prisustvo te mastodonske gradnje na ovom mjestu trajno i na veoma neprijatan način narušiti spomenički integritet ovog dragocjenog kulturno-istorijskog ansambla.

Jedan od razloga za dalje prisustvo sličnih, a neriješenih problema na relaciji služba zaštite spomenika kulture – spomenici u vlasništvu vjerskih zajednica ogleda se i u činjenici da još nisu iznađena, usvojena i u život provedena čvrsta i pouzdana, na naučnoj osnovi fundirana mjerila u oblasti valo-

rizacije i kategorizacije spomenika kulture. To, prirodno, stvara teškoće u programiranju radnih zadataka i adekvatnijoj raspodjeli sredstava u ovoj oblasti na način da bi mogli biti zadovoljeni svi opšti principi i društveni zahtjevi.

Kao i sve ostalo kulturno nasljeđe, i kulturna dobra vjerskih zajednica mogu se i treba da budu korištena u obrazovno-vaspitne i naučno-istraživačke svrhe, ali i za potrebe turizma i turističke privrede. S tim u vezi treba odmah posebno istaći činjenicu da iz dana u dan sve više narasta interes javnosti, domaće i strane, za spomenike kulture, i građani, pojedinačno i u grupama dolaze da ih izbliza vide i upoznaju, interesujući se za njihovo porijeklo, vrijeme nastanka, način gradnje, spomeničku vrijednost i funkciju. A kakva obavještenja oni o tome dobivaju i mogu dobiti? U svrhe ilustracije navešćemo primjer franjevačkog samostana u Fojnici.

Najavljene posjetioce, u pravilu, prihvata i u muzej odvodi jedno od sveštenih lica zaduženih za brigu o zbirci i tumačenje stalne postavke. Na bazi određenih, prethodno usvojenih saznanja, ono objašnjava izložene predmete i daje odgovore na eventualna pitanja posjetilaca. Treba, pri tom, istaći da u te interpretacije obično nije utkana posve čvrsta naučna osnova, niti su one uvijek znanstveno intonirane, već su češće prožete naracijom, katkad dopunjene po kojom fabulom i anegdotom, a ima i nesigurnih navoda. Fakultetski obrazovanog čovjeka odgovarajuće specijalnosti (istoričar umjetnosti, arheolog, etnograf, etnolog) za ovu vrstu posla, osim jednog ili dva izuzetka, nema većina ovih ustanova. Mnogo bolja je, međutim, ovdje situacija u odnosu na tumačenje arhivske građe i knjiškog materijala iako o njima informaciju daje obično isto lice koje je objašnjavalo muzejsku zbirku. Razlog za to treba tražiti u činjenici da je ova materija bliža njegovoj školskoj naobrazbi i naučnom interesu.

U slučajevima, pak, kada u posjetu dođe lice ili grupa građana koji nisu predhodno najavljeni, objašnjenje daje osoba koja se tada nađe pri ruci i koja je obično manje stručno pripremljena i znana. Zato je korisnost takvih tumačenja relativno mala, katkad i neznatna. Osobito u slučajevima ako se daju neadekvatna ili čak pogrešna obavještenja i onakva kakva se u nekim dijelovima ili pojedinostima ne mogu prihvatiti kao istinita. Upravo radi toga i u stalnoj težnji da sva data objašnjenja budu naučno fundirana i pravilno interpretirana, samim tim i društveno korisna, osobito sa stanovišta bratstva, jedinstva i zajedništva naših naroda i narodnosti, neophodno je osigurati još širu i intenzivniju saradnju odgovarajućih stručnih institucija iz oblasti kulture s vjerskim zajednicama i njihovim ustanovama – imaći ma kulturno-istorijskih dobara, kako bi se izbjegli svi eventualni propusti i greške ili bar sveli na najmanju moguću mjeru. Tu prvenstveno mislimo na potrebu uspostavljanja uvećane i tješnje saradnje konzervatora, muzealaca, arhivista i bibliotekara na poslovima evidencije i registracije pokretnih kulturnih dobara vjerskih zajednica i institucija, njihovoj spo-

6) Opširnije o tome vidi u članku autora ovog priloga objavljenom pod naslovom: Spomenici kulture, njihova namjena i korištenje, NASE STARINE, VI, 1959, str. 179-181.

meničkoj valorizaciji i kategorizaciji, muzejskoj ekspoziciji i korišćenju u kulturno-obrazovne, naučne i turističke svrhe. Saradnja bi se postupno mogla proširiti i na održavanje stručnih predavanja i seminara koje bi zajednički, ili odvojeno, organizovali Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, Arhiv Bosne i Hercegovine, Narodna i univerzitetska biblioteka BiH, Zemaljski muzej, odnosno stručna udruženja konzeratora, muzealaca, arhivista i bibliotekara BiH, radi potpunijeg informisanja imalaca spomeničkog nasljeđa o realnoj vrijednosti i značenju kulturno-istorijskih dobara koje posjeduju, kao i davanja pomoći na osposobljavanju službenika vjerskih institucija u pravcu stručno kvalifikovanijeg obavljanja poslova za koje budu zaduženi u oblasti čuvanja i prezentacije nasljeđa s kojim raspolažu. Među ostalim, to bi bili i poslovi ustrojstva i vođenja kartoteke i fototeke spomenika. Sa istim ciljem i namjerama moglo bi se pristupiti i zajedničkom radu oko priprema i štampanja pisanih vodiča koji bi služili kao osnova na planu tumačenja i popularizacije ovog spomeničkog blaga.

U tom sklopu, naravno, postaje neophodnom potreba i za veće uključjenje ovih sadržaja u tokove savremenog turizma i turističkih kretanja,⁷⁾ samim tim i uključjenje u sve vidove informatike i publicistike, (plakati, prospekti, vodiči, ilustrovanja monografska i druga izdanja) i, naravno, uz stalno ispoljeno nastojanje za njihovo tačno i istinsko objašnjavanje. S tim u vezi, u saradnji s nadležnim institucijama u oblasti kulture (Republički zavod, Arhiv, Zemaljski muzej i dr.), neophodno je preduzeti sve što je potrebno i u pravcu provođenja odgovarajućih sigurnosnih mjera na zaštiti pokretnog nasljeđa i modernizaciji sredstava za njihovo čuvanje (uvođenje signalnih zvonca i drugih alarmnih uređaja).

Od značaja je na kraju istaći činjenicu da je kulturno-istorijsko nasljeđe iz posjeda vjerskih institucija u SR Bosni i Hercegovini malo poznato javnosti. Radi njena boljeg i potpunijeg informisanja, bilo bi dobro ako bi se, opet u dogovoru i uz pomoć muzealaca, konzeratora, arhivista i drugih stručnjaka srodnih specijalnosti, prišlo monografskoj, kataloškoj i drugoj obradi i naučnoj interpretaciji tih dobara. Lijep primjer u tom smislu dali su do sada Biblioteka «Kulturno nasljeđe BiH», godišnjak «Naše starine», «Glasnik Zemaljskog muzeja» čija se djelatnost i dalje nastavlja. U dogledno vrijeme treba očekivati i realizaciju projekta «Istorija umjetnosti Bosne i Hercegovine». Sve su to dobri i korisni oblici na planu popularizacije i društvene afirmacije i kulturnog nasljeđa u vlasništvu vjerskih zajednica i njihovih institucija, kako u odnosu na domaću, tako i inostranu javnost. Otud interes sviju nas i aktuelna potreba da ih zajednički čuvamo i koristimo na opće dobro naše samoupravne socijalističke zajednice i kulturnog progressa u cjelini.

Februara 1978. godine stupio je na snagu novi republički Zakon o zaštiti i korišćenju kulturno-istorijskog

skog i prirodnog nasljeđa (Službeni list SRBiH, god. XXXIV, br. 3, od 6. II 1978) obogaćen do tada stečenim iskustvima u ovoj oblasti ljudskog djelovanja, prilagođen našim sadašnjim shvatanjima i društvenim potrebama. Korist njegova za očuvanje spomeničkog fonda naroda i narodnosti SR Bosne i Hercegovine, samim tim i onog u vlasništvu vjerskih zajednica, nesumnjivo je uvećana i radi tog što pruža pomoć za prevazilaženje do sada uočenih propusta i nesporazuma nastalih u odnosu na čuvanje, zaštitu i prezentaciju spomenika u svojini vjerskih zajednica ove republike, pa ako se u tome bude uspjelo, tada više, vjerovatno, ne bi došli u situaciju da gledamo neprihvatljivo tolerantan odnos islamske vjerske zajednice na pojavu masovnog urastanja i penetraciju, u materijalu neodgovarajućih, u formi neprikladnih, neinventivnih i rdavo opismenjenih novih, konfekcijski proizvedenih nišana u još aktivna, istorijski vrijedna i likovno atraktivna starija groblja i memorijalne cjeline, niti će se moći dopustiti svakodnevna, često vrlo banalna i primitivna (pijančenja, bacanje smeća – flaše, kutije od konzervi, kore od lubenice i slično) degradacija i povređivanje zlata vrijednih starih nekropola na Kovačima i drugim lokalitetima u Sarajevu i drugim krajevima Bosne i Hercegovine. Živimo u uvjerenju da bi time bila prekinuta i dalja ugradnja neprikladno oblikovanih razglasnih instrumenata na minarete starih džamija koji u velikoj mjeri narušavaju njihov autentični izgled i ljepotu, kao što ih narušavaju i ona, obična neukusna bojadisanja džamijskih zidova i minareta. Pored nabrojanog, vjerovatno ne bi više tako brzo, uslijed nebrige i rdava smještaja trunuli, propadali i na očigled sviju nas nestajali razni predmeti crkvene upotrebe, osobito iz pravoslavnih seoskih crkava i grobljanskih kapela, džamija i turbeta, prije svih stare knjige i ikone, kamene mukave i metalni čiraci, levhe i epigrafski natpisi, niti bi se mogla produžiti praksa neestetskih «moleraja» unutrašnjih zidova sakralnih zdanja.

Kao plod takvih nastojanja, posljednjih je godina održano nekoliko sastanaka radnika Republičkog zavoda s odgovornim predstavnicima vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini na kojima su razmatrani razni aktuelni problemi iz domena zaštite spomenika kulture u svojini vjerskih zajednica. Iskustva stečena u tim prilikama govore u prilog konstataciji da su takvi kontakti bili neophodni i veoma korisni, pa bi se tako trasirana saradnja mogla prenijeti i na prostor zajedničke prezentacije predmeta i objekata ove vrste. Služba zaštite kulturno-istorijskog nasljeđa u Bosni i Hercegovini, a osobito Republički zavod, mogu tu, koristeći svoj stručni ugled, zakonske mogućnosti i interes društvene zajednice, veoma pomoći. Za najkorisnije djelovanje u tom pravcu, čini se da bi bilo dobro ako bi bio donesen i neki pravilnik ili drugi društveni dokumenat kojim bi preciznije bio regulisan i taj aspekt stvari.

7) Opširnije o tome vidi u članku potpisanog objavljenom pod naslovom: Spomenici kulture i turizam, NAŠE STARINE, VIII, 1962, str. 61–70.

CULTURE MONUMENTS OWNED BY RELIGIOUS
ASSOCIATIONS SITUATED IN BOSNA
AND HERZEGOVINA

Having given a brief review of the monument stock in Bosnia and Herzegovina and having explained its main features, the author of the article shifts the centre of his paper to objects and buildings owned by religious associations. These are mainly monuments of sacral architecture — churches, mosques, (Moslem monasteries) and other objects used for religious rites and prayers, by people professing religions present in Bosnia and Herzegovina. Besides, religious associations, in architectural sphere, own objects used for religious education and a great number of separate memorial objects (graveyard churches and chapels, domed burial sites) and the complexes. This great treasure of fixed monuments is joined by the impressive quantity of movable items used in churches — pictures, sculptures, books and manuscripts, chalices, icon lamps, candle-sticks and other things made of metal — mainly silver, ethnographic rarities and curiosities etc. In some regions

ecclesiastic institutions gradually acquired significant stocks of such items, many of which are artistically shaped and decorated and have certain artistic value. Some of them are kept in separate rooms, organised in a museum-like manner and open for public

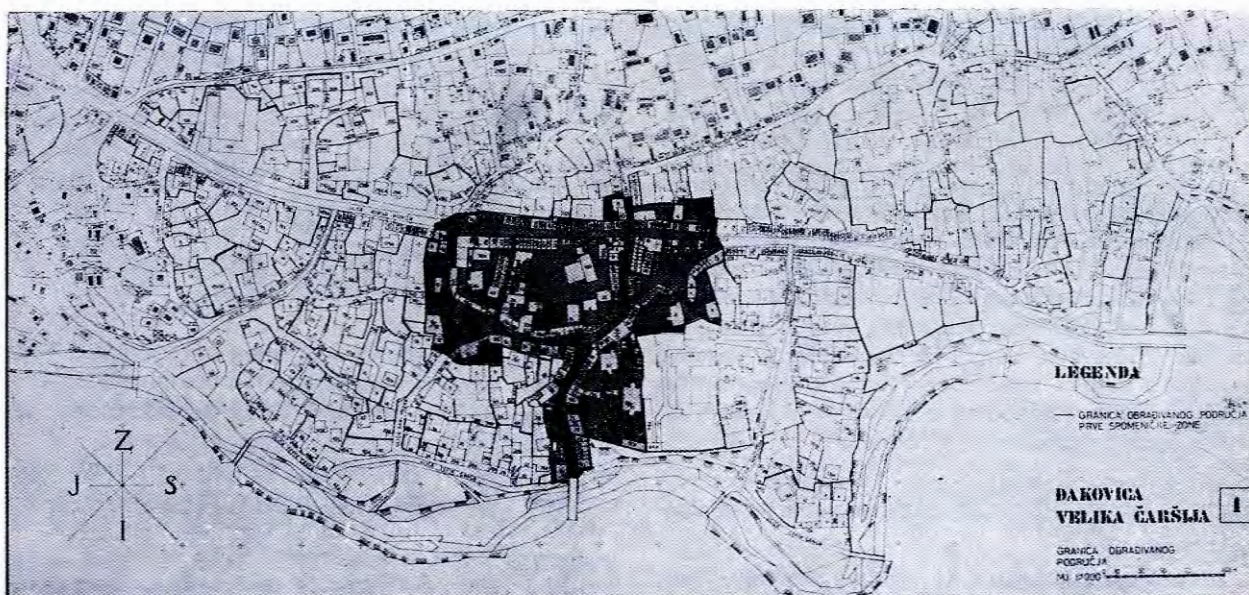
The author expounds, extensively and with valid arguments, the present problems in the protection, use and presentation of this part of monumental heritage, a series of positive and useful examples of the cooperation between public and religious associations in this field, but also the omissions arisen and present. The author particularly stresses the fact that today, when the mutual confidence has been gained, it is necessary to strengthen the mutual cooperation and agreeing, both in the procedure of programme and project making and in the use of monumental treasure owned by religious associations for scientific, cultural, educational and touristic purposes.

RADOVI NA SPOMENICIMA KULTURE

Džemal Čelić
Hazim Handžić
Ferhad Mulabegović
Aleksandar Ninković

VELIKA ČARŠIJA U ĐAKOVICI

Idejno arhitektonsko-urbanističko rješenje
revitalizacije spomeničkog ansambla

U v o d

Historijsko jezgro grada Đakovice, formirano uz obalu Krene, desne pritoke rijeke Erenika, u organskom spletu uličica Velike čaršije, do danas je najbolje sačuvan urbani ansambl na području Kosova. Nastalo je tokom XVII i XVIII stoljeća, u okolini Hadim-džamije, koja djeluje kao urbana i arhitektonska dominanta. Po Evliji Čelebiji, još u drugoj polovini XVII st. ovdje je bilo »300 dućana ispunjenih stotinama vrsta robe«, dok je i danas mjesto poznato po razvijenom filigranskom i kovačkom zanatu. Svojim arhitektonskim habitusom, društveno-ekonomskom homogenošću, te estetskim kvalitetama, Velika čaršija predstavlja neospornu kulturno-historijsku, relativno dobro očuvanu, spomeničku cjelinu.

Ubijedeni u veliki značaj koji za način i kvalitet života, za ravnotežu urbanih, društveno-političkih i ekonomskih tokova, te za očuvanje originalnog izraza naroda ovog kraja ima kulturno-historijska cjelina Velike čaršije u Đakovici, svjesni neophodnosti da se intenzivno i planski usmjeri rad na aktivnoj zaštiti – revitalizaciji i regeneraciji ovog kompleksa – Skupština opštine Đakovica i Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture SAP Kosovo bili su potpuno saglasni u ocjeni opravdanosti i cjelishodnosti reguliranja zaštite ove urbane cjeline i njenog integrisanja u tokove savremenog života grada.

Predstavnici Skupštine opštine i nadležnog Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture prisustvovali su u proljeće 1975. godine simpoziju u

Sarajevu, na kome je Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, u saradnji sa Skupštinom grada Sarajeva, prezentirao jugoslavenskoj stručnoj javnosti Regulatorni plan konzervacije, restauracije i revitalizacije Sarajevske čaršije; tom prilikom su izrazili želju da se ista ekipa stručnjaka, koja je radila pomenuti Regulatorni plan za Sarajevsku čaršiju, angažira na rješavanju konzervatorsko-restauratorskih problema Velike čaršije u Đakovici. Prihvatajući ponuđenu saradnju u razrješavanju višestruko složenih problema nametnutih zaštitom historijskog naslijeđa Đakovice, još iste 1975. g. su autori ovog rada izradili TEZE – OSNOVE I SMJERNICE ZA REGENERACIJU, kojima je definiran obim zahvata, te postavljena metodologija razrade raznovrsnih problema koji se u konkretnom slučaju komplementarno isprepliću.

Na osnovu predloženih Teza, te daljnjih proučavanja na terenu, čitava problematika je na kraju

Ovdje prikazano idejno arhitektonsko-urbanističko rješenje regeneracije i revitalizacije Velike čaršije zasnovano je na danas – u svijetu i kod nas – opšteprihvaćenim principima konzervacije, restauracije i revitalizacije spomenika kulture i spomeničkih cjelina. Pored pozitivnih zakonskih propisa i kod nas prihvaćenih stavova, autori idejnog rješenja posebno su imali u vidu, i nastojali da ih ugrade, na međunarodnom planu prihvaćene principe definirane u odgovarajućim dokumentima, a posebno:

- Preporuku o zaštiti ljepota i karakteristika pejzaža i lokaliteta, UNESCO, XII generalna ansambleja, 1862. g.,

- Preporuku o zaštiti kulturne i prirodne baštine na nacionalnom planu, UNESCO, XVII generalna ansambleja 1972. g. i

- Preporuku o zaštiti gradova i lokaliteta i njihovom integrisanju u život savremenog grada, UNESCO, XIX generalna ansambleja 1976. g.

U prezentiranom idejnom rješenju definirane su, grafički i tekstualno, smjernice i principi, koje treba dosljedno primijenjivati na svim zahvatima u okviru planirane akcije očuvanja i obnavljanja Velike čaršije. Data rješenja u potpunosti vode računa o realnim mogućnostima zaštite i urbanog obnavljanja, kao i problemu uklapanja historijske jezgre u prostornu organizaciju savremene Đakovice.

Velika čaršija je u ovoj studiji tretirana kao homogena cjelina, čija prostorno-funkcionalna i socijalna ravnoteža zavise od sinteze konstitutivnih elemenata, koji podrazumijevaju kako građevine i prostornu strukturu, tako i ljude, njihov način života i njihove aktivnosti. Ovo je, međutim, od značaja ne samo za užu spomeničku zonu, koju studija obrađuje, već i za okolne kontaktne zone, čije se prostor-

prezentirana poručiocu u obliku dva odvojena elaborata i to:

- STUDIJA REGENERACIJE I REVITALIZACIJE, koje su radili prof. Husret Redžić, dipl. ing. arh. i doc. Nedžad Kurto, dipl. ing. arh. i koja, s odgovarajućim prilogima, predstavlja cjelinu za sebe. Saobraćajno rješenje radili su Nikola Bušić, dipl. ing. građ. i Muhamed Čaršimamović, dipl. ing. građ.

- IDEJNO ARHITEKTONSKO-URBANISTIČKO RJEŠENJE SREDIŠNJEG DIJELA SPOMENIČKOG ANSAMBLA, koje ćemo u nastavku prikazati, a koje je radila grupa projekatanta-autora ovog prikaza sa saradnicima Ekmečić Zvezdanom, Rudež Zrinkom, Čaušević Edibom i Mandić Draganom.

Oba elaborata su završena 1979. g., te nakon višednevnog izlaganja na uvid javnosti i razmatranja u širem krugu stručnjaka, usvojena od strane Skupštine opštine Đakovica i Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture SAP Kosovo tokom 1980. g.

no, oblikovno, funkcionalno i sociološko značenje u odnosu na jezgro mora respektirati.

Osnovne postavke rješenja u odnosu na prostor i vrijeme

Datim rješenjem je obuhvaćen centralni dio Velike čaršije oko Hadim-džamije. Tretira obostrano Ulicu Borisa Kidriča od Ulice Fahri Ramadanija do izlaza od Pijace, zatim – također obostrano – Ulicu Gani Hoxha do lokaliteta nekadašnjeg Hamama, Ulicu Ferid Grezde, te Ulicu Abedin Torbeshe od mosta do Ulice Borisa Kidriča, podrazumijevajući i sve objekte unutar uličnih sklopova ili u njihovoj bližoj pozadini (vidi označenu užu zonu u Situacionom planu šireg kompleksa).

Odabran i ovdje primijenjen princip regeneracije i revitalizacije konkretne ambijentalne cjeline pretpostavlja favorizovanje sačuvanih urbanih i arhitektonskih struktura, njihovu relativno pedantnu restauraciju i prilagođavanje savremenim funkcionalnim potrebama. U konkretnom slučaju, dato rješenje strogo vodi računa o kriterijima autentičnosti, uz osnovni lajtmotiv da se očuva najkoherentniji stari aspekt, ne isključujući doprinose kasnijih vremena, ukoliko ti doprinosi nisu u evidentom funkcionalnom i oblikovnom neskladu.

Koji je to najkoherentniji stari aspekt?

Velika čaršija je sedimentacija kulturno-historijskih tokova i njima odgovarajućih arhitektonskih oblika koji su nastajali u vremenskom rasponu od oko četiri vijeka. Jezgro čini Džamija, danas na terenu najstariji i spomenički najvrijedniji objekat, dok širi obuhvat čine građnje iz osamnaestog, devetnaestog, pa čak i prve polovice dvadesetog stoljeća. Me-

đutim, bez obzira na vremensku dimenziju u njihovom nastojanju, većina tih objekata u svom izrazu toliko su srodni, uzajamno komplementarni, da čine urbano-arhitektonsko jedinstvo, koje praktično nije ničim narušeno, osim nekih gradnji i pregradnji iza prvog, odnosno iza drugog svjetskog rata.

Unošenjem struktura u novim materijalima i konstrukcijama, što se događalo paralelno sa socijalnom degradacijom posljednjih nekoliko decenija, probijanjem savremenog prometa Ulicom Borisa Kidriča i drugim, za koje ove ulice nisu bile kapacitirane itd., stvoren je haos koji se ne samo morao zaustaviti, već i organizovano – prostorno i likovno – prevladati, što logično podrazumijeva i određene materijalne žrtve.

Zahvaljujući opštoj nerazvijenosti regije, transformacije koje su nastale u našem stoljeću u cjelini nisu bile osobito snažne, što olakšava intervencije konzervatora, sugerirane ovom studijom.

U grafičkog dijelu urađenog elaborata dat je detaljan, tehničkim snimcima dokumentiran prikaz postojećeg stanja. Sadrži osnove prizemlja, sprata, te petu fasadu kompleksa, kao i sve razvijene fasade ulica. Sa Kartom postojeće namjene objekata, ovaj dio elaborata fiksira polazne osnove datih rješenja i omogućuje da se pri provođenju sugeriranih zahvata jasno sagledava opseg intervencija, ne samo u globalu, već i u odnosu na svaku građevinu, odnosno katastarsku jedinicu.

Globalni zahvati i stepen arhitektonske intervencije

Razmještaj objekata u okviru ambijentalne cjeline Velike čaršije definiran je postojećom strukturom na terenu. Ta struktura je u pogledu vrijednosti i očuvanosti pojedinih objekata heterogena i ovim elaboratom je podvedena pod definirane kategorije

i konkretne konzervatorsko-restauratorske uslove, u principu ovisno o stepenu valorizacije, očuvanosti i predviđene intervencije.

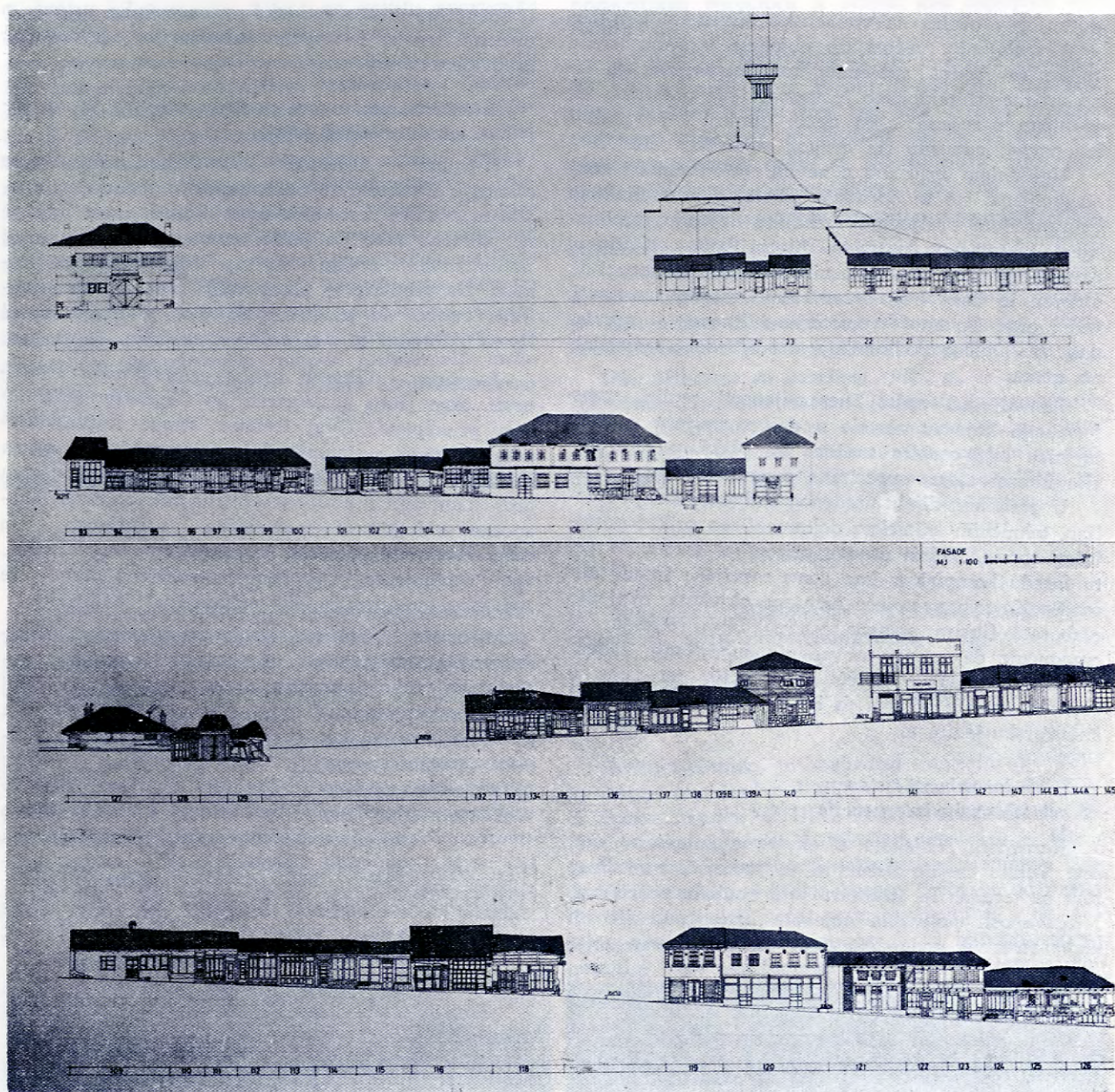
Kategorizacija u tom pogledu svedena je na sljedeće karakteristične grupe:

0-grupa – *Arheološki objekti* koji treba da se otkopaju i istraže, te uz sanaciju i djelomičnu anastilozu, ostave kao atraktivne konzervirane ruševine, sredene tako da budu oaza odmora u budućoj revitaliziranoj sredini. Na taj način tretira se Hamam. Ne predlaže se otkopavanje i anastilozu Sahatkule, budući da je njen položaj u pločniku ispred Doma zdravlja, sa aspekta revitalizacije, deploasan.

I-grupa – *Objekti velike arhitektonske vrijednosti*, koje treba restaurirati po egzaktno-autentičnim principima. Ovaj tretman strogo konzervatorskog, odnosno restauratorskog pristupa odnosi se na Hadim-džamiju i objekte uz nju, zatim na izvjestan broj stambenih i poslovno-proizvodnih objekata neosporne arhitektonsko-spomeničke vrijednosti. Na ovim objektima potrebno je sačuvati ne samo izgled, već i kompletan prostorno-konstruktivni sklop, te sve karakteristične detalje eksterijera i enterijera.

II-grupa – *Objekti visoke ambijentalne vrijednosti* koje također treba restaurirati po egzaktno-autentičnim kriterijima. Broj ovih objekata u Velikoj čaršiji je proporcionalno značajan, te zbog očuvanja cjeline njihov tretman, posebno u eksterijeru, ne podnosi promjene konstruktivnih elemenata. Osnovni princip, koji se ovim elaboratom zagovara, bio bi rasklapanje postojećih konstrukcija, izmjena samo stvarno dotrajalih elemenata novim (izrađenim na isti način i od istog materijala), te – nakon sanacije temelja, uvođenja instalacija, postavljanja hidroizolacija itd. – ponovno sklapanje prvobitnog prostorno-konstruktivnog sklopa.

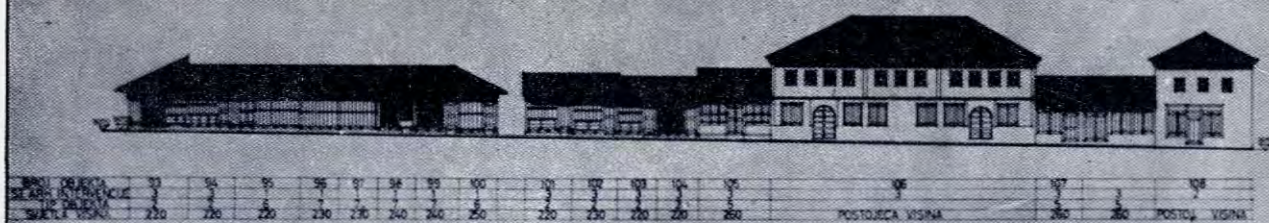
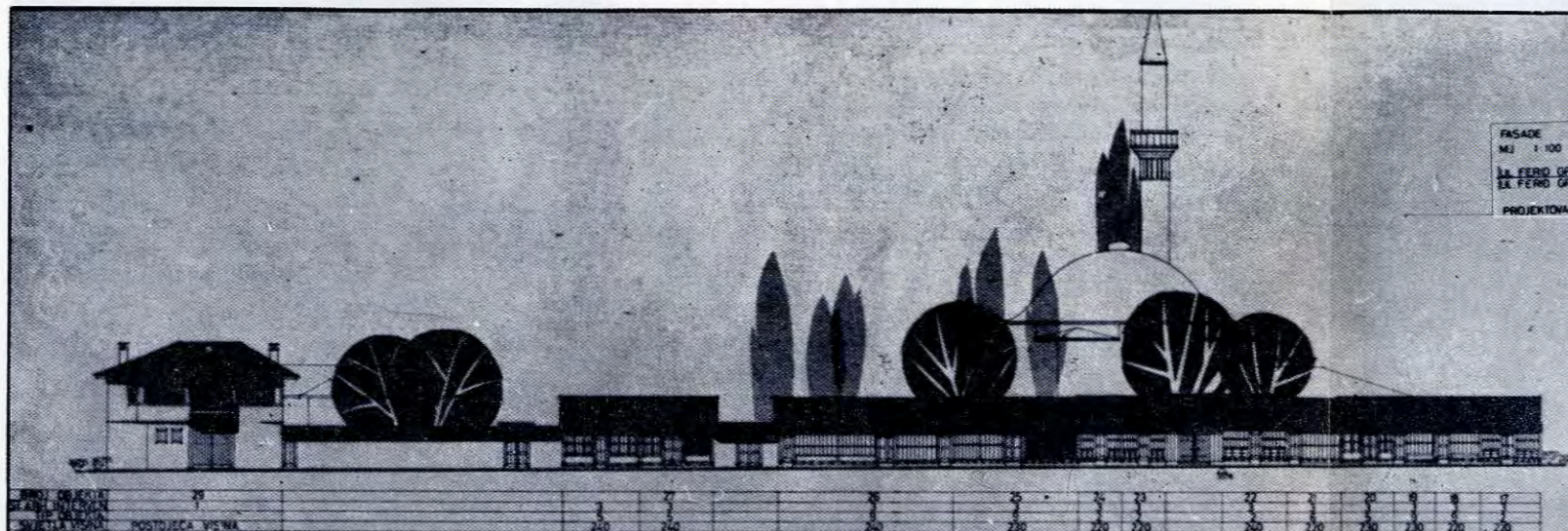

III-grupa – *Objekti ambijentalne vrijednosti* koji se restauriraju. Kao što je vidljivo iz karte »Stepen arhitektonske intervencije«, ovakvi objekti kvantitativno su dominantni u Velikoj čaršiji. Uglavnom se radi o potezima trgovačko-zanatskih radnji, a nalaze se u grupama uz sve ulice zahvaćenog kompleksa. Dotrajalost, kao i intervencije koje nisu vodile računa o očuvanju autentičnosti traže postupak vraćanja u prvobitno stanje, koje bi bilo sanirano, uglavnom na principima koji su definirani kod pret-

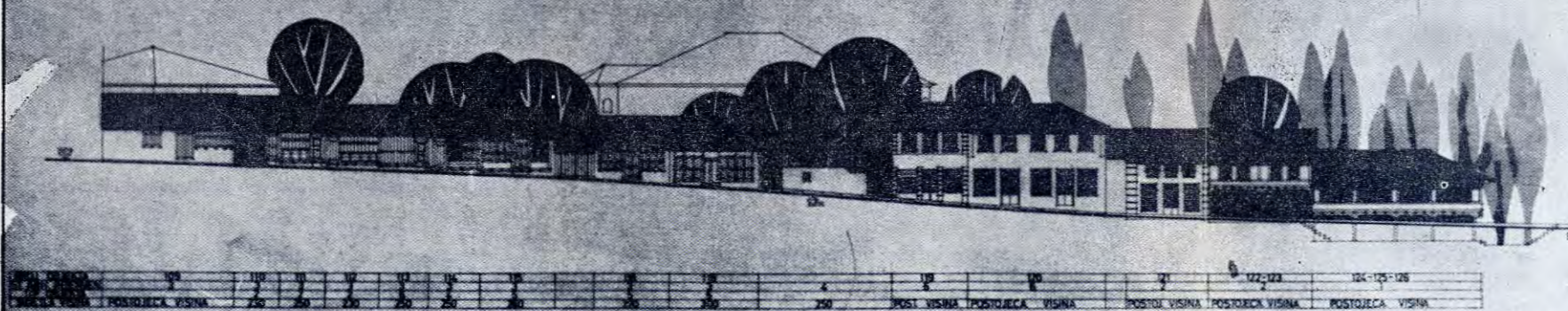
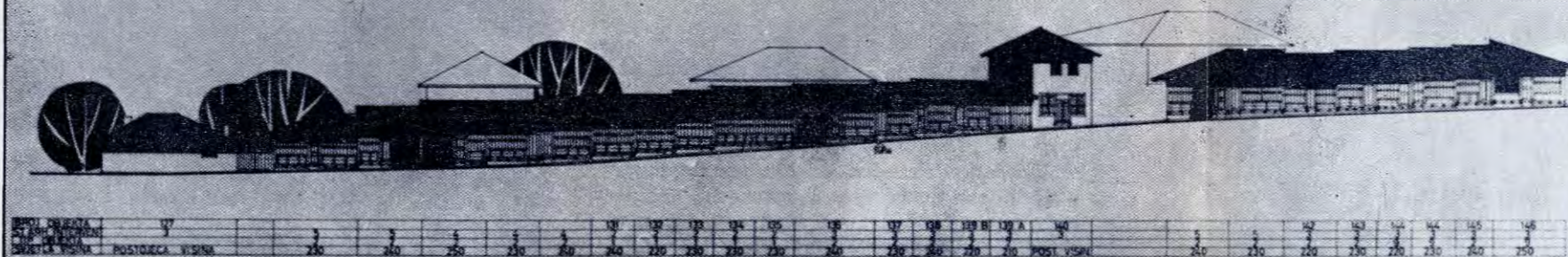
hodne grupe. U ovoj grupi utvrđeno je devet različitih tipova tretmana prednje fasade dućana, o čemu se posebno govori u slijedećem poglavlju.

IV-grupa – *Objekti koji se uspostavljaju na bazi historijskog kontinuiteta na slobodnim prostorima.* Određene prostorne kaverne, vidljive na planovima postojećeg stanja, nastale su propadanjem ranijih poslovnih jedinica i treba ih ponovo izgraditi u duhu autentične domaće arhitekture, a uz neminovno funkcionalno prilagođavanje savremenim potrebama.

FASADE
M 1:100
UL. FERD. GREIDA ISTOKA FASADA
UL. FERD. GREIDA ZAPADNA FASADA
PROJEKTOVANO STANJE

FASADE
M 1:100
UL. ABEON TORRESHE SEVERNA FAS.
UL. ABEON TORRESHE JUZNA FASADA
PROJEKTOVANO STANJE

V-grupa – *Objekti koji se restauriraju u oblicima folklorne arhitekture na danas zauzetim prostorima.* U fazi degradacije urbanog tkiva, umjesto obnavljanja skladnih dijelova koji su dotrajavali, nastajali su arhitektonski potpuno strani volumeni, koje planski treba zamjenjivati novim. U gabaritima, materijalima i kompozicionim karakteristikama novi objekti moraju biti prilagođeni spomeničkoj cjelini.

VI-grupa – *Objekti novih sadržaja koji se uspostavljaju na mjestu postojećih, danas u totalnom neskladu s ambijentom.* Radi se o savremenoj arhitekturi, koju treba posebno projektovati. Zahtijeva se suzdržljiv tretman i skladno uklapanje u prostornu strukturu i postojeći ambijent. Analiza ambijenta, koju inače sadrži ovaj elaborat, treba da bude presudna za harmoniju visina, materijale, oblike, boje, konstante u uređenju fasada i krovova, kao i srednje proporcije.

VII-grupa – *Objekti koji se zadržavaju u zatečenom stanju ili se djelomično restauriraju.* Ovu grupu čini izvjestan broj objekata koji nisu u neskladu s ambijentom, ali su u ranijim fazama, zbog adaptacija koje su vršili vlasnici, izgubili posebne spomeničke karakteristike.

Materija o kojoj je u ovom poglavlju bilo riječi grafički je definirana u *Karti globalnih zahvata* i karti koja prikazuje »stepen arhitektonskih intervencija«. Kategorizacija u gornjih osam grupa je primarni element arhitektonsko-urbanističkih uslova za sanaciju i adaptaciju pojedinih objekata.

Tipovi dućana – osnovnog modula Velike čaršije i način njihove restauracije

Monumentalnoj kupoli i minaretu Hadim-džamije, kao arhitektonskoj i prostornoj dominanti Čaršije, okolina je snažno podređena. Tu okolinu velikim dijelom čine nizovi proizvodnih i prodajnih jedinica – dućana. Dućani su građeni od ležernih, lako dostupnih materijala, dobrim dijelom improvizovano, a njihova bi pojedinačna spomenička valorizacija mogla biti i problematična. Međutim, dati u nizovima i u kontekstu spomeničkog ansambla, oni znače osnovni modul izgradnje. Zbog toga bi mogli slobodno reći da nema Velike čaršije ako nema dućana, i da je uspjeh revitalizacije u direktnoj ovisnosti o uspješnoj restauraciji i adaptaciji ovih modularnih elemenata.

Analizom postojeće aglomeracije utvrđeno je da se u Čaršiji nalazi devet tipova raznih prizemnih dućana (gledano sa aspekta obrade prednje fasade). Razlike među tipovima nisu velike, no one doprinose raznovrsnosti i živosti sveukupne slike. Zbog toga ćemo u nastavku ove tipove kratko definirati i dati osnovne sugestije za pristup njihovoj sanaciji.

Tip 1 – karakterističan po čepenku duž cijele fasade, u donjem dijelu nalazi se element koji se preklapa na nivo poda dućana, gornji dio se dvostruko preklapa pod strehu i vješa o stropnu građu. Iza čepenka se nalaze staklena stijena i ustakljena vrata.

Tip 2 – Čepenak kao kod tipa-1, iz tri dijela, nalazi se ispred izloga. Sa strane puna drvena vrata.

Tip 3 – ima čepenak i puna vrata. Čepenak je iz dva dijela, donji dio se preklapa na nivo poda dućana, a gornji diže u jednom komadu i kači na jako isturenu stropnu gredu.

Tip 4 – ima puna drvena vrata, puni drveni parapet i vertikalne drvene kapke. Kada je dućan otvoren, kapci se skinu i slože uz parapet.

Tip 5 – isti kao tip – 4, samo ima malterisani parapet.

Tip 6 – ima puna drvena vrata, a na dijelu izloga kapke u obliku harmonika-stijene od dasaka. Ova se harmonika rastvara na obje strane izloga.

Tip – 7 ima samo harmonika-stijenu, bez drvenih vrata. Iza »harmonike« ima ustakljena vrata i izlog.

Vip 8 – ima drvena vrata i trodjelni čepenak, podignut na parapet.

Tip 9 – ima drvena vrata i harmonika-stijenu ispred izloga, dignutu na parapet.

Konstruktivni sistem ovih dućana sastoji se od podnih i stropnih greda, ukrućenih bodrukoma i dvostrukim podrožnicama. Nivo poda u odnosu na vanjski pločnik podignut je najčešće za 30–40 cm, te u radnje treba ući preko jedne kamene stepenice.

Kod restauracije ovih dućana, treba maksimalno koristiti sačuvane elemente. Treba rasklopiti, sačuvati i ponovo ugraditi podrožnice, stropne i podne grede, vrata, doprozornike i slično, naročito elemente koji posjeduju profilacije ili druge motive domaće graditeljske tradicije. Uništene elemente zamjenjivati novim od istog materijala, napravljenim u cijelosti po uzoru na stare.

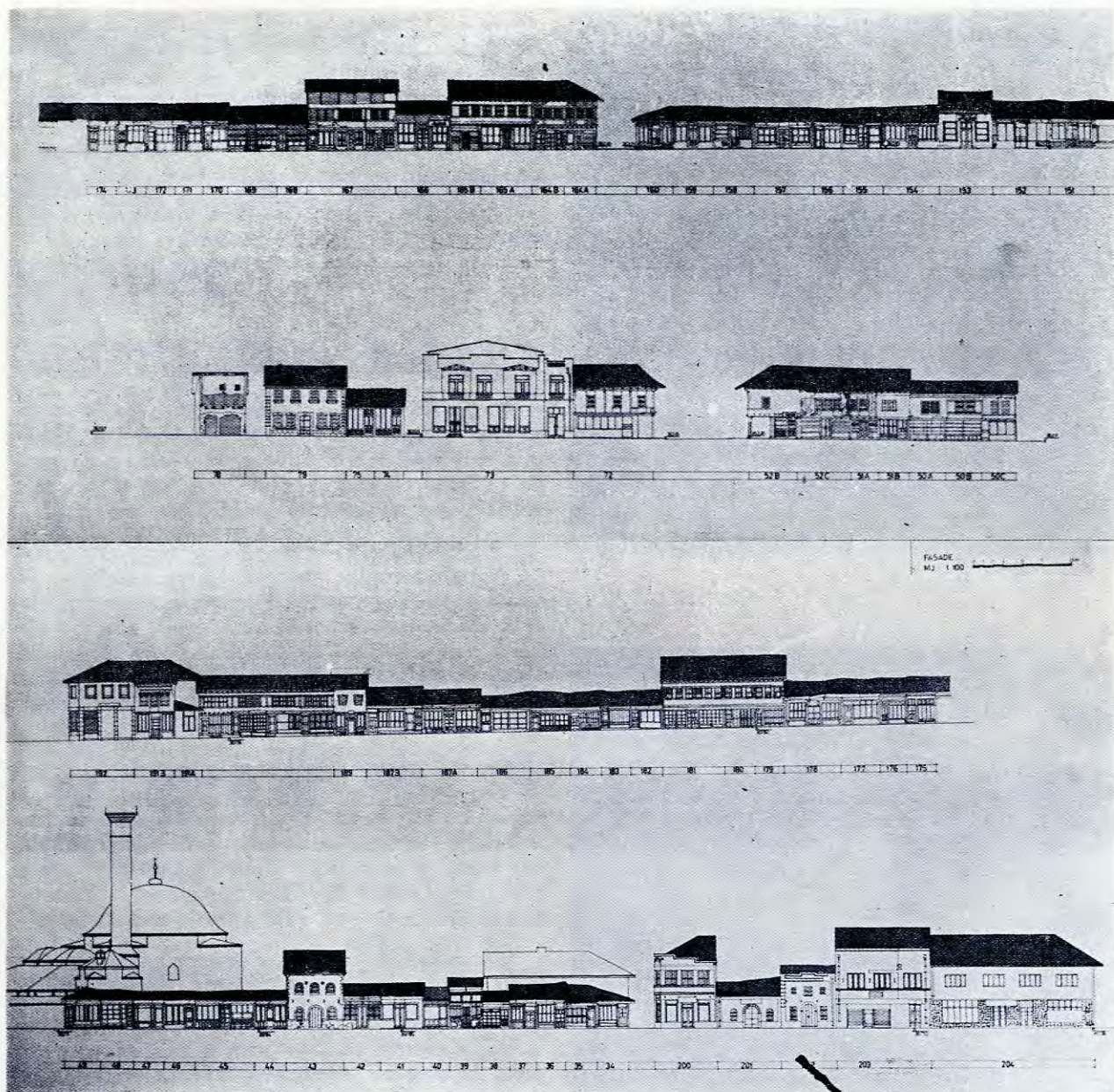
Originalno staro ustakljenje rješavano je najčešće tako da se donji dio klizno dizao gore, dok je gornji dio bio fiksna. U adaptacijama koje predstoji može se koristiti isti sistem, sa različitim podjelama stakla, a isto tako i fiksno ustakljenje izloga, rastvaranje stakla na način harmonike, djelomično rastvaranje itd.

U grafičkom dijelu elaborata data su detaljna idejna rješenja svakog tipa, i ta bi rješenja trebalo respektovati kod pojedinačnih izvedbenih projekata.

Arhitektonsko-urbanistički uslovi za sanaciju i adaptaciju pojedinih objekata u Čaršiji

U sklopu datog idejnog rješenja, u njegovom grafičkom dijelu, analogno priložima na kojima je prikazano postojeće stanje, dat je komplet od šest nacrtova novoprojektovane arhitektonsko-urbanističke dispozicije, te šesnaest razvijenih uličnih fasada sa označenim restauratorskim intervencijama.

Upoređenjem postojećeg i novoprojektovanog stanja, lako se uočavaju bitni elementi konzervacije, restauracije i adaptacije koje bi trebalo pojedinačno provesti na svakoj čeliji unutar tretiranog arhitektonskog sklopa. Za funkcionalno osavremenjavanje bitno je uvođenje sanitarnih čvorova sa vodovodom i kanalizacijom (gdje god bi to bilo moguće), uvođenje instalacija slabe i jake struje, kao i rješavanje grijanja (priključak toplovodom na toplanu iz-

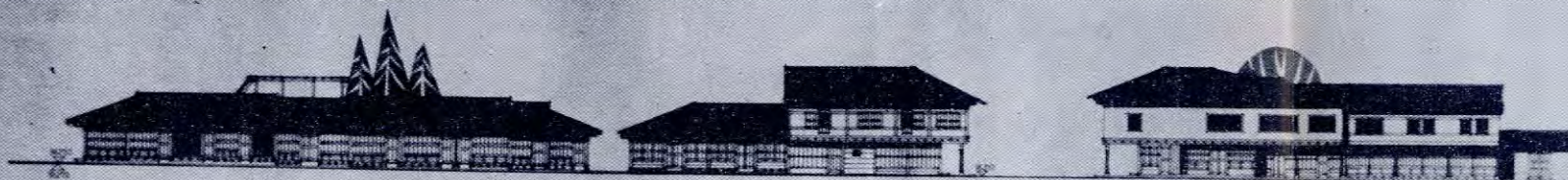
van užeg kompleksa, ili odgovarajuće instalacije trofazne struje za priključenje termoelektričnih grijaćih tijela).

Za sanaciono-restauratorske zahvate arhitektonsko-kompozicioni i konstruktivni uslovi su sadržani uglavnom u novoprojektiranim fasadama, gdje je uz svaku prostornu jedinicu označen broj objekta unutar zone, stepen intervencije (vezano za posebnu kartu), tip dućana (vezano za opisanih devet tipova), kao i svijetla visina konkretnog prostora. Naime, visine postojećih dućanskih jedinica, sa stanovišta zaštite ne mogu se mijenjati, a data rješenja tipova u pogledu visine elemenata moraju se prilagoditi.

Polazeći od osnovnog zahtjeva da cjelina Velike čaršije treba da bude zahvaćena historijskom resta-

uracijom ambijenta ali i njegovom revitalizacijom i uklapanjem u tokove savremenog života, vodeći također računa o neminovnim transformacijama načina korišćenja konkretnih prostora, zahtjevi treba da akceptiraju prilagođavanje raspoloživih prostorija savremenim funkcijama, te instalacionu i sanitarnu opremljenost. Osim toga, treba akceptirati mogućnost internog povezivanja manjih radnih jedinica u veće, savremenije.

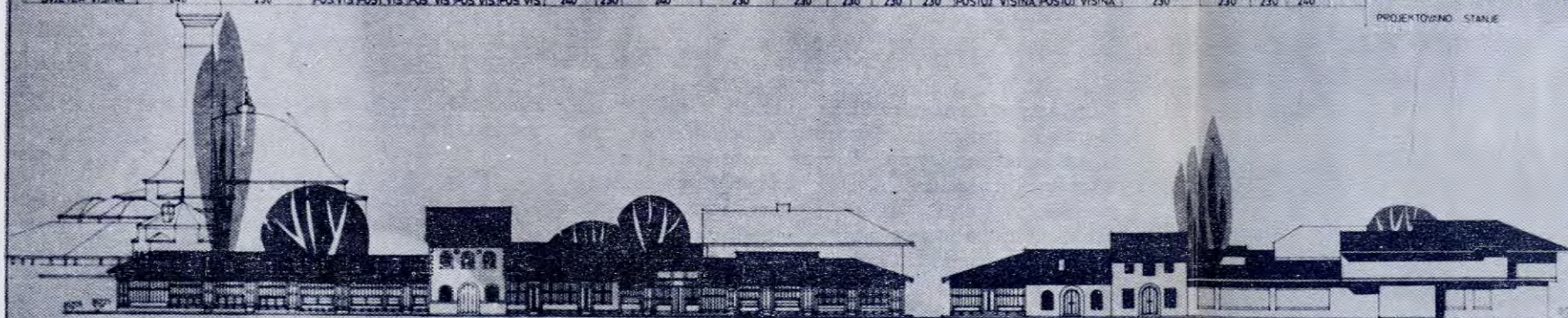
Uslovi koji u tekstualnom obliku dopunjuju navedene grafičke prostorno-oblikovne zahtjeve sastavni su dio idejnog rješenja, a sadržani su u ovom prikazu posebno u poglavljima od »Mjere zaštite i uređenja« do »Odobrenje građenja, izvođenja i dobivanje odobrenja za upotrebu«.

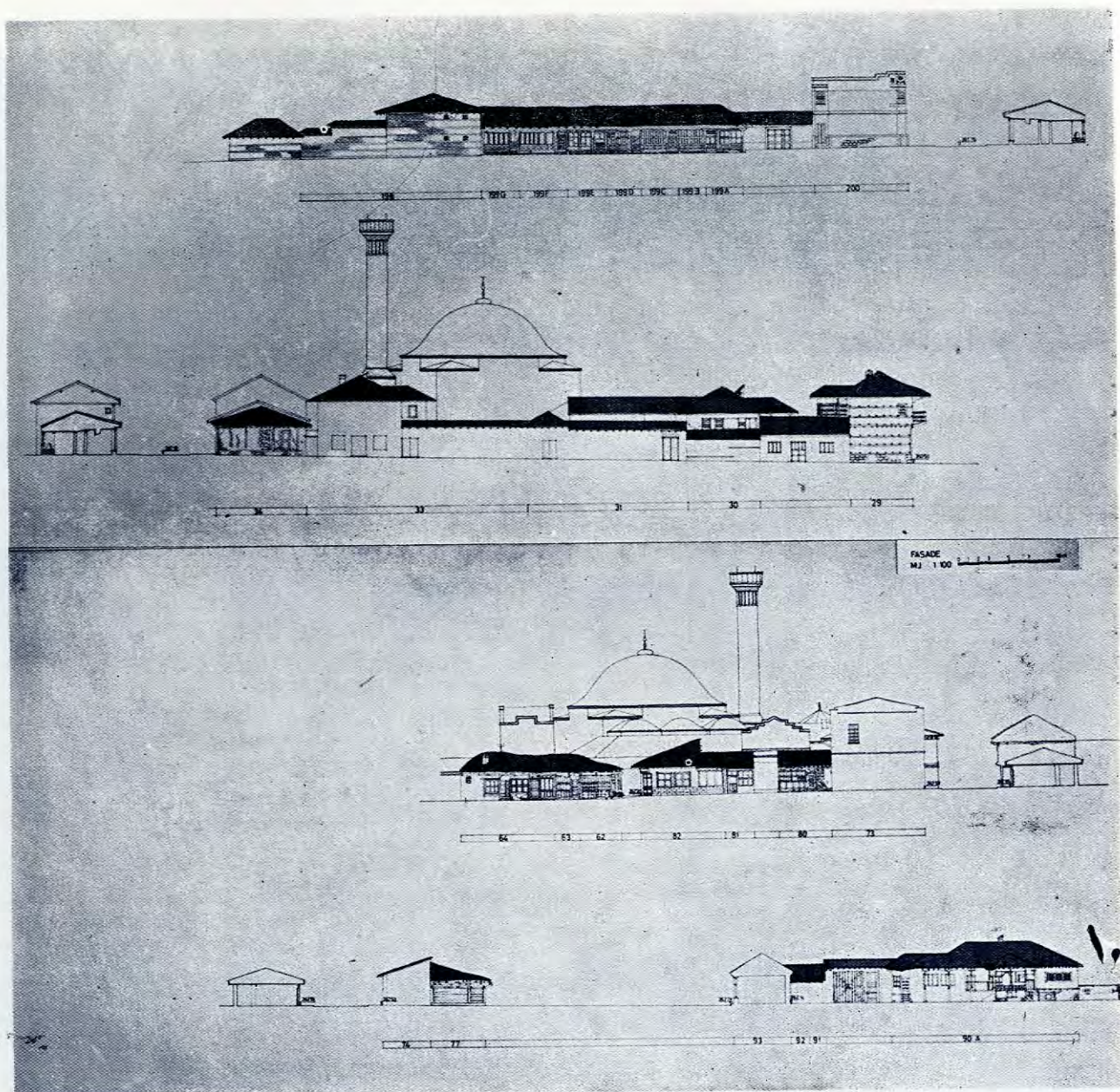

FASADE
M) 1 000 ~~1000~~
18 BORSA KORTA ZAPRONA FASADA
18 BORSA KORTA ISTONA FASADA
PROJEKTOVANJE STANJE

FASADE
MJ 1 000
1. BORISA KIDRIČA ISTOČNA FASADA
1. BORISA KIDRIČA ZAPADNA FASADA
PROJEKTOVANJE STANJE

Karta »Prijedlog namjena«, upravo iz želje da ne ograniči mogućnosti elastičnog prilagođavanja promjenljivim potrebama, daje za provođenje sasvim globalne orijentacije. Ovisno o interesu za prostore Čaršije, svakako bi trebalo preferirati atraktivne zgrade, sitniju trgovinu, sitno ugostiteljstvo, kulturne i turističke sadržaje. Ovdje, međutim, treba imati u vidu da će se neminovno – kao potreba kompleksnih životnih funkcija Velike čaršije u savremenom urbanom tkivu – postaviti i neki prostorni zahtjevi za nove, u ovom trenutku nesagledive funkcije. Objekti koji se uspostavljaju na danas zauzetim prostora-

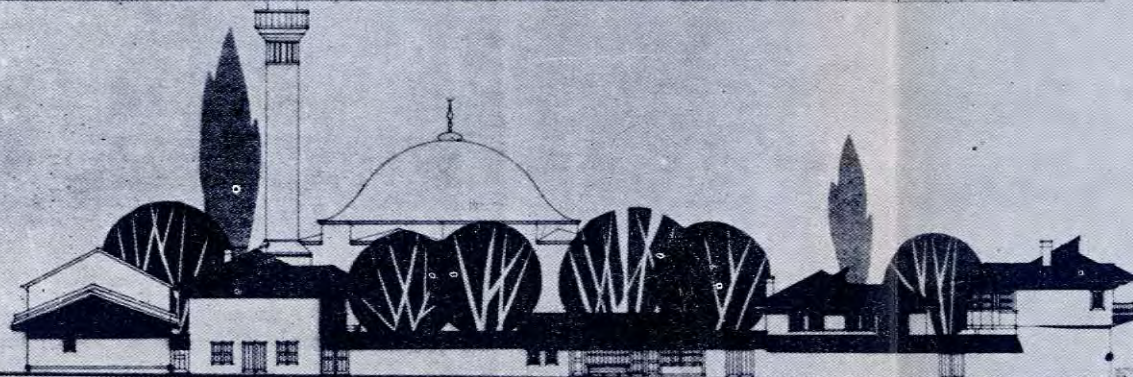
rima treba da budu prostorna rezerva za te vrste potreba.

Obrada uličnog pokrova

Za cjelovit dojam urbano-arhitektonske cjeline obrada podnih površina i način njihova održavanja ima ne manji značaj nego i obrada samih građevina. Većina otvorenih prostora koji se nalaze u ovdje obrađivanoj zoni bila je kaldrmisana relativno krupnim kamenom, kojega su kasnije na uličnim potezima zamijenili djelomično makadam, a djelomično granitna kocka.

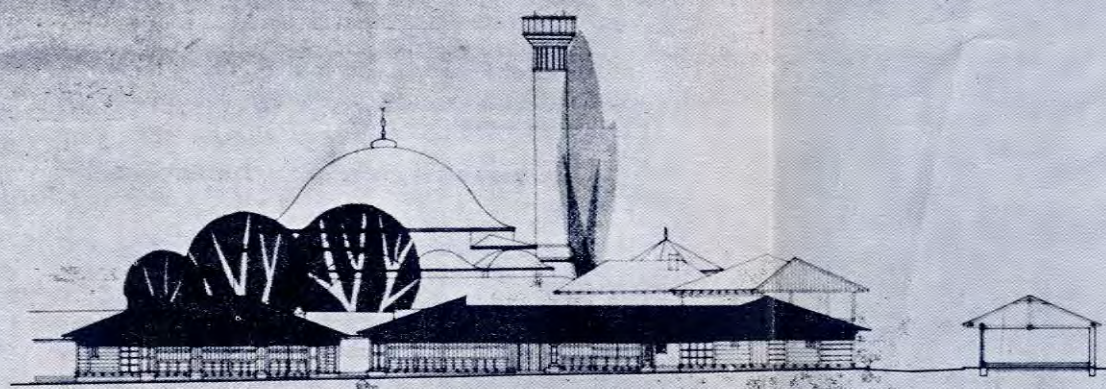

BROJ OBJEKTA	4	190	190	G190	F190	E190	D190	C190	B190	A1	5
STARI INTERVENCIJE											
TIP OBJEKTA	POSTOJECA	POSTOJECA	POSTOJECA	POSTOJECA	POSTOJECA	POSTOJECA	POSTOJECA	POSTOJECA	POSTOJECA	POSTOJECA	POSTOJECA
SVJETLA VISINA	230	230	230	230	230	230	230	230	230	230	230

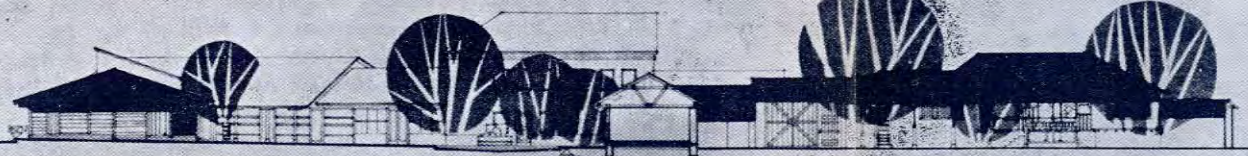

BROJ OBJEKTA	34	33	4	5	5	30	20
STARI INTERVENCIJE							
TIP OBJEKTA	POSTOJECA	POSTOJECA	POSTOJECA	POSTOJECA	POSTOJECA	POSTOJECA	POSTOJECA
SVJETLA VISINA	230	230	230	230	230	230	230

FASADE
M1 1:100
UL. FERID GREZDA SJEVERNA FASADA
UL. FERID GREZDA JUZNA FASADA
PROJEKTOVANO STANJE

BROJ OBJEKTA	64	63	62	82	2	80	5
STARI INTERVENCIJE							
TIP OBJEKTA	POSTOJECA	POSTOJECA	POSTOJECA	POSTOJECA	POSTOJECA	POSTOJECA	POSTOJECA
SVJETLA VISINA	220	220	220	220	220	220	220

BROJ OBJEKTA	74	77	93	90
STARI INTERVENCIJE				
TIP OBJEKTA	POSTOJECA	POSTOJECA	POSTOJECA	POSTOJECA
SVJETLA VISINA	220	230	230	230

POSTOJECA VISINA

FASADE
M1 1:100
PIJACA SJEVERNA FASADA
PIJACA JUZNA FASADA
PROJEKTOVANO STANJE

Postojeće stanje mora se mijenjati. Na posebnoj karti obrade uličnog pokrova definisani su slijedeći prijedlozi:

- da se kaldrma, kao autentičan ulični pokrov ovakvih ambijenata, djelomično obnovi i zadrži u ulicama Ferid Grezda, Abedin Torbeshe i Mazllo Kruška;

- da se kaldrma također primijeni na svim pločnicima uz objekte i u svim dvorištima;

- da se oko iskopina Hamama i na još nekim mjestima označenim u karti koristi pokrov izrađen od lomljenih bijelih kamenih ploča;

- da se pravilne kamene ploče koriste u dvorištu džamije;

- da se na uličnim površinama intenzivnijeg prometa, zbog udobnosti kretanja, koristi rezana kamena kocka 10/10 cm od svjetlije vrste kamena.

Na svim površinama, bez obzira na površinsku obradu, sakupljanje i odvod kišnice treba riješiti padom prema sredini, što je inače bilo karakteristično za doba kome Velika čaršija pripada.

Hortikultura i dekorativni elementi

Dva su prirodna elementa koji su u Čaršiji, uz ljude i arhitekturu, bili uvijek prisutni – to su zelenilo i voda. Prisutni su i danas, iako su u velikoj mjeri degradirani. Dijelom elaborata koji se odnosi na ovu problematiku predviđa se ponovno i plansko uspostavljanje bujnog zelenila uz obalu riječice Krene, u slobodnim prostorima oko džamije, uz stambene objekte, kao i na drugim mjestima gdje za uzgoj zelenila ima mogućnosti. Stvaranje bujnog i njegovanog zelenila, složenog od uobičajenih domaćih vr-

sta, te njegovo organizovano održavanje, treba da doprinese ugodaju, u kojem Velika čaršija postaje oaza odmora i rekreacije za građane Đakovice.

Pored zelenila, u prostoru Čaršije se, kao dekorativni elementi, obnavljaju ili ponovo uvode elementi vode – česme i šedrvani. Također se pledira na uređenje korita Krene, te organizovan režim njene zaštite od zagađivanja. Pod pretpostavkom da se ovaj vodotok stvarno zaštititi od otpada, moguće je u koritu postaviti manje brane (0,5–1,00 metar visine) da bi se kod minimalnih voda stvorila vodena ogledala kao dio ugodaja u sklopu revitalizirane spomeničke cjeline.

Spomenimo u ovoj grupi još problem rasvjete javnih površina i objekata. Rasvjeta, kao i druge instalacije komunalne opremljenosti, treba da bude predmet specijalističkih projekata. No, bitno je da sve instalacije budu riješene podzemnim vodovima, a da se utilitarna rasvjeta dovede u rasvjetna tijela koja će biti za Čaršiju posebno oblikovana. Također, treba imati u vidu dekorativnu rasvjetu pojedinih spomenika, naročito džamije i minareta (iluminacije), koja u panorami ovog dijela grada treba da postane vizuelna atrakcija.

Mjere zaštite i uređenja

Da bi Velika čaršija sačuvala određeni ugođaj prošlosti, prenosila poruke minulih generacija budućim, bila dio centra savremene Đakovice, bila turistički atraktivna i privlačna itd. režim njene regeneracije i revitalizacije mora biti precizno razrađen, te u toku realizacija strogo poštovan.

U tom cilju, idejnim projektom se definiraju uslovi za konzervaciju, restauraciju, adaptaciju i revitalizaciju, za novo građenje i redovno održavanje, za uvođenje u život i način korištenja Velike čaršije u cjelini, odnosno u njenim pojedinim dijelovima. Cilj je da se Čaršija, kao historijska arhitektonsko-urbanistička cjelina maksimalno sačuva i usmjeri što potpunijem zadovoljenju kulturnih, privrednih i drugih potreba građana i društvene zajednice.

Svi arhitektonsko-graditeljski zahvati u Velikoj čaršiji, bez obzira na njihov obim, treba da se izvode po opšte važećim principima zaštite i revitalizacije spomenika kulture, u skladu sa važećim zakonima, te bližim propisima koji će Zavod i SO Đakovica utvrditi na bazi datog elaborata i druge projektne dokumentacije (detaljnih projekata).

Nijedan graditeljski, graditeljsko-zanatski ili samo zanatski zahvat u zaštićenom kompleksu ne može se izvoditi bez odobrenja službe zaštite spomenika kulture. Ovo se odnosi kako na objekte prve zone, koja je ovdje obrađena, tako i druge, kontaktne zone zaštite.

Gabariti objekata i nacrti fasada u sklopu idejnog rješenja imaju karakter načelnog utvrđivanja restauratorskog pristupa, a njihova razrada za realizaciju svakog pojedinog slučaja treba da se vrši u skladu s važećim pozitivnim propisima za izradu tehničke dokumentacije u visokogradnji. Na tako izrađene projekte, prije izdavanja dozvole za građenje, treba pribaviti saglasnost službe zaštite spomenika kulture.

Ne može se odobriti građenje (izuzev najnužnijeg održavanja) za objekte koji u projektnoj dokumentaciji nisu predviđeni za zadržavanje i restauraciju,

odnosno za izgradnju. Najnužnije tekuće održavanje podrazumijeva samo nužnu zaštitu života korisnika u unutrašnjosti objekta.

Na zgradama i prostorima koji su predviđeni za punu i djelomičnu restauraciju mogu se odobravati samo oni radovi koji obezbjeđuju uređenje cjeline objekta u smislu datog idejnog arhitektonsko-urbanističkog rješenja.

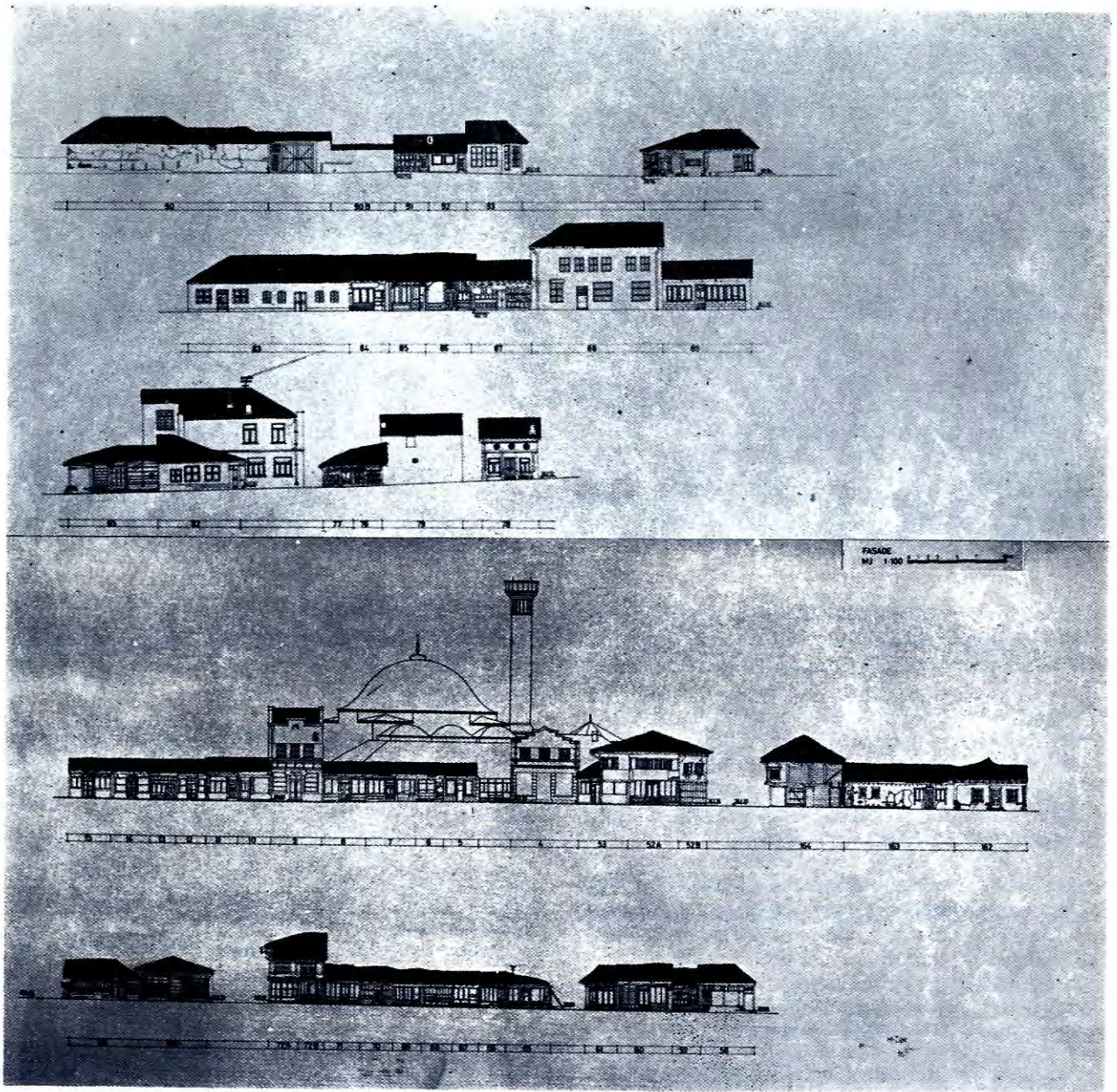
Na zatečenim šupama, garažama, nadstrešnicama i sl. ne mogu se odobravati niti vršiti radovi tekućeg održavanja, jer se isti datim projektom uklanjaju i treba što prije da nestanu iz zaštićenog područja.

Graditeljski materijali

S izuzetkom Hadim-džamije, na obrađivanom području nalazi se neznatan broj objekata građanih od kamena kao trajnog materijala. Osnovni građevni materijal, uz kamen koji je služio za temelje, jesu ćerpić i drvo, kovano gvožđe i staklo, a kao pokrov olovo (za kupole) i ćeramida (za krovove stambenih objekata i dućana).

U graditeljsko-zanatskim radovima na objektima koji se restauriraju kao spomenička vrijednost, koji se rekonstruišu ili nanovo grade, upotrebljavaju se u prvom redu klasični materijali ove arhitektonsko-urbanističke cjeline: kamen, drvo, pečena glina (umjesto nepečene), gvožđe, olovo, bakar i staklo.

Za krovista sa strehama upotrebljavaće se isključivo ćeramida kao materijal za pokrov, a za kupolasta krovista olovni ili bakarni lim odgovarajuće debljine.

U zidanim konstrukcijama čerpić treba zamijeniti opekam, te kod zamjene takvih konstrukcija postaviti odgovarajuću hidroizolaciju.

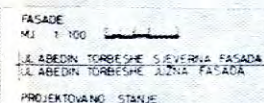
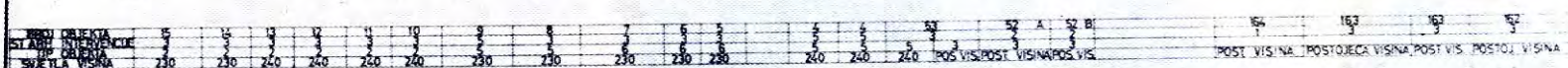
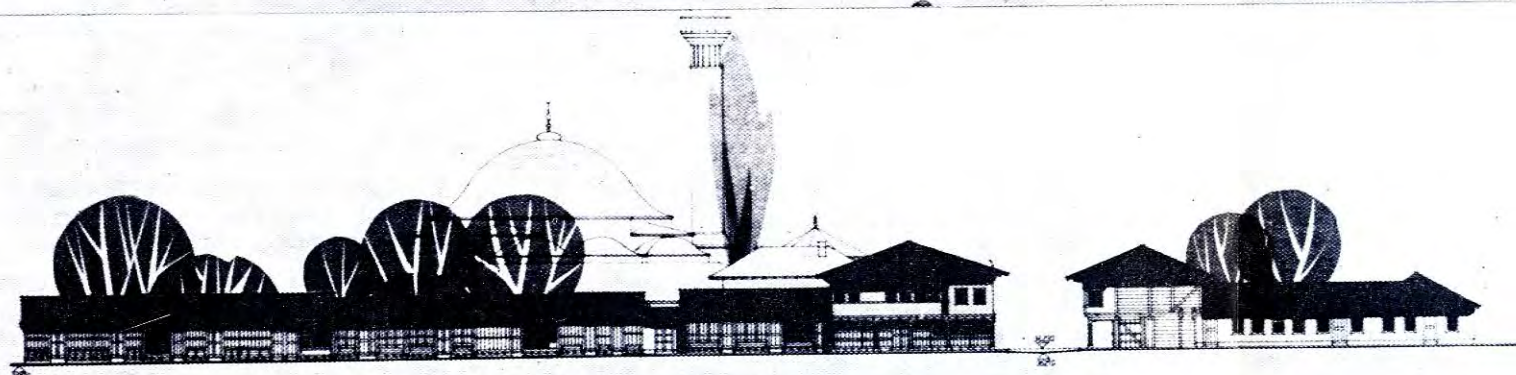
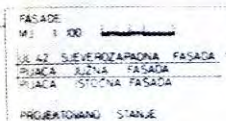
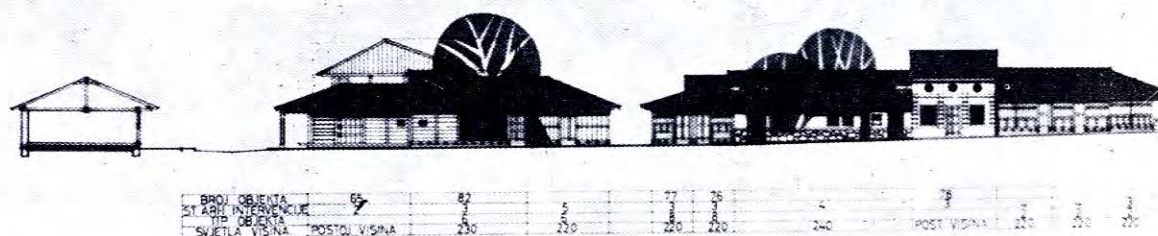
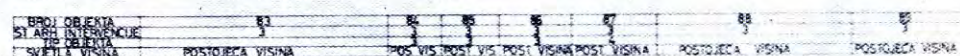
Od novih građevinskih materijala, pored opeke, može se upotrebiti i beton i armirani beton, ali samo u temeljima i dijelovima konstrukcija koje u konačnoj obradi neće biti vidljive (koje se malterišu ili oblažu drugim materijalima).

Sve malterisane površine po pravilu treba da budu bijelo okrečene.

Tvornički željezni ili aluminijski profili, te sve vrste plastičnih profila, prevlaka i sl. u pravilu se ne mogu upotrebljavati ni na fasadama, ni u unutrašnjosti zgrade na bilo kom vidljivom dijelu. Od

metala dolazi u obzir kovano željezo, odnosno tvorničko koje je prethodno prekovano. Ovo ne mora da važi za objekte novogradnje savremenog izraza koji će se pojaviti u kontaktnoj zoni zaštite.

Sva građevinska stolarija treba da bude u prirodnom drvetu, bez bojenja, zaštićena odgovarajućim bezbojnim premazom, koji neće promijeniti prirodni izgled drveta. Također, postojeće drvene elemente, koji će prilikom restauracije biti sačuvani, treba na odgovarajući način zaštititi od daljnijeg propadanja. Okov stolarije treba da bude od kovanog željeza ručne izrade u skladu sa uobičajenim historijskim oblicima koji su se u ovom kraju koristili.

Kao materijali za obradu vanjskih podnih površina koriste se kamen-oblutak (kaldrma), kamena ploča i kamena kocka, o čemu je naprijed već bilo govora.

Gabariti i visine objekata

Objekti koji se zadržavaju, restauriraju i adaptiraju, rekonstruišu ili na drugi način uređuju na zaštićenom području, moraju sačuvati, odnosno dobiti historijsko i ambijentalno mjerilo i izgled.

Oblici krovnih ploha, te visine i širine objekata uređuju se u principu prema elementima datim u sklopu idejnog projekta.

Na plohama krovništa koje su okrenute ulici ili drugim javnim prostorima ne mogu se postavljati bilo kakvi dimovodni, ventilacioni ili drugi kanali i vodovi.

Autentična visina objekata iznad pločnika ne može se mijenjati. Svijetla visina prostorija u unutrašnjosti objekta (od poda do stropa), najčešće iznosi 2,30–2,50 m, a u nekim kritičnim slučajevima svega 2 metra. Kako ove visine ne zadovoljavaju opštevažeće propise o higijensko-tehničkom minimumu, to je potrebno donijeti posebnu odluku na nivou Skupštine opštine, kojom se u Velikoj čaršiji omogućava rad u okvirima postojećih visina, uz uslov da se ugrade odgovarajući ventilacioni uređaji koji će pospješiti izmjenu zraka (time nadoknaditi bitan nedostatak kubature zraka).

Uređenje enterijera

Bitna karakteristika enterijera dućana u Čaršiji je naglašena upotreba drveta: izlozi, vrata, stropovi, podovi, čak i pregradne stijene izrađeni su u drvetu. Taj opšti dojam treba sačuvati, a posebno sačuvati drvene demire, profilisane grede, vrata, dolafe i sl., odnosno takve propale dijelove nadoknaditi novim, izrađenim na isti način.

Nove pregrade između dućana, koje će biti iz vatroopornih materijala, također je – zbog izgleda unutrašnjosti, poželjno obložiti drvetom.

Ostala obrada prostora i njegovo opremanje može se, u odnosu na prvobitnu, slobodnije tretirati, ovisno o namjeni, no uz disciplinovan odnos prema ambijentu i uz korištenje autentičnih prirodnih materijala.

U kolorističkoj obradi unutrašnjosti treba izbjegavati skalu boja i tonova koji u ranijim vremenima nisu bili karakteristični za ovakve ambijente.

Prema potrebi u enterijerima se uvodi i savremena tehnička oprema, ali na diskretan način, da se ne poremeti osnovni ambijentalni karakter.

Protupožarne mjere

Objekti i radni prostori, zatečeni i oni koji se rekonstruiraju ili preuređuju, ili nanovo grade, moraju imati protupožarne zidove debljine najmanje 19 cm. Ovi zidovi izvode se u istoj vertikalnoj ravni i kroz potkrovlje do krovnog pokrivača.

Međuspratne, krovne i ostale konstrukcije od drveta moraju se zaštititi sredstvima za zaštitu drveta od gorenja.

Svi instalacioni vodovi, posebno elektroinstalacije, moraju se projektovati, izvoditi, održavati i koristiti na način koji obezbjeđuje potrebnu sigurnost da neće doći do požara, odnosno da se požar brzo i lako otkrije i lokalizira.

Zabranjeno je uspostavljanje ložišta sa otvorenim plamenom ili žarom u svim objektima i prostorima gdje ne postoje masivne stropne konstrukcije i na odgovarajući način izvedeni zidani dimovodni kanali.

Ne može se dozvoliti upotreba tavanskih prostorija i potkrovlja za držanje raznih lako zapaljivih materijala ili bilo koje vrste otpadaka. Takvi prostori moraju biti čisti i u svakom trenutku pristupačni kontroli.

U svakom objektu, odnosno radnoj prostoriji, mora postojati i biti pri ruci aparat za gašenje požara.

Kod projektovanja i izvedbi ulične vodovodne mreže treba obezbijediti dovoljan broj hidranata i dovoljne profile za brzo gašenje požara. Isto vrijedi i za profile podzemnih vodovodnih instalacija.

Zaštita sredine

Unošenje odgovarajućeg zelenila je sastavni dio regeneracije i revitalizacije ambijenta Velike čaršije. Zbog toga, na svim slobodnim prostorima i u dvorištima, predviđa se sadenje i održavanje visoke i niske vegetacije u odgovarajućim grupacijama.

Kod opredjeljenja za novu vegetaciju prednost treba davati tradicionalnim vrstama raslinja.

Na odgovarajućim mjestima treba uspostaviti česme i elemente tekuće vode, što je tradicija i prvobitnog ambijenta ove vrste. Isti ugođaji poželjni su i u poluotvorenim prostorima javne namjene.

U cilju postizanja savremenog higijensko-tehničkog standarda predviđene su dvije javne grupe nužnika. U zgradama i radnim prostorima treba i inače uvoditi savremene mokre baterije (WC-i, umivaonici, tuševi) uz uslov da u tu svrhu postoji odgovarajući prostor koji neće znatnije smanjiti osnovne radne prostorije.

U radnim objektima i prostorima ugostiteljske namjene, kao i prehrambenih zanata, gdje svijetla visina ne zadovoljava propisani minimum, provjetranje prostora mora se obezbijediti i odgovarajućim prinudnim uređajima.

Sakupljanje, deponiranje i odvoženje smeća i drugih otpadaka iz svih prostora mora se vršiti na higijenski način, u posudama ili plastičnim vrećama koje moraju biti zatvorene.

Na području Velike čaršije ne treba dozvoliti bilo koju djelatnost koja svojom tehnologijom ili upotrebom materijala zagađuje okolinu u pogledu zraka, mirisa, otpadnih voda i materija i slično, ili proizvodi buku neugodne jačine.

Ulice, javni prostori i dvorišta moraju se redovno čistiti, prati ili na drugi način održavati svako-

dnevno u odgovarajuće vrijeme, što treba regulisati i posebnim dodatnim propisima.

Režim saobraćaja

Sa zaštićenog područja Velike čaršije promet motornim vozilima se izmješta na novoprojektirane trase. Unutar zaštićenog područja treba zabraniti prolaz, stajanje i parkiranje motornih vozila bilo koje vrste.

Od odredbe u gornjem smislu treba izuzeti vatrogasna kola i kola hitne pomoći, servisna kola, kola za snabdijevanje robom, te kola za dovoz i odvoz materijala prilikom raznih građevinskih radova na zaštićenom području.

Rasvjeta

Treba uspostaviti i uredno održavati električnu uličnu javnu rasvjetu na način da bude podređena spomeničkom značaju zaštićenog prostora, a da pri tome zadovoljava funkcije savremenog života, prometa i rada. Pored raznih oblika prikrivene, indirektna rasvjete, u tu svrhu treba uvoditi rasvjetna tijela u obliku fenjera, koji mogu stajati na kandela-brima ili na konzolnim nosačima.

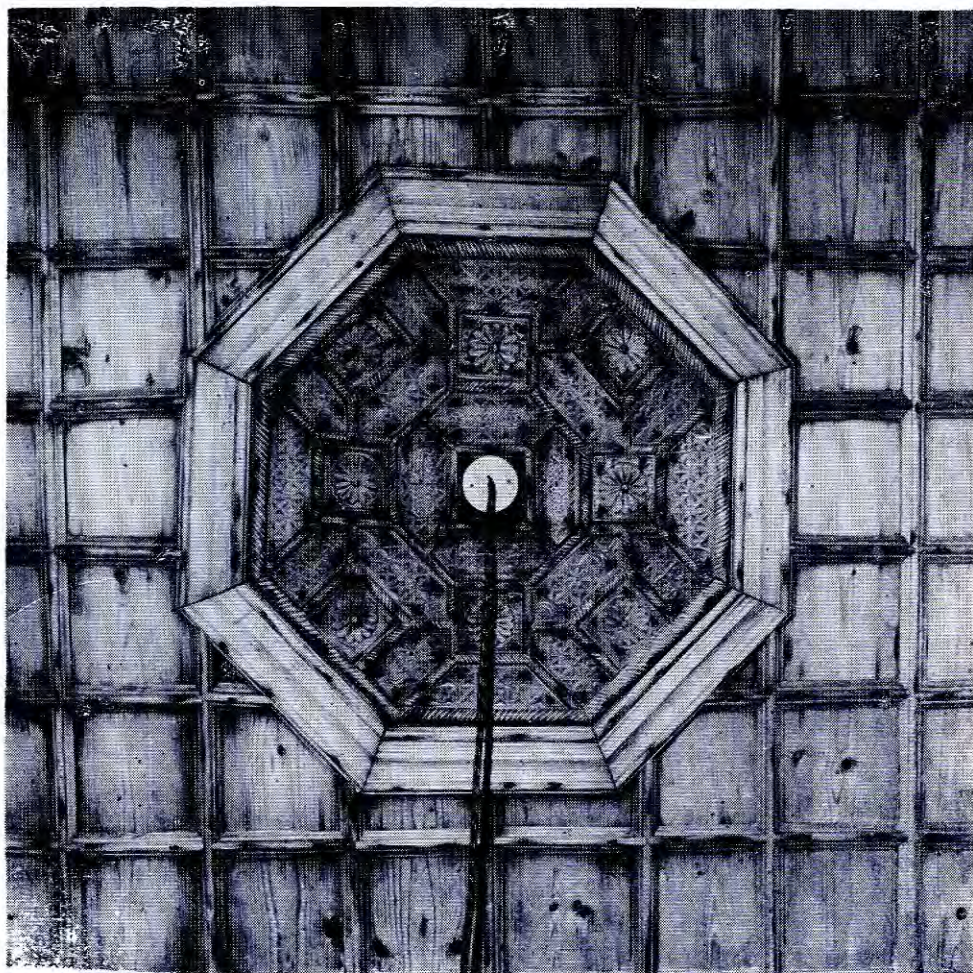
Rasvjeta u unutrašnjim prostorijama koje su dostupne potrošačima i naročito turistima, treba da bude riješena također na način koji će odgovarati ugođaju spomeničkog ambijenta. U radioničkim i drugim pomoćnim prostorima koji služe unutrašnjem pogonu i nisu dostupni javnosti može se uvoditi svaki pogodan oblik funkcionalne rasvjete.

Namjena prostora

Zatvoreni i otvoreni prostori Velike čaršije kao historijska arhitektonsko-urbana cjelina u osnovi treba da prenose poruke minulih generacija budućim, što znači da imaju trajnu ulogu u oblasti kulture. U tom kontekstu ovi prostori treba da služe za unošenje i odvijanje tradicionalnih i savremenih kulturnih sadržaja i manifestacija, kao i za produžetak tradicionalnih i uvođenje savremenih privrednih djelatnosti zanatstva, trgovine i ugostiteljstva.

Na zaštićenom području predviđa se i izvjestan udio stanovanja, ali samo u objektima koji su za tu svrhu građeni u fazi oblikovnog kompletiranja ansambla. U kontaktnoj zoni, prilikom njene razrade, mogu se predvidjeti i novi stambeni objekti uz poštovanje mjerila, visina, boja karakterističnih volumena i proporcija, te postojeće parcelacije.

Na zaštićenom području ne mogu se uvoditi djelatnosti koje nisu u skladu sa historijskim karakterom ambijenta, ili su s njim u direktnoj suprotnosti. U području zanata to je izrada i priprema građevnih materijala svih vrsta, zatim automehaničarske i autolimarske radnje, uređaji za pregled motornih vozila, vulkanizeri i sl. U oblasti trgovačke

djelatnosti treba isključiti sve vrste skladišta i magacina, osim priručnih koji su izravno vezani za prodajni prostor, pumpne stanice motornih i drugih goriva, kabasti i ogrijevni materijal svih vrsta, namještaj, vozila i njihove dijelove, poljoprivredne mašine, raznu industrijsku opremu, krupnu tehničku robu i slično.

Ne mogu se koristiti ni kao priručna skladišta prostori koji su inače građeni kao dućani sa direktnim kontaktom s ulice.

Također, na području Čaršije ne mogu se postavljati kiosci bilo koje vrste, a postojeće treba čim prije izmjestiti.

U prizemnim prostorima (dućanima) ne mogu se postavljati uredski prostori, s izuzetkom turističkih poslovnica.

Uređenje zemljišta

Na zaštićenom području rekonstrukcija i nova izgradnja se može vršiti samo na uređenom građevinskom zemljištu.

Pod uređenim građevinskim zemljištem podrazumijeva se da je prostor pripremljen za radove, te da su na njemu izgrađeni komunalni uređaji i instalacije za zajedničko i pojedinačno korištenje.

Uređenje građevinskog zemljišta vrši se prema programu koji je, u principu, sastavni dio srednjoročnog plana izgradnje i uređenja grada Đakovice.

Uređenje građevinskog zemljišta na zaštićenom prostoru Velike čaršije može se, u zavisnosti od lokacije, vrste i namjene objekta, vršiti i u minimalnom obliku. To znači da su izvedeni, ili će se uporedo s gradnjom izvesti i obezbijediti:

- snabdijevanje vodom i odvod otpadnih voda u kanalizacionu mrežu,
- odgovarajući prilazni put, za kolski pristup i pješački saobraćaj,
- priključak na električnu mrežu.

U troškovima uređenja zemljišta treba da učestvuju opština, komunalne organizacije i investitori na način koji će biti utvrđen društvenim dogovorom, ugovorima ili odlukom Skupštine opštine.

Osnovne vrste infrastrukture od interesa za grad u cjelini (saobraćajnice, vodovod, kanalizacija, elek tromreže i eventualno toplovod) ne bi trebalo da opterećuju investitore koji restauriraju i revitaliziraju objekte od interesa za zaštitu spomenika kulture. (Ovakvim postupkom stimuliše se aktivnost i ulaganje sredstava na revitalizaciji ambijenta Velike čaršije).

Korištenje zemljišta

Građevinsko zemljište i objekti na zaštićenom području Čaršije ustupaju se na korištenje samo u svrhu restauracije, odnosno izgradnje trajnih objekata prema datom arhitektonsko-urbanističkom rješenju.

Građevinsko zemljište može se dati na korištenje, samo ako je uređeno, odnosno ako se ugovorom između korisnika i opštine obezbijedi njegovo uređenje.

Pravo korištenja zemljišta prestaje ako korisnik na dodijeljenom zemljištu u ugovorenom roku ne izgradi odnosno restaurira predviđeni objekat. Pravo na korištenje zemljišta prestaje i u slučaju kad se objekat uslijed neodržavanja sam poruši, ili propadne zbog nepogoda i drugih mogućih razloga, a imalac ne pribavi odobrenje za gradnju (restauraciju) i ne otpočne s radom u roku od dvije godine od dana nastale štete.

Odobrenje građenja, izvođenja i dobijanje odobrenja za upotrebu

Zahvati bilo koje vrste na prostoru Velike čaršije, na objektima ili u njihovoj unutrašnjosti, ili na otvorenim prostorima, ne mogu se izvoditi bez odgovarajućeg odobrenja nadležnih organa. Svi građevinski, građevinsko-zanatski ili zanatski radovi koji se izvode bez odgovarajućeg odobrenja povlače odgovornost po važećim pozitivnim propisima.

Pod pojmom "zahvati" podrazumijeva se građenje, tekuće održavanje, sanacija, konzervacija ili restauracija objekta.

Za gore navedene radove investitor je dužan pribaviti prethodnu saglasnost nadležne službe zaštite spomenika kulture, te urbanističku saglasnost i odobrenje za građenje, koje izdaju nadležni organi opštine.

Izvođenje radova na objektima u zaštićenom prostoru Čaršije treba da prati u vidu inspeksijske službe nadležna služba za zaštitu spomenika kulture.

Ako nadležna služba za zaštitu spomenika kulture utvrdi da se radovi izvode bez odobrenja za građenje, ili se izvode mimo odobrene investiciono-teh-

ničke dokumentacije, mimo odobrenja odnosno dozvole, izdat će nalog za obustavu radova i vraćanje objekta u prvobitno stanje.

Ako investitor u roku koji ne može biti duži od 7 dana od dana izdavanja naloga, ne postupi po zahtjevu u nalogu, služba zaštite spomenika kulture zatražit će od nadležnog organa opštine uklanjanje bespravno izvedenih radova.

U tehničkom pregledu izvedenih radova bilo kojeg obima, bilo da se radi o konzervatorsko-restauratorskom zahvatu na objektu spomeničkog značaja ili o novogradnji u zaštićenom području, učestvuje i predstavnik zaštite spomenika kulture. Njegov je zadatak da utvrdi da li su radovi izvedeni na objektu u skladu sa datim uslovima i mjerama zaštite spomeničkog ansambla.

Odobrenje za upotrebu objekta ne može se dati, ako su radovi na objektu izvedeni protivno uslovima u odobrenju za građenje i protivno uslovima i prethodnoj saglasnosti službe zaštite spomenika kulture.

Ako su u pitanju nedostaci koji ugrožavaju spomeničku vrijednost objekta, odobrenje za upotrebu ne može se izdati prije nego što se ti nedostaci uklone.

U pojedinostima koje nisu obuhvaćene smjernicama idejnog arhitektonsko-urbanističkog rješenja, na zaštićenom području Velike čaršije i dalje će služba zaštite izravno primijenjivati odredbe Zakona o zaštiti kulturnih dobara SRS, kao i druge pozitivne zakonske i normativne akte kojima se regulišu sporna pitanja.

Umjesto zaključka

Predloženo idejno arhitektonsko-urbanističko rješenje Velike čaršije u Đakovici, po ocjeni recenzenta Tihomira Arsovskog, dipl. ing. arh. iz Skoplja, "predstavlja materijal kojim je, ozbiljno i sistematski, savladana teška materija, te predložene solidne i argumentovane osnove za razvoj Čaršije". Date podobnosti proučene su sa više aspekata, što je omogućilo aktivno učešće većem broju subjekata u ocjenjivanju i određivanju prihvatljivog tretmana za osavremenjivanje funkcija u konkretnom, autentičnom ambijentu.

No, valja reći da prijedloge autora, iskazane u idejnom rješenju, i ocijenjene kao prihvatljive u opštim okvirima, treba dalje razrađivati, uz produbljavanje specifičnih problema i njihovo daljnje rasvjetljavanje putem separativnih studija, specijalističkih projekata (npr. dijelova infrastrukture), kao i restauratorsko-adaptacionih projekata za radove na pojedinačnim objektima u integralnoj cjelini Velike čaršije.

**BAKOVICA
VELIKA ČARŠIJA**

PETA FASADA
M 1:200 0222 1-1

POSTOJEĆE STANJE

НА КИЇВІ
УЛІЦА ГАРДІЯ
ОБ'ЄКТ: ПІДПИС
М. 1:200
АРХІТЕКТУРНО-ІНЖЕНЕРНА
ОПРАЦОВКА
ПРОЕКТАНТИ: С. П. П.

**MAKOVIĆA
VELIKA ČARŠIJA**

OSNOVNA SKICA
M 1:200
ARHITEKTONSKO - URBANISTIČKA
DISPOZICIJA
PROJEKTOVANJE STANJE

**MAKOVICA
VELIKA ČARŠIJA**

VELIKA ČARŠIJA
1:200
ARHITEKTONSKO - URBANISTIČKA
REKONSTRUKCIJA
PROJEKTOVANO STANJE

LEGENDA

- POSTOJEĆE ZELENILO KROŠNJASTO
- POSTOJEĆI JABLANOVI
- POSTOJEĆI BOROVI
- PROJEKTOVANO ZELENILO KROŠNJASTO
- PROJEKTOVANI JABLANOVI
- PROJEKTOVANI BOROVI
- TRAVNATE PLOŠTE
- FONTANE I ČESME

**BAKOVICA
VELIKA ČARŠIJA**

HORTIKULTURA
M 1:200

PROJEKTOVANO: STANJE

Džemal Čeliž — Hazim Handžić —
Ferhard Mulabegović — Aleksandar Ninković

GREAT DOWNTOWN IN ĐAKOVICA

The historical nucleus of Đakovica, created mainly during the 17th and 18th century, is today the best preserved ancient urban ensemble in Kosovo. The Assembly of Đakovica Commune and the Institute for the Protection of Monuments in Autonomous Province of Kosovo invited the group of experts that made the Regulatory Project of revitalisation of Sarajevo downtown to help them find the solution for the problem of conservation and restoration of Đakovica Downtown. One of the results of this cooperation were the Principles for the architectural and urbanistic regulation of this monument ensemble, made by designers — the authors of this article, and their collaborators. In 1980 it was accepted by the authorities as the starting basis for further works on the monument ensemble of Đakovica.

The project shown includes the central part of the Downtown and favours the preserved urbanistic and architectural structures and their comparatively thorough restoration and adaptation to the present needs. The Mosyue, the most ancient and the most valuable monument of this ground is the nucleus of the complex. Its surrounding consists of buildings appearing, gradually, up to the 20th century. But regardless of the age of origin, the architecture of most of the objects is related and complementary and thus makes a true urbanistic and architectural unity. It is only during the last few decades that a chaos can be noticed that must be overcome.

Regarding the degree of valorisation, condition and the interventions needed, all the objects were divided into eight categories, from the archeological, through great architectural values, great significance for the setting in general . . . to the new contents that are being established, maintained in the existing condition or are being restored partially.

The units of the Downtown are the shops; their analysis showed nine types, hence the graphic part of the survey gives detailed suggestions for each type, that should be respected in future interventions.

Architectural and urbanistic conditions for the repair and adaptation of certain objects in the Downtown are primarily given in developed street-facing fronts of the existing and newly designed appearance and by the textual part of the survey concerning protection and regulation measures, building material, size and height, interior arrangement, fire prevention measures, future use of the space, lighting etc.

The special treatment was given to the regulation of street covering, to horticulture, to regulation of Krena water course, various functional and decorative elements of urban chattels and to the street lights — usable and decorative.

The whole Downtown shall become a pedestrian belt, accessible to fire engines, ambulance, repair services and suppliers, which should be by separate regulations.

PREZENTACIJA ŠERANIĆA KUĆE KAO ELEMENAT REVITALIZACIJE GORNJEG ŠEHERA

Gornji Šeher u posturskom vremenu

Istorijski značaj Gornjeg Šehera sa kontinuiranim razvojem od predrimskog i rimskog doba, od srednjovjekovne utvrde u sastavu Bosanske države,¹ do stvaranja specifične urbane cjeline u periodu turske uprave u našim krajevima, ne treba posebno naglašavati. Srednjovjekovni grad u brdu Londži,² u trouglu između ušća rječice Suturlije u Vrbas i brdske padine Šibova sa podgrađem i trgovištem, bio je centar urbanog razvoja Gornjeg Šehera.

Prirodni okvir koga čini rijeka Vrbas i rječica Suturlija, brdo Šehitluci, te napose termalni izvori su podloga i uslov njegovog nastanka i razvoja (*prilog 1*).

Padom jajačke banovine 1528. godine,³ ovi krajevi doći će pod tursku vlast, a što uslovljava proces prve urbanizacije, koja teče vrlo brzo. Nova naselja niču na mjestima koja su pružala povoljne uslove za njihov razvoj, odbranu i mogućnost lakog komuniciranja. Gornji Šeher se formira oko rijeke

Vrbas, uz saobraćajnicu, koja potiče iz rimskog doba,⁴ napušta se brdski položaj i daje prednost nižim predjelima (*prilog 2*).

Organizacija naselja provodi se jasnom logikom po načelu strogo diferenciranih površina, odnosno zona, i to stambenih – mahala i poslovnih – čaršije.

Mahalu čini grupa kuća,⁵ koje poštuju integritet i pravo na susjeda vidik, postavljene u nepravilnoj

1. Hamdija Kreševljaković, Banjaluka, u XVI i XVII stoljeću, Glasnik Jugoslavenskog profesorskog društva XIV, sveska 10–12, Bgd. 1934. strana 891/892.
2. Hamdija Kreševljaković, Stari bosanski gradovi, Naše starine I, Esnaf i obrti u Bosni i Hercegovini, Naučno društvo NRBiH 1961. godine, strana 8.
3. Alija Bejtić, Banjaluka pod turskom vladavinom, Naše starine I, Sarajevo 1953. godine strana 92.
4. Ivo Bojanovski, Dolabelin sistem cesta u Rimskoj provinciji u Dalmaciji, ANU BiH, Sarajevo 1974. godine.
5. Grabrijan Dušan i Neidhart Juraj, Arhitektura Bosne i put u savremeno, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1957. godine.

prostornoj šemi, uz koje je obavezno pekara, česma i dućan, a džamija čini središte mahale i često joj daje ime.

Nekada je u Gornjem Šeheru postojao čitav niz mahala, kao što su Ahor Piri, Mesždžid Sulejman, Džamli Šerif, Džamli Mehrun i Mehmed-paša, Hrvatina, Sejjar, Karaula, Ilidža, Hadžibegzade, Džaferagina, Osman-Šahova, Atik mahala, Kalendarija, Kubandagina,⁶ itd. Danas nema većine tih naziva, a osnovne karakteristike po urbanističkoj kompoziciji i ostalim elementima zadržale su samo mahale Ilidža, Hunčarija i Sofi Mehmedpašina, te Tabaci i Grab.

Ostajući dosljedan maniru svog vremena, kada su predstavnici vlasti i bogatiji ljudi bili nosioci graditeljskih aktivnosti, tako, i Sofi Mehmed-paša u vrlo kratkom vremenu gradi čitav niz javnih objekata, kao što su: karavansaraj, džamiju, pješački most preko Vrbasa, četiri mlina, hamam, čitav niz dućana (a što je vidljivo iz njegove vakufname sastavljene decembra mjeseca 1554. godine),⁹ upravo sve one objekte koji su činili kasabu kasabom, a čaršiju čaršijom.

To je period kada je Gornji Šeher u zenitu svog urbanog razvoja, kada vladaju nepisani zakoni humanog graditeljstva, a »čovjek je mjerilo svih stva-

Geodetska karta iz austrougarskog perioda

Tako u Gornjem Šeheru niču mahale uz Vrbas na padinama, dok čaršija nastaje na mjestu suburbiuma, ispod tvrđave, u kojoj se prvenstveno razvijaju zanati potrebni vojsci, a kasnije i građanstvu.⁷ I kao što kaže prof. Neidhardt:

... »U ravnini je čaršija
s dućanima do dućana
na padini su mahale,
s kućama iznad kuća
Čaršija je ušorena
mahala meandrovana
u mahali se živi
u čaršiji posluje«

Veliku graditeljsku i urbanu aktivnost doživljava Gornji Šeher poslije 1553. godine u periodu Sofi Mehmed-paše,⁸ kada postaje politički, vojni i administrativni centar vlasti Bosanskog sandžaka.

ri«. Njegov izgled odgovara vrtnom gradu sa kućama u zelenilu visokih četverohodnih krovova, doksatno prepuštenih spratova na kamenim prizemljima, sa brojnim prozorima i ostvarenim vidicima na Vrbasi i šeherke bašte.

Međutim, prateći istorijski razvoj ove cjeline možemo konstatovati da je već u XVII vijeku Gornji Šeher počeo doživljavati svoju stagnaciju. Kada je 1580. godine Banja Luka postavljena na rang beglerbegluka,¹⁰ administrativni i politički centar vlasti postaje Donji Šeher, a prvi beglerbeg ovih krajeva je Ferhad-paša Sokolović.

Do rapidnog propadanja ove cjeline dolazi poslije upada trupa Ludwiga Badenskog 1688. godine¹¹ što će se nastaviti sve do uspostavljanja austrougarske vlasti.

6. Hamdija Kreševljaković, Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini, Naučno društvo NRBiH 1961. godine, str. 9.

7. Alija Bejtić, Ibidem, strana 94.

8. Alija Bejtić, Ibidem, strana 95.

9. Alija Bejtić, Ibidem, strana 96.

Hamdija Kreševljaković, Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini, Naučno društvo NRBiH 1961. godine, strana 9. Banjaluka u XVI i XVII stoljeću, Glasnik Jugoslavenkog profesorskog društva, 14. 14 sveska 10-12 BGD. 1934, strana 895/896.

10. Alija Bejtić, Ibidem, strana 98.

11. Hamdija Kreševljaković, Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini, Naučno društvo NRBiH 1961. godine, strana 29.

ske uprave 1878. godine. Tako su ratna pustošenja, požari, zemljotresi i epidemije ostavili vidne ožiljke na ovoj skladnoj aglomeraciji.

U periodu austrougarske uprave, te između dva rata graditeljska aktivnost potpuno prestaje, da bi u poslijeratnoj izgradnji zbog žurbe i neznanja nastalo nekoliko objekata bez modula i principa, te dovelo do degradacije čitavog kompleksa.

Gornji Šeher, koji smo mi baštinili, osiromašena je slika te prošlosti, bez vrijednih kompleksa i objekata, zbog loših graditeljskih intervencija, degradiranih zdanja i prostora.

Poseban problem je saobraćaj, pošto magistralni put Zagreb-Sarajevo, prolazeći kroz istorijsku jezgru, ne samo da je degradira, nego u velikoj mjeri i fizički uništava.

Sasvim je prirodno, da rješenje pitanja revitalizacije tog područja zavisi od njegovog obima i karaktera, te mogućnosti da se ta istorijska bogatstva tijesno vežu za savremeni život i funkciju grada kao cjeline.

Donošenje Regulacionog plana Gornjeg Šehera 1981. godine kao dokumenta, koji treba regulisati razvoj ovog područja kao sastavnog dijela Banjaluke, u smislu kontinuiteta pozitivnih vrijednosti prošlosti prema budućem napretku, predstavlja prelomni trenutak za njega i za grad kao cjelinu. Rad na regulacionim planovima uvijek mnogo obavezuje sve učesnike, a naročito ako se odnosi na istorijska jezgra koja su velikim promjenama djelomično izgubila svoj identitet.

Lična fizionomija istorijske jezgre vidljivi i nevidljivi korijeni njenih autohtonih struktura predstavljala je osnov kod valorizacije ovog područja, kao potke Regulacionog plana.¹² Regeneracija koja treba da uzme za osnov stari urbani koncept sa Šeherskom kućom kao osnovnim modulom te strukture, oplemenjenu sa svim funkcijama je moguća i ostvariva. Pri tome se ostaje na načelima povelje Machu Pichu,¹³ odnosno poštivanja kontinuiteta graditeljskog naslijeđa.

Naravno da je naša obaveza da gradimo i novo, ali sa velikom dozom istančane osjetljivosti i zračkom vještinom uklapanja nove modularno-komparativne arhitekture.

Jedan od prioritarnih zadataka plana, pored nove izgradnje je i sanacija, restauracija i rekonstrukcija pojedinih vrijednih objekata, koji daju pečat i osobitost Gornjem Šeheru.

12. Sabira Husedžinović, Sličnosti i razlike u metodološkom postupku obrade analitičkog dijela urbanističko-konzervatorske dokumentacije dvaju urbanističkih cjelina u Banjaluci, savjetovanje Zadar 1980. godine.

13. Povelja »Machu Pichu«, kongres arhitekata, Peru 1978. god.

14. Valorizaciona osnova Regulacionog plana Gornjeg Šehera, Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode Banja Luka.

15. Alija Bejtić, Ibidem, strana 96.

16. Fejzo Cavkić, O Banjaluci i okolici, Školski vijesnik 1903, strana 861.

Bejtić Alija, Ibidem, strana 96.

17. Antun Hangi, Banja Luka grad i okolica, Školski vijesnik, 1963. god. strana 62.

18. Fejzo Cavkić, Ibidem, strana 860 i 861.

Usvajanjem Regulacionog plana Gornjeg Šehera utvrđeni su osnovni principi i date smjernice njegove regeneracije sa posebnim naglašavanjem osnovnih karakteristika svake mahale,¹⁴ koje su one posjedovale u smislu njihove sanacije i vraćanja vrijednosti. I dok će mahale na Grabu i Tabacima biti izričito stambenog karaktera, a nekadašnja gornjošeherska čaršija biti revitalizirana sa trgovačkim, javnim i poslovnim objektima na prostoru Huncarije i Sofi Mehmed-pašine mahale, dotle će Ilidža pored svoje osnovne funkcije stanovanja imati i banjsko-rekreativnu namjenu (prilog 3).

Mahala Ilidža se nalazi na desnoj obali Vrbasa na prostoru koji je sam po sebi interesantan, a zbog toplih izvora karakterističan. Na čitavom prostoru ispod brežuljastih obronaka Šehitluka javljaju se toplo-vrela po čemu je i mahala dobila ime.¹⁵

Topla voda služi svim stanovnicima Gornjeg Šehera, ona ne ostaje samo u okviru javnih banja, nego svaka imućnija porodica uvodi toplu vodu u svoju avliju ili kuću, što postaje osobitost koju je mahala zadržala i do danas. (Hekerin hauz, Osmančevića i Demirovića banja, Šeranića banja). Poseban akcenat mahale činila je musalla,¹⁶ džamija na otvorenom. To je bila jedina banjalučka musalla, a imala je mihrab i mimber, koji su vremenom porušeni. Prema legendi, na tom prostoru se zaustavila turska vojska, na čelu sa Sulejmanom Veličanstvenim, u povratku sa neuspjelog pohoda na Beč.¹⁷ Veza musalle i hauza nije slučajna, reklo bi se da je musalla nastala upravo na ovom mjestu zbog blizine banja.

Osobitu ljepotu ovoj mahali koja je bila oplemenjena baštama i voćnjacima, davao je i potok tople vode koji je polazio od Maslinog hauza (danas Gušića kuća) kroz čitavu mahalu do Vrbasa. Potok je prolazio ispod drvenog mostića na glavnom putu za Ilidžu (danas Ulica Braće Alagića). U blizini ušća u Vrbas nalazila su se dva mlina¹⁸ (Manserov i Muhameda Šeranića), koja su tu stajala sve do prvog svjetskog rata.

Prilog 3

Šeranića kuća poslije prvog svjetskog rata

Prostor gdje su se nalazili mlinovi nazvan je Pećine zbog stjenovite konfiguracije terena. Tu su bile i dvije banje, od kojih je jedna usječena u stijenu nazvana Direklija.¹⁹ Ime je dobila po kamenim direcima (stupovima) kojima je bila podbočena. Ova banja i danas postoji, mada se ne koristi, dok je druga »Šugavica«²⁰ odavno porušena i nije poznato kako je izgledala. Ovdje je opstala, zahvaljujući toploj vodi vođena paprat, (*adiantum capillus veneris*), koja predstavlja prirodnu rijetkost. Na prostoru termalnih izvora Gornjeg Šehera u mahali Ilidži starosjedioci u smislu arhitektonskih ostvarenja turskog perioda su hauzi,²¹ pokriveni bazeni, nastali na toploj vodi i zbog nje. Koliko ih je bilo pravovremeno ne zna se, a danas postoje još tri, od kojih su dva zarobljena gabaritima stambenih objekata, a jedan slobodan. Ti objekti masivnih kamenih zidova, jednodimenzionalne su dispozicije sa perforiranim kupolama zbog ventilacije i osvetljenja. Bazen oivičen drvenim klupama, pošljunčanog dna u stvari je jedina prostorija tog objekta. Ovakav tip objekata ne možemo uporediti sa klasičnim hamamom, pošto se od njega razlikuje i po dispoziciji i po tehničkim rješenjima.

U mahali Ilidži, u periodu njenog najvećeg urbanog razvoja, stanovali su srednji zemljoposjednici, trgovci i zanatlije. To možemo zaključiti po inventaru stare arhitekture. Svako je gradio prema sebi i svojim mogućnostima. Tako srećemo objekte svih kategorija, veličina i vrijednost (*prilog 4*).

Šeherska kuća na Ilidži predstavlja posebnu interpretaciju bosanske kuće. Ona je kubične forme, oštrog nagiba krova, nekad pokrivena šindrom, da-

Šeranića kuća je po svojoj istorijsko-etnološkoj i likovno-arhitektonskoj vrijednosti spomenik kulture

nas biber crijepom, prepuštenog sprata i duboke strehe. Prizemlje joj je kameno, sprat je bondruk sistem sa ispunom od pletera ili čerpića, doksatno prepušten, sa mnoštvom prozora i isturenim kamerijom, te ostvarenim vidicima na ljepotu prirode Gornjeg Šehera. Osobitost ovih kuća je »vodnica« (drvena veranda) koja je povezana stepeništem sa baštom i ostalim ekonomskim objektima oko kuće.

Ona je u direktnoj vezi sa kuhinjom ili »kućom« koja ima otvoreno ognjište ispod krovne konstrukcije i gdje se kuha za cijelu porodicu.

U mahali Ilidži je postojao čitav niz raznih sadržaja, trgovačkih i zanatskih radnji, kafana i hladara, gdje su banjalučani nalazili mir, osvježanje i relaksaciju.

Danas je mahala opustjela u pogledu objekata i sadržaja i ljudi. Izgubila je mnogo od svojih prvobitnih vrijednosti, banje su zapuštene, mlinovi porušeni, potok zatrpan. hladare, kafane i dućani, te mnogi vrijedni stambeni objekti su nestali. Stari put koji je išao današnjom Ulicom Braće Alagića podignut je, te je tako doveo u neravnotežan položaj sve objekte na lijevoj strani, degradirajući ih, a savremeni objekat motela oduzeo je integritet pojedinim kućama i uništio siluetu krajolika.

Revitalizacija Gornjeg Šehera, napose banjsko-rekreativnog dijela, bila bi bez smisla u koliko u sebi ne bi sadržavala uređenje objekata spomeničkog i ambijentalnog značaja.

Jedan od posebno vrijednih objekata bosanske arhitekture u Gornjem šeheru koji posjeduje suptilne osobine narodnog graditeljstva je Šeranića kuća (*prilog 5*).

Objekat je nastao u klasičnom turskom periodu, vjerovatno početkom XVIII vijeka, da bi se na aus-

19. Fejzo Čavkić, Ibidem, strana 861.
Alija Bejtić, Ibidem, strana 96.

20. Alija Bejtić, Ibidem, strana 96.

21. Perzijski pokriveni bazen.

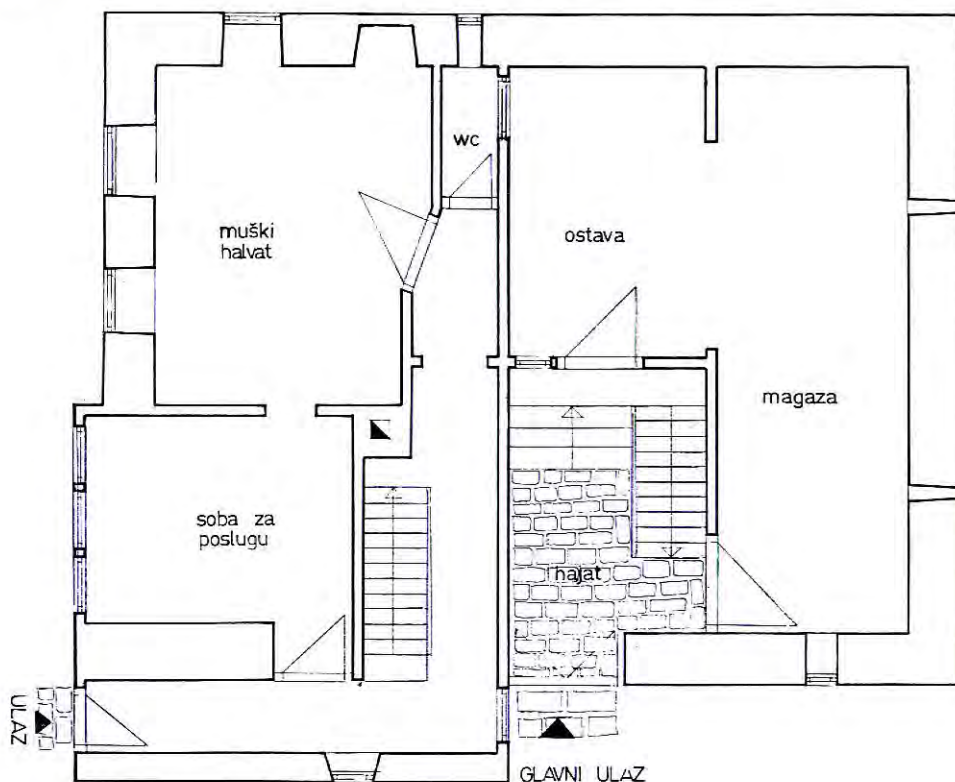
trougarskoj karti 1880. godine našao ucrtan, kao masivan sa većim dvorištem i okolnim pomoćnim objektima. Prilikom sastavljanja gruntnice 1886. godine, uknjiženo je više suvlasnika, nasljednika umrlog Mustajbega Šeranića, dok je kasnije jedan dio objekta ženskom linijom pripao porodici Mulabego- vića iz Dervente.

Opis objekta

Seranića kuća ima prizemlje i sprat, koji je dok- satno prepušten. Nekad je ležala u bašti, odvojena od ulice visokim zidom i kapijom, koja je bila na sje- vernoj strani, na mjestu današnjeg motela. Ispred masivne kapije stajao je kamen za lakše uzjahivanje konja. Kroz kapiju se ulazilo u mušku avliju u koju je imao pristup svako i u kojoj su bile štale za kra- ve i konje, hambari za žito i ostali pomoćni objekti. Iz muške avlije kroz malu kapiju ulazilo se u žen- sku avliju koja je bila obogaćena voćnjakom i cvjet- njakom, te ilidžom, banjom. Od prve avlije direktno se ulazilo u prostorije za muške posjetioce, potpuno

kafu, svojevrsna je karakteristika ovih kuća. U ovom dijelu prizemlja pojavljuje se još jedno stepenište, ali koje je nastalo prilikom posljednje adaptacije, pri- je dvije generacije, odnosno prilikom podjele objek- ta na dva suvlasnika. Glavna ulazna vrata su iz žen- ske avlije, okrenuta ulici, jednostavne obrade u dr- vetu. Iz hajata popločanog kamenim pločama ulazi se u magaz, koja je služila za ostavljanje alatki, poljo- privrednih proizvoda i ogreva. U magazi su na jed- nom zidu dva mala otvora u obliku puškarnica, a ni- je teško zaključiti i čemu su služile. Prostorija do magaz je hūdžera-ostava, gdje se na jednom zidu pojavljuje onaj otvor, kao mogućnost dodavanja hra- ne. U hajatu su se ostavljale cipele i oblačile papu- če (papučluk) te jednokrakim drvenim stepeništem iš- lo do dihvane. Danas je taj prostor drvenom pregra- dom podijeljen na dva hajata. Dihvane (divanhana), je ovdje shvaćena više kao komunikativni prostor, i iz nje se ulazilo u sobe.

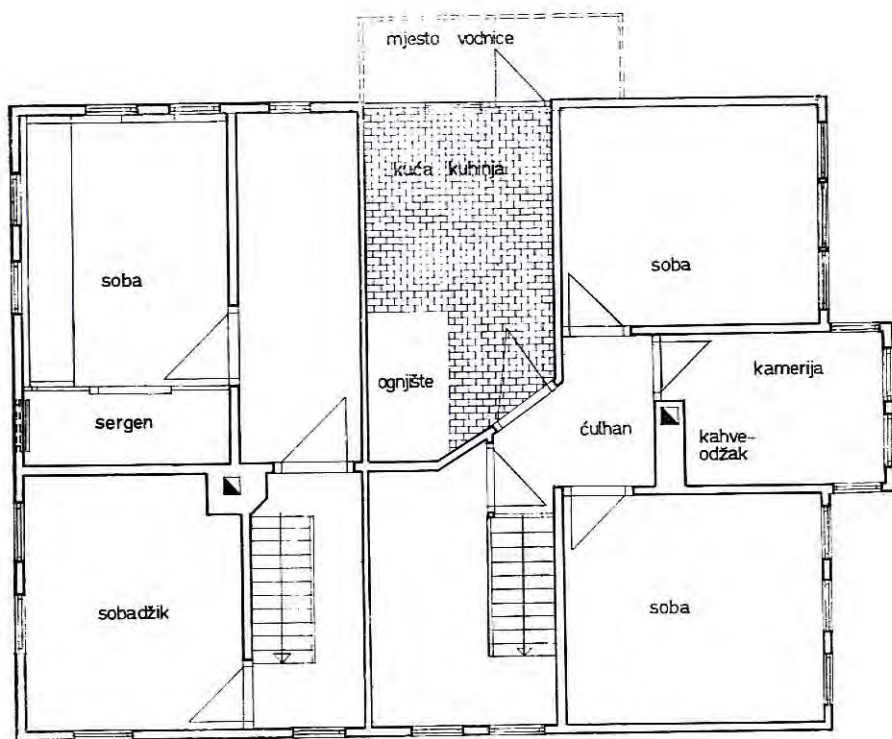
Ako je dihvana »duša« bosanske kuće, onda je prostorija sa otvorenim ognjištem, »kuća« ili kuhi-

OSNOVA PRIZEMLJA — postojeće stanje

odvojene od ostalih soba prizemlja. U muškom di- jelu kuće su dvije sobe — jedna za poslugu i druga, »muška soba« (halvat) sa prozorima na »mihrab«. Ova soba je na jednom zidu (prema ostavi) imala musandru-sergen, okolicu, kroz koju je bilo omogu- ćeno primanje hrane iz ženskog dijela kuće (*pri- log 6*). U toj sobi je bio i »kahvodžak« (ognjište za spremanje kafe), konstrukcija autentičnog dimnjaka još postoji. Muška soba sa minderima i sećijama, musandrom i kahveodžakom, gdje je momak kuhao

nja »njeno srce«. Ona je u Šeranića kući ostala ne- promijenjena, sa ostvorenom krovnom konstrukci- jom i ostacima ostalih elemenata, koji su joj pripa- dali. Ognjište je srušeno, iako njegovo mjesto još po- stoji. Pod je popločan opekam. Vodnica na kojoj je bio WC i držala se u posudama voda, više ne po- stoji. Kod ostalih kuća Šehera, vodnica je bila obi- čno vezana jednokrakim stepeništem sa baštom, a što ovdje nije slučaj. Ona je bila od drveta, isturena konzolno, ne gredama. »Kuća« je imala otvor sa če-

OSNOVA SPRATA — postojeće stanje

fenkom i vrata, što je omogućavalo brzu ventilaciju kuhinje.

U ovom dijelu kuće, koji je malim hodnikom bio odijeljen od dihvane, i koji su ukućani zvali čulhan, krilo se prilikom dolaska vojske i ratnih prilika. Tu su još dvije sobe i mala odžaklija. Sobe su imale hamamdžik (banjicu), čiji ostaci još postoje, te musandre sa dušeklukom, sećije i rafe. Odžaklija, ustvari je mala kamerija sa kahveodžakom. Specifičnost ove kuće je što se ova kamerija našla u ovom dijelu kuće, a ne kao logičan nastavak dihvane (što je pravilo). Stari majstor je tražio lijepe vidike, na Šeherske bašte i Vrbas, a što je u ovoj maloj prostoriji skrojenoj prema čovjeku i ostvareno.

Drugi dio sprata, danas odijeljen, bio je ranije dostupan sa dihvane. Tu su dvije sobe: mali sobadžik, te velika soba za posjete. Ova soba je još uvijek očuvana, iako smanjena, sa sećijama, musandrom, hamamdžikom (banjicom), obrađena drvenom lamperijom. Mali sobadžik i ova soba bile su povezane, a zajednički su koristile banjicu (*prilog 7*).

Život u kući

Analizirajući dispoziciju kuće, a poznavajući način života ljudi ovog kraja, lako ćemo zaključiti kako se odvijao život u njoj. Tu su prije svega nepisani zakoni bosanske kuće, koja ne dijeli prostore na noćne i dnevne, gostinske i domaće, trpezarije i radne sobe. Svaki prostor može primiti bilo koju namjenu, i to zahvaljujući namještaju. Ako se na pod stavlja dušek sa posteljinom, to postaje spavaća so-

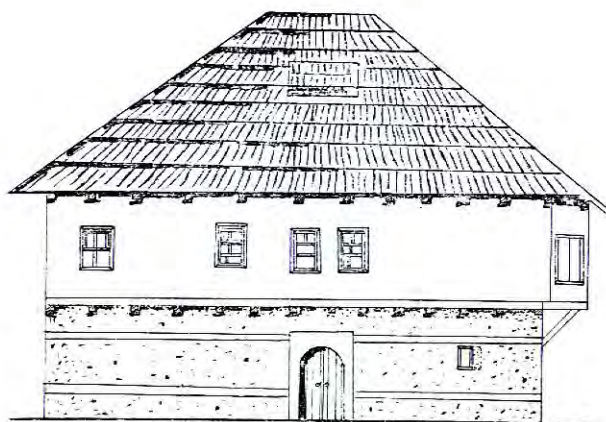
ba, ako je tu sofa tada je to trpezarija ili čitav prostor ostaje prazan, osim sećije ili mindera, koja je uvijek trajni dio namještaja sobe, sa mnoštvom jastučića, folklornog veza i ukrasa. U najvećoj sobi spavali su domaćin – glava kuće i majka, a ostale su sobe koristili sinovi i snahe, dok je u sobi do ognjišta bila stara majka, gdje su se obično okupljala i djeca.

U kući prvobitno nije bilo peći. Grijalo se žeravicom in mangalama, koje su donošene i stavljane u sobe.

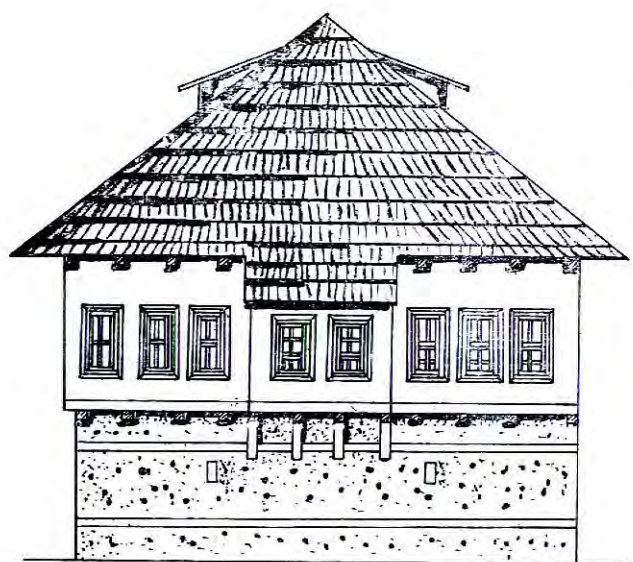
Oko ognjišta su se okupljali ukućani. U jednoj od soba, kasnije je napravljena peć sa lončićima. Higijenu, bitan sastavni elemenat života, nije bilo teško ostvariti. Prije svega, banja sa toplom vodom je bila u dvorištu, pa ovdje nemamo inače tipično rješenje, veze hamandžika i peći sa lončićima, gdje bi se grijala voda. Taj detalj je izostao, ali su hamamdžici (banje) bili sastavni elementi svih soba.

Čitav život muškaraca odvijao se uglavnom vani – u čaršiji, u dućanu, trgovini ili čak u ratu, dok je žena više orijentisana na kuću. Žena obavlja kućne poslove i brine o djeci, svoju duhovnu aktivnost ispoljavala je pjesmom i ručnim radom. Tako su nastali brojni vezovi, marame, peškiri, jastuci, bošče, čevrme, koje obiluju bogatstvom boja i šarolikim motivima.

Posebna specifičnost kućne radinosti Gornjeg Šehera su kerani motivi (rad iglom i koncem), čija se tradicija nastavlja (*prilog 8*).

JUGOSITOČNA FASADA — idealna rekonstrukcija

SJEVEROISTOČNA FASADA - idealna rekonstrukcija

Konstruktivni elementi i materijali

Šeranića kuća ima prizemlje i sprat. Prizemlje je masivnih zidova, debljine 80 cm od lomljenog kamena i oblutka, mjestimično ojačano drvenim hatulama i grubo malterisano. Čitava drvena konstrukcija sprata je od skeletnog sistema (bondruk), sa ispunom od ćerpića. Krov je četverovodan, sistema krovne stolice sa mnoštvom kosnika, pokriven biber crijepom. Ranije je kuća bila pokrivena šindrom, na što nam ukazuje nagib krova, a ona je bila osnovni krovni pokrivač ovih krajeva. »Biber crijep je dovožen iz Trsta, lađom do Gradiške, odakle je volovskim kolima dopremljen do Šehara».²² To je bila prva krča pokrivena biber crijepom u Šeheru.

Stropne konstrukcije su sistema drvenih greda, sa dasčanim jednostavnim podom, pošto se pod pokriva čilimom, dok je donja oplata (grede ostaju vidljive), sastavljena od dasaka, koje čine »šiše«. Jed-

nokrako drveno stepenište ima gazišta od debelih dasaka, bez čela. Osnovni građevinski materijal kuće je kamen, drvo, ćerpić, dok se željezo koristi kao kovano za spojeve i ukrase.

Ukrasni i dekorativni elementi

Ova kuća upravo zbog svog enterijerskog sadržaja predstavlja posebnu vrijednost kao primjer sačuvane kulturno-istorijske baštine ovog kraja. Prije svega ostala je sačuvana velika soba sa rezbarijom koja je specifičnog dekorativnog izraza. Svi zidovi podijeljeni su u polja, pojedini dijelovi obrađeni drvenim štapičastim ukrasima, slagani na »riblju kost« i ojačani muhljama (metalnim ekserima) sa ukrasnim glavama »pulama«. Ta čitava rezbarija završava rafom koja ima jednostavnu, ali precizno izrađenu ukrasnu keru (*prilog 9*). Sergen ili musandra, sastavni dio ove sobe, a nekad i drugih soba u ovoj kući, ima banjicu, dušekluk i ukrasne rafe. Njena dekorativna obrada u stilu je rezbarije čitave sobe. Posebno su lijepo obrađena vrata, na dušekluku, dok su ukrasne rafe, u smislu malih niša, svaka posebnog motiva. Ormarić kod Kahveodžaka je sastavljen iz tri dijela, gdje je površina vratašca obrađena u drvetu u stilu »mušepka«.

Pokov stropnih greda je od dasaka i jednostavne obrade. Ograda na stepeništu je jednostavna, sastavljena od sitnih letava, dok je gornji dio ograde, iznad parapeta u smislu tri nepravilna vitičasta luka. Svi prozori su drveni, na posmik (»čekmu«), a posebno su dekorativne obrade okviri oko prozora kamerije sa šestokrakim zvijezdama i metalnim ukrasima. Vrata su drvena, od pune daske sa obradom koja je podijeljena na polja, a čiji uglovi su ublaženi oblim i vitičastim ukrasima, a sve je ojačano muhljama i pulama.

Etnopredmeti i namještaj

Kuća još uvijek sadrži čitav niz predmeta i namještaja, koji bi mogli poslužiti kao eksponati buduće etno postavke.

Prije svega, posebno je vrijedna musandra, dalje su sastavni elementi soba sećije sa kompletnom opremom; minderi, jastuci, jambezi, jangije, te čilimi, serdžade, peškiri, vezeni zastori, čevrme sa zlatnim vezom, te mnoštvo ostalog tekstila koji obogaćuju čitav prostor.

Na rafama je bakreno suđe: sahani, čase, legeni sa ibricima, džugumi, tepsije, a koji mogu poslužiti kao eksponati kod buduće adaptacije objekta (*prilog 10*).

Promjene

Prve promjene na kući su nastale prije dvije generacije, njenom podjelom na dva korisnika. Tako je kuća podijeljena pregradom na dva dijela pri čemu je dobila i novo stepenište. Dalje su nastale promjene zbog starosti i neodržavanja objekta. Obzirom na materijale koji su upotrebljeni (ćerpić i dr-

22. Kazivanja vlasnika objekta.

vo), njeno stanje je sada vrlo teško, posebno južnog dijela kuće. Sve stopne konstrukcije kao i krovne su jako oštećene. Poseban problem suveć rastresiti bondruk zidovi, te propala stolarija i ostalo.

Međutim, još veće promjene nastale su oko objekta, odnosno na njegovoj okolini. Prvo, put Braće Alagića podižući se na viši nivo doveo je kuću i njenu okolinu u degradiran položaj u odnosu na ulicu, gdje nova betonska rampa za kola još više nagrđuje čitav prostor. Izgradnjom tog puta prekinut je dovod tople vode, pa je i banja, nastala kad i objekt u dvorištu, izgubila svoju funkciju. Poseban problem je objekat motela koji svojom masom, položajem i oblikom znatno ugrožava i oduzima bitan prostor oko objekta, koji je nekad bio njegov integralni dio. Taj prostor je ranije sadržavao niz objekata gospodarskog sadržaja (hambar, mutvak, banja, štala), a zatim je tu bila bašta i baščidžik, ogradni zid i kapija što je u ljepšavalo i obogaćivalo taj dio mahale.

Prijedlog adaptacije

Precenzija spomenika kulture, posebno objekata graditeljskog naslijeđa, je složen zadatak, koji zahtijeva poseban pristup. Sama adaptacija, kao preinaka ili prilagođavanje spomenika kulture novim uslovima života, postaje ključno sredstvo u prilog revitalizacije samog objekta.

Ne smijemo zanemariti osnovne principe koji obuhvataju i istraživanje, projekat, konzervaciju, rekonstrukciju, te prezentaciju zatečenih vrijednosti. Da bi mogli sve to da obavimo uspješno, moramo se držati kriterija, koje je nužno poštovati prilikom adaptacije, a to su poštivanje spomeničkih vrijednosti, prihvatanje tehničkih i tehnoloških pravila i propisa našeg vremena, te kreativan pristup koji mora izbjeći imitacije i jasno odvojiti novo od starog.

U vezi sa svim naprijed izloženim adaptacija ove kuće bila bi zapravo samo u smislu prezentacije posjetiocima, obogaćena predmetima etnokulture tog vremena i kraja. Prema tome, ona bi sa izvornom dispozicijom razvijene bosanske kuće veće porodice, mogla pokazati način života sa naznačenim karakteristikama muških i ženskih prostorija. S tim u vezi u prizemlju bi prilikom vraćanja autentične dispozicije, soba za poslugu mogla postati mali turistički punkt Gornjeg Šehera sa mogućnošću kupovine suvenira. Muški halvat, sa rekonstruisanim kahveodžakom i musandrom, opremljen sećijama, mogao bi omogućiti odmor i pijeње kafe, dok bi prostor ostave trebalo adaptirati u sanitarni čvor.

Magaza u prizemlju trebala bi ostati autentično opremljena sa poljoprivrednim alatima (*prilog 11*).

Novo stepenište bi prilikom adaptacije trebalo ukloniti, s tim što bi se kroz srednji zid prizemlja

Bogatstvo narodnih motiva, musandra, sećija, vezeni peškiri, zlatne čevrme, jambezi, seridžade, gžugumi, ibrici, legeni, sehare

ostvarila veza muškog i ženskog dijela kuće. Na spratu trebalo bi srušiti tanki pregradni zid na divanhani, te tako vratiti ljepotu glavnom prostoru ove kuće. Čitav sprat je zamišljen da bude opremljen kao etno, zbirka, ali poštujući aktivnosti koje su se odvijale u kući.

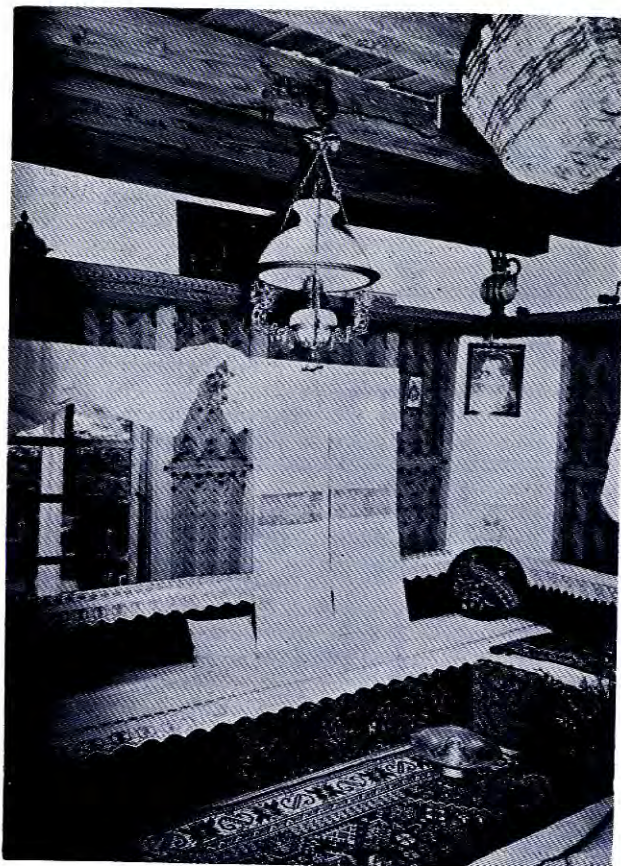
U kuhinji bi trebalo restaurirati ognjište sa verigačom, te vratiti ostale opremu i namještaj, sofere, police sa bakrenim i keramičkim suđem, tronošce, tepsije i testije.

Posebno kod ove djelomične rekonstrukcije treba voditi računa o autentičnoj obnovi vodnice.

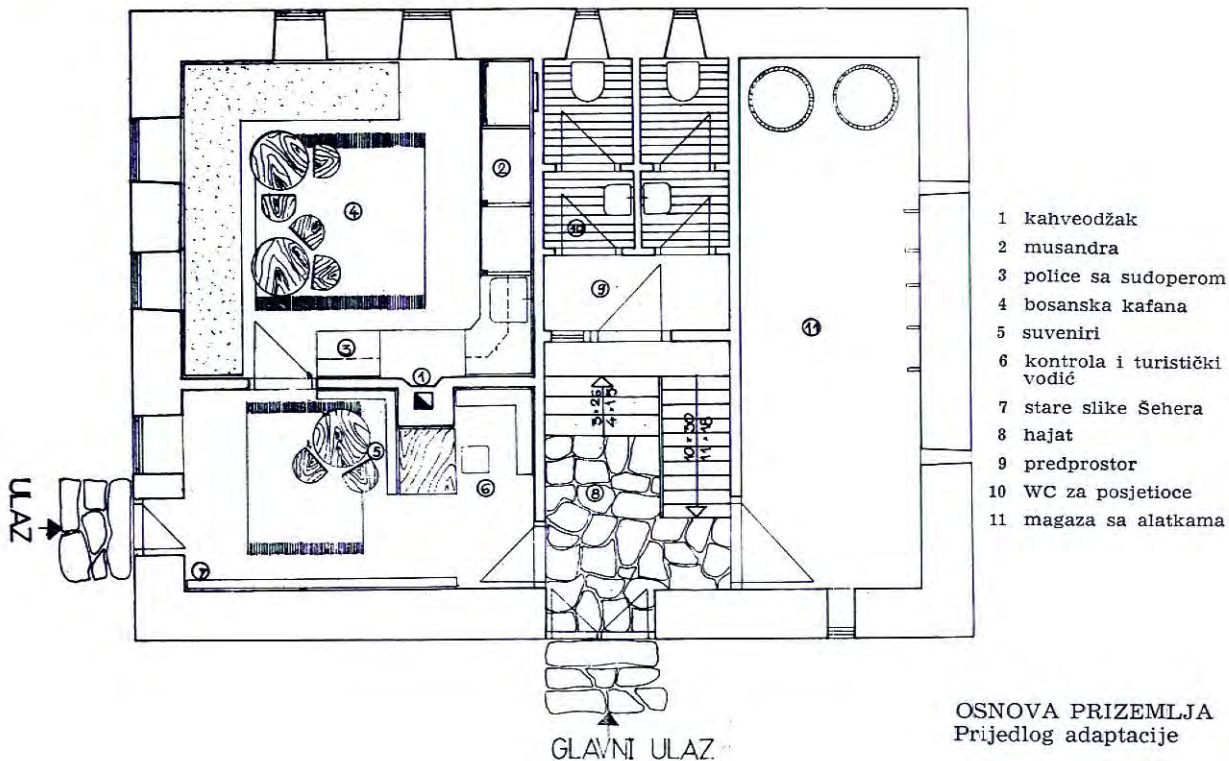
U sve sobe bile bi vraćene musandre, badnjice, sećije i rafe. Kao sastavni elementi enterijera morale bi se naći sehare, ukrasi i čilimi. Malu odžakliju sa kahveodžakom opremiti sa minderima i priborom za spremanje kafe. Ne treba zaboraviti mušemali fenjere i čirake, koji su omogućavali osvjetljenje prostora.

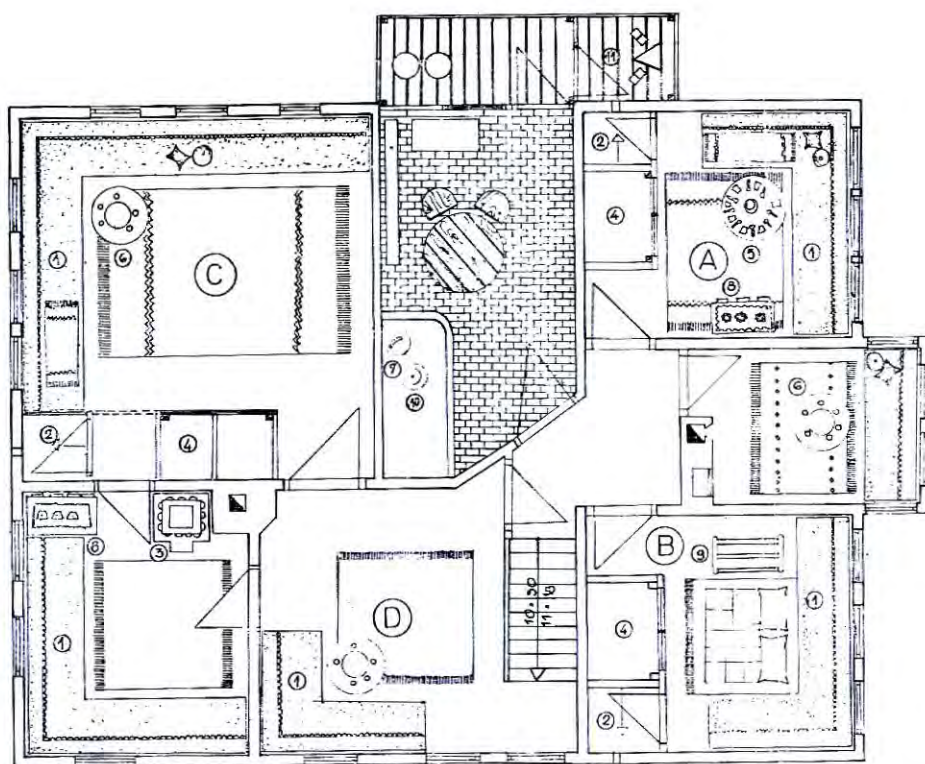
Sobe na spratu bi trebalo da pokažu aktivnosti koje su postojale u kući. Veliku sobu trebalo bi opremiti kao sobu za posjete sa mangelom i priborom za kafu, pored već postojećeg autentičnog namještaja. Ostale sobe na spratu, kao što je soba pored kuhinje, opremiti sa sofrom, baščom i priborom za jelo, a drugu pored nje sa dušekom i posteljinom. Na taj način mogao bi se djelomično osjetiti život i uslovi tog vremena.

Posebnu pažnju prilikom djelomične rekonstrukcije i adaptacije kuće, trebalo bi posvetiti njenoj konstruktivnoj sanaciji. Na osnovu prijedloga idealne rekonstrukcije potrebno je napraviti projekat sanacije sa konstruktivnim rješenjem.

»Pendžer do pendžera pod prozorom sećija«
bogatstvo etnopredmeta koji su karakteristični za Gornji Šeher

- 1 sećije
- 2 hamam
- 3 peć sa lončićima
- 4 musandra sergen
- 5 sofa
- 6 mangala
- 7 sačevi
- 8 sehara
- 9 kolijevka
- 10 bakrač
- 11 WC

- A jelo
- B spavanje
- C prijem gostiju
- D kafa
- E spremanje jela

OSNOVA SPRATA
Prijedlog adaptacije

Jasno je da se objekat mora sanirati, ali prava prezentacija objekta bila bi čuvanje i učvršćivanje njegovog konstruktivnog sistema. Tako bi se sačuvao bondruk sistem, sa promjenom već propalih elemenata. Prema tome objekat se ne bi smio rušiti, nego liječiti. Na nekim mjestima bi čak trebala ostati stara ispuna vidljiva. Tako se ne bi samo pokazala autentična dispozicija i namještaj, nego i konstrukcija, materijali od kojih je objekat pravljen.

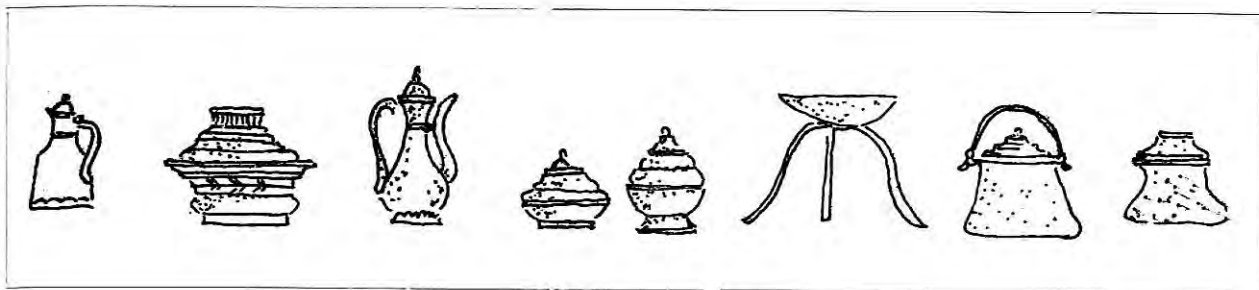
Prizemlje bi trebalo izolovati od vlage, a njegova masivna kamena struktura bi morala takva i ostati, samo je mjestimično po potrebi obnoviti. Drvene stropne konstrukcije bi trebalo popraviti ili zamijeniti novim, kao i šišeta i podove. Svi novi elementi moraju biti po veličini i načinu obrade pravljeni po ugledu na stare, autentične. Pošto je objekt vjerovatno među prvima u Banjaluci dobio umjesto pokrivača od šindre biber crijep, to bi ovaj trebalo i obnoviti. Krovna konstrukcija morala bi se mijenjati i ojačati, ali sistem kosnika i krovne stolice bi trebao ostati autentičan. čitav objekt mora biti tako saniran i restauriran da se osjete svi elementi starog,

bez obijanja maltera ili ispravljanja zidova, ako to nije potrebno. Sve treba činiti sa svrhom čuvanja objekta uz puno poštovanje svega onog što je auhtotono.

Naravno da to ne isključuje postavljanje instalacija, ali koje moraju ostati nenametljive.

Posebnu pažnju treba posvetiti uređenju okoline kuće sa vraćanjem nekih autentičnih objekata, hambara, banje, ogradnog zida i kapije. Neki objekti u muškom dvorištu bili bi adaptirani sa ugostiteljskom namjenom, a u ženskoj avliji trebalo bi osposobiti banju, vratiti kaldrmu i baštu, sa cvijećem i voćem, obaveznim orahom i šljivama, tako da bi svaki posjetilac mogao osjetiti neraskidivu vezu bašte i kuće, čovjeka i prirode, koja je u Gornjem Šeheru ostala i danas stvarnost.

Zahvaljujući auhtotonoj strukturi kuće, materijalima od kojih je napeavljena i koji bi se u rekonstrukciji morali mjestimično i naglasiti, a puna svojih intimnih sadržaja i prostora, namještaja i predmeta, ova kuća bi postala stjecište svih ljubitelja kulture i to one narodne.

Tako bi se ne samo sačuvala od propadanja i za-
borava, nego i postala interesantan punkt turistima
i budućim posjetiocima banjsko-rekreativnog centra
Ilidža, odnosno Gornjeg Šehera.

Ne treba naglašavati da oplemenjivanje ove ku-
će, njeno vraćanje aktivnostima, ne smije uništiti nje-
ne spomeničke vrijednosti, već, naprotiv, ono ih mora
istaći i učiniti nam ih shvatljivijim.

STARA FOTO DOKUMENTACIJA iz Muzeja Bosanske Krajine i
arhiva Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode
Banjaluka.

PROJEKAT ADAPTACIJE, Sabira Husedžinović, Zavod za zaštitu
spomenika kulture i prirode Banjaluka.

KARTA MAHALA, Sabira Husedžinović, Zavod za zaštitu spome-
nika kulture i prirode Banjaluka.

N A P O M E N E

1. Podatke o istoriji kuće dale su mi Vahida Šeranić i Džemila Maglajlić.
2. Konsultanti oko postavke etno zbirke su bili Ivanka Bilić, Fadil Sedić, kustosi Muzeja Bosanske krajine Banja-luka i Astrida Bugarski, kustos Zemaljskog muzeja BiH.
3. Staru austrougarsku kartu sačuvao i dao na korištenje ing. Kemal Arhautović.

4. Tehnička obrada i snimak postojećeg stanja Jelena Stanivuković, arh. tehničar i Jelena Andrijević, arh. teh.

5. Nova foto dokumentacija Mile Gvozdinović, dokumentarista Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode Banja-luka i Enes Zahić, majstor umjetničke fotografije.

Ovom prilikom se svima njima najljepše zahvaljujem.

STAROMUSLIMANSKO GROBLJE NA PRESJECI KOD USTIKOLINE

Slučajni putnici i namjernici, koji su prolazili planinskim putem Ustikolina – Jabuka, imali su priliku da primijete na Presjeci jedno čudno i zagonetno staromuslimansko groblje. Smješteno na raskršću dva puta, zaraslo u šumu i paprat, ono je budilo maštu posmatrača, te su se oko groblja i njegovog porijekla isplele brojne legende.

Krajem prošlog vijeka groblje je steklo svoju prisutnost i u stručnoj literaturi, pošto ga je nekoliko istraživača i naučnika, raznim povodima, spomenulo i iznijelo svoje mišljenje o njemu. Neki su čak smatrali da je njegov nastanak vezan za prvo nadiranje Turaka u Bosnu, tj. da potiče iz 14. vijeka.

Tokom 1977. godine i 1978. godine imali smo priliku da arheološkom metodom ispitamo groblje na Presjeci, te o rezultatima tih istraživanja želimo ovom prilikom da govorimo.

Presjekom se naziva dio jedne poveće kose koja se od Žešća pruža prema zapadu do Preville, paralelno sa koritom Kolune. Istočni dio ove kose je Gradac, vjerovatno prastorijsko stanište. Nešto ispod Gradca, na 400 m prema zapadu nalazi se jedna od najvećih nekropola sa stećcima u Gornjem Podrinju. Danas je ona presječena putem koji povezuje Ustikolinu i Jabuku i broji oko 234 spomenika.^{1a)}

Malo zapadnije od ove skupine, koju nazivaju Strmac, a pripada ataru sela Žešće, na jednoj goloj glavici, nalazi se druga, manja skupina stećaka sa 28 spomenika.^{1b)}

Između prve i druge skupine razdaljina iznosi oko 500 m.

Nedaleko od jednog izvora, oko 300 m na zapad, nalazi se Presjeka. To je jedno blago sedlo na ovoj kosi na kojem se put od Ustikoline račva u dva pravca: lijevo (južno) niz kosu – za Jabuku i pravo, uz kosu – za Previlu. To je lokalitet koji nas ovog puta posebno interesuje.

Groblje na Presjeci udaljeno je oko 10 km sjeverozapadno od Ustikoline. Danas se tu nalazi stotinjak starijih nišana rasutih u širem području brezove i bukove šume i proplancima. Najznačajnija skupina nišana je na samom raskršću pomenutih puteva. Mnogi od njih su ukrašeni kopljima, zastavama, nadžacima, lukovima i strijelama, sabljama, »jabukama« i predstavama ljudskih ruku. Uz zapadnu ivicu ove prostrane površine sa nišanima nalazi se jedan plato, približno kvadratičnog oblika, na kojem su nišani koncentrisani u posebnoj gustini. Sarkofazi su složeni od profilisanih kamenih santrača, izgrađenih od »milja« koji se vadi u Miljevini. Površina je djelimično obrasla šumom, spomenici su znatno oštećeni, sarkofazi su polupani, nišani polomljeni i zatrpani zemljom. Vojske iz dva posljednja rata, koje su se ovdje veoma rado zastavljale i ukopavale (pošto lokalitet ima izvanredne strateške kvalitete, budući da se s tog mjesta ostvaruje vizuelna kontrola nad dolinama sa južne i sjeverne strane kose), ostavile su brojne rovove i gradobrane koji su najteže devastirali ovu cjelinu.

Tek pažljivim posmatranjem može se primijetiti da je plato o kojem govorimo, ustvari, vještački formiran i da ga sa svih strana oivičava podzid i rov. Rov je vjerovatno nastao iskopom zemlje kojom je nasuta površina unutar zidova, te je na taj način formirana nešto povišena platforma na kojoj je obavljeno sahranjivanje.

Brojna su predanja i skaske o groblju na Presjeci. Prema jednom od njih ovdje su se susreli svatovi, potukli se, izginuli i okamenuli se. Druga priča o nastanku, koja je znatno raširenija, govori o tome kako su se tu sudarile vojske Hercega Stjepana i turskog sultana. To je bila odlučna bitka i trebalo je da razriješi cjelokupno ratno stanje. Vojske su se presjekle, pa je tako nastao i naziv tog predjela.

Navodno, u sultanovoj vojsci nalazio se i jedan neobičan princ koji je na leđima iz Turske nosio svoj nadgrobnik, izrađen od drveta. Kada je poginuo, sahranili su ga na Presjeci i poboli nišan iz kojeg se razvila »sveta bukva«.

Postoji i predanje da je nekada na Presjeci postojala crkva, a da je pop te crkve pripadao hercegovo vojsci. On je također poginuo, ali Popova Luka, uz jugozapadnu stranu Presjeke, podsjeća još uvijek na ovu ličnost. Masovna grobnica sultanovih

1a) Š. Bešlić, Stećci, Sarajevo, str. 274.

1b) Ibidem, str. 274.

protivnika navodno se nalazi sa sjeverne strane puta, ispod najzapadnije skupine nišana. Po pomenutoj crkvi Presjeka se sve do bitke zvala Crkvice.

Naše htijenje da rezultati istraživanja tokom 1977. i 1978. godine u potpunosti rasvijetle identitet starog muslimanskog groblja na Presjeci, u ovom trenutku stvorilo je, između ostalog, i potrebu za pažljivom retrospektivom dosadašnjih objavljenih zapazanja, vezanih za ovaj lokalitet.

Neophodnost ovakvog postupka javlja se zbog činjenice da su u našoj, bosanskohercegovačkoj istoriografiji tumačenja postanka ovog groblja i njegovih sadržaja uglavnom različita i neusaglašena. Potporu za jedno, u ovim okolnostima duže izlaganje o Presjeci, pružili su nam i arheološki nalazi iz 1977. i 1978. godine koji su, svakako, jasnije osvijetlili splet pitanja u već postojećem lancu raznovrsnih mišljenja.²⁾

Uvodno pristupanje problemu moglo bi se započeti sljedećim činjeničnim napomenama:

– U Ustikolini postoji džamija koja se smatra najstarijom u Bosni i Hercegovini (druga polovina 15. vijeka). Njen nastanak se pripisuje izvjesnom Turhan Emin-begu.

– O ličnosti Turhan Emin-bega kod žitelja Ustikoline postoje legende, ali ni jedan istoriografski podatak (kojim raspolažemo) jasnije ne određuje njegovo postojanje i značaj.

– Na groblju na Presjeci pronađen je nepotpun nišan sa natpisom na arapskom jeziku u kojem se spominje nepoznati hercegovački sandžakbeg. Postavlja se pitanje ko je ta ličnost i da li se po njoj može datirati groblje na Presjeci.

– Kada su, uopšte, počele prve borbe sa Turcima u ovom kraju, budući da se nastanak groblja na Presjeci veže za te bitke.

Prvi podatak o postojanju staromuslimanskog groblja na Presjeci daje M. Zarzycki³⁾, istina, vezan za nastanak džamije u Ustikolini.

«Pošto je sultan Fatih Mehmed došao u Ustikolinu, ostavi tu jedan kol (stražu), a kao zabita (starješinu) ostavi Turhana Emina, koji je po pričanju sagradio ustikolinsku džamiju».

Zarzycki ovaj događaj, vezan za narodno predanje, očigledno smješta u period 1463. godine, kada je sultan Fatih Mehmed sa vojskom zaista pošao u osvajanje Bosne.

Što se tiče određivanja tačnog perioda nastanka džamije u Ustikolini, Zarzycki kaže:

«Više džamijskih vrata vidi se prazno mjesto, bez sumnje za natpis, ali ono nikad ispunjeno bilo nije; za to se ne može ni po kakvom natpisu doznati, ko i kada je tu džamiju sagradio, već se to znade samo po pričanju Ustikoljana.

Ustikoljani tvrde jednoglasno da je tu džamiju sagradio Turhan Emin, čiji se grob nalazi na Presjeci, sat i po na sjever od Ustikoline».⁴⁾

Za razliku od Zarzyckog, koji u ovom svom tekstu, objavljenom još 1891. godine, tvrdi da natpis o izgradnji džamije nikada nije postojao. M. Mujezinović ukazuje u «Našim starinama» 1954. godine na jedan drugi podatak: «O. Zuhrić, pišući o džamiji na Ustikolini, kaže da su fočanski kadija Mulaabdić i muderis hazif Hamid Muftić, još prije 1896. godine pročitali na nišanu na Presjeci da je Turhan Emin-beg poginuo 852. h. godine (1446.); zatim da je prema tradiciji poznato da je on sagradio džamiju na Ustikolini u onoj godini u kojoj je poginuo».

«Na osnovu toga navodnog čitanja, Muftić je sastavio tekst natpisa, koji je potom prepisan na limenu ploču i stavljen u džamiju. Ploča sa natpisom je nestala u prošlom ratu, ali se sačuvao njezin prepis u kome čitamo da je džamiju na Ustikolini sagradio Turhan Emin-beg godine 852. (1446)».⁵⁾

Kasnije, 1977. godine, pišući o istom problemu u knjizi «Islamska epigrafika u BiH», M. Mujezinović više ne pominje gore navedeni podatak koji je dobio od O. Zuhrića, već kaže:

«Ranije se na džamiji u Ustikolini nalazio natpis, koji niže donosimo u prepisu i prevodu, ali nam ni taj natpis ne rješava pitanje nastanka džamije . . . ».⁶⁾

Prema tome, očigledno je da iz daljnjeg razmatranja treba isključiti svaku vjerodostojnost sadržaja ovog natpisa koji je novijeg datuma, a zasnovan je na narodnom predanju, čija je žilavost, svakako, autentičnija od ovog «literarnog» teksta.

Tragajući za Turhan Emin-begom Zarzycki svoju zainteresovanost, ne bez razloga, zaustavlja na Presjeci. Godine 1891. u svom, već navedenom članku, Zarzycki kaže:

«Mjesto Presjeka zove se zato, jer je tu – kažu – turska vojska bosansku presjekla; i zbilja, sudeći po množini grobova, koji se tu vide, mora se priznati da je tu veliki pokolj bio. Tu imade nišana svake vrsti i oblika, svi su muški, ni na jednom nema natpisa, nego likovi sabalja, sjekira, buzdovana, luka, strijela, barjaka itd.».

«Grobovi su rasprostrti po jednoj kosi, a na lijevoj strani ima malo ravnice i jedno jezerce, o kojem pričaju da je tude nešto propalo u zemlju. Čim se dođe na groblje, vidi se s lijeve strane nepravilna četvorina, opkopana naokolo i tu su najljepši grobovi sa sanducima. Vele da je tu ukopana obitelj Turhani-Emina».⁷⁾

Iz ovog navedenog zapazanja Zarzyckog očigledno je da je on primijetio «najljepše grobove sa sanducima» koji su smješteni u «nepravilnu četvorinu,

4) Ibid. str. 212.

5) M. Mujezinović, Džamija na Ustikolini, Naše starine, II, Sarajevo, 1954, 138.

6) M. Mujezinović, Islamska epigrafika BiH, knjiga II – Istočna i centralna Bosna, IP «Veselin Masleša», Sarajevo, 1977, GO.

7) M. Zarzycki, Varošica Ustikolina, GZM III – sv. II, Sarajevo, 1891, godine, 210.

2) Azra Redžić, Staromuslimansko groblje na presjeci kod Ustikoline, Gornje Podrinje u doba Kosača, IV, Sarajevo, 1977, 66–71.

3) M. Zarzycki, Varošica Ustikolina, GZM III, sv. II, Sarajevo, 1891. godine, 210.

opkopanu naokolo», ali je jasno da nije opazio da se tu radi o podzidima, rađenim u malteru koji zatvaraju jednu pravougaonu površinu, a koji su arheološkom metodom otkriveni 1977. godine.⁸⁾

Slijedi daljnji opis groblja koji je dao Zarzycki: «Od sviju grobova, koji se nalaze, najveći su dva, a nišani su im od mramora. U jednog je groba okolina više razvaljena nego u drugoga, i to po tome sudeći jedan je stariji, ali nažalost, kako od jednog, tako i drugog nišani su prelomljeni. Na onom starijem imade ostataka od natpisa, i to:

. . . Emiri livai herceg, to je . . . Emir (vladar) Hercegovine, a od godine samo . . . »sene tisa ve sittine«; to je godina . . . 69, a na trećoj strani: »Kad intekalel merhumu ibni« . . . to je: preselio se (umro) pomilovani sin . . . ».

»Komad, na kojem je bio upisan broj od stotine datuma i ime oca umrlog, odbijen je od nišana».

»Čestiti starina Muhamed-beg Čengić iz Odžaka, kojemu ima više od 70 godina, pripovijeda da je prije 40 godina bio posljednji put kod tih grobova, da su onda još grobovi i nišani bili cijeli, te da je onda mogao tačno natpis pročitati na jednom nišanu, koji je glasio: »Turhan Emin, a godina 869.«⁹⁾

Nažalost, teško da se možemo pouzdati u tačnost čitanja ovog natpisa koje je, navodno, obavio Muhamed-beg Čengić iz Odžaka. Očigledno je da je taj »čestiti starina« pri dešifrovanju natpisa bio veoma opsjednut željom da dokaže istinitost narodnog predanja koje se odnosi na ličnost Turhan Emin-bega. Zbog okrnjenosti nišana, prema tome i nedostatka bitnog dijela teksta, problem razrješenja kompletnog natpisa postaje veoma delikatan.

M. Mujezinović je prvi put 1954. godine objavio faksimil, transkripciju i prevod postojećeg dijela natpisa.¹⁰⁾ Logika određivanja događaja i ličnosti koju je slijedio M. Mujezinović, čitanje natpisa je usmjerila na zaključak da se radi o nišanu Turhan Emin-bega, sina (ime oca se ne vidi) hercegovačkog sandžakbega koji je umro 969. h. godine (1561/62 godine).

Ponovnom analizom preostalih slova koja se vide u donjem desnom, oštećenom kvadrantu objavljenog faksimila natpisa, u kojem treba da se nalazi ime umrlog (i njegovog oca), došli smo do zaključka da tu nikako nije moglo biti uklesano ime TURHAN. Pravila arapskog jezika zahtijevaju da se to vlastito ime piše sa dugim (obaveznim u ovom slučaju) vokalom »u« koji slijedi iza početnog konsonanta »T«. Ovdje je iza »T« jasna naznaka vokala »a«, pa se prema tome ime pokojnog sandžakbega nikako ne može čitati kao Turhan, već kao Ta . . . (npr. Tarik, Tahir i slično).

Što se tiče određivanja godine smrti umrlog, ostajemo i dalje nemoćni, jer brojčana vrijednost stotice, koja je neophodna za naznaku hidžretske godine, nedostaje, tako da smo prinuđeni da uvažavamo i pretpostavku Zarzyckog (869. h = 1446. godina), kao i objašnjenje M. Mujezinovića (969. h = 1551/62 godina).

Sada je postalo očigledno da nam se nametnula obaveza da istražimo o kojem se to hercegovačkom sandžakbegu radi, naravno, imajući u vidu obje, gore navedene, godine smrti. Nažalost, dosadašnji pregled registara imena hercegovačkih sandžakbegova iz 15. i 16. vijeka, nije nam pružio željeni rezultat.

Dakle, ličnost Turhan Emin-bega i dalje ostaje veoma prisutna, na momente gotovo oživljena u narodnoj tradiciji, ali njegov stvarni identitet još uvijek je misteriozan.

Smatramo, međutim, značajnim da ovom prilikom podsjetimo na postojanje jednog fragmenta nišana, pronađenog na starom groblju na Presjeci 1977. godine.¹¹⁾ To činimo zbog sadržaja isklesanog natpisa koji se, istina, sastoji samo od nekoliko riječi (pisanih na arapskom jeziku neshi-pismom), ali je za nas od velike važnosti pri tretiranju ovog problema.

Naime, u jednom kvadrantu dijela pomenutog nišana jasno je ispisano ime TURHAN. U toku arheološkog ispitivanja groblja na Presjeci u 1978. godini nismo imali sreću da pronađemo ostatak nišana čiji bi nam natpis upotpunio dosadašnje saznanje. Zato još uvijek ostaje sporno da li je taj pokojnik nosio ime Turhan, ili je pak, bio sin nekog Turhana. Također se ne može precizno odrediti ni godina smrti, pošto u natpisu nedostaje naznaka za stotice. Uspjeli smo samo da pročitamo broj jedinica (7) i početno slovo desetice koje može označavati 60 ili 70.

Smatramo da je značaj ovog nalaza sasvim očigledan, pošto predstavlja prvu materijalizovanu sponu između legendi o Turhanu koje kruže u narodu i stvarnog, iako fragmentovanog, nadgrobnog spomenika podignutog čovjeku sa tim imenom, ili pak njegovom potomku.

Određivanje starosti *cjelokupnog* groblja na Presjeci također predstavlja svojevrstan problem. Tražajući za nekim pisanim indikacijama u vezi ovog lokaliteta, naišli smo na jedan podatak koji je dao Đuro Bazler, a kojeg, opet, treba uslovno i sa rezervom primiti. On glasi: »Ako je povjerovati ljetopiscu Nikoli Lašvaninu, Tvrtkova vojska izvojevala je, osim toga, 1378. godine i veliku pobjedu nad Turcima, kada su oni, možda na nečiji poziv, provalili s jakom vojskom u Bosnu da bi razbili novu tečevinu. Veliko tursko ratničko groblje na Jabuci kod Ustikoline čini se kao da potječe od te bitke.«¹²⁾

8) A. Redžić, Staromuslimansko groblje na Presjeci kod Ustikoline, Gornje Podrinje u doba Kosača, IV, Sarajevo, 1977, 66-71.

9) M. Zarzycki, Varošica Ustikolina, GZM III — sv. LL, Sarajevo, 1891, 212.

10) M. Mujezinović, Džamija na Ustikolini, Naše starine, Sarajevo, 1954, 137-143.

11) A. Redžić, Staromuslimansko groblje na Presjeci kod Ustikoline, Gornje Podrinje u doba Kosača, IV, Sarajevo 1977, 66-71.

12) Đ. Basler, Proglašenje Bosne kraljevinom 1377. godine, Institut za istoriju, prilozi br. 11-12, Sarajevo, 1975-76.

Mi ćemo se na problem datiranja nekropole na Presjeci još jednom povratiti. Sada ćemo izložiti rezultate arheoloških istraživanja grobova u 1978. godini, u nadi da će poneko novo saznanje doprinijeti razrješenju ključnih problema.

Grob I

Ovaj grob se nalazi gotovo u centru groblja, te u tom smislu, zajedno sa grobom II, zauzima najznačajnije mjesto. Iznad rake postavljena je, grubo obrađena, kamena poklopica u obliku ploče debele 10–15 cm, široke 110, a duge 205 cm. Na sredini ploče postavljeno je postolje za santračne grede, odnosno sarkofag koji je učvršćen u žljebove na gornjoj strani postolja. Poklopica je isklesana od krečnjaka, a postolje je skrojeno od sedre. Dugo je 190 cm, široko 78, visoko 20, a debelo 15 cm, što znači da je u sredini ovog postolja formiran otvor čovjekovih proporcija.

Ploča i postolje za sarkofag prepukli su po sredini usljed slijeganja zemljišta, te je to bio i uzrok rušenju sarkofaga. Dijelovi sarkofaga pronađeni su pod tankim slojem humusa, u blizini groba. To su fino klesane ploče od milja (meki kamen iz Miljevine), visoke 76 cm, a debele 7 cm (na rubnim profilima) do 5 cm. Gornja i donja ivica ploča, sa spoljne strane, ukrašena je dvostepenom profilacijom, složenom od ravne i zaobljene trake. Pronađeno je pet većih dijelova ploča koje su pripadale ovom grobu, te se mogla izvršiti i djelomična rekonstrukcija sarkofaga. Ploče sarkofaga spajane su željezom i olovom.

Podzemna konstrukcija groba nije ispitana, pošto bi, u tom slučaju, bilo nužno ukloniti donju ploču i postolje za sarkofag. U blizini istočne strane groba pronađen je, plitko pod zemljom, dio «turban» nišana, izrađenog od bijelog «skopljanskog mermera».

Grob II

Situiran je uz grob I, sa njegove južne strane, na udaljenosti od 1 metar. Svojim naspramnim položajem podsjećaju na grobove supružnika. Međutim, u arhitektonskoj konstrukciji nadgrobnog obilježja, oni se međusobno razlikuju. Ovaj grob nije imao poklopnu ploču, kao ni sarkofag.

U ovom slučaju, iznad zaravnjene grobne rake, postavljene su relativno masivne kamene grede u obliku pravougaonika, izrađene od sedre. Naročito su debeli pravougaonici koji su postavljeni sa istočne i zapadne strane groba – široki su do 80 cm. Na sredini ovih blokova načinjene su šupljine za učvršćivanje uzglavnih i donožnih nišana, koji su nestali – fragment koji se danas vidi je recentan. Međutim, po oblicima ovih šupljina može se zaključiti da

je nišan uz glavu pokojnika imao oblik ploče, a uz noge oblik – četvrtastog stuba, što nije uobičajeno.

Grob nije u potpunosti ispitivan – kopano je samo do dubine od oko 40 cm, sa željom da se pronađu eventualni fragmenti nišana. Jedan takav fragment otkopan je zajedno sa mnoštvom šuta od kamena i ulomcima ploča od sarkofaga. Izrađen je od bijelog «skopljanskog» mermera, dug je 20 cm, a širina neoštećene ivice iznosi 13 cm.

Natpis je uočljiv samo na tri stranice ovog dijela nišana, dok je četvrta znatno okrnjena. U jednom veoma oštećenom kvadrantu ispisano je vlastito ime «Huseyin», ali se iznad te riječi nazire slovni znak koji bi mogao značiti «ibn» (sin).

Na drugoj, također oštećenoj strani, uklesan je naziv mjeseca u kojem je pokojnik umro: «zilkade». U jedinom kompletnom kvadrantu ispisan je dio godine u kojoj je umro Huseyin (ili njegov sin). Naznačen je samo broj stotica koji izražava hidžretsku godinu, i to: «tis'a miet» = 900. h. godina. Očigledno je da nedostaju desetice i jedinice, jer se jasno vidi veznik «we» (i) koji povezuje broj stotica sa prethodnim brojčanim naznakama (na zagubljenom dijelu natpisa na nišanu).

Uz ovaj grob pronađen je dio nišana u obliku tanke ploče, odozgo završene u obliku orijentalnog saracenskog luka na tri stepena. Izrađen je od bijelog mermera, visok je 45 cm, širok 28,5, a debeo 11 cm. Ni po čemu se ne može zaključiti da je ovaj fragment pripadao grobu II.

Grob III

Ovaj grob, postavljen 2 m zapadno od groba I, u mnogo čemu podsjeća na njega – čak i on je, kao i grob I, prepukao po sredini zbog ulegnuća zemlje. Razlika je jedino u tome što ovaj grob nije imao kamenu poklopnicu koja je nosila bazamente sarkofaga. Dimenzije oba groba su uglavnom iste, kao i profilacije i oblik ploča sarkofaga. Te ploče su pronađene u blizini groba, te je teško reći kojim od navedena dva groba pripadaju. Dakle, radi se o konstrukciji sa sandučastim sarkofagom od profilisanih ploča od milja koji je stajao na sedrenom postamentu.

Grob nije ispitivan.

Sa istočne strane nadgrobne konstrukcije, na udaljenosti od svega 50 cm, pronađen je u zemlji donji dio prelomljenog nišana. Stopa je bila na dubini od 50 cm; imao je kvadratnu osnovu sa stranicom od 12,5 cm. Ivica nišana bile su ukrašene tordiranim užetom. Izrađen je od bijelog mermera. Ulomak je in situ i teško je objasniti njegov položaj. Grob o kojem je riječ morao je imati nišan na sarkofagu. Najlogičnije rješenje ovakvog položaja nišana bilo bi da se radi o donožnom obilježju nekog novog groba, ali oblik nišana (kvadratnog presjeka) to ne potkrepljuje.

Nedaleko od stuba ovog nišana pronađen je u zemlji dio koji podsjeća na »kapu« ženskog nišana; završen je cilindrično, sa širok gornjom stranom i kružnim »vratom«.

Grob IV

Ovaj grob, zajedno sa grobovima I, II i III, ulazi u centralnu skupinu obilježenih grobova u nekropoli na Presjeci. Ono se nalazi naspram groba III sa njegove južne strane, na nešto povišenom terenu. Ujedno, ovdje se radi o najmonumentalnijoj i najbolje očuvanoj arhitekturi nadgrobnog spomenika na ovom groblju. Njegova očuvanost rezultat je solidne i nepretenciozne gradnje, koja je imala cilj da se površina groba ogradi velikim kamenim blokovima, bez sarkofaga i drugih ukrasa.

Arhitektura ove grobnice relativno je jednostavna. U tri reda, uvučeni kaskadno prema vrhu za 2–3 cm, postavljeni su ogromni kameni pravougaonici, dugi ponekad, kao na primjer oni sa zapadne i istočne strane, do 185 cm. Čitava konstrukcija visoka je 100 cm, široka na vrhu 185 cm, a duga (opet na vrhu) 330 cm. Baza je nešto većih dimenzija: 340x200 cm. Obrada blokova, koji su inače krečnjačkog porijekla (muljika), je rustikalna, bez finesa i doradivanja, što je sasvim u skladu sa robusnošću čitave arhitekture ove, inače, pitoreskne grobnice.

Na užim stranama, zapadnoj i istočnoj, kameni blokovi imaju udubljenja za nišane: na zapadu je udubljenje kružne forme, a na istoku, uz noge, pravougaone. No, da li se neki od pronađenih nišana može vezati za ovaj grob, za sada nije jasno. Donožnik koji danas stoji na grobu nije originalan.

Istraživanjem groba koji odozgo nije zazidan, ni ti pokriven, ustanovljen je na dubini od 150 cm, ispod sloja ilovače, veoma loše sačuvan, gotovo potpuno istrunuo, skelet čovjeka. Glava je ležala na zapadnoj strani.

Grob V

Ovaj grob, lociran uz zapadni potporni zid nekropole, otkriven je slučajno, sondiranjem terena. Nije imao nikakav vidljiv znak koji bi upućivao na njegovo postojanje. Tek prilikom pretraživanja ove površine primijećene su tri velike kamene ploče koje su bile prekrivene slojem humusa, debelim 15 cm. Ploče su bile neobrađene, dobivene cijepanjem krečnjačke stijene, a dimenzije su im približno: 140–180 x 66 x 92 x 11–16 cm. Kada su ploče podignute, ispod njih se ukazala sedrom ozidana grobnica, duboka 100 cm, široka 90, a duga 200 cm. Na njenom dnu, na zemlji, ležao je skelet čovjeka, veoma dobro očuvan i intaktan. Glava je bila okrenuta na zapad, a ruke položene uz tijelo. Priloga nije bilo.

Sedreni lomljeni blokovi, od kojih je grobnica ozidana, složeni su u nepravilne redove, a unutrašnjost je bila grubo dersovana malterom bijele boje.

Antropološkom analizom lobanje i nožnih kostiju ovog skeleta dr Živko Mikić je ustanovio da je u ovom grobu sahranjen muškarac star više od 60 godina, da je bolovao od kariesa i intravitam ekstrahiranih zuba, preko taloženja osteofita na kičmenim pršljenovima, do artritičnih promjena zglobnih površina dugih kostiju. Po svojim antropomorfološkim karakteristikama ovaj skelet odgovara dinarskom tipu.¹³⁾

Grob VI

Grob VI nalazi se neposredno uz grob V, sa njegove južne strane. To je danas samo gomila okvirnih kamenih greda, rasutih bez sistema, te se o arhitekturi grobnice teško može bilo šta pouzdano reći. Na prvobitnom mjestu stoji još uvijek kameno postolje sa žlijebom na gornjoj strani, u kojem je bio uglavljen donožni nišan.

Na ovom grobu zatekli smo nišan sa ranije pomenutim, spornim natpisom koji je pripadao umrlom hercegovačkom sandžakbegu Ta. . . No, da li je on stvarno pripadao ovom grobu, teško je reći. Bio je uglavljen u šuplinu jednog kamena pravougaonog oblika, ali, primijećeno je da je otvor u kamenu bio nešto širi od nišana.

U blizini ovog groba pronađen je jedan nepotpun donožni nišan, napravljen od bijelog (»skopljanškog«) mermera. Bio je u obliku ploče debele 7 cm, široke 28, a visoke 58 cm, završene gore na »arapski luk«. Na jednoj, svakako prednjoj strani, bila je u reljefu isklesana rozeta sa tri puta ponovljenim šestolistom, složenim u koncentričnim krugovima.

Tu je ležao i vrh jednog donožnika, sličan prethodnom, samo završen na nešto oštrij luk.

Grob VII

Grob VII, po svojoj arhitekturi, svakako je najznačajniji na nekropoli. Međutim, za njegov položaj to se ne može reći – nalazi se uz grob V, nedaleko od zapadnog zida groblja. Dakle, on ne zauzima centralno mjesto koje je pripadalo grobovima I, II, III i IV.

Kao i kod groba V, i ovdje postoji zidana komora pod zemljom. Dimenzije rake i način njene izvedbe uglavnom su isti kao i kod groba V.

Grobna komora ozidana je lomljenom sedrom, a potom su zidovi grubo amalterisani – dersovani. Dođe, na zemlji, pronađen je skelet koji je, također,

13) Dr Živko Mikić, o prisustvu dinarskog i armenskog tipa na Staromuslimanskom groblju na presjeci kod Ustikoline, Gornje Podrinje u doba Kosača, knjiga IV, Sarajevo, 1977. god.

bio izvanredno dobro očuvan i nalazio se u prvobitnom stanju. Glava je bila okrenuta zapadu, a ruke položene uz tijelo.

Antropološka analiza, koju je obavio dr Živko Mikić, pokazala je da se radi o armensko-anadolskom tipu, čija je individualna starost između 40 i 50 godina života.¹⁴⁾

Iznad grobne komore stajale su tri obrađene ploče, složene tako da su istovremeno pokrivale grobnicu i obrazovale postolje (stilobat) nadgrobne konstrukcije. Iz tih razloga one su pažljivo složene i obrađene. Na ove ploče bili su postavljeni kameni kvadri od milja, ukrašeni veoma složenom osmostepenom profilacijom, i međusobno povezani željeznim klamfama zalivenim olovom. Unutrašnjost ovog okvira bila je ispunjena manjim kamenim pločama, vezanim slojem maltera, debelim 20 cm. Tako je grobnica gotovo hermetički zatvorena, a ujedno je formirano i postolje za izgradnju sarkofaga. Nažalost, o njegovom obliku nemamo sigurne podatke. Fragmenti ploča od milja sa profilacijom koja se razlikuje od onih viđenih na pločama sa grobova I i III, pronađeni u blizini ove grobnice (ukoliko su njoj stvarno pripadali), pokazuju nešto veću debljinu (8 cm) i sveden, a ne ispupčen profil. Jedan dio ovih fragmenata uopšte nema profilaciju. Dakle, vjerovatno se radi o poklopnici na sarkofagu.

Grob VIII

Ovaj grob situiran je u jugozapadnom uglu nekropole, dva metra južnije od groba VII. Sačuvan je samo u temeljnom nivou, koji u mnogo čemu podsjeća na postolje groba VII. Naime, i ovdje srećemo popločanu grobnicu sa velikim monolitima od muljike na zapadnoj i istočnoj strani i okvirnim blokovima. Na, jedno je jasno: ovaj grob nije imao sarkofag. To se zaključuje po udubljenjima u blokovima na užim stranama. Udubljenja imaju pravougaoni i četvrtasti presjek. Ograđeno postolje dugo je 320, a široko 140 cm.

Grob nije istaživan, tako da ostaje bez odgovora pitanje da li se ispod popločane površine krije zida grobnica, ili se radi o običnoj raki.

Grob IX

Nalazi se uz južni zid nekropole. Po arhitekturi, ovo je relativno skromna grobnica i od nje je sačuvano samo rubno kamenje, uglavnom rastrojeno. Sudeći po dimenzijama (400x300 cm) ona je obilježavala grobove dviju osoba. Ovo tim prije što se jedan sačuvani nosač donožnog nišana nalazi ne na sredini, već na sjevernoj polovini istočne strane grobnice.

Grob X

Ovaj grob se nalazi u jugoistočnom dijelu groblja i predstavlja veoma skromno nadgrobno obilježje. Relativno mala površina – možda se radi o dječijem grobu – ograđena je pritesanim blokovima od muljike, no i ti ostaci su danas teško devastirani. Dimenzije su 200 x 100 cm.

Grobovi: XI, XII, XIII i XIV

To su bili obični grobovi, obilježeni samo nišanim, i to četvrtastog presjeka uz glavu, i pravougaonog uz noge. Danas su sačuvani samo postamenti sa užljebljenjima za nišane. Izrađeni su od sedrenog bloka dimenzija 40 x 62 x 35 cm, i redovno su postavljeni tako da između uzglavnog i donožnog postamenta udaljenost iznosi 206 cm. Dio namijenjen šupljini za nišan viši je za 15 cm od baze.

Vjerovatno je na Presjeci bilo više takvih grobova. Uglavnom su nastajali u sjevernoj polovini groblja. Svakako su najmlađi pripadali siromašnijim ljudima, dok su starije grobnice, očigledno, bile namijenjene znamenitijim pokojnicima.

U toku arheoloških i konzervatorskih radova na Presjeci 1977. i 1978. godine otkriveno je i nekoliko fragmenata nišana koje ovdje ukratko bilježimo:

- Jedna stela od bijelog mermera visoka 45, široka 28,5, a debela 11 cm. Odozgo je završena na kaskadni arapski luk. Vjerovatno se radi o prelomljenom donožniku.

- Gornji dio stele od bijelog mermera, širok 16, a debeo 6 cm, završen odozgo na običan prelomljen luk.

- Dio gornjeg dijela stele od bijelog mermera sa šestolisnom rozetom na licu, završen u obliku običnog prelomljenog luka.

- Donožna stela od bijelog mermera iz dva dijela sa šestolisnom rozetom na licu. Visina 58, širina 28, a debljina 7 cm.

- Dio stele od bijelog mermera, završen gore na sedlasti prelomljeni luk. Visina 40, širina 28 cm.

- Turban nišana od bijelog mermera, oštećen gotovo sa svih strana, visok 28 cm.

- Dio nišana sa okruglim «vratom» i turbanom koji je cilindričnih formi – dolje uži, a gore širi.

- Gornji završetak stele od bijelog mermera završen na arapski luk. Visina 45, širina 35 cm.

- Prizemni dio nišana sa tordiranim ivicama.

Dakle, uključujući i fragmente sa natpisima, njih četiri ukupno, na Presjeci je pronađeno trinaest raznih nišana. Ovom broju treba priključiti i dva novija nišana (XVIII v.), koji su nađeni sa spoljnje strane istočnog i sjevernog ogradnog zida, a mogu poticati sa ove nekropole.

* * *

U toku izrade ove studije, sasvim iznenadno, pružila nam se prilika da u jednom kraćem periodu os-

¹⁴⁾ Dr Živko Mikić, o prisustvu dinarskog i armenskog tipa na Staromuslimanskog groblju na presjeci kod Ustikoline, Gornje Podrinje u doba Kosača, V, 1978. god.

nametnuo pitanje da li ovo saznanje za nas predstavlja prvi historiografski korak ka ustanovljenju stvarnog postojanja i djelovanja Turhan Emin-bega, ličnosti o čijoj smo naglašenoj prisutnosti u narodnoj predaji žitelja Ustikoline i Presjeke već govorili. Dakle, ovim se aktualizira i problem datiranja ustikolinske džamije, čiji je nastanak neodvojiv od Turhanovog imena.

Prijatno iznenađeni novim saznanjem, ne možemo a da ne izrazimo i začuđenost logičnim slijedom, naoko naivnih, ali ipak istinitih podataka vezanih za identitet Turhana. Zanimljivo je kako je u narodnoj tradiciji, očigledno privremena funkcija na dužnosti dubrovačkog emina »našeg« Turhana, u tolikoj mjeri poprimila smisao lične odredbe, da smo i mi, sve do razrješena sadržaja ovog dokumenta, riječ »emin« shvatili kao drugo vlastito ime uz Turhan.

Objašnjenje ove zablude može se iskazati i činjenicom da je u ovom slučaju ustaljen pogrešan način oformljenja Turhanovog imena, pošto se, inače titularni naziv – emin, našao iza imena, i tako poprimio značenje vlastitog imena. Pravila turskog jezika iziskuju da: ukoliko riječ »emin« označava zvanje jednog čovjeka, treba da se piše i izgovara ispred njegovog imena.

Prema tome, ukorijenjenost imena Turhan Emin-beg može se tumačiti i važnošću koju je za narod Ustikoline i okoline imala privremena dužnost emina koju je vršio Turhan u Dubrovniku.

[illegible]

Vjerodostojnost ovog dokumenta potvrđuju i dva pečata utisnuta na poledini lista. Nažalost, njihov otisak je danas teško čitljiv. Neka slova su nejasna, izbljednula, tako da smo na jednu od uspješno odgo-
netnuti samo: »Sulejman iz Foče; Piri, sin Hamzew.

Drugi pečat je također loše izrađen, tako da su slova »tvrda« i teško raspoznatljiva, a to je u mnogome otežavalo čitanje njegovog otiska. Neke nepravilnosti u poretku riječi navele su nas na zaključak da je stilizacija teksta na ovom pečatu bila povjerenja osobi koja nije bila sasvim vična izradi turskih mihura.

Ipak, sa dosta napora i dobre volje uspjeli smo da dešifrujemo njegov sadržaj koji glasi: "Vrhovni emir, sin Huseyina".

I sada ne možemo a da ne primijetimo da se J-tula «emin» opet našla na pogrešnom mjestu, što svakako, olakšava identifikaciju ovog Turhana sa Turhanom iz Presjeke. Pravilna jezička konstrukcija ovog podatka trebalo bi da glasi: »Turhan, sin Huseyina-emin«, ili »Emin Turhan – sin Huseyina«.

Smatramo, ipak, da bi bilo nepravedno kada bi smo pokušali historiografski značaj ovog podatka umanjiti zbog »propusta« koji je načinio pečatorezac.

Ne mislimo da je, nakon ovog prikaza navedenog turskog dokumenta, isuviše smiono iznošenje utiska da smo u potpisniku pomenutog akta identifikovali, do sada misterioznog, ustikolinskog Turhana. Saznali smo da je 1549. godine (956. h.) njegova radna aktivnost bila veoma živa – zamjenjivao je emina u Dubrovniku. Dakle, u tom periodu njegovo starosno doba zadovoljavalo je uslove koje je iziskivalo obavljanje te dužnosti.

Njegova ličnost je očigledno mnogo značila žiteljima Ustikoline i okoline, a to potvrđuje i postojanje groblja na Presjeci, koje je svojom sakralnom arhitekturom nekada, sigurno, djelovalo veoma impozantno. U kojoj od ranije opisanih grobnica je sahranjen Turhan, za sada ne možemo ništa reći, pošto fragment nišana sa zapisom njegovog imena nije pronađen *in situ*.

Sada je trenutak da ukažemo na još jedan momenat vezan za prvobitni, namjenski značaj ovog groblja. Naime, već smo napomenuli da smo, čitajući tekst drugog pečata, utisnutog na dokumentu sačuvanom u dubrovačkom arhivu, otkrili ime Turhanovog oca – ono glasi: Huseyin. U ovom radu smo već govorili o nalazu fragmenta jednog nišana sa Presjeka na kojem je uklesano ovo ime. Na tom dijelu nadgrobnog spomenika vidi se samo broj koji označava stotice hidžretske godine: 9. . .

Radi upoređenja podsjećamo da je na nišanu sa Turhanovim imenom ispisana 967. h. godina (1559), ili pak 977. h. godina (1569).

Smatramo da više nije potrebno ograđivanje od tvrdnje da nišani koji su pronađeni u toku arheološkog ispitivanja ovog groblja (u periodu 1977 i 1978. godine) pripadaju grobnicama ustikolinskog Turhan emin-bega i njegovog oca Huseyina. Svjesni smo da jedna umjerena doza opreznosti nije nikad na odmet pri pokušaju stvaranja i rasvjetljavanja čak i fragmentarne istorijske slike, ali logika koju smo slijedili od trenutka utvrđivanja činjenice da je groblje na Presjeci bilo namijenjeno znamenitim pokojnicima, pa preko stalne prisutnosti narodnog predanja o Turhanu koji je izgradio džamiju u Ustikolini, a koja se smatra najstarijom građevinom te vrste u BiH, i konačnih podataka koje nam je pružio istorijski dokument sa Turhanovim potpisom i pečatom – odagnali su nam sumnju da smo identifikovali ličnost kojoj se pripisuje nastanak te džamije. Možemo reći i to da je vlastito ime Turhan inače veoma rijetko kod muslimanskog dijela stanovništva naših krajeva, tako da postoji zaista mala vjerovatnoća da su u jednom, ipak kratkom vremenskom razdoblju, na istom lokalitetu živjela dva Turhana kojima je njihov društveni značaj pružao mogućnost izgradnje jednog monumentalnog spomenika.

Za nas ostaju još uvijek otvorena dva pitanja od kojih se jedno odnosi na porijeklo Turhan emin-bega, a to znači da za sada ne možemo reći da li je

ovaj ustikolinski »dobrotvor« starosjedilac, ili je pak korijen njegovog porodičnog stabla negdje u Anadoliji. Indikacije za ovu drugu pretpostavku veoma jasno pruža antropološka analiza skeleta, pronađenog na Presjeci, koju je dao dr Živko Mikić.

Drugo pitanje je delikatnije, jer upozorava na mogućnost predatiranja nastanka ustikolinske džamije za koju se i danas smatra da je sagrađena u 15. vijeku, a mi smo utvrdili da je Turhan emin-beg umro u drugoj polovini 16. vijeka. Svjesni smo da ovaj novootvoreni problem iziskuje veliku opreznost u donošenju konačnog zaključka, ali se nadamo da će nam prikupljanje činjeničnog materijala u narednom periodu, na ovom području, odstraniti postojeće dileme, vezane za ovo pitanje.

»Turhanovo groblje«

U toku 1977 i 1978. godine istraživački radovi na lokalitetu Presjeka bili su usredsređeni pretežno na nekropolu koja se nalazi na uzdignutom, pravougao- nom, zidom omeđenom platou. Dosadašnja analiza ovog groblja navela nas je na mogućnost da se pri pominjanju ovog dijela, jednog inače prostranog područja sa islamskim memorijalnim nadgrobnicima, poslužimo nazivom »Turhanovo groblje«, ili pak »Porodično groblje Turhana«. ¹⁵⁾

Godina 1979, u poređenju sa prethodne dvije, bila je, bar što se tiče rezultata koje je mogla pružiti arheološka metoda ispitivanja samo ovog, »Turhanovog« prostora – relativno siromašna. Ovo odsustvo novog *iskopinskog* materijala za nas nije predstavljalo posebno iznenađenje, pošto je teško očekivati da se uz pomoć arheološke sondaže, iz jednog memorijalnog prostora površine cca 750 m², mogu neprekidno crpjeti nova svjedočanstva o davnim namjenama ove nekropole.

Ipak, fragment jednog, zaista monumentalnog nišana, djelimično koriguje naša *ovogodišnja* predviđanja u vezi sa mogućnošću pronalaska novih detalja. Naime, nišan o kojem je riječ, otkriven je u borovoj šumi, dvadesetak metara ispod sjevernog zida »Turhanovog« groblja. Jedna, gotovo cijela površina njegove mase bila je utonula u zemlju. Odatle i razlika u boji kamena od kojeg je sačinjen. Impozantnost dimenzija njegovog turbana i uopšte, klesarska vještina kojom je izveden, govori o tome da je morao pripadati grobu nekog veoma značajnog pokojnika. Činjenica da nišan nije pronađen *in situ*, nimalo ne smeta njegovom ubiciranju u »Turhanovu« nekropolu, jer nam je dosadašnje izučavanje ovog groblja pružilo podatke da ove spomenike vijekovima nije štedjelo ni vrijeme, ni ljudi.

Stub preostalog dijela nišana je kvadratnog presjeka čije su dimenzije 16 x 16 cm. Korijen »vrata« je ukrašen predstavama plastično izvedenih romboida, koji su, istina, veoma karakteristični za ovakve

15) Azra Redžić, Staromuslimansko groblje na Presjeci kod Ustikoline, Gornje Podrinje u doba Kosača, V, Sarajevo, 1978. god.

nadgrobnike šesnaestog vijeka, ali su ovdje nešto izraženiji. Na »vratu«, čiji je obim 47 cm, prisutne su i uobičajene kružne profilacije.

Klesar, čije djelo je ovaj spomenik, naročitu vještinu je pokazao pri stvaranju turbana, obima 100 cm, sa bogato izvedenim kanelurama u vertikalnom omotaču i jednom, snažno isklesanom ovojnicom, ukrašenom sa dva cvjetna »broša«, a čije tjele je ujedno i sabirište vertikalnih žljebova. Ranije postojeći vrh turbana je odbijen.

Natpis na ovom fragmentu sastoji se samo od nekoliko riječi, pisanih na arapskom jeziku – nesh pismom. Arapski tekst (oštećen) glasi: »Dževalna el – džennete meswahu«, što u prevodu znači: »Učinili smo raj njegovim utočištem«, (prilog br. 2).

Zanimljivo je da je sadržaj teksta ovog natpisa veoma rijedak u ovim krajevima i da je mnogo uobičajeniji u području Hercegovine.¹⁶⁾

Sudeći prema grandioznom obliču turbana, snažnom »vratu« i kompletnim tekstualnim poljima koje bi jedan ovakav nišan u svom izvornom obliku trebalo da sadrži, (a to možemo samo naslutiti), visina pisanog dijela stuba morala je iznositi bar 65 cm, a njegova cjelokupna pojava sigurno je sezala i do 120 cm iznad zemlje.

Ovom prilikom želimo da upozorimo na još jedan podatak u vezi sa nišanima ovog područja, a odnosi se na vrstu kamena od kojeg su sačinjeni upravo ovakvi, monumentalni spomenici šesnaestog vijeka. Naime, u dosadašnjoj bosansko-hercegovačkoj historiografiji prisutna je tvrdnja da su ovi nadgrobnici rađeni od »sitnozrnastog bijelog mermera« čiji se kamenolomi nalaze u Makedoniji, odakle su i dobavljeni, te se prema turskom nazivu za Skopje, zovu »ušćupskim«.¹⁷⁾

Pri opisu ovih spomenika često se čuje i naziv: »nišani skopske provenijencije«.¹⁸⁾

Ipak, bez obzira na dugogodišnju, ukorijenjenu naviku deskripcije materijalnog i izvedbenog porijekla ovih nišana od strane naših priznatih naučnih radnika, skloni smo da izrazimo sumnju u praktičnu mogućnost i opravdanost donošenja ovih, već isklesanih kamenih blokova iz, za one uslove, daleke Makedonije. Naime, teško je prihvatiti jedno ovakvo apriorno tumačenje, prema kojem su nadgrobnici spomenici područja Gornjeg Podrinja nastajali na toliko udaljenosti od svojih nekropola.

Vjerodostojnost naše sumnje potvrdila je ekspertiza jednog manjeg fragmenta nišana sa Presjeke, načinjenog od istovjetnog kamena, a koju je izvršio dr Teofil Slišković, stručnjak Zemaljskog muzeja – Geološko odjeljenje. Ustanovljeno je da se radi o bje-

lom dolomitskom krečnjaku sa kvarcnom kristalizacijom, a njegova nalazišta su na više mjesta prisutna na području Gornjeg Podrinja. Naročito bogat kamenolom ovom vrstom kamena nalazi se kod Miljevine i iznad Slatine.

Nakon ovakvog rezultata jedne stručne analize kamena od kojeg su načinjeni ovi spomenici, trebalo bi razjasniti i uvriježenost postojanja termina »skopski nišani«. Ovaj izraz se najvjerovatnije razvio iz asocijacije na makedonsku klesarsku školu, čiji se utjecaj, u periodu šesnaestog i sedamnaestog vijeka, preko svojih aktivnih majstora, mogao da očituje i u našim krajevima.

Naš zaključak je taj, da se osobenost ovih spomenika, kao nišana »skopske provenijencije«, treba тумачити kao realizacija klesarskog iskustva, primljenog od makedonskih klesara, pod čijim su nadzorom, bar u prvo vrijeme, rađeni nišani na tlu Bosne od domaćeg, zatečenog i već pomenutog kamena.

Prilog 1a

Trogodišnje arheološko istraživanje staromuslimanskog groblja na Presjeci omogućilo nam je otizuzetno zanimljiva i neobična je pojava zidane grobkrivanje još jedne posebnosti ove nekropole. Naime, nuce. Smatra se da se vjernici islama nisu sahranjivali u ovakve grobnice. Ali, već Zarzycki bilježi da je jedna slična grobnica slučajno otkrivena na muslimanskom groblju kod džamije u Ustikolini, te veli da su mještani bili zbunjeni jer su i oni bili uvjereni da se muslimani ne sahranjuju u ovakve grobnice.¹⁹⁾ Ako iz nepotpunog opisa autora mi u ovom slučaju ne možemo biti sigurni o kakvoj se grobnici radi, (tim prije što su u Ustikolini već ustanovljene ranohrišćanske zidane grobnice), *grobnice sa Presjeke se moraju pripisati muslimanima*. Otud i pitanje kako je došlo do ove pojave.

19) M. Zarzycki, Varošica Ustikolina, GZM III – sv. II, Sarajevo, 1891. god. – Grob je otkriven kada je noga jednog konja, koji je slučajno ušao u groblje, propala u kamenim pločama obloženu grobnicu. »Opazivši to, neki od Ustikoljana skoče sevaba radi, da poprave grob, i tom prilikom nađu u grobu tri ploče od kamena, koje su bile na taj način namještene da su dvije stajale sa strane, a trećom bile pokrivene. Taj mrtvac, dakle, koji je tu ukopan, nije se ukapao, kao što se danas muhamedovci ukopaju« – kaže Zarzycki. Očigledno da je ovdje došlo do oponašanja grobnih raka ispod stčaka.

16) Mehmed Mujezinović, Islamska epigrafika BiH, III, IP »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1982. godina.

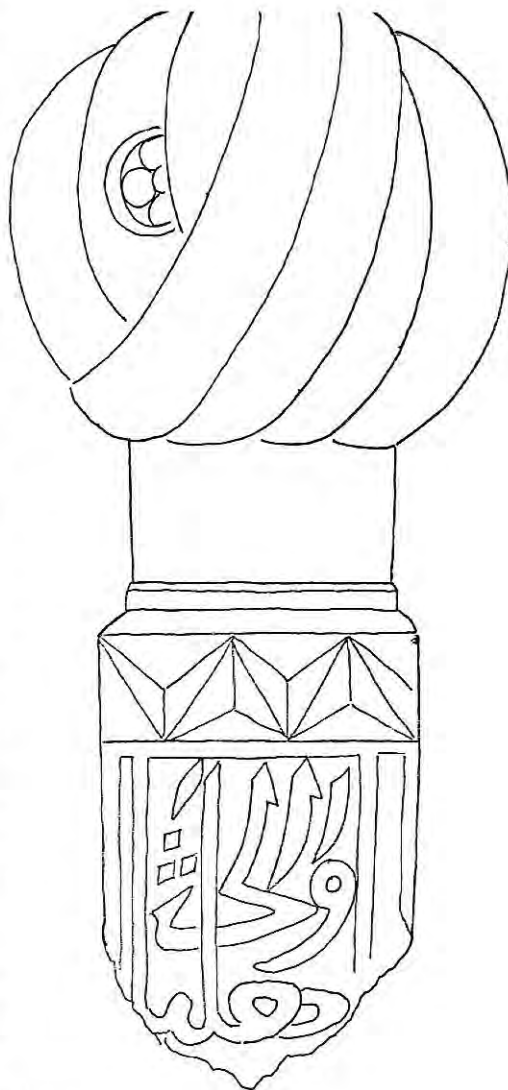
17) Alija Bejtović, spomenici Osmanlijske arhitekture u BiH – memorijalna arhitektura, prilozi za orijentalnu filologiju, sv. III – IV.

18) Mehmed Mujezinović, Islamska epigrafika BiH, II, IP. »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1977. godina.

Tradicija zidanih grobnica u Ustikolini i okolini, pa i u Bosni i Hercegovini u cjelini, te i šire, antička je i ranohrišćanska. Zidane grobnice već su ustanovljene u blizini Presjeke – u Ustikolini²⁰⁾ i Jabuci²¹⁾ – oba lokaliteta udaljena su od Presjeke 5-7 km na istok i zapad. Mnoge ranohrišćanske grobnice nalaze se uz bazilike širom Bosne i Hercegovine.²²⁾ Ova tradicija nastavljena je i u srednjem vijeku. Kulinovom velikom sudiji Gradiši »zidao« je grobnicu u crkvi sv. Georgija – jedan od prvih domaćih poznatih graditelja Draže Ohmućevića.²³⁾

Zidane grobnice ispod stećaka pronađene su u Zgošći²⁴⁾, Starom Selu²⁵⁾, Turbetu²⁶⁾, Humskom²⁷⁾, Šćepan Polju²⁸⁾ i na Đurđevici kod Tjentišta²⁹⁾. Sahranjivanje u grobnice, izdubljene u živoj stijeni, također je lokalna tradicija drinske regije. Takve grobnice postoje u staroj tvrđavi Prilepu³⁰⁾, u Bistrici i u Ratajima kod Miljevine³¹⁾. Čak i kameni kovčezi, česti u ovim krajevima, ustvari su nastajali na istoj tradiciji kao i zidane grobnice³²⁾.

Dati pouzdan odgovor na pitanje, da li je pojava zidanih grobnica na staromuslimanskom groblju na Presjeci rezultat lokalne tradicije islamiziranog stanovništva, ili je ona orijentalnog porijekla, nije moguće sve dok se arheološkom metodom ne ispitaju turska groblja u istočnim predjelima Balkana i u Maloj Aziji. Ali, koliko nam je poznato, zidane grobnice na muslimanskim i turskim grobljima do sada nisu evidentirane³³⁾. Zato je pretpostavka o nastavljanju lokalne tradicije za sada realnija. Primjer zidanih grobnica na Šćepan Polju i Đurđevici, zatim onih u stijenama u Prilepu i Ratajima, dakle, svi lokaliteti su iz neposredne blizine Presjeke – pokazuje da su takve grobnice podizali, uglavnom, domaći plemići. Dobro je poznata činjenica da je srednjevjekovno bosansko plemstvo među prvima primilo islam, kako bi pojedinci sačuvali svoj društveni i ekonomski položaj. Oni su, izgleda, između ostalog sačuvali i staru tradiciju sahranjivanja pojedinih uglednika u podzemne, kamenom ozidane komore, kakav je slučaj i na Presjeci. Zato je značaj ovog arheološkog nalaza bitan.

Prilog 2

- 20) D. Sergejevski, Kameni spomenici iz Rogatice i Ustikoline, GZM, Sarajevo, 1936, 3.4.
- 21) Z. Kajmaković, Ranohrišćanska bazilika u Jabuci kod Ustikoline, Gornje Podrinje u doba Kosača, IV, Sarajevo, 1977, 15-31.
- 22) D. Basler, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1972.
- 23) Š. Bešlić, Z. Kajmaković, F. Ibrahimpašić, Čirilski natpis iz doba Kulina Bana, Naše starine, X, Sarajevo, 1965, 203-208.
- 24) Irma Cremonšnik, Iskopavanje crkvine u Zgošći 1948. godine, GZM, nov. ser., IV-V, Sarajevo, 1950, 416.
- 25) K. Herman, Starobosanski natpis iz XV vijeka, GZM III, Sarajevo, 1891, 48-53, sl. 3.
- 26) C. Truhelka, Grobnica bosanskog tepčije Batala, GZM, Sarajevo, 1915, 365.
- 27) V. Skarić, Grob i grobni spomenik gosta Milutina, na humskom i foćanskom srezu, GZM XLVI, Sarajevo, 1934, 82.
- 28) Još neobjavljeni rezultati istraživanja prof. dr. Vojislava Đurđića.
- 29) Z. Kajmaković, Tvrđava i crkva na Đurđevici-Predelo, Gornje Podrinje u doba Kosača, I, Sarajevo, 1973, 124.
- 30) A. Ninković, Stari grad na desnoj obali Bistrice – Prilep, Gornje Podrinje u doba Kosača, III, Sarajevo, 1976, 14-19.
- 31) V. Palavestra, Celija u Rataju, Gornje Podrinje u doba Kosača, IV, Sarajevo, 1977, 55-65.
- 32) Ibidem.
- 33) Š. Bešlić, Nišari XV i XVI vijeka u Bin, Sarajevo, 1978. god. (u ovom radu autor nije ustanovio ni jednu ovakvu grobnicu).

Konzervatorski radovi

U prethodnom tekstu već smo dali opširnu deskripciju svih nadgrobnika »Turhanove« nekropole. Tom prilikom naročitu pažnju smo obratili na postojanje ostataka fino klesanih kamenih grobnica, čija brojnost, istina, nije velika (sedam relativno dobro raspoznatljivih grobnica – sa mogućnošću bar djelimične rekonstrukcije, i pet grobova sa manje upečatljivom spoljnom arhitekturom), ali čija nekadašnja monumentalnost, koja se sada može samo naslutiti, zaslužuje njihovu, bar fragmentarnu, rekonstrukciju.

U periodu 1978. i 1979. godine Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH investirao je sredstva u iznosu od cca 100.000 dinara sa namjenom konzervatorske sanacije ove nekropole.

Staromuslimansko groblje na Presjeci
Ustikolina
-tlocrt-

PRESJEK A-B

Končeta aveta' bule

0 1 2 3 4 m

10 m. od groblja

Prilog 3

Prilog 3

Pri opisu toka izvođenja radova na rekonstrukciji grobnica poslužit ćemo se već uobičajenim numeričkim obilježjima pojedinih spomenika – prema tlocrtu groblja koji je izrađen 1978. god. (prilog br. 3).

Grob I nalazi se gotovo u središnjem dijelu nekropole, tako da svojim položajem zauzima jedno od najznačajnijih mjesta. Iznad rake postavljena je, grubo obrađena, kamena poklopnica u obliku ploče debele 10-15 cm, široke 110, a duge 205 cm. Na sredini ploče postavljeno je postolje za santračne grede, odnosno sarkofag koji je bio učvršćen u žljebove na gornjoj strani postolja. Poklopnica je načinjena od krečnjaka, a postolje je skrojeno od sedre. Dugo je 190 cm, široko 78, visoko 20, a debelo 15 cm, što znači da je u sredini ovog postolja formiran otvor čovjekovih proporcija.

Ploče i postolje za sarkofag prepukli su po sredini usljed slijeganja zemljišta, te je to bio i uzrok rušenju sarkofaga. Još u toku istraživanja nekropole 1978. godine pronađeni su dijelovi sarkofaga pod tankim slojem humusa, u blizini groba. To su fino klesane kamene ploče od milja (meki kamen iz Miljevine), visoke 73 cm, debele 7, a na rubnim profilima do 5 cm. Gornja i donja ivica ploča, sa spoljnje strane, ukrašena je dvostepenom profilacijom, složenom od ravne i zaobljene trake. Pronađeno je nekoliko dijelova ploča koje su pripadale ovom grobu, tako da se mogla izvršiti djelimična rekonstrukcija sarkofaga, na čijim pločama su ostali vidljivi znakovi spajanja željezom utopljenim u olovo.

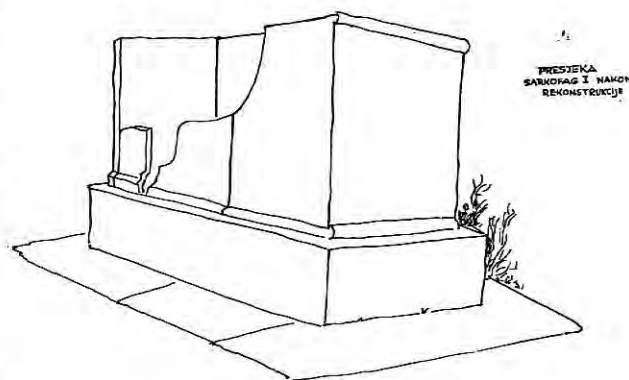
Pri obnovi ovog sarkofaga upotrijebljene su četiri veće kamene, profilisane ploče, koje su neznatno oštećene, a čije su dimenzije 87×73 cm. Prvobitna izgradnja spomenika zahtijevala je užljebljenje šest ovakvih ploča, ali naše sadašnje mogućnosti prezentacije nekadašnjeg izgleda sarkofaga, zbog oskudnosti originalnih elemenata, nisu dozvolile kompletnu rekonstrukciju. Praznine okvirnog dijela grobnice upotpunjeni su manjim, okrnjenim, ali autentičnim dijelovima ploča, čija visina ne prelazi 41 cm. Jedan omanji fragment profilisane poklopnice sarkofaga, koji je sudeći po otvoru za uzglavni nišan stajao na jugozapadnoj strani grobnice, također je poslužio kao dopuna nagovještaju izvornog izgleda spomenika (prilog br. 4).

Užljebljenje ploča u santračno postolje izvedeno je učvršćivanjem cementnom smjesom, a njihova vertikalna povezanost postignuta je željeznim spojnica-ma. Na isti način fiksiran je i ulomak poklopnice.

Grob VII, po svojim arhitektonskim obilježjima, svakako je najznačajniji u »Turhanovoj« nekropoli, što se pak za njegov položaj ne bi moglo reći pošto se nalazi nedaleko od zapadnog zida groblja.

Posebnu zanimljivost ove grobnice predstavlja zidana komora pod zemljom, ozidana od lomljene sedre, nakon čega su zidovi grubo omalterisani – der-savani.

Iznad grobne komore stajale su tri obrađene ploče, složene tako da su istovremeno pokrivala grob-

Prilog 4 — Presjek sarkofaga I nakon rekonstrukcije

nicu i obrazovale postolje (stilobat) nadgrobne konstrukcije. Iz tih razloga one su pažljivo složene i obrađene. Na ove ploče bili su postavljeni kameni kvadri od milja, ukrašeni veoma složenom osmostepenom profilacijom, i međusobno povezani željeznim klamfama zalivenim olovom. Unutrašnjost ovog okvira bila je ispunjena manjim kamenim pločama, vezanim slojem maltera, debelim 20 cm. Tako je grobnica gotovo hermetički zatvorena, a ujedno je formirano i postolje za izgradnju sarkofaga.

Treba napomenuti da je u ovom slučaju, čak i djelimična rekonstrukcija sarkofaga, predstavljala veoma delikatan zadatak. Naime, fragmenti ploča od milja koji su pronađeni u blizini ove grobnice, razlikuju se od do sada viđenih elemenata spomenika (npr. grob I i III). Ove ploče pokazuju nešto veću debljinu (8 cm) i sveden, a ne ispupčen profil.

Obzirom na nedovoljnost izvornih elemenata, prvobitni izgled grobnice VII nagoviješter je užljebljenjem samo tri kamene ploče (na sjevernoj, zapadnoj i istočnoj strani) i postavljanjem jednog manjeg dijela koji je pripadao nekadašnjoj poklopnici. Učvršćivanje je izvedeno cementnom smjesom a ploče su međusobno povezane željeznim spojnicama (klamfama).

U toj fazi izvođenja radova na sanaciji unutrašnjeg, središnjeg prostora Turhanovog groblja, a koje je bilo ograničeno finansijskim mogućnostima, poduzete su još neke intervencije.

Naime, stanje grobova II i III, nakon njihovog otkopavanja, bilo je takvo da je zahtijevalo bar preventivnu angažovanost, a vidu ispravljanja utonulih i iskrivljenih dijelova.

Grob II nije imao ni poklopnu ploču ni sarkofag, tako da se po arhitektonskoj konstrukciji nadgrobno obilježje razlikovao od većine grobnica. U njegovom slučaju, iznad zaravljene rake postavljene su relativno masivne kamene grede u obliku pravougaonika, izrađene od sedre. Naročito su debeli kvadri koji su postavljeni na sjeveroistočnoj i jugozapadnoj strani groba – široki su do 80 cm. Na sre-

dini ovih blokova načinjene su šupljine za učvršćivanje uzglavnih i donožnih nišana koji su nestali – fragment koji se danas vidi je recentan. Međutim, po oblicima ovih šupljina može se zaključiti da je nišan uz glavu pokojnika imao oblik izdužene ploče, a uz noge – četvrtastog stuba – što nije uobičajeno.

Intervencija u cilju sanacije ovog spomenika sastojala se najprije u ispravljanju postolja i uspravljanja sedrenih kvadara. Unutrašnjost nadgrobnog »bazena« (zasutog zemljom), očišćena je od nabacanog kamenja i drugog.

Grob III, postavljen oko 2m zapadno od groba I, u mnogo čemu podsjeća na njega – čak je i on prepukao po sredini zbog ulegnuća zemlje.

Postolje groba III je sada ispravljeno, a postojeći fragmenti rama sarkofaga su uspravljeni u žljebovima, ali financijske mogućnosti nisu dozvolile njihovo učvršćivanje i povezivanje.

Da bismo završili sa opisom radova u unutrašnjosti nekropole, napomenućemo još i to da je izvršena nivelacija zemljišta; suvišna zemlja je od-

stranjena, a pošto je cijeli taj prostor zbog arheološkog ispitivanja bio prekopan i uznemiren, zasađena je trava, tako da sadašnji izgled nekropole, i nakon svih radova, pruža sliku svoje namjenske suštine.

Potpunijoj prezentaciji groblja doprinijela je i rekonstrukcija spoljnjih, okvirnih zidova. Izvedbeni radovi na obnovi sjevernog zida obavljani su u 1978. godini.

Podizanje zapadnog zida nije bilo moguće sve do otpavanja kanala (jarka) na toj strani, čijim nastankom je prokrčen pristup temeljnom podzidu, a istovremeno je istaknuto pozicija nekropole. Slično odstranjivanje suvišnog kamena, zemlje i drveća, izvršeno je i sa južne strane groblja. Postignuta širina tog slobodnog, okvirnog prostora iznosi prosječno 5 m.

Rekonstrukcija zapadnog zida izvedena je od starog kamena, pronađenog u blizini. Danas njegova dužina iznosi 29 m, prosječna visina 1,20 m, a debljina 70 cm.

REKONSTRUKCIJA MANASTIRA RMANJ

Manastir Rmanj sa crkvom posvećenom Sv. Nikoli, nalazi se u Martin-Brodu, na ušću Unca u Unu, južno od Bihaća. O manastiru je često pisano u poslednjoj četvrtini XIX i početkom XX veka. Jedan od najzapadnijih pravoslavnih manastira zainteresovao je mnoge autore. Ilarion Ruvarac, Man Grbić, Dimitrije Ruvarac i mnogi drugi pisali su o nastanku i istorijskim prilikama ovog manastira.¹⁾ O arhitekturi same crkvene građevine malo se raspravljalo. U poslednje vreme, o ostacima živopisa, istorijatu manastira i arhitekturi ovog značajnog spomenika pisao je Z. Kajmaković.²⁾

Sasvim pouzdano nastanak ovog manastira se može vezati za kraj XV i početak XVI veka. Spominje se u Kruševskom pomeniku sa kraja XV veka,³⁾ a na indirektan način manastir je pomenut i 1498. godine.⁴⁾ Sasvim su sigurni podaci iz 1515.⁵⁾ i 1516.⁶⁾ godine i odnose se na crkvene stvari koje su iz Rmanja prenesene u manastir Marču. Po jednom izvoru manastir je prvi put stradao, a crkva spaljena 1563. godine.⁷⁾ Od 1565. (do 1608) godine manastir je u lošim prilikama, broj kaluđera sveden na sedam do deset,⁸⁾ tako da već 1578. godine, vladika Gavriilo (Avramović) sa sedamnaest kaluđera manastira Rmanja, beži u susednu Austriju i tamo osniva pomenuti manastir Marču.⁹⁾

U XVII veku manastir se pominje nekoliko puta. Godine 1612. dobija na poklon rukopisni panegirik,¹⁰⁾ a 1621. godine u njemu se prepisuje jedno je-

vandjelje.¹¹⁾ Iste godine, što je za nas u ovom slučaju vrlo značajno, krovne površine iznad crkve, kubeta i oltara su pokrivene klisom.¹²⁾ Ovim obimnim radovima verovatno su prethodili još neki radovi na obnovi manastira, pošto već 1632–33. godine bratstvo manastira postavlja nove podne površine u crkvenoj građevini.¹³⁾ Nešto kasnije, 1638. godine nastaju nove neprilike, pa se kaluđeri iz Rmnja ponovo preseljavaju u manastire Marču¹⁴⁾ i Lepavinu.¹⁵⁾ U jednom podatku spominje se i stradanje manastira 1663. godine, kada su Turci zapalili manastir.¹⁶⁾

O intenzivnom životu manastira u XVIII veku svedoči više podataka. Iz 1735. godine je jedan minej manastirski,¹⁷⁾ jedna irmologija je poklonjena manastiru 1741. godine,¹⁸⁾ a iste godine poklonili su manastiru jednu knjigu jeromonah Atanasije i njegov sin.¹⁹⁾ Iguman manastira Vasilije i monah Gavril pominju se 1737. godine.²⁰⁾ Manastir, iguman Vasilije zvan Tišma i jeromonah Melentije pomenuti su u jednom zapisu iz 1754. godine.²¹⁾ Isti jeromonah Melentije, žitelj svetonikolajevskog manastira Rmnja, poklonio je jednu knjigu svome manastiru 1755. godine.²²⁾ U godini 1762. manastiru su poklonjene dve knjige, molbeno pojanje²³⁾ i jedan apostol,²⁴⁾ a 1784. u manastir su priloženi putir,²⁵⁾ i ki-vot.²⁶⁾ Nešto ranije, godine 1780, jeromonah Vasilije, traži povraćaj privilegija koje je car darovao manastiru.²⁷⁾ Za vreme rata između Austrije i Turske 1785. manastir je spaljen. Iste godine odnesen

1) I. Ruvarac, Nešto o Bosni, dabarskoj i dabro-bosanskoj episkopiji i srpskim manastirima u Bosni, Godišnjica Nikole Čupića II, Beograd 1878, 259–261. — M. Grbić, Karlovačko Vladačanstvo knjiga I, Karlovac 1899, 171–175. — D. Ruvarac, Pismo rmanjskih kaluđera iz prošlog vijeka, Bosansko-Hercegovinski istočnik, Sarajevo 1891, sv. I i 2, 38–39. — O prošlosti manastira Rmanja pišu mnogi autori. Ovdje će biti podneseni samo oni koji neće biti pomenuti u ovom članku: B. Cvejanović, Manastir Rmanj na Uni, Matica, list za književnost i zabavu, MS Novi Sad 1867, 806, 809, 830, 832. — P. Uzelac, Poveš manastira Rmanja, Srpsko Kolo 1882 — Manastir Rmanj, Vijenac zabavi i pouci, broj 26, Zagreb 1884, XVI, 414. — G. Božović, Manastir Rmanj, zapuštena i zaboravljena srednjovekovna belega na Uni, Politika, godina XXXIV, broj 10398, Beograd 7. V. 1937. — M. Karanović, Manastir Rmanj, Politika 21. Beograd 1930. — D. Medaković, Beleške o srpskoj umetnosti u oblasti stare Slavonije i Hrvatske, Starinar, Nova serija, knjiga V–VI, Beograd 1954–55, 317.

2) Z. Kajmaković, Manastir Rmanj i njegove freske, Zbornik Svetozara Radojčića (Filozofski fakultet), Beograd 1969, 133. — Isti, Freske manastira Rmnja, Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1971, 111. — Crkvenu građevinu srušenu u ratu 1943. godine, Z. Kajmaković, naučni saradnik Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine u Sarajevu, je otkopao, proučio i konzervirao 1966. godine. Njegovom inicijativom nastao je i ovaj rad.

3) V. Petković, Pregled crkvenih spomenika kroz povescnicu srpskog naroda, Beograd SAN 1950, 287.

4) Z. Kajmaković, Manastir Rmanj i njegove freske, 133. 5) Lj. Stojanović, Stari srpski zapisi i natpisi, knjiga III, Beograd 1905, broj 4958. i 4959.

6) oav. delo, broj 4960. 7) S. Tomić (Atom), Manastir Rmanj, Bosanska Vila, Sarajevo 1904, 191.

8) nav. delo, 153. i 191. 9) Z. Kajmaković, Manastir Rmanj i njegove freske, 134. — D. Medaković, Beleške o srpskoj umetnosti u oblasti stare Slavonije i Hrvatske, 324.

10) Lj. Stojanović, Zapisi i natpisi I, broj 1002. — Z. Kajmaković, Manastir Rmanj i njegove freske, 134.

11) nav. delo, broj 1108.

12) nav. delo, IV, broj 6613.

13) Z. Kajmaković, Manastir Rmanj i njegove freske, 135.

14) S. Tomić (Atom), Manastir Rmanj, 212. — Z. Kajmaković, Manastir Rmanj i njegove freske, 135.

15) S. Tomić (Atom), Manastir Rmanj, 212.

16) nav. delo, 130 i 212.

17) Lj. Stojanović, Zapisi i natpisi, knj. V, broj 7703.

18) Nav. delo, broj 7800.

19) Nav. delo, broj 7897.

20) S. Tomić (Atom), Manastir Rmanj, 212.

21) Lj. Stojanović, Zapisi i natpisi V, broj 8019.

22) nav. delo, broj 8043.

23) nav. delo, broj 8221.

24) nav. delo, broj 8223.

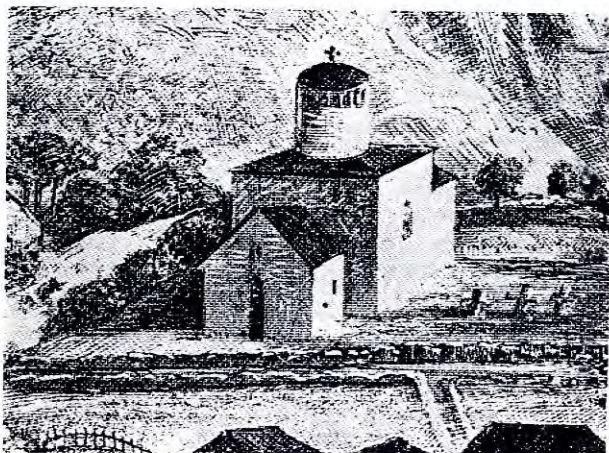
25) nav. delo, II, broj 3545.

26) nav. delo, broj 3544.

27) S. Tomić (Atom), Manastir Rmanj, 212.

je manastirski pečat u Liku, za koji je utvrđeno da i pored toga što nosi 1553. godinu, predstavlja rad iz XVIII veka.²⁸⁾

Dosadašnje izlaganje nesumnjivo potvrđuje postojanje i teške prilike opstanka ovog manastira tokom XVI, XVII i XVIII veka. Nedostaju podaci o životu manastira u prvoj polovini XIX veka. Može se sa sigurnošću pretpostaviti da je manastir opusteo. Tomu u prilog govori podatak da je crkva bila izložena elementarnim nepogodama (verovatno bez krovova), od 1785. do 1863. godine. Za crkvu se navodi da je bila čvrsta građevina i da su zidovi i svodovi ostali čitavi i bez pukotina čitavih 78 godina.

Izgled crkve manastira Rmnja (sa jugozapadne strane) na graviri nastaloj oko polovine XIX veka

Jedino je tokom vremena na svodovima narasla «velika drvljad».²⁹⁾ Godine 1858. sultan je izdao ferman (prema starom fermandu) da se crkva opravi, a uz obilnu pomoć naroda manastiru je kupljena zemlja za dvestotine dukata. Do obnove manastira dolazi 1863.³⁰⁾ i 1874. godine.³¹⁾ Samo godinu dana kasnije (1875) Turci su napali manastir, oštetili likove svetitelja na freskama i zapalili manastirski krov. U to vreme bratstvo manastira sačinjavaju iguman Bilbija i tri kaluđera. Do poslednje obnove dolazi u 1883. godini.³²⁾

Najzad, manastir je poslednji put nastradao i srušen do temelja bombardovanjem 1944. godine. Otkopavanje i konzervacija crkvene građevine izvršeni su u 1966. godini, kada se utvrdila i mogućnost pouzdane rekonstrukcije.

Osnovni uslov za sigurnu rekonstrukciju manastira Rmnja, omogućio je izuzetno veliki broj pouzdanih podataka: materijalni ostaci građevine, pisani izvori, gravire, stare fotografije, usmeni opisi starih meštana. Zna se da je poslednja velika obnova crkvene građevine bila 1883. godine. Ovu veliku obnovu potvrđuju i dva detaljna opisa manastira, nastala ubrzo posle opravke crkve. Prvi je iz 1894. a drugi iz 1904. godine. Oba opisa, na skoro identičan način, opisuju crkvenu građevinu koja se u ne-

izmenjenom obliku održala sve do rušenja bombardovanjem 1944. godine. Numerički podaci koje u svojim opisima daju autori, poklapaju se međusobno i pokazuju da su autori opisivali građevinu koja se vidi na starim fotografijama i koja je otkopana 1966. godine.

Najvažniji izvori i podaci koji su uslovili rad na ovoj velikoj rekonstrukciji jesu:

1. Osnova crkvene građevine pošteđena od rušenja 1940. godine, otkopana i konzervirana 1966. godine i njeni detaljni arhitektonski snimci iz 1968. i 1972. godine.

Izgled crkve manastira Rmnja (sa jugoistočne strane) iz vremena oko 1920. godine

2. Fotografija crkvene građevine snimljena oko 1920. godine (jugoistočna strana), na kojoj se vide krovne površine crkve pokrivene šindrom.
3. Fotografija crkve sa jugoistočne strane iz vremena pred rat (1940) sa krovovima pokrivenim novim falc-crepom.
4. Fotografija iz vremena pred rat na kojoj je prikazan detalj oltarske apside sa jugoistočne strane.
5. Gravira crkve iz sredine XIX veka koja prikazuje građevinu viđenu sa jugozapadne strane.
6. Opis crkvene građevine i numerički podaci koje daje: K. Novaković, Kratak opis protoprezviterata petrovačkog, Bosansko-hercegovački istočnik, Sarajevo 1894, IV–V, 184–190.
7. Opis crkvene građevine i osnova crkve sa numeričkim podacima koje donosi: S. Tomić (Atom), Manastir Rmanj, Bosanska Vila, Sarajevo 1904, 1 (13–15), 2 (31–32), 3 (52–54), 4 (72–74), 7 (130), 8 (152–153), 9 (169–171), 10 (191–193), 11 (211–213).

28) nav. delo, 170, 212.

29) nav. delo, 130.

30) K. Novaković, Kratak opis protoprezviterata petrovačkog, BiH istočnik, Sarajevo 1894, IV–V, 184.

31) S. Tomić (Atom), Manastir Rmanj, 130.

32) nav. delo, 171.

8. Podaci koje daje (pismeno i usmeno) istraživač i konzervator ovog spomenika Z. Kajmaković.
9. Podaci koje je autor ovog rada sakupio na terenu od starijih meštana iz Martin-Broda.
10. Detalji pronađeni prilikom iskopavanja crkve: fragmenti pandantifa, delovi unutrašnjeg venca kubeta i podaci iz sondažnog iskopavanja.

Opis iz 1894. godine kaže da je manastirska crkva sazidana od sige i okrenuta ka istoku, sa polukružnom oltarskom apsidom širine 3.31 m. Dubina apside do zidane ikonostasne pregrade je 4.75 m a širina celog oltarskog prostora (sa proskomidijom i đakonikonom) je 6.93 m. Pregradu između naosa i oltarskog prostora čini zid debljine 68 cm, sa tri otvora iste visine od 1.94 m. Carske dveri su široke 87 cm, a severne i južne 74 cm. Naos crkve je dug 5.67 m, a širina mu je 6.39 (treba 6.93 kao i u olatru). Priprata crkve je duga 6.39 m, široka 4.35 m i visoka 5.07 m. Bila je odvojena od prednaosa crkve zidom na kojem su bila vrata široka 92 cm a visoka 2.47 m (?). Sa leve i desne strane ovih vrata bile su dve niše. Vrata na zapadnoj strani crkve su široka 1.55 m, a visoka 2.05 m. Obimni zid crkvene građevine je imao debljinu 75 cm. Pevnički prozori na južnoj i severnoj strani crkve su široki 80 cm a visoki 1.87 m. Centralni oltarski prozor je širok 65 cm a visok 1.55 m. Prozori na proskomidiji i đakonikonu su široki 50 cm, a visoki 74 cm. Iznad priprate je jedan svod (podužni, polubličasti, visine 5.07 m), a u naosu četiri svoda nose okruglo kube visine 5 do 6 metara. Visina kubeta sa krstom (spolja) je 7 do 8 metara. Kube, pokriveno limom, ima četiri prozora okrenuta prema stranama sveta, široka 25 cm, a visoka 1.50 m. Oltarska apsida je posebno pokrivena nižim krovom čije rastojanje od zemlje iznosi 3.80 m. Visina krova nad proskomidijom i đakonikonom je 4.50 m a krovne površine iznad naosa okružuju kube i njihova visina od zemlje iznosi 6.73 m. Krovne površine na priprati su niže od naosa i rastojanje od strehe do zemlje iznosi 3.42 m a sa zapadne strane visina do lastavice (grbine) je 6.06 m. Iznad portala na zapadu je usečena niša za ikonu širine 65 cm i visine od jednog metra.³³⁾

Opis iz 1904. godine, po prvi put donosi crtež osnove manastira Rmnja. Sve numeričke vrednosti merene su samo po horizontali. Mesto jugozapadnog potkupolnog stupca je precizno određeno a date su i spoljašnje mere crkve koje se u potpunosti poklapaju sa današnjom osnovom.³⁴⁾

Rad na rekonstrukciji manastira Rmnja odvijao se u dve faze. Prva faza rekonstrukcije: formiranje građevine iz vremena pred rušenje s obzirom na obilje podataka koji govore o crkvi iz tog vremena. Druga faza rekonstrukcije: formiranje logičnog izgleda jedne srednjevekovne građevine.

OSNOVA – Postojeći podaci građevine sa zidovima visine oko jednog metra, spoljašnjim dimenzijama 8.20 m x 18.92 m i unutrašnjim dimenzijama 6.93 x 17.58 m dozvoljavaju sasvim precizno reše-

Izgled crkve manastira Rmnja (sa jugoistočne strane) iz vremena pred Drugi svetski rat

Ruševine crkve manastira Rmnja posle otkopavanja iz 1966. godine (snimak Z. Kajmaković)

nje osnove crkve. Na arhitektonskom snimku otkopane crkve nedostaje samo jugozapadni potkupolni stubac u naosu građevine. Njegovo postojanje je potvrđeno na više načina: pomenom kubeta na crkvi 1621. godine, gravirom iz sredine XIX veka na kojoj se vidi kube, opisom iz 1894. godine, opisom i crtežom osnove iz 1904. godine i najzad opisima starijih meštana iz Martin Broda. Mesto jugozapadnog

33) K. Novaković, Kratak opis, 1894.

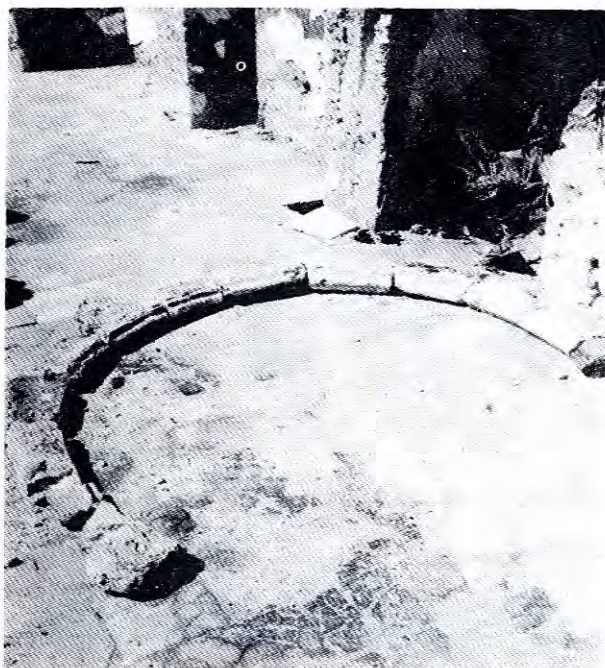
34) S. Tomić (Atom), Manastir Rmanj, 1904.

Ruševine crkve manastira Rmnja izgled sa južne strane (u godinama pred rekonstrukciju)

Otkopani delovi pandatifa i unutrašnjeg venčica kupole. (snimak Z. Kajmaković)

Rekonstrukcija venčica u unutrašnjosti tradicionalog kubeta (snimak Z. Kajmaković)

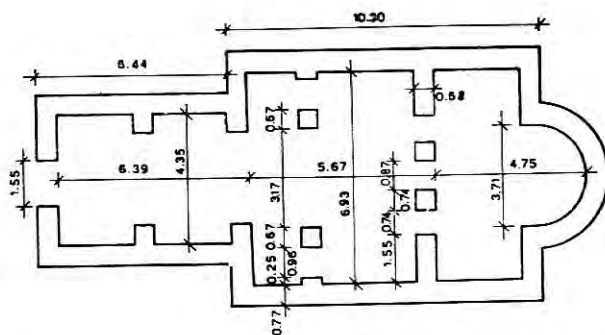
Izgled crkve manastira Rmnja (sa severne strane), posle rekonstrukcije izvedene 1980. godine. (snimak Z. Kajmaković).

potkupolnog stupca precizno je ucrtano na crtežu osnove crkve iz 1904. godine a njegov pravac određuje ostatak pilastra sa unutrašnje strane jugozapadnog obimnog zida građevine. Dva slobodna stupca kvadratnog preseka i stupci utopljeni u zidanu oltarsku pregradu formirali su kvadratni prostor i dali osnovu za rešenje kubeta. Prelaz iz kvadratne osnove potkupolnog prostora u kružnu osnovu kubeta izveden je pomoću pandantifa. Kao potvrda ovome pronađen je prilikom otkopavanja 1966. godine ugaoni fragment pandantifa od klesane sige. (fotografija).

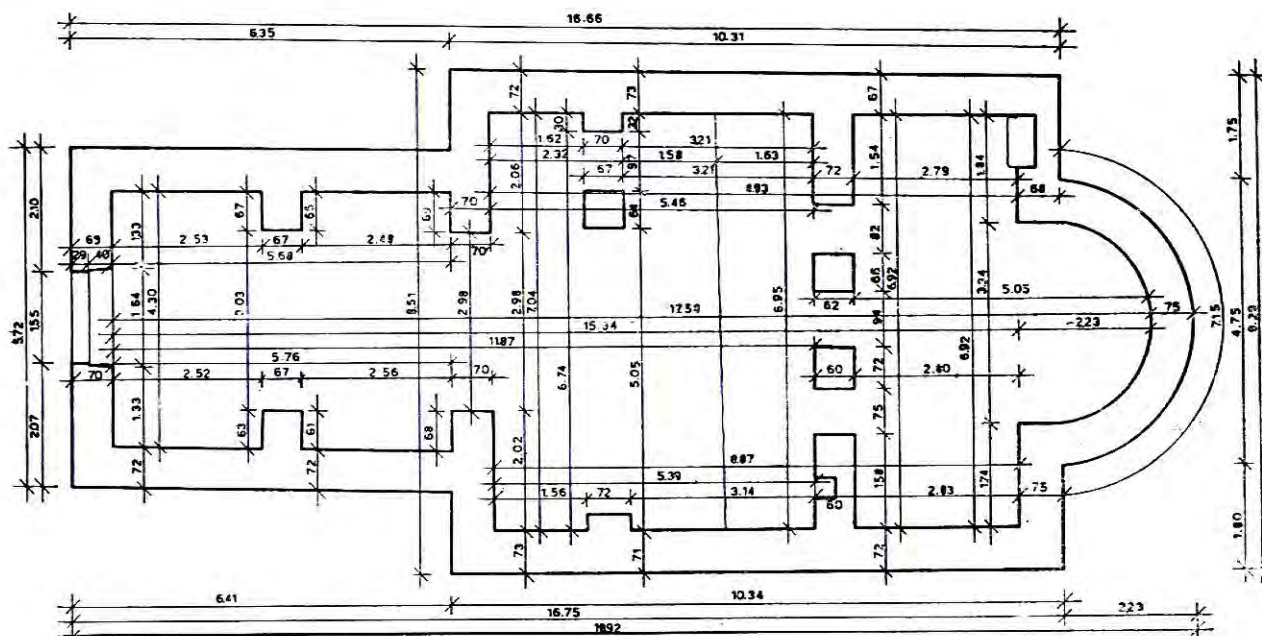
Priprata, uža od ostalog dela crkve, zidana je (kako je utvrđeno prilikom otkopavanja) u isto vreme kada i ostali deo građevine. Sa obe strane unutrašnjih podužnih zidova priprate, nalaze se po dva relativno duboka prislonjena luka, koji primaju potisak podužnog poluoblkastog svoda nad pripratnom. Ujedno, severozapadni deo priprate sa dva prislonjena luka je najbolje sačuvani deo na celoj građevini. Potpuno pravilni polukružno zasvođeni lukovi, vidljivi su u celini. Njihova visina je 3.09 m. Granicu između priprate i prenaosa čini luk širine 2.98 m.

Prema opisu iz 1894. godine na ovom mestu je postojao zid (70 cm) sa vratima širine 92 cm. Sa leve i desne strane ovih vrata u prednaosu postojale su dve polukružno zasvođene niše, tako da su zajedno sa vratima činile jednu vrstu pandana trima otvorima na zidanoj oltarskoj pregradi. Prema sačuvanom ostatku jedne od ovih niša na severozapadnom delu zida između priprate i prednaosa, njihova dubina je bila 25 cm, visina oko 1.50 m, a širina verovatno oko 90 cm. Obe niše su bile oslikane.

Prednaos, naos sa severnom i južnom pevnicom i oltarski prostor sa proskomidijom i đakonikonom, čine pravougaoni prostor zatvoren obimnim zidovima, sa pravilnom polukružnom (spolja i iznutra) apsidom na istočnoj strani građevine. Unutrašnja širina crkve u ovim prostorima je podjednaka i kreće se oko 6.95 m. Ova mera je ista i u opisima iz

Osnova crkve manastira Rmnja (sa osnovnim merama) prema crtežu objavljenom 1904. godine.

Osnova crkve manastira Rmnja načinjena arhitektonskim snimcima iz 1968. i 1972. godine.

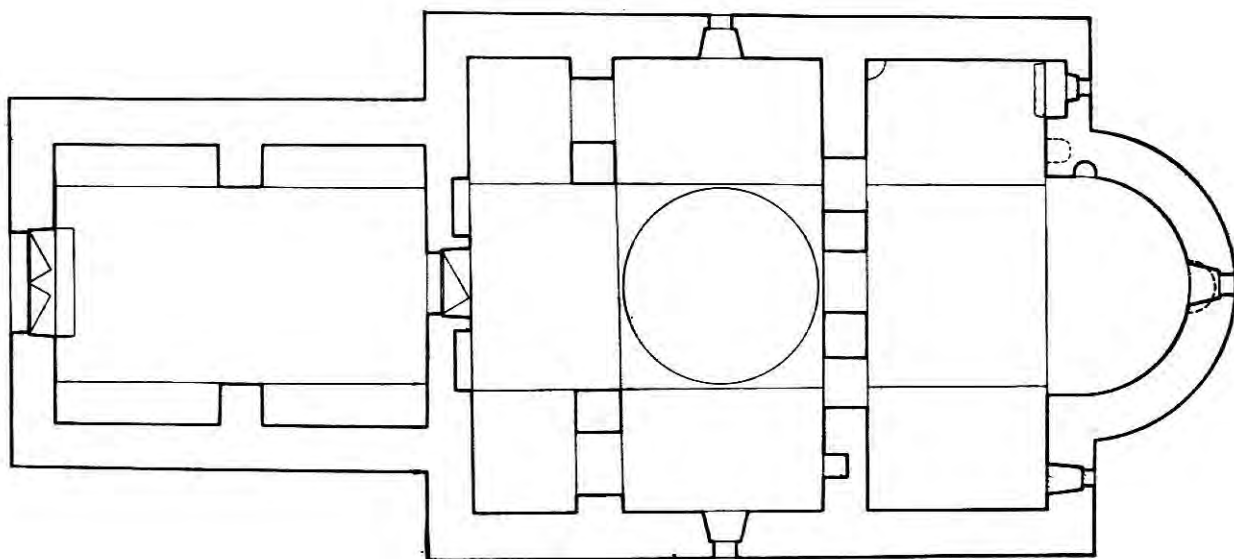
1894. i 1904. godine. Naos i oltarski prostor su razdvojeni zidanim oltarskom pregradom na kojoj su se nalazila tri polukružno zasvođena otvora. Visina ovih otvora je bila, prema opisu iz 1894. godine, 1.94 m. Treba naglasiti da je ova visina svakako izmerna posle povišenja poda u crkvi, što znači od današnjeg poda. U protivnom slučaju da je visina otvora na ikonostasu merena na starom spušenom podu, prilikom povišenja poda visina otvora bi se smanjila na 1.60 m što je malo verovatno.

U vreme pred rušenje na crkvi su postojala samo vrata na zapadnoj strani. To je jedini otvor na građevini premošćen ravnom (arhitravnom) nadvrat-

nom gredom. Širina portala iznosila je 1.55 m a visina 2.05 m. Otvor portala su zatvarala dvokrilna hrasnova vrata.³⁵⁾ Nad vratima je postojala plitka polukružno presvođena niša visine od jednog metra a široka 65 cm. U niši je bila smeštena ikona (na limu) sveca kojem je crkva posvećena. Dubina niše nije naznačena. Obično se kreće od 8 do 12 cm.

U donjoj zoni crkvena građevina je imala pet prozorskih otvora. Svi ovi otvori nastali su u ovom obliku verovatno u obnovi 1883. godini. Z. Kajma-

35) Po rečima Branka Reljića, penzionera iz Martin-Broda.

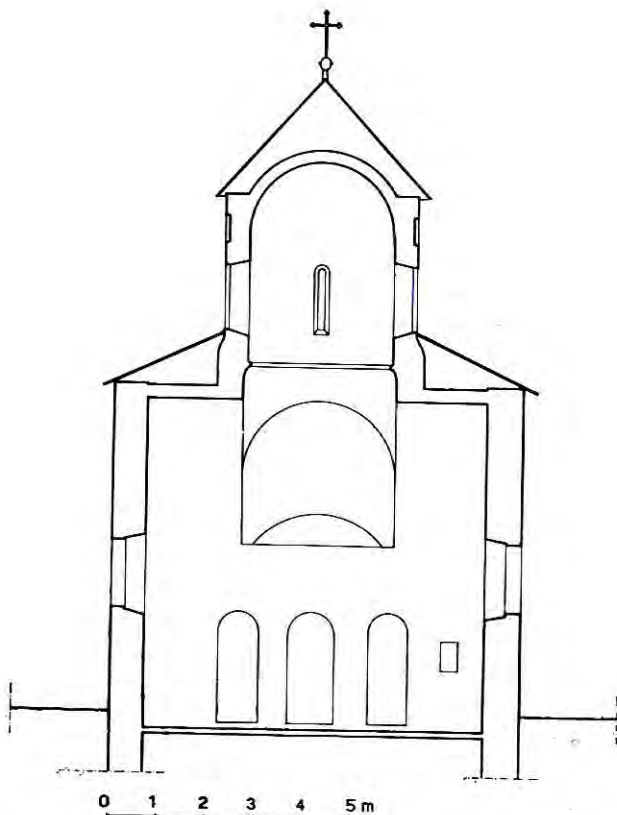
0 1 2 3 4 5m

Osnova crkve manastira Rmnja (rekonstrukcija).

ković je utvrdio da su otvori prozora proširivani.³⁶⁾ Pevnički prozori sa ukrasnom trakom od maltera koja prati oblik otvora imaju širinu 80 cm a visinu 1.87 m. Centralni prozor na apsidi širok je 65 cm a visok 1.55 m. Prozori na proskomidiji i dakonikonu široki su 50 cm a visoki 74 cm. Svi ovi otvori su premošćeni polukružnim natprozornicima.

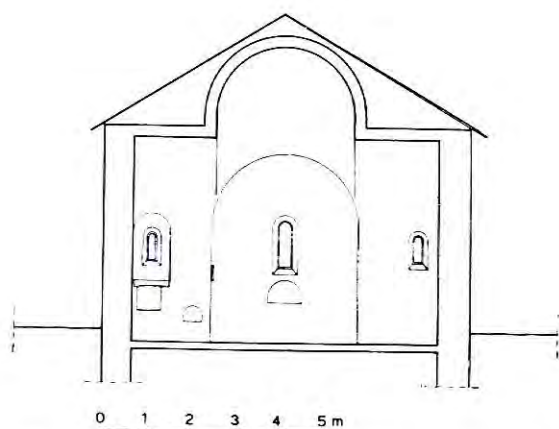
Pored ovih otvora, unutrašnji zidovi građevine su perforirani i sa šest polukružnih odnosno pravougaonih niša. Jedna se nalazi u južnom peyničkom prostoru, tri u proskomidiji i dve u polukružnom oltarskom zidu. Nije nam poznato da li je bilo niša u dakonikonu.

PRESECI – Rešenje podužnih i poprečnih preseka i svodnih površina u njihovim gornjim zonama oslanjala su se na podatke iz opisa 1894. godine, iskaze starijih ljudi iz Martin-Broda i komparacije sa susednim spomenicima. Opis iz 1894. godine pominje »četiri svoda u glavnoj crkvi a na sredini okruglo kube«. Očigledno je da se govori o preseku podužnog i poprečnog poluobličastog svoda, iznad kojih je pomoću pendentifa formirano kube. U prilog ovome idu i sećanja starijih meštana iz Martin-Broda. Njihovi opisi se poklapaju sa gornjim rešenjem. Prilikom upoređivanja nekoliko predloženih perspektivnih crteža, oni su se bez dvoumljenja opre-

Poprečni presek crkve manastira Rmnja sa pogledom na istočnu stranu (rekonstrukcija).

³⁶⁾ Prilikom otkopavanja crkve utvrđeno je da su otvori prozora i vrata proširivani. To se najbolje videlo po oštećenjima fresaka u apsidi, vidi Z. Kajmaković, Manastir Rmanj i njegove freske, 136.

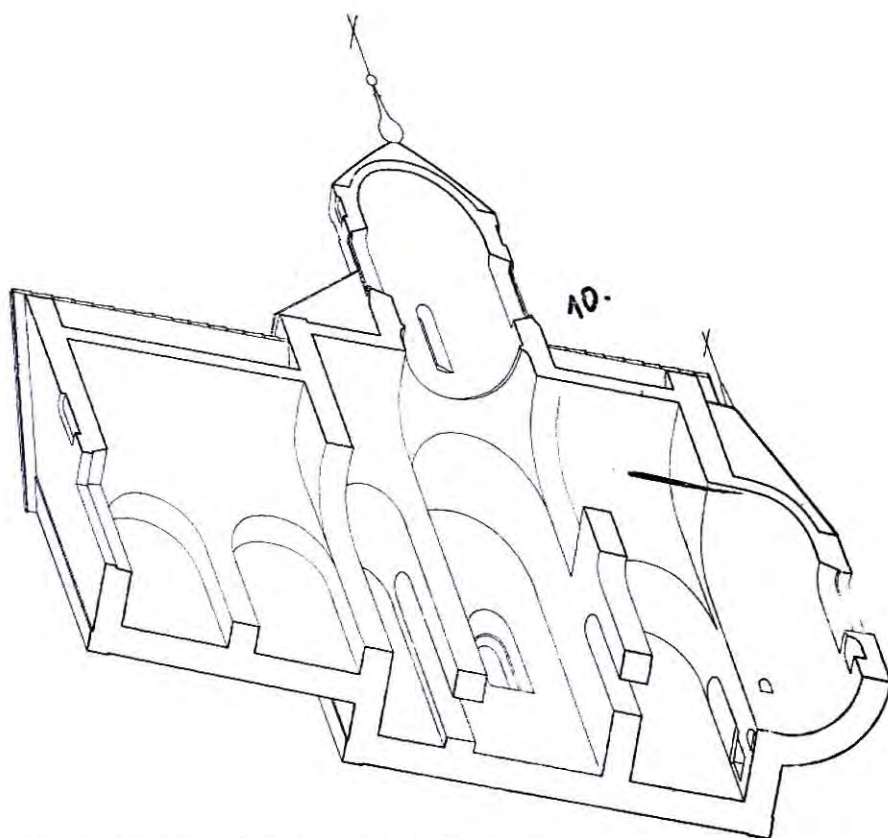
Poprečni presek crkve manastira Rmnja sa pogledom na apsidu.

delili za opisano rešenje. Jedno od bliskih rešenja je da ojačavajući lukovi nose kube građevine, ali je i ono bilo odbačeno. Ovako rešenje svodnih površina u naosu, nameće se i posle komparacije sa crtežima crkava sa susednog područja. Crkve manastira Krupe, Krke i Gomionice rešavaju na sličan način ukrštanje poluobličastih svodova i prelaz iz kvadratne u kružnu osnovu kubeta. Takođe, crkva manastira Vozuće, Vavne, Tronoše, Svete Trojice (ovčarske), Majstorovine i Dobrilovine na sličan način rešavaju sistem svodova i postavljanje kubeta nad ukrštenim osama.

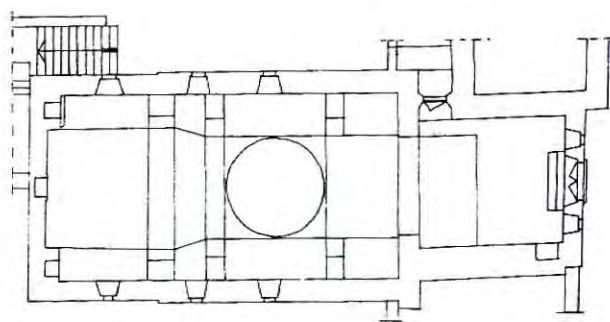
U priprati, sistem svodova je rešen jednostavno. Na već opisane prislonjene polukružne lukove (visine 3.09 m), oslanja se podužno postavljeni poluobličasti svod. Njegova visina od poda je 5.07 m. U prednaosu, podužni poluobličasti svod, oslanja se

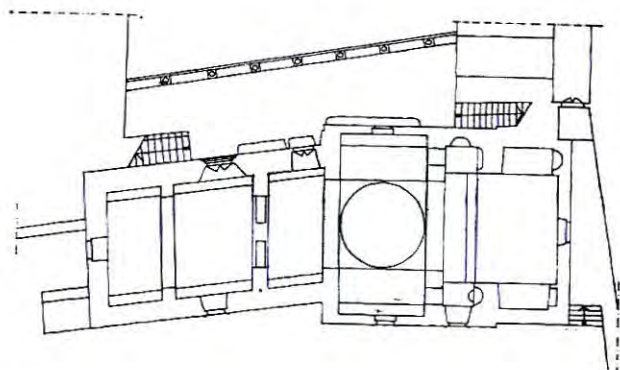
Podužni presek crkve manastira Rmnja načinjen u pravcu zapad-istok (rekonstrukcija).

10. Kosi podužni presek (načinjen u pravcu zapad — istok) crkve manastira Rmnja (rekonstrukcija).

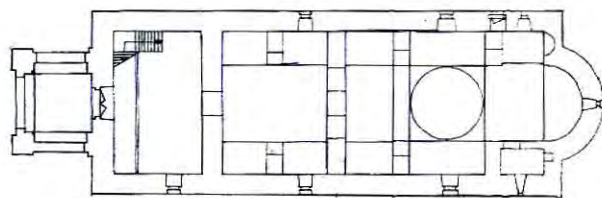

a

b

ГОМИОНИЦА

c

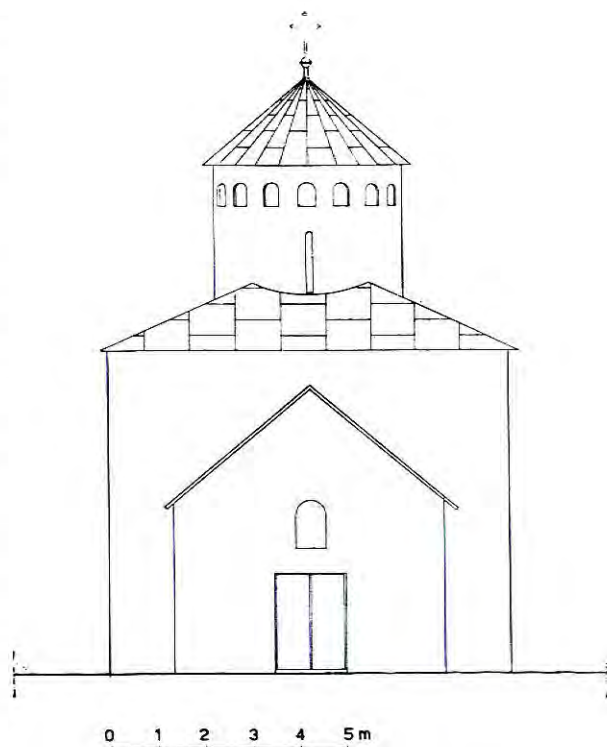
UPOREDNA TABLA OSNOVA

- a) Manastir Krupa
- b) Manastir Krka
- c) Manastir Gomionica

na dva (severni i južni) niža i manja poluoblíčasta svoda, poprečno postavljena. Svodovi nad proskomidijom i đakonikonom nisu pomenuti u opisima manastira iz 194. i 1904. godine. Po rečima starijih meštana, bili su nešto viši od svoda oltarske polukalote. Stari meštanin, Branko Reljić, penzioner iz Martin-Broda (sa kućom u blizini crkve) tvrdi da se svod oltarske polukalote, »mogao rukom dohvatiti«, i pored toga što limeni krovni pokrivač nad apsidom ima relativno veliki pad, te asocira rešenje više apside.

FASADE – Prilikom rešavanja fasadnih površina, u prvoj fazi rekonstrukcije, pored osnove građevine, najvažnije podatke su pružile tri sačuvane stare fotografije, na kojima se pored fasadnih platna, vidi sistem krovova i kube nad centralnim delom crkve. Već pomenuta gravira sa polovine XIX veka, prikazuje sa malim nedostacima, istu građevinu iz drugog ugla. U oba slučaja fasadna platna su omalterisana, tako da struktura zidanja tesanom sigom nije vidna. Bočne fasade (južna i severna), rešene su na neuobičajen način. Obimni zid prednaosa saziđan je do visine zidova pevnica, tako da je umesto sistema stepenastih krovova, ceo centralni deo (naos, prednaos i pevníčki prostori), pokriven jednim četvorovodnim krovom iz kojeg se izdiže kube kružnog preseka. Rešenje je jedinstveno i originalno. Stari graditelji su izgubili na estetskom planu (spoljašnjem izgledu crkve), da bi dobili na jednostavnosti i vremenu. Sledeći ovaj način, oltarski prostor ispred apside i bočni prostori proskomidije i đakonikona, takođe su, umesto sistemom stepenastih krovnih površina, pokriveni jednostavnim dvovodnim krovom. Očigledno je da se u rasporedu krovnih površina ne mogu naslutiti sistemi svodova u unutrašnjosti građevine. Priprata, sa četiri prislonjena luka i podužnim poluoblíčastim svodom pokrivena je nižim dvovodnim krovom a apsida polukružne osnove i kube kružne osnove, pokriveni su odgovarajućim limenim krovnim pokrivačima.

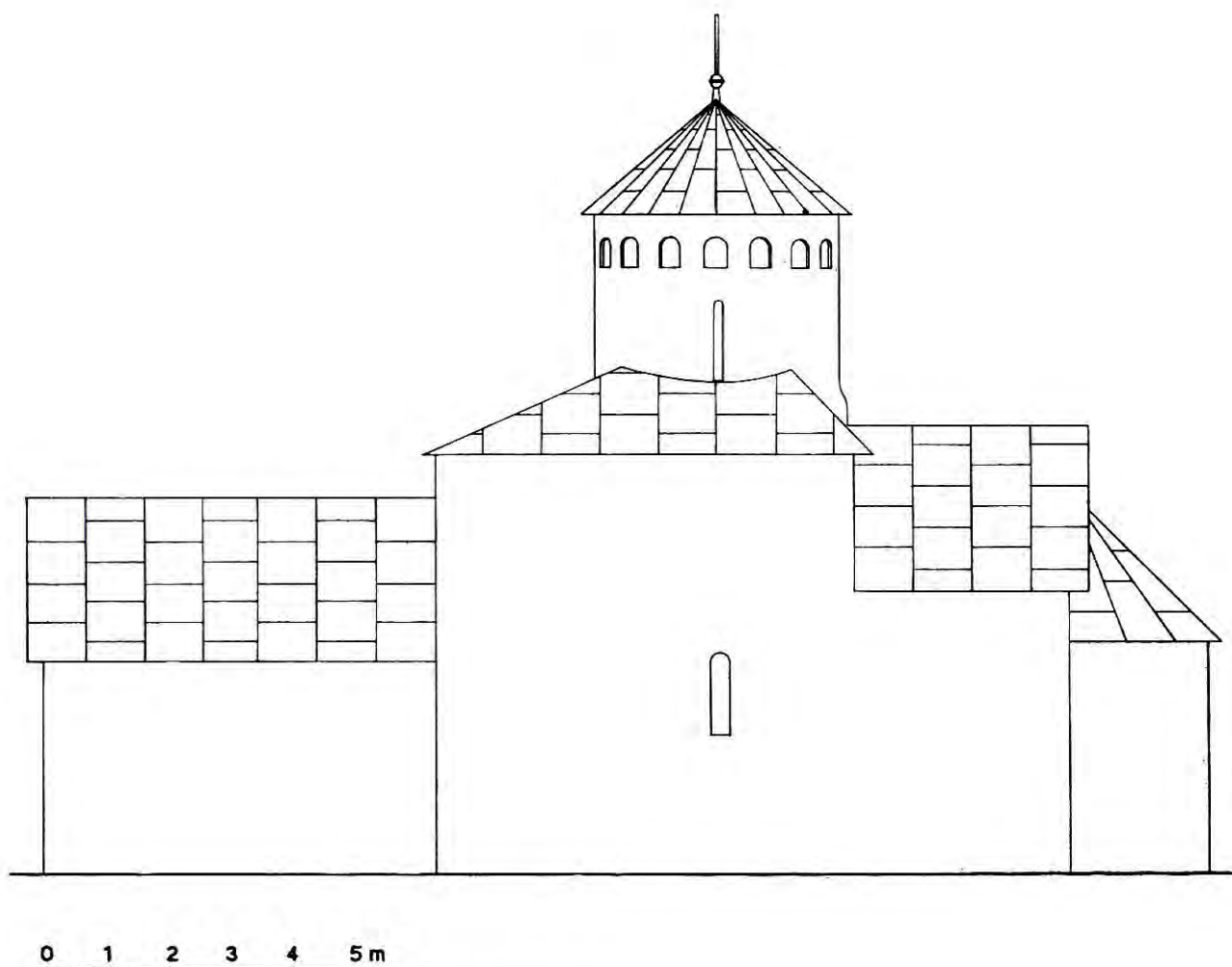
Relativno jednostavno rešenje fasadnih platna, omogućili su numeríčki podaci iz opisa manastira 1894. godine. Fasade su merene po vertikali: od zemlje do krovne strehe. Limena kapa oltarske apside ima visinu 3.80 m, streha nad đakonikonom je visoka 4.50 m, do najviših streha na centralnom delu građevine ima 6.73 m, streha na priprati visoka je 3.42 m a do grbine krova na zapadnoj fasadi ima 6.06 m. Urtavanje prozorskih otvora i određivanje njihovog položaja olakšano je donošenjem osnovnih dimenzija otvora (pevníčki 80 x 1.87 cm, centralni apsidalni 64 x 1.55 cm, i bočni apsidalni 50 x 74 cm). Omalterisane zidne površine imale su skromne dekorativne elemente. Oko otvora prozora, verovatno iz vremena kada su proširivani, nastala je ukrasna traka maltera koja prati oblik otvora a na uglovima građevine izvedene su vrlo plitke lizene sa težnjom da se naglasi vertikalnost kod fasada. Moguće, da je i zapadni portal pravougaonog oblika u to vreme dobio okvirnu maltersku plastiku. Pre-

Izgled sa istočne strane crkve manastira Rmnja (rekonstrukcija).

ma tome, uticaji srednje i zapadne Evrope u XIX veku ovde su se odrazili putem širenja otvora i ukrašavanja otvora malterskom plastikom. Iz vremena kada je spomenik nastao potiču verovatno samo dva arhitektonska dekorativna elementa: u unutrašnjosti građevine potkupolni venčić (pronađen u ruševinama crkve) i niz slepih, plitkih, polukružno zasvođenih niša raspoređenih ispod slemena kubeta.

Kube, kružnog preseka, imalo je četiri prozorska otvora raspoređena u pravcu strana sveta. Po ovim otvorima se vidi da su krovne površine oko kubeta, u toku vremena dobile veću visinu, tako da su južni i severni prozor kubeta, zatvoreni povišenjem krova za jednu četvrtinu. Do povišenja krovnih površina oko kubeta je došlo usled relativno blagog nagiba koji ima četvorovodni krov na centralnom delu građevine. Na graviri iz polovine XIX veka blagi nagib krov je posebno naglašen. Prozori na kubetu su pretrpeli izvesne izmene. Na uvećanoj fotografiji crkve iz vremena pred rat, vidi se da su uski, drveni pravougaoni ramovi, usađivani naknadno preko još užeg polukružno zasvođenog otvora, karakterističnog za naše srednjovekovne spomenike. Ova intervencija na prozorima kubeta je izvedena samo sa spoljašnje strane, pre svega da bi se sprečilo ulaženje atmosferskog taloga u naos građevine.

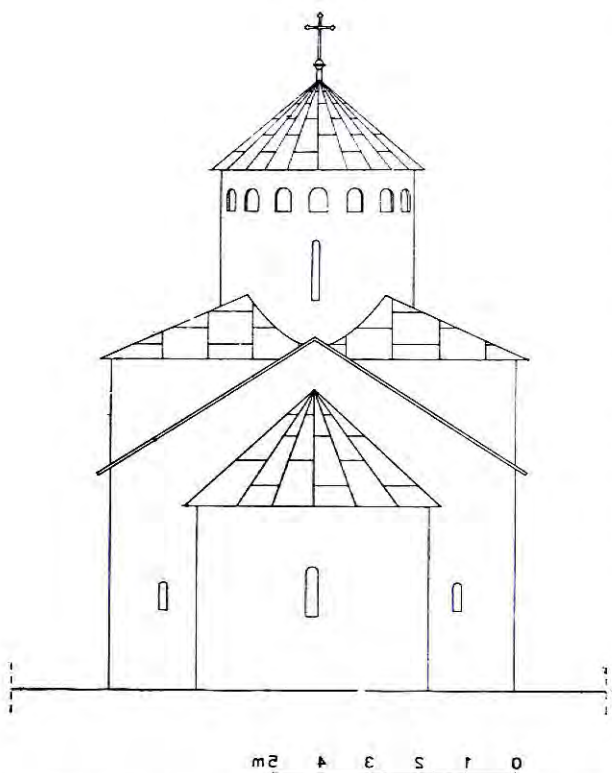

Izgled sa zapadne strane crkve manastira Rmnja (rekonstrukcija).

Većina podataka sa kojima raspolazemo i na osnovu kojih je rađena rekonstrukcija u I fazi, odnosi se na građevinu koja je konačno formirana u obnovama 1863. i 1883. godine. Nisu nam poznate veće intervencije na crkvi krajem XIX i tokom XX veka. Razlika između opisa iz 1894. i 1904. godine sastoji se jedino u otvaranju zida između prednaosa i priprate i uklanjanju vrata i dveju oslikanih niša. Kasnije, 1929. ili 1930. godine, šindra koja se vidi na fotografiji iz pomenutih godina, zamenjena je krovnim pokrivačem od novog falc-crepa, tako da su raspored i nagibi krovnih površina ostali nepromenjeni. Tom prilikom nisu zamenjeni krovni pokrivači od lima nad kubetom i apsidom. Podovi, kao što je već objašnjeno, nisu povišeni posle pomenutih obnova.

Kao što je već istaknuto, druga (konačna) faza rekonstrukcije, sastoji se u formiranju logičnog izgleda jedne srednjevekovne građevine, koja je nastala u vreme povlačenja ispred Turaka i održala se u vremenu dominacije turske vlasti. Intervencije u

ovoj fazi su relativno jednostavne. U unutrašnjosti građevine treba spustiti nivo podova, koji su prema izvršenom sondažnom ispitivanju u đakonikonu, podignuti za 35. do 40. cm. Ovo spuštanje nivoa podova može se preduzeti samo posle otvaranja izvesnog broja soni na pojedinim karakterističnim mestima: ispred unutrašnjeg praga zapadnog portala, ispod novoformiranog luka na sastavu priprate i naosa i ispod carskih dveri na zidanom ikonostasu. Treba utvrditi da li je postojao stepenik na mestu gde je zidani ikonostas, čime je oltarski prostor, kao što je to uobičajeno, uzdignut u odnosu na prostor naosa. Spušteni pod u priprati, istakao bi viši nivo okolnog terena i zahtevao bi formiranje dva stepenika sa unutrašnje strane zapadnog portala. Takođe, na sastavu priprate i prednaosa treba formirati jednostruki portal i dve polukružno zasvođene niše. Ostale intervencije se odnose na spoljašnost građevine. Treba ublažiti pad četvorovodnog krova oko kubeta i na taj način otkriti naknadno zatvorene donje četvrtine južnog, zapadnog i severnog pro-

Izgled sa južne strane crkve manastira Rmnja (rekonstrukcija).

D O P U N A :

U međuvremenu, došlo je do značajnog otkrića u vezi sa crkvenom građevinom i konacima manastira Rmnja. U Ratnom arhivu u Beču, pronađen je originalni crtež sa kraja XVIII veka (iz 1794. godine), na kojem su prikazani manastir Rmanj, rmanjska kula i njihov međusobni položaj na geografskoj karti.¹⁾ Sa ovog originalnog crteža, za nas je posebno zanimljiv i dragocen prikaz manastira Rmnja. Pre svega to je najstariji grafički prikaz ovog manastira. U donjem desnom uglu pronađenog dokumenta data je osnova crkve, osnova konaka i perspektivni izgled crkvene građevine i konaka sa severozapadne strane. Ova dva crteža prati legenda sa objašnjenjem:

1. Crkva zidana kvaderima sige ima presvedene gornje površine i podove od crvenih mermernih ploča,
2. Monaške ćelije,
3. Ostava,
4. Kuhnja,
5. Ambar za kukuruz,
6. Ostatak starog zida.

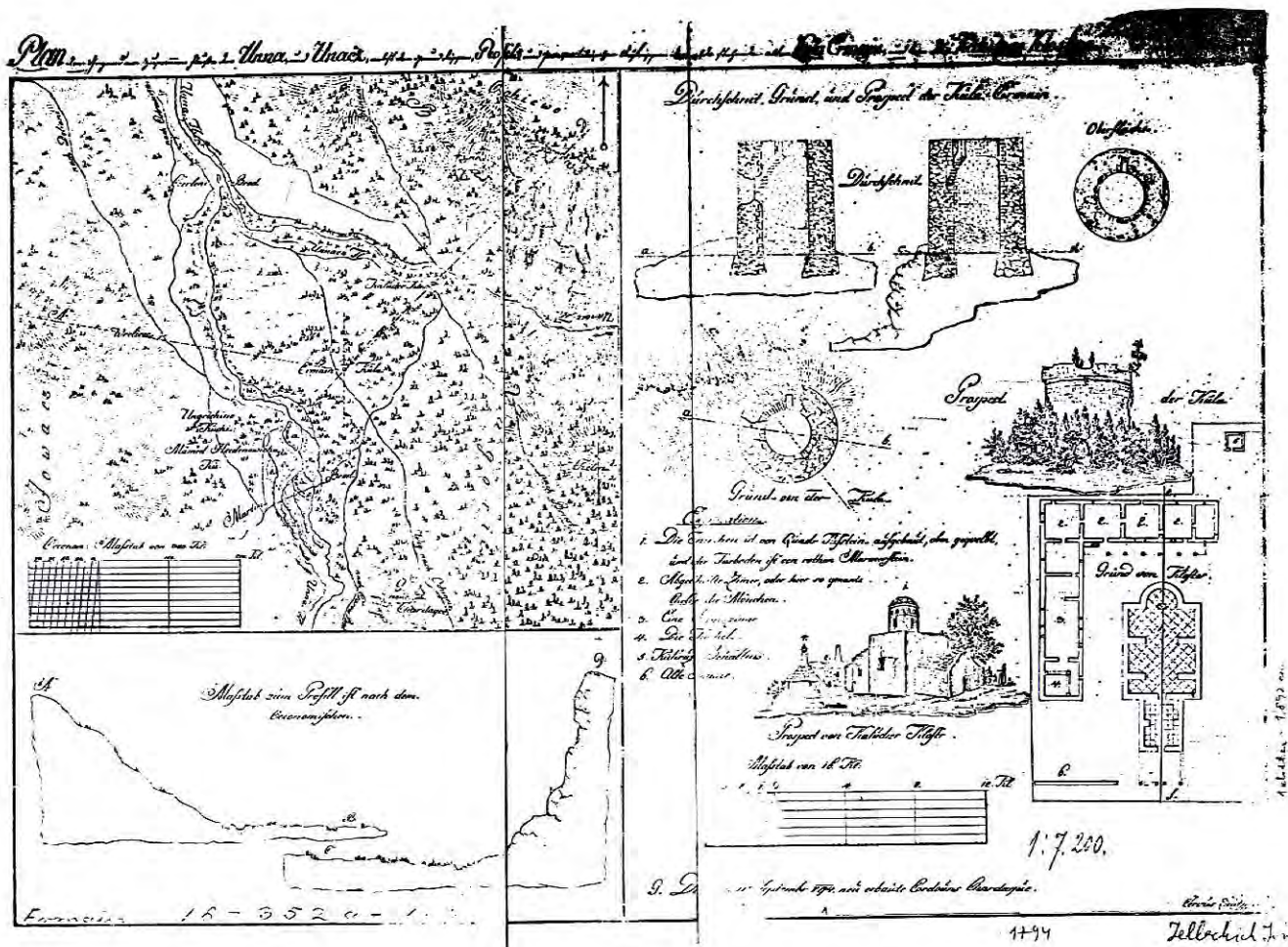
Osnova crkve sa pronađenog crteža poklapa se sa osnovnim merama današnje građevine. Potpuno je sigurno da je u pitanju ista osnova. Odnos širine i dužine centralnog dela je u potpunosti isti. Širina

zora na kubetu. Potrebno je dati manju visinu, suziti i polukružno premostiti prozorske otvore na istočnoj, južnoj i severnoj fasadi i pregraditi ih jednostavnim drvenim ramovima po unutrašnjem rubu. Suženi i polukružno zasvođeni prozori na kubetu, dobili bi izgled nekadašnjih prozora-puškarnica. Također, bilo bi dobro oformiti iznad kubeta nadvišeni krovni pokrivač i prepustiti ga radi jednostavnijeg odvodnjavanja. Trebalo bi ublažiti pad krovnog pokrivača iznad apside i prepustiti strehu. Sve krovne površine na crkvi potrebno je pokriti jednostavnim bakarnim limenim pokrivačem i izvesti proporcionalno oformljenu jabuku sa krstom iznad kubeta.

Najzad, u konačnom rešenju, treba predvideti malterisanje fasadnih platna, izgradnju izdvojene drvene zvonare na jugozapadnoj strani, uređenje postojećeg groblja na istočnoj strani i uređenje celog platoa na kojem se manastir nalazi. Preko postojećih temelja na istoku treba dograditi skromnu zgradu konaka. A ako se ovom značajnom spomeniku kulture vrati status živog manastira, rešiće se na najbolji način, pitanje njegovog daljeg života i njegovog održavanja.

priprate na pomenutom crtežu je nešto manja a projekcija kubeta i svodova nisu ucrtane. Ovaj najstariji crtež osnove manastira Rmnja, potvrđuje postojanje vrata između prednaosa i priprate i dalje podatke o podnim površinama u crkvi načinjenim od pravilnih mermernih ploča crvene boje. Ispred zapadne fasade, prikazan je u osnovi i izgled, ostatak trema kvadratnog oblika koji je verovatno bio sagrađen od drveta. Pomenuta proporcionalna osnova crkvene građevine sadrži pojedine nepreciznosti: pored uže priprate nisu ucrtani otvori prozora, niti projekcije kubeta i svodova mada ih je autor nacrtao na perspektivnom izgledu crkvene građevine. Takođe se nameće pitanje zašto nisu ucrtani stupci kvadratnog preseka u prednaosu, zidani ikonostas i veći broj izdubljenih niša u zidovima crkvene građevine. Postoji utisak da je autor crtao u osnovi temeljne zidove crkve. Takođe, na perspektivnom crtežu crkve ucrtana je vertikalna linija koja odvaja prostore

1) Plan von Unna und Unnack, profils und prospect kula Ermain und kaludier Kloster, Kriegs-archiv Wien, Stifgasse 2, GLH 159-1.
NAPOMENE

Izgled manastira Rmnja i obližnje kule iz 1794. godine na crtežu pronadrenom u Ratnom arhivu u Beču.

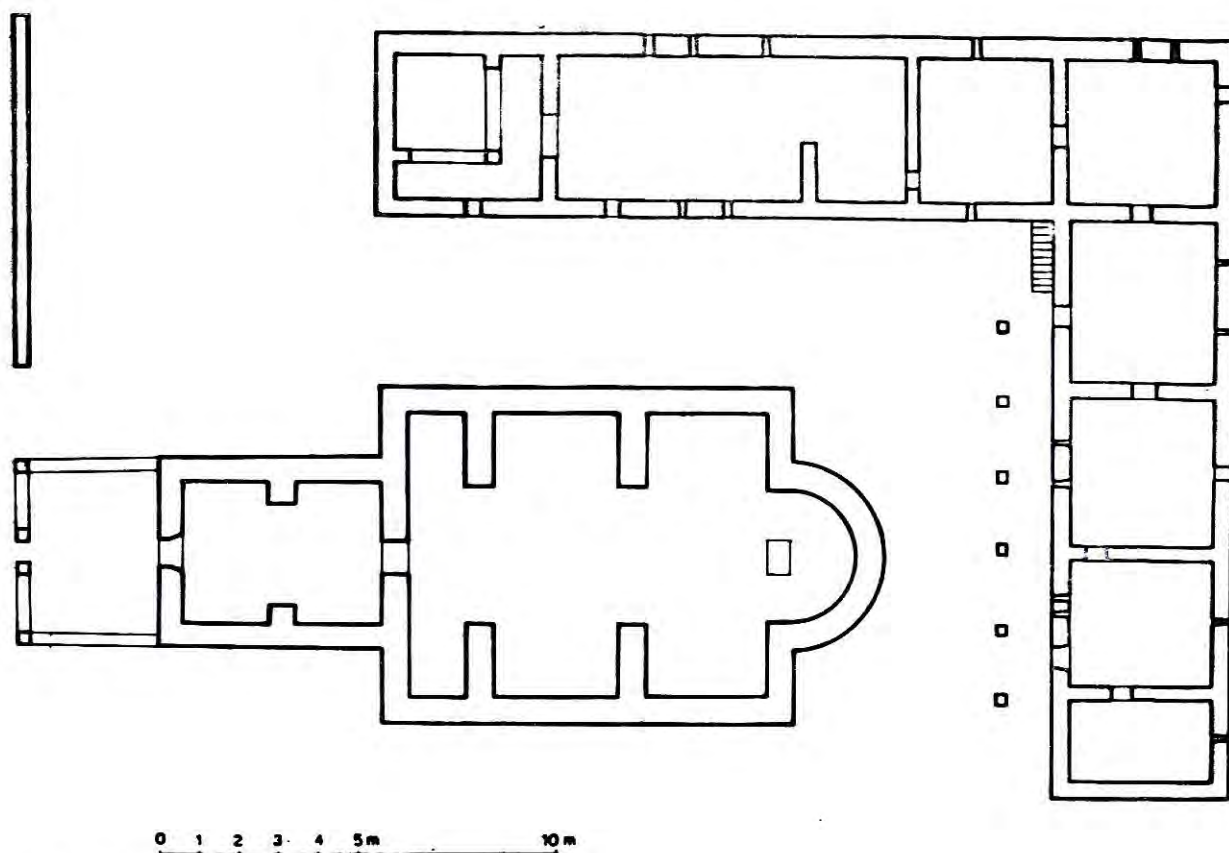
proskomidije i dakonikona od naosa iako je prema crtežu osnove i izgleda očigledno da ona ne postoji.

Izgled crkvene građevine sa severozapada donosi nekoliko va nih novih podataka. Zapadni portal je bio polukružno zasveden a klesani kamen portala je u gornjoj zoni završen «na šiljak» pod verovatnim uticajem islamike. U ranijem izlaganju iznesena je pretpostavka da se na proskomidiji ili dakonikonu nalazio prozorski otvor. Na perspektivnom crtežu crkve vidi se prozorski otvor na proskomidiji. Relativno mali otvori prozora imali su pravougaonu traku oko otvora koja je verovatno postala ispuštanjem i klesanjem sige. Ista dekoracija se nalazi i oko otvora na kubetu. Novi element na kubetu je ukrasna traka između slepih niša i otvora prozora na kubetu. U kasnijim opravkama ona je svakako uklonjena.

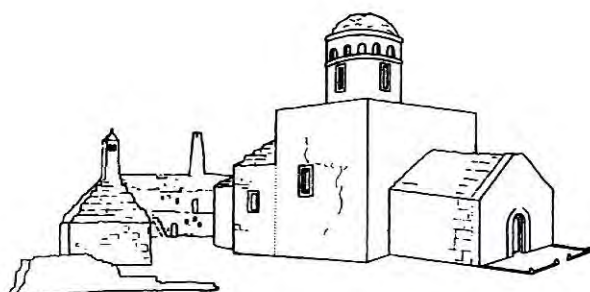
Perspektivni izgled sa severozapadne strane prikazuje crkvenu građevinu i zgradu konaka bez krov-
nih površina. Ovo stradanje manastira verovatno po-

tiče iz već pomenutog Austro-turskog rata 1785. godine. Uklonjene krovne površine nam pokazuju spoljašnje strane svodova i dokazuju njihovo postojanje iznad priprate, naosa, oltarskog prostora i kubeta. U legendi koja prati crteže navodi se da je crkvena građevina sazidana od kvadera sige, dok perspektivni crtež pokazuje da u to vreme crkvena građevina nije imala omalterisane fasadne površine, tako da su pravilni kvaderi sige bili vidni.

Potpuno nov podatak predstavlja gabarit zgrade konaka i raspored unutrašnjih prostorija. Tekstualno objašnjenje uz crteže kaže da su četiri prostorije konaka služile kao ćelije monasima, najveća prostorija je služila kao ostava, dok se u severozapadnom delu nalazila kuhinja. Na istočnoj strani, iza zgrade konaka, nalazio se mali izdvojeni ambar za kukuruz. I konak, kao i crkvena građevina, prikazan je na crtežu bez krovnih površina tako da vidimo da su prostorije u konaku bile zasvedene. Ispred istočnog dela konaka vidi se niz od šest stubića, što predstavlja verovatni ostatak drvenog trema i ste-

Izgled osnove crkve i zgrada konaka manastira Rmnja prema crtežu iz 1794. godine.

Perspektivni izgled crkve i zgrada konaka (sa severo-zapadne strane) manastira Rmnja sa crteža iz 1794. godine.

penice po kojima bi se moglo zaključiti da je ova strana konaka imala i spratne prostorije. Pada u oči veliki broj malih otvora koji su ucrtani po omibnim zidovima zgrade konaka. To su verovatno bili mali nepregrađeni otvori za ventilaciju i eventualno minimalno osvetljavanje prostorija konaka. Svaka prostorija u konaku ima jedan ili dva i više ovakvih otvora.

Ukoliko još postoje temeljni zidovi zgrade konaka, nameće se kao jedan od važnijih zadataka prilikom buduće rekonstrukcije, otkopavanje i solidno konzerviranje ovih zidova. Korektnom prezentacijom zidova konaka, kompleks manastira Rmnja će dobiti veći naučno-istorijski i turistički značaj.

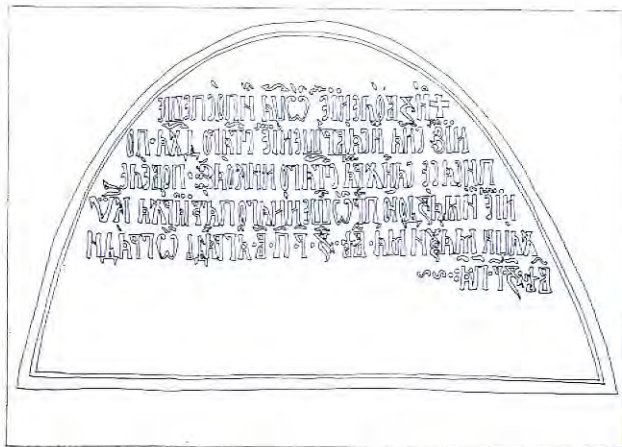
KONZERVACIJA I RESTAURACIJA ŽIVOPISA U CRKVI SV. NIKOLE U PEČKOJ PATRIJARŠIJI

Crkva sv. Nikole u krugu Pečke patrijaršije zidana je u XIV veku, a živopisana u doba patrijarha Maksima, tačnije 1674. godine, što se može potvrditi natpisom koji stoji na zapadnoj strani crkve iznad ulaznih vrata. Razumljivo je da su na zidovima ove crkve koja je posvećena svetom Nikoli ilustrirani uglavnom ciklusi iz života ovog svetitelja. Međutim, ono što je interesantno za ovaj živopis jeste jedan novi ciklus koji se nije pojavljivao u srpskom srednjovekovnom slikarstvu. Reč je o ciklusu čuda svetog Nikole s Polovcem, motivima koji su uzeti iz ruske umetnosti. Objašnjenje kako su se ovi motivi našli na zidovima crkve sv. Nikole možemo dati znajući da su u to vreme veze Pečke patrijaršije sa Rusijom bile dobre. Ciklus o Polovcu prikazan je u pet scena i to u trećoj i četvrtoj zoni severnog zida nartekse.

Slikar koji je živopisao crkvu sv. Nikole nije ostavio nikakav zapis ili potpis. Ali imajući u vidu da je u doba patrijarha Maksima radio kao neka vrsta dvorskog slikara poznati zograf Radul, smatra se da je on živopisao ovu crkvu.

Radulov rad na zidnom slikarstvu zaostaje za njegovim ikonopisačkim stvaralaštvom. Kad slika ikone, on je inventivniji i sigurniji; kad obrađuje likove, oni su mnogo bolje urađeni od likova na freskama. Za razliku od fresaka koje se sreću u ostalim crkvama Pečke patrijaršije, a koje su nastale u vreme od XIII-XVI veka, zidno slikarstvo crkve sv. Nikole deluje naivno i nema one lepote i svežine u koloritu koje poseduju ostale crkve ovog manastirskog kompleksa. Naivnost ovog slikarskog stvaralaštva se ogleda u karakteristično neproporcionalno slikanim figurama i motivima, lica figura su bezizražajna, a pokreti se ponavljaju, pejzaži su nestvarni, a arhitektura se ponavlja na svim scenama ovog živopisa. Što se tiče kolorita, on se svodi na nekoliko osnovnih boja koje su neplemenite i sirove. Pored mnogih nedostataka ovog Radulovog stvaralaštva, zidno slikarstvo crkve sv. Nikole može se uvrstiti u red najboljih likovnih ostvarenja druge polovine XVII veka.

Za razliku od podloge slikanog sloja u ostalim crkvama manastirskog kompleksa, koji dostiže debljinu i do nekoliko santimetara, podloga za živopis u crkvi sv. Nikole je vrlo tanka i kreće se od 3 mm do 1,5 cm. U ovoj crkvi malter je vrlo gla-

Sl. 1 Radulov natpis iz 1674.

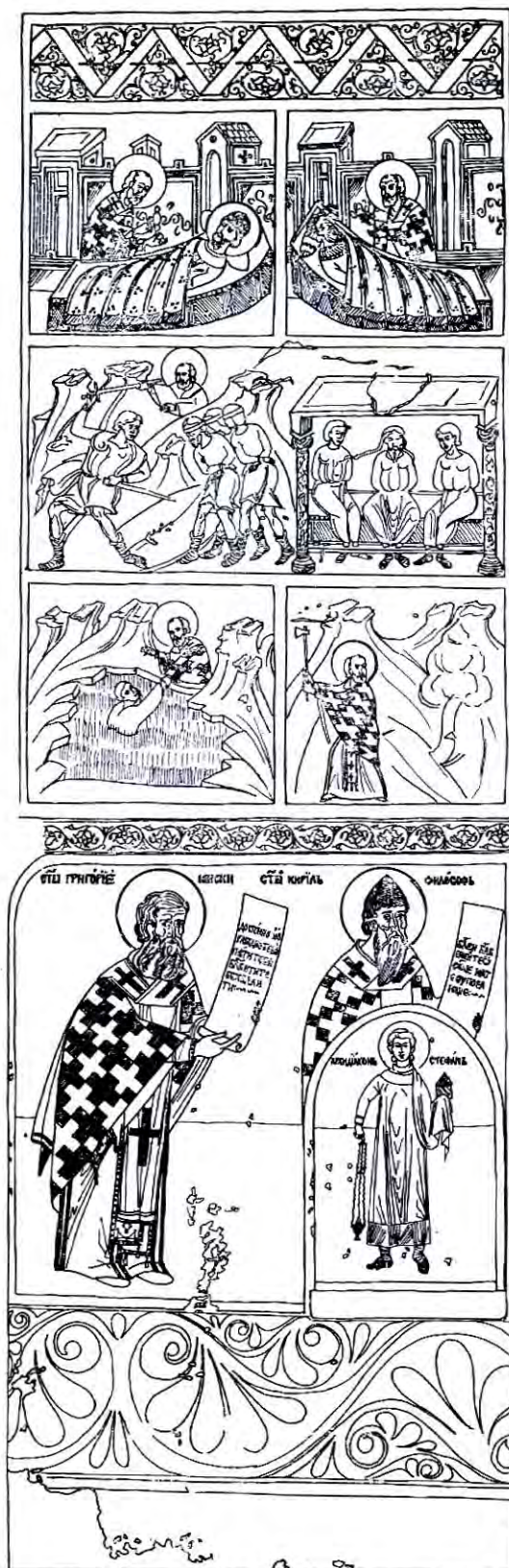
dak i nanet u jednom sloju, no i pored toga što je tako tanak vrlo je čvrst i kompaktan, što se mora pripisati sastavu i načinu spravljanja maltera koji je sačinjen od kreča, peska vrlo sitne granulacije i jednog dela konoplje kao veziva.

Pošto je malter tanak i jednoslojan, verovatno se i brže sušio, te je slikar bio prinuđen da svoj fresko rad završi u »al seko« tehnici.

Na konzervaciji živopisa otpočelo se 1977. godine kada je Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture u Prištini sačinio elaborat za konzervaciju živopisa u crkvi sv. Nikole. Tom prilikom je sačinjen elaborat koji se sastojao od crteža sa obeleženim i ucrtanim oštećenjima, tekstualnim opisom i predračunom troškova.

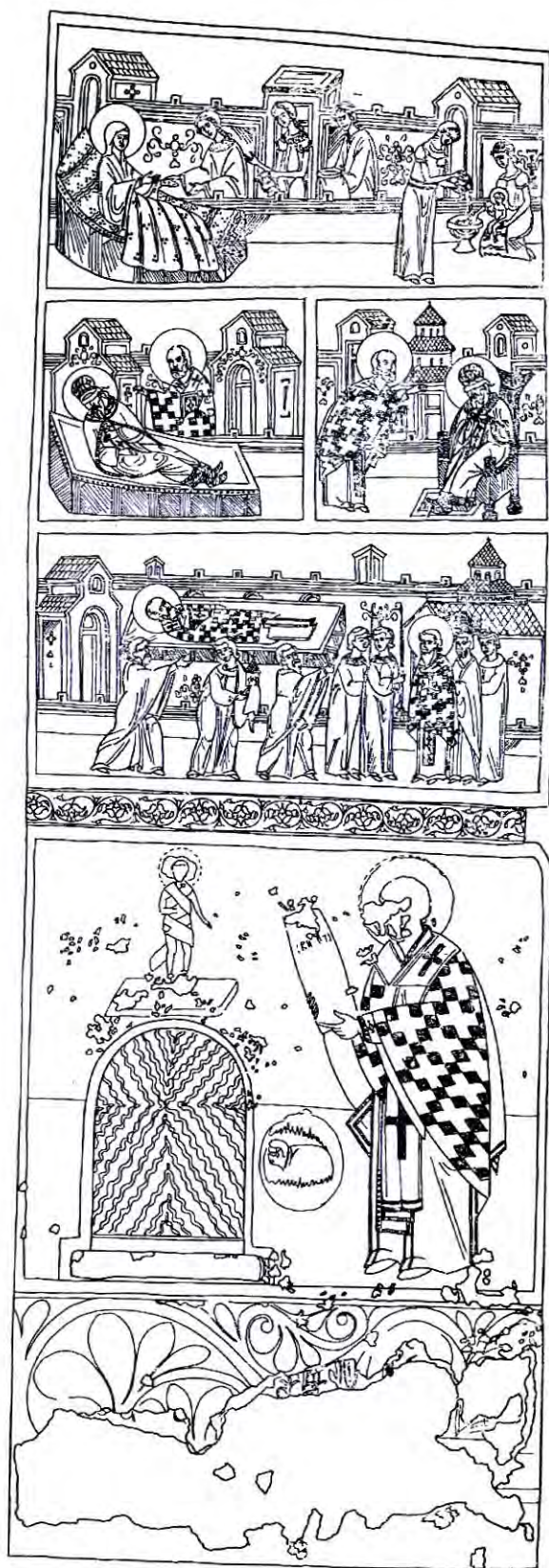
Živopis crkve sv. Nikole je ukupne površine od 101,68 m². Ustanovilo se da je živopis dosta oštećen. Cela površina živopisa je pokrivena debelim slojem čađi i patine, dok je najveće štete pretrpeo od velikog pritiska vlage. Ta oštećenja su uglavnom na južnoj strani crkve, u svim zonama, a delimično i na istočnoj i zapadnoj strani crkve.

Veliko prisustvo vlage je izazvalo bujnu eflorescenciju soli, zatim živopis u istočnom delu crkve, druge, treće i četvrte zone severnog dela naosa, prekriven je debelim slojem kalcificiranih soli. Na nekim delovima živopisa došlo je do potklobučenja i

FRIZIJSKIH I PEČKA - 1939 PEČKA PATRIJARŠKIH - 1980
KISHA E SH. NIKOLËS ÇERKJA SH. NIKOLË
MURI VERIOT R- 1110 DREZDHI ZID R- 1110

Sl. 2 Crkva sv. Nikole u Peći, freske na sjevernom zidu

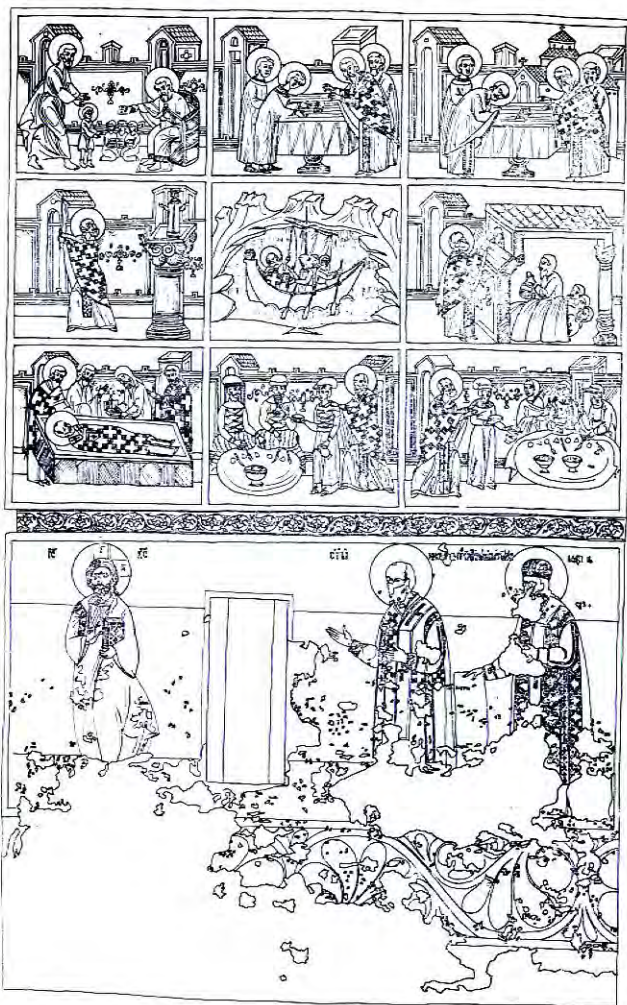
FRIZIJSKIH I PEČKA - 1939 PEČKA PATRIJARŠKIH - 1980
KISHA E SH. NIKOLËS ÇERKJA SH. NIKOLË
MURI JUGOR P- 1110 DREZDHI ZID R- 1110

Sl. 3 Crkva sv. Nikole u Peći, freske na južnom zidu

to uglavnom u gornjim zonama, dok je u predelu sokle došlo do opadanja maltera sa zidova. Uzroci tako velikog prisustva vlage se svakako nalaze u slaboj funkciji odvodne drenaže, kao i na oštećenom olovnom prekrivaču crkve. Pored oštećenja koje je izazvala vlaga, tu su i oštećenja koja su izazvana rukom čoveka. Ona se nalaze uglavnom u donjim zonama, gde je posetilac mogao da dosegne rukom. Veliki broj ugraviranih zapisa i potpisa ostrim predmetima svjedoče o njihovoj poseti ovom manastiru i to predstavljaju svojevrsan dokument. Veliki je broj oštećenja nanet od strane sujevrnih posetilaca koji su, verujući da će se time izlečiti, skidali malter sa pojedinih delova tela svetitelja i na razne načine ga upotrebljavali protiv bolesti.

Prilikom sačinjavanja elaborata, došli smo do podatka da su lica svetitelja u prvoj zoni severnog zida preslikana, po našoj pretpostavci, krajem prošlog veka. Pored ovih oštećenja i velikog pritiska vlage, bojeni sloj je vrlo čvrst i otporan na probe koje su vršene pre konzervatorskih radova.

Konzervatorski radovi su započeti juna 1980. godine. Posle detaljnog ispitivanja i pažljivo izvedenih probi čišćenja, sačinjen je plan i program konzervatorskih radova.

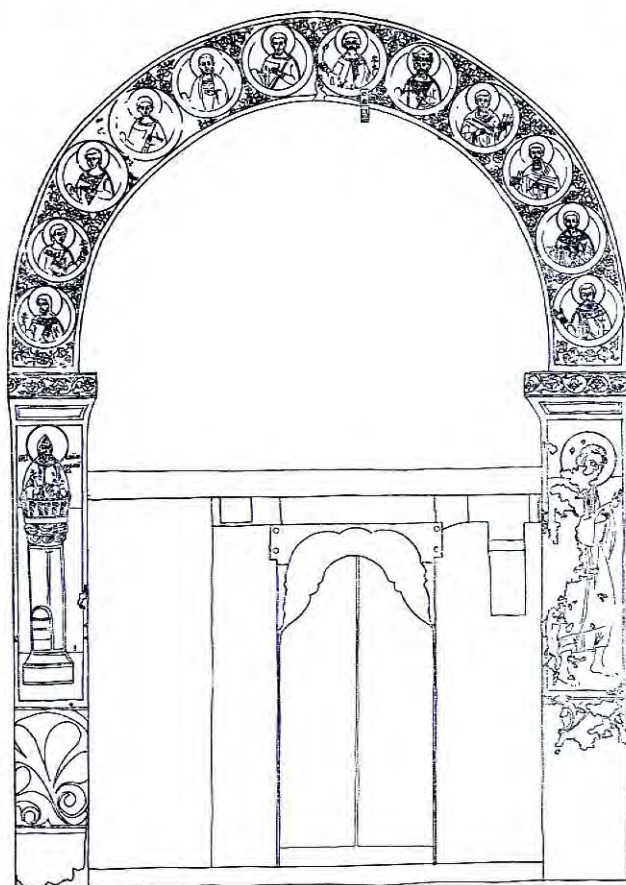

restoracija i rekonstrukcija - 1980
 crkva sv. Nikole
 rekonstrukcija i rekonstrukcija - 1980
 crkva sv. Nikole

Sl. 4 Crkva sv. Nikole u Peći, freske južnog zida

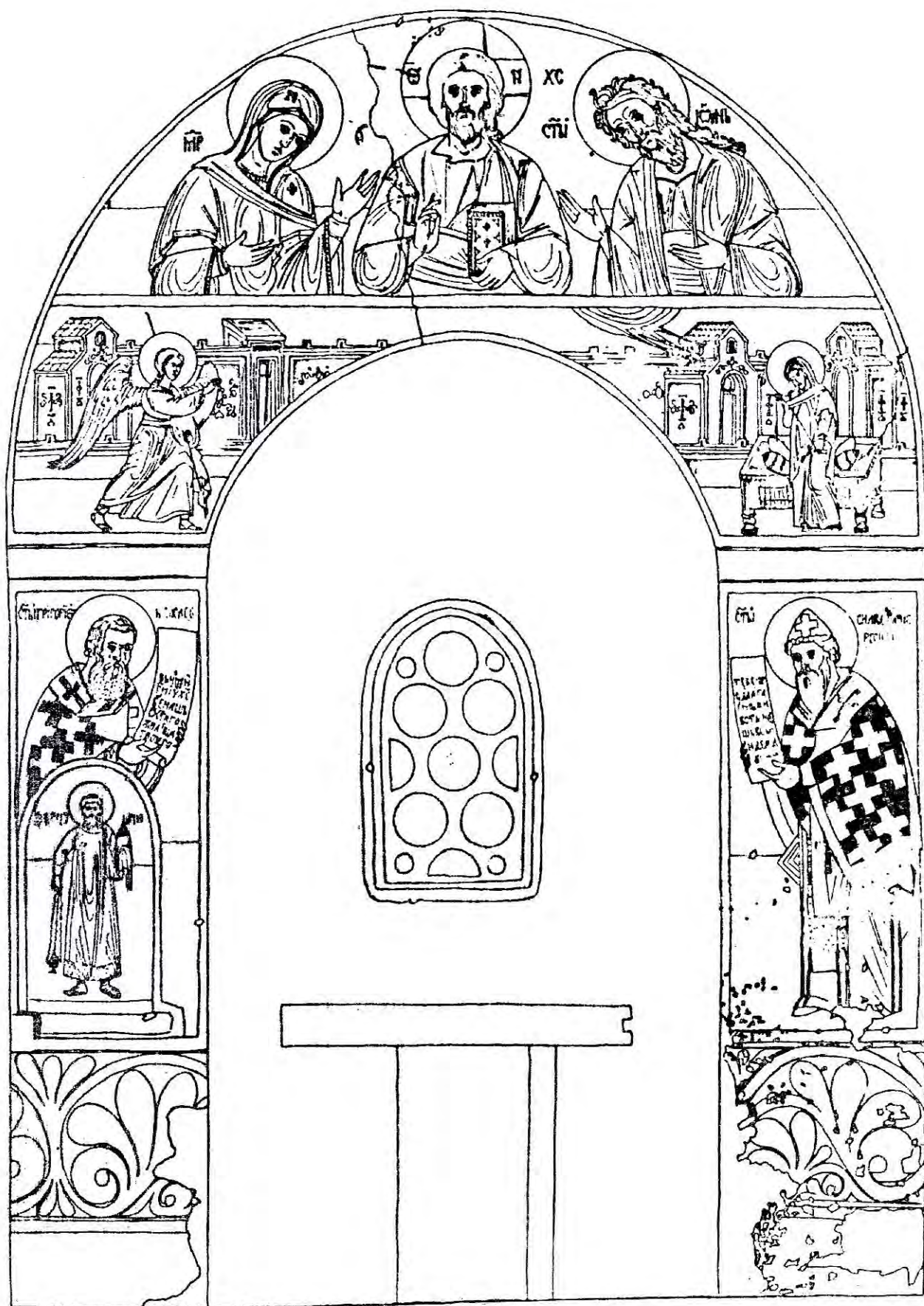
Za čišćenje živopisa primenjena je metoda koja je prilikom izvršenja probi dala najbolje rezultate i koja je bez ikakvih oštećenja eliminisala sve slojeve čađi i prljavštine. Ova metoda pomoću kalijevog sapuna, kojeg smo u tankom sloju nanosili na živopis pomoću čvrstog tampona od vate na malim površinama, pokazala je izvanredne rezultate na skidanju naslaga prljavštine i čađi; posebno pokazuje dobre rezultate tamo gde se pojavljuje debelo sloj čađi kojeg kalijev sapun potpuno uklanja. Neutralizacija je obavljena alkoholom.

Posle čišćenja živopisa, pristupilo se plombiranju pukotina i oštećenja. Za kitiranje oštećenja upotreбили smo malter spravljen od mlevenog krečnjaka, kreča i jednog dela kazeinskog mleka. Tako spravljen malter se pokazao kao vrlo dobar i čvrst. Kiti-rana mesta su svetlog i toplog tona i boja koje se vrlo dobro uklapaju u živopisanu celinu. Potklo-bu-čenja, izazvana uglavnom velikom vlagom, injekti-rana su pomoću rastvora kreča i kazeinskog mleka.

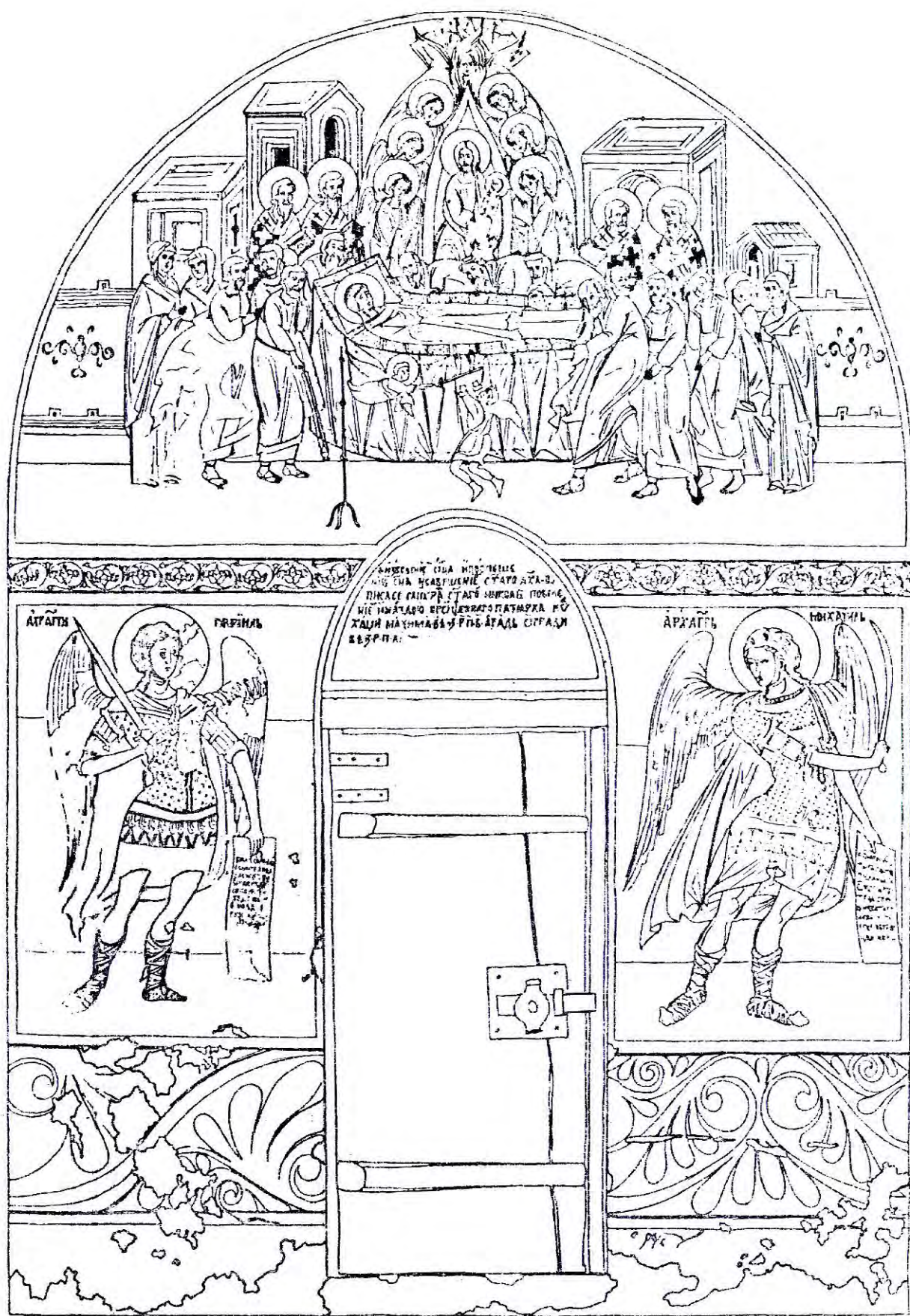

restoracija i rekonstrukcija - 1980
 crkva sv. Nikole

Sl. 5 Crkva sv. Nikole u Peći, freske triumfalnog luka

Sl. 6 Crkva sv. Nikole u Peči, freske istočnog zida

Sl. 8. Crkva sv. Nikole, Peć, freske zapadnog zida

Sl. 9 Crkva sv. Nikole, Peć, sv. Nikola se javlja ladaru, nakon čišćenja

Kao što smo već ranije napomenuo, veliko prisustvo vlage je izazvalo bujnu eflorescenciju soli koju je bilo potrebno ukloniti. U toku radova izvršili smo probe ekstrakcije soli pomoću papirne pulpe i pokazalo se da je ova metoda vrlo dobra, te će se nastaviti sa detaljnim radom na uklanjanje tih soli sa površine živopisa.

Kalcificirane soli, koje su stvorile jednu čvrstu površinu debljine od nekoliko milimetara, nisu se mogle skinuti metodom kojom smo očistili živopis od čađi i prljavštine – za ove soli bilo je potrebno upotrebiti druga otapala.

Rastvor koji smo upotreobili poznat je pod imenom „Morov rastvor“, sačinjen je od sledećih sasto-

Sl. 10 Crkva sv. Nikole, Peć, freska u toku čišćenja

Sl. 11 Crkva sv. Nikole, Peć, freska u toku čišćenja, sv. arhidakon Nikanor

jaka: vode 1 litar, kompleksal 20 gr., metil-celuloza 10 gr., amonijak 25 ml., natrijumbikarbonata 40 gr. i asepsola 50 ml.

U početku smo natapali komprese i postavljali na površine prekrivene solima, međutim, u toku radova došli smo do zaključka da se kompresi u periodu koji se preporučuje da deluje, tj. 8-12 časova, suše i da dejstvo rastvora slabi. Odlučili smo da ubuduće ne upotrebljavamo komprese i da preko premazane površine rastvorom nanesimo debeo sloj kalijevog sapuna i preko svega toga postavimo samo celuloidnu foliju. Ovaj način rada pokazao se kao vrlo dobar, a ujedno se smanjuje vremenski period tretiranja, sada 4-6 časova. Zatim su četkicama sa kratkom i čvrstom dlakom tretirana površina blago trlja, rastvorom skida i ispira destilovanom vodom.

Tako su očišćene sve površine koje su bile prekrivene kalcificiranim solima bez ikakvog oštećenja na slikanom sloju.

U toku radova vođen je dnevnik u koji su unošeni svi podaci, zapažanja i komentari. Pored ostalog, unošeni su podaci o vremenu, temperaturi i vlažnost u crkvi. Zatim su izrađeni detaljni crteži u razmeri 1:10.

Kvalitetno urađeni crteži su važan element dokumentacije i rađeni su kao jedna celina po ikonografskim motivima. Na tim crtežima su uneti svi podaci karakteristični za ovaj živopis i sva oštećenja koje je pretrpeo od raznih faktora. Na crtežima su, takođe, uneti podaci o konzervatorskim zahvatima i intervencijama. Skinuti su kalkovi svih natpisa i tekstova, kao i svi ugravirani tekstovi na površini živopisa.

SANACIJA VOZA VRHOVNOG ŠTABA NA OŠTRELJU

Voz u kojem je boravio i radio Vrhovni štab sa drugom Titom od 8. oktobra do 25. novembra 1942. godine i od 24–28. januara 1943. godine narod još naziva »Titov voz«. Ovo je jedinstven spomenik revolucije u kojem su se odvijale veoma značajni istorijski događaji, u vrijeme gotovo najodsudnijih trenutaka borbe u doba drugog svjetskog rata. Stoga ćemo u prvom redu iznijeti neke karakteristike tog zbivanja u Jugoslaviji, i, zašto se baš u ovom vozu smjestio Tito sa saradnicima, a zatim, tok izvođenja sanacionih radova, iako oni i dalje traju, jer uvijek ima nešto da se još dogradi i uradi. Razlog našeg angažovanja na sanaciji i prezentaciji leži u njegovom značaju za buduće generacije.

U toku drugog svjetskog rata borba protiv nartaja fašizma poprimila je međunarodne dimenzije. U Jugoslaviji je narodnooslobodilačka borba preuzela znatan dio tog otpora na svoja pleća. U Rudom, gdje je stvorena Jugoslovenska narodna armija, od strane vojnih stručnjaka izrađena je karta sa simbolima antihitlerovske koalicije u Evropi koja ilustruje osnovne punktove iz kojih se vodi antifašistička borba. Na ilustrativnoj karti označena su kao osnovna žarišta te borbe: Moskva, London i Rudo. Malo je skromno upoređivati Rudo sa Moskvom i Londonom, iako se London može posmatrati u upoređenju sa Moskvom.

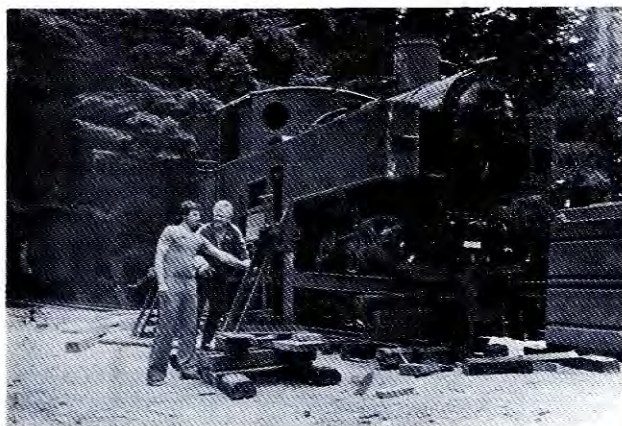
Rudo je mala bosanska kasaba, gotovo selo, pa ipak se, evo, može upoređivati sa Moskvom i Londonom, ali ne po veličini naselja, već po onom što je onovremeno značilo u borbi protiv fašizma. U ovom mjestu gdje je Vrhovni štab stigao u Bosnu 19. decembra 1941. godine, formirana je JNA. On je u Bosni i Hercegovini, potom, ostao gotovo neprekidno 30 mjeseci. Kretao se iz istočne Bosne u Crnu Goru, Bosansku krajinu, ponovo u tromedju Crne Gore, Bosne i Hercegovine, a zatim preko istočne Bosne u centralnu Bosnu itd, kako su to već ratne prilike nalagale, a sve u cilju uspješnije borbe za oslobođenje od fašizma.

Kada su u jesen 1941. godine partizani stvorili Uzičku republiku, okupator je sa saradnicima požurio da je uništi u prvoj neprijateljskoj ofanzivi. Glavnina jedinica iz Srbije spaja se u Rudom sa crnogorskim partizanima i Tito formira I proletersku brigadu, da bi tim činom udario temelj budućoj Jugoslovenskoj narodnoj armiji. Boravak u istočnoj

Bosni urodio je novim kvalitetom, i u Foči, gdje se nalazio Vrhovni štab od 25. januara do 9. maja 1942. godine, nastala je Fočanska partizanska republika.¹⁾

Okupatoru je stvaranje šire slobodne teritorije u istočnoj Bosni sa centrom u Foči otežavalo korištenje prirodnih i drugih bogatstava, pa je poduzeo drugu neprijateljsku ofanzivu pod nazivom operacija »TRIO« koja je dobro pripremana i Vrhovni štab se morao povući prema Durmitoru u predio Pivske visoravni do početka juna, kada donosi kasnije odluku, da sa proleterskim jedinicama koje su u međuvremenu nakon formiranja I proleterske brigade nastale, krene u veliki borbeni put. 24. juna do Bosanske krajine, gdje je već postojalo najveće i najstabilnije oslobođeno područje u Jugoslaviji. Taj će put dovesti druga Tita sa crnogorskim i srpskim proleterima u gnijezdo narodnooslobodilačke borbe, da tako kažemo, u prostore Glamoča, Drvara, Bosanskog Petrovca, Grmeča, Bihaća, Cazina i drugih mjesta širom Bosanske krajine. Među proleterima iz Srbije i Crne Gore bilo je i drugih boraca svih nacionalnosti Jugoslavije koji su u svojim borbenim okršajima kovali bratstvo i jedinstvo nasuprot kvislinzima ustašama i četnicima koji su postali saveznici od aprila 1942. godine protiv partizana, iako su u početku četnici bili saveznici partizana. Klasni momenat je ovdje odlučio da četnici idu sa okupatorima, ustašama i domobranima u gušenje narodnog ustanka umjesto da ga pomažu. Želja im je bila da se nekako povrati stari preživjeli sistem buržoaske vladavine koga je oličavala vlada izbjegla u London. Narodi Jugoslavije pod vodstvom KPJ ujedinjavaju se mimo političkih partija u narodnooslobodilačku borbu i tu stvaraju svoju vlast, nove društveno-ekonomske odnose i novu državu. Niz značajnih događaja vezan je za Titov voz na Oštrelju kada je u pitanju stvaranje poznate Bihačke republike, odnosno održavanje I zasjedanja AVNOJ-a. To je i bio motiv, da makar i u najkraćim crtama ukažemo kako je do toga došlo, da bi se tim i spoznao značaj ovog voza i razlog zašto se ulažu naponi na njegovoj sanaciji i prezentaciji.

1) Opširnije vidi: Luka Božović, Fočanska partizanska republika, Foča 1982. Isto tako izašle su i dvije knjige o Uzičkoj partizanskoj republici. Vidi: Uzička republika, Vojna štamparija, Beograd 1978, tom I i Beogradski izdavački grafički zavod, tom II, Beograd 1978.

Utovar lokomotive i dva vagona na Oštrlju za Banjaluku, jula 1981.

Vagon u kojem je boravio drug Tito lijevo, lokomotiva br. 12 desno u pripremi za utovar jula 1981. godine

Kako se može uočiti, posljedica treće neprijateljske ofanzive je dolazak Vrhovnog štaba sa proleterima u Bosansku krajinu. Stalno su se na putu dugom preko 500 kilometara vodile oštre borbe i zauzimali gradovi, kao što je bio slučaj sa padom Livna koji je partizanima donio ogroman ratni plijen i naoružanje što će samo još više ojačati slobodnu teritoriju u Krajini i šire.

Ovo pokazuje kako su Nijemci, iako obaviješteni segmentu ove borbe, i to one vođene u Oštrlju, kako bi se iz toga primjera sagledao i značaj borbe za oslobođenje, a i uslovi pod kojima je drug Tito rukovodio narodnooslobodilačkom borbom i revolucijom.

Kad je Vrhovni štab stigao na Oštrelj (8. oktobra 1942. godine) Nijemci su kasnije znali i notirali za svoje potrebe:

„Sedište vrhovnog partizanskog štaba se nalazi u jednoj šumi kod Oštrlja (10 km južno – jugoistočno od Petrovca). Umešnom propagandom, nasilnim regrutovanjem i sklonostima ka ubistvima i pljački, oni stižu stalno prinove, tako da se mora računati pre s porastom nego s nekim smanjenjem moći komunista. Da bi se održala njihova vojna sposobnost, oni su prisiljeni da preduzimaju oružane upade po perifernom delu područja i, budući da su upućeni na plen, oni oružje, municiju, opremu, pa čak i životne namirnice, stižu na ovaj način.“²⁾

Ovo pokazuje kako su Nijemci iako obaviješteni gdje je Tito, nemoćni da postignu cilj, a u praksi prve tri ofanzive pokazalo se, pored sve brutalnosti fašista i velikih narodnih žrtava i patnji, da raste slobodna teritorija i to će dovesti do ove najveće sa

centrom u Bihaću, koja će dovesti i do stvaranja prvih obrisa nove Jugoslavije zasnovane na demokratskim principima federalnog uređenja.

U tim naporima nemjerljiv je doprinos Bosanske krajine. Iako su Nijemci znali užu lokaciju Vrhovnog štaba NOV i POJ, nisu mogli doznati kako to u šumi može da boravi i uspješno vodi borbu, jer se ta borba odvijala u tijesnoj saradnji sa narodom. Jedinstvo vojske i naroda, fronta i pozadine, kako se to govorilo, iskazano je i u narodnoj borbi. U centru Krajine, pored Grmeča, stoji stalno Drvar i Bosanski Petrovac. Nijemci strepe od te i takve Krajine, konstatuju:

„Država vrhovnog vođe komunista „Tita“ je zauzećem Livna i Tomislavgrada³⁾ dostigla do sada svoje najveće proširenje nakon što je već ranijim zauzećem Bihaća izvršeno prisajedinjenje sa komunističkom grupom južno od Karlovca. Sadašnja zaposednutost teritorija ima dužinu od 250 km i širinu oko 80 do 100 km.

Na njoj se nalazi okruglo 63.000 naoružanih boraca. Oni takođe raspolažu teškim oružjem i artiljerijom, kao i motornim i zaprežnim vozilima i dovoljnim brojem tovarne stoke.“⁴⁾

Na tom prostoru postojao je jedini partizanski voz na slobodnoj teritoriji Evrope u 1942. godini, dakle u vrijeme, kada je Hitler bio već sa trupama pred Moskvom. Popularni „Čiro“ je huktio po Bosanskoj krajini. U jednoj takvoj njegovoj kompoziciji smjestio se na Oštrlju, u gustom šumi, na sporednom kolosijeku, voz Vrhovnog štaba NOV i POJ, sa drugom Titom na čelu.

Pokušat ćemo da prikazemo kako je bila izvedena organizacija smještaja Vrhovnog štaba u jednoj kompoziciji od četiri vagona (teretna) u gustom crnogoričnoj šumi, na posebnom kolosijeku na Oštre-

2) Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XII, knjiga 2. Dokumenti njemačkog Rajha 1942. Vojnoistorijski institut, Beograd 1976., dok. 203. Desetodnevni izvještaj 718. pešadijske divizije od 26. decembra 1942. o vojno-političkoj situaciji, aktivnosti i narastanju partizanskih snaga i slobodne teritorije i četništvu Draže Mihailovića u Bosni.

3) Odnosi se na Duvno. Isto.

4) Isto, dok. 203, 952.

Ilija Došen za govornicom na Oštrelju 11. oktobra 1981. godine

Prednji dio nastrešnice sa lokomotivom »Proleterkom broj 12« za vrijeme svečanosti na Oštrelju 11. oktobra 1942. godine

lju, ili kako su to željezničari nazivali »u šturcu kod Mićana«, a zatim postupak sanacije i prezentacije.

Tito je 8. oktobra kolima pošao ujutro sa Mliništa prema Rorama, Prekaji i Drvaru. Iz Drvara je preko Pasjaka i Crljivice stigao na Oštrelj gdje ga je već čekala kompozicija partizanskog voza u koju se smjestio sa Centralnim komitetom KPJ.

Vojnopozadinski organi Drvara (Titov Drvar) i Bosanskog Petrovca organizovali su smještaj Vrhovnog štaba na Oštrelju u kompoziciji teretnog voza uskotračne pruge koja je prije rata bila vlasništvo Šumsko-industrijskog preduzeća »Šipad«. Nalog za korištenje vagona i izbor lokacije za ovu svrhu dao je ing. Volođa Smirnov, načelnik tehničkog odjeljenja Vrhovnog štaba.

Među partizanima koji su radili na uređenju voza nalazio se i književnik, inače borac I proleterske brigade, Čedomir Minderović. On je 2. oktobra 1942. godine, pored ostalog, zapisao: »Iskre pršte iz dimnjaka lokomotive. Iz ruševina polazi brigada. Pesma nadjačava huktanje uporne, nepopustljive lokomotive, lomljivu točkova. Visoko na Oštrelju, kroz ruševine o koje se spitičemo u noćnom mraku, bele se ruševine zgrada pored kolone izgorelih italijanskih kamiona, preko gvozdurije, polupanih staničnih instalacija. Povlačimo se u tišinu, u šumu, u četinar. Ogradne vatre oživljavaju tihu, mračnu zaspalu šumu.«⁵⁾

Partizani su izabrali lokaciju za smještaj kompozicije voza od 4 vagona, cisterne za vodu i lokomotive koja je tu samo povremeno dolazila, na sporednom kolosijeku pokraj pruge što je prolazila preko Oštrelja za Osječenicu. Kompozicija je uvučena u šumu tako da se iz vazduha gotovo nije mogla primijetiti, a lokomotiva je bila tu samo kada je trebalo dovući vodu, hranu i slično za Vrhovni štab. Ovo je izvedeno i iz razloga bezbjednosti, jer se vagoni u šumi manje primjećuju, nego da je tu lokomotiva, koja bi, u slučaju rada, mogla da otkrije položaj voza. Inače, ova lokomotiva zvana »Proleter-

ska broj 12« bila je potrebna da prevozi hranu, drva, ranjenike itd., pa bi bilo neracionalno da stoji na jednom mjestu, a sastavljena je velikom mukom od dijelova više lokomotiva u Drvaru gdje je postojala poznata ložionica za opravku kola i lokomotiva.⁶⁾

Iza lokomotive stajala je cisterna za vodu jednog troosovinskog vagona.⁷⁾ Na Oštrelju nema izvorske vode i ona je bila neophodna za boravak i rad u vozu. Iza cisterne za vodu nizali su se vagoni za smještaj članova Vrhovnog štaba, radio tehnike, a u posljednjem prema planini Osječeni, koji je bio i najmanji, metalni, službeni vagon dvoosovinski, nalazio se drug Tito. U malom prostoru ovog vagona od 7,90 m² organizovano je noćenje Vrhovnog komandanta, dnevni rad i prijem saradnika, a u predsoblju je stajao lični Titov pratilac i ložio vatru u pečububnjaru (furunu) odakle je toplota stizala u unutrašnjost vagona i zagrijavala ga. Vagon je imao dvoja metalna bočna vrata koja su ovom prilikom bila fiksirana. Iznad njih su konstruktivno postojale metalne šipke koje su služile kao vješalica. Sav je vagon unutra bio obložen celuloznim papirom iz tvornice celuloze Drvara debljine 0,3 cm sivkaste boje.⁸⁾

5) Čedomir Minderović, Za Titom — zabilješke jednog partizana Državni izdavački zavod Jugoslavije, Beograd 1945, 128—129.

6) U željezničkoj ložionici augusta 1941. godine partizani su u Drvaru organizirali proizvodnju ručnih bombi od vodovodnih cijevi, zatim betona i kasnije lili tijela ručnih bombi za veliku tvornicu oružja Vrhovnog štaba NOV i POJ u Grmeču. Opširnije vidi: Vojnička radionica Vrhovnog štaba NOV i POJ u Grmeču, »Rad«, Beograd 1979. To je zbornik sjećanja učesnika rada u ovoj radionici sa dužim uvodom dr Dušana Lukača.

7) Na žalost nije sačuvana i mi smo tamo postavili drugu koja nije original. To je jedino što u ovom vozu sada nedostaje da bude onakav, kakav je bio 1942. godine.

8) U Spomen-muzeju 25. maj u Drvaru ima dokument na osnovu kojeg se vidi kako su bili poredani vagoni voza, a 1955. godine organizatori njegovog unutrašnjeg prilagođavanja predlagali su da se voz postavi na Oštrelju i natkrije jer se na drugi način ne može sačuvati od atmosferilija. Sam naziv »Oštrelj« dovoljno kazuje kako je ovdje oštra klima. Papir za oblaganje vagona imao je toplotnu i estetsku funkciju. Isti taj papir je služio za oblaganje brvnara velike partizanske bolnice Vrhovnog štaba (Centralna bolnica) u Jasi-kovcu koja je uništena bombardovanjem 13. februara 1943. godine, a mogla je da primi oko 600 ranjenika i bolesnika i bila je najveća u Jugoslaviji. Vozom je povezana sa Oštreljem.

Snalažljivost partizana i u ovoj prilici prilagođavanja prostora u malom vagonu za rad, komandovanje i odmor Vrhovnog komandanta dolazi do izražaja. U vagonu su postojale dvije šire klupe postavljene podužno (paralelno sa fiksnim vratima) između kojih se nalazio radni sto od čamove daske kao i klupe. Čeona strana vagona je isto tako imala jednu užu klupu iste visine kao i ove šire. Danju su klupe stajale podužno vagona, one dvije šire, a uža na čeonoj strani. Između klupa postavljen je sto. Noću je sto premještan prema izlazu (vagon je imao samo vrata prema malom predoblju gdje je stajao pratilac i furuna za zagrijavanje vagona), a prema Osječenici nije bilo vrata. Noću je između širih klupa postavljena ona uža, zbijena jedna uz drugu, i tako je formiran ležaj. Na klupama je postavljan dušek sa posteljinom. Osvijetljen je kao i ostali vagoni karbitnim lampama. Neke su bile rudarske, a neke su izradili sami partizani u mašinskoj radionici u Drvaru (Titov Drvar).⁹⁾

Čedomir Minderović je zabilježio trenutke susreta sa Vrhovnim komandantom iz čega se vidi nešto unutrašnjeg izgleda vagona i pokazuje da se radi o tom malom metalnom vagonu.¹⁰⁾

„... Preda mnom je produhovljeno, izražajno lice, žive prodorne svetle oči. U malom smo vagonu, za stolom. Napolju je prohladan sunčan dan. Mali vagon je nepomičan, usred šume.“¹¹⁾

Tito govori. O Rusiji, o robijašnicama Jugoslavije, o našoj borbi. Vagon u kome sedimo krenuo je kroz prostore i vremena. Čudno je to lice, i čas lice oca, čas lice saborca, čas zagonetan, nedostiživi lik jednog vođe naroda.

Cela železnička kompozicija pokrivena granama četinarara nevidljivo – vri od života. To je mozak, to je centralni nerv naše borbe.

I kad smo izašli iz vagona, sunce je obasjalo lik čovjeka – Tita. Lik koji se ne zaboravlja.¹²⁾

Na vagonima, kao i lokomotivi ispisana je skraćena ŽNOV – železnica narodnooslobodilačke vojske. Lokomotiva Proleterka broj 12 pala je u ruke partizana nakon ponovnog oslobođenja Drvara jula 1942. godine. Željeznička stanica, pruga i cjelokupni vožnji park, kako se navodi u izvorima, nađeni su u jadnom stanju. Svuda izlomljeni dijelovi vagona i lokomotive, pepeo i gar. No, nije prošlo ni dvadeset dana, a već je jedna lokomotiva bila osposobljena za vožnju. Grupa ljudi iz Drvara je na toj lokomotivi radila i dan i noć u razrušenoj ložionici. Njihov je trud na kraju ipak okrunjen uspjehom. Bili su na to ponosni. Na lokomotivi su instalirali jednu od najjačih sirena. Probna vožnja bila je predviđena za nedjelju.

Lokomotiva sa serijskim brojem 12 bila je spremna za pokret i naprosto se kupala u dimu i pari: s jedne i druge strane bile su ispisane parole o revoluciji i pobjedi. Omladinci su je svu okitili cvijećem. Za probnu vožnju izabrana je nedjelja, sjeća

se Boško Danić, jedan od partizanskih rukovodilaca strojarske službe u to vrijeme, da bi kako kaže, sve izgledalo svečanije. Oko tračnica od Drvara do Oštrelja za vrijeme probne vožnje svuda su se okolo prosto naćikali ljudi, žene i djeca da prisustvuju ovom svečanom činu.¹³⁾

Mile Balaban je u to vrijeme bio ložac na lokomotivi. On sa posebnim oduševljenjem pripovijeda o tim slavnim i teškim danima:

„Strojovođa naše lokomotive bio je Boško Marić. Božo je kasnije u desantu na Drvar poginuo. Uz nas dvojicu i Boška Danića, na lokomotivu se popelo još dvadesetak ljudi. Posvuda su se naćikali. Bili su to oni koji su lokomotivu osposobili za vožnju i koji ni za živu glavu nisu htjeli propustiti tu svečanu vožnju.“¹⁴⁾

Tako je pušten u saobraćaj na oslobođenoj teritoriji Bosanske krajine partizanski voz u vrijeme kada su sile fašističke koalicije bile na vrhuncu moći, kada je Evropa bila u tami fašističke okupacije, a Hitler se užurbano spremio da dočeka Novu godinu u komunističkoj Moskvi i tako kruniše svoju navodnu veliku pobjedu. Titov voz, često nazivan drugim imenima „Partizanski voz“, „Voz Vrhovnog štaba“ itd, sa jedinstvenom oznakom „ŽNOV“, prevezio je ranjenike, bolesnike, borce, narod, izbjeglice, sirotinju, ogrjev, hranu, građevinski materijal itd, sve za potrebe naroda i narodnooslobodilačke vojske. I iz tih objektivnih potreba, lokomotiva nije trebalo da bude na Oštrelju stalno, nego samo po ukazanoj nuždi. To pokazuje da su partizani u svakoj prilici bili krajnje racionalni i snalažljivi.

U ovom vozu donesene su istorijske odluke o stvaranju većih operativnih jedinica, oslobođenje još veće teritorije i grada Bihaća u čast proslave velike Oktobarske socijalističke revolucije, odluka o stvaranju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije 26. i 27. novembra 1942. godine u Bihaću.¹⁵⁾

9) Sada su postavljene karbitne lampe u vagonima kakve su bile ranije, ali to nisu originalne, jer ih je teško pronaći, a pitanje je da li postoje. No, ove su iste, kakve su bile ranije, kada se ovdje nalazio drug Tito.

10) Mnogi to nisu znali, pa su sasvim drugi vagon drvene konstrukcije nazivali „Titov vagon“.

11) Pored stabala jelika maskiran je i četinom da se iz vazduha ne vidi.

12) Čedomir Minderović, n. d. 138.

13) Ovo su autoru potvrdili i drugi partizani željezničari iz Drvara i okoline u više navrata sa kojima se razgovaralo od 1971-1983. godine.

14) Arena broj 217, godina 1974, 6. Drvarčani su, tvrde, jednom prilikom čak sami izlili kompletnu lokomotivu prije rata i bili kažnjeni umjesto nagrade. Evo sada dokaza, da iz više dijelova lokomotiva izrade ovu novu proleterku. Njihova je sposobnost u svakom pogledu u toku NOB-e za divljenje i poštovanje. To je u izradi oružja prisutno, a i u raznim drugim oblicima pronalazaštva kako kod podizanja magazina, po šumama, tako i izradi bolnica itd. da ne nabrajamo i ratne zadruge.

15) Željeznički muzej Beograd, Izložba: Partizanske železnice Jugoslavije (ŽNOV) 1941-1945. Opširnije kuda je Tito iz ovog voza išao i ponovo se u njega vraćao, od 8. oktobra do 25. novembra 1942. godine, vidi rukopis autora pod naslovom „Titov ratni put u Bosni i Hercegovini“. Ovdje su izneseni detalji posjete Grmeču, Bosanskom Petrovcu, Bihaću itd, kako je drug Tito tamo išao kolima i opet se vraćao na konak u svoj mali vagon na Oštrelju. Okupatori i kvislinzi to nisu saznali.

Veoma značajni događaji iz narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije doneseni su, prema tome, baš u vozu Vrhovnog štaba na Oštrelju. Iz tih razloga nakon oslobodenja zemlje pristupilo se sastavu i konzervaciji ovog voza. U toku rata drvena konstrukcija nekih vagona je dotrajala i bilo je potrebno zamijeniti je. Voz nije bio kompletan i samo je parcijalno saniran, a pogrešno je utvrđeno da je Titov vagon imao drvenu konstrukciju.¹⁶⁾ Ovaj je vagon saniran od 15. oktobra do 15. decembra 1958. godine, a imao je unutra organizaciju prostora sasvim drugačije od Titovog vagona. Pored fiksiranih klupa podužno vagona, imao je krevete iznad njih koji su opet posebnom vještinom postavljeni tako da se na lančicama noću podižu i služe za spavanje članova Vrhovnog štaba, a danju otkace lančići i padne osnova takvog kreveta, pa služi za naslanjanje leđa kada se sjedi na klupi. Ovi kreveti su dugi koliko i vagon, a mi smo pokušali da ih izradimo iste kakvi su bili ranije kada je u njima boravio Vrhovni štab.

U ovom vremenu sanirano je samo pola voza Vrhovnog štaba, a ostalo je zanemareno. Povodom 30-godišnjice vazdušnog desanta na Drvar, voz je kompletiran u Drvaru i kasnije je dio prevučen na Oštrelj, dok je cisterna za vođu sa dva vagona ostala na željezničkom mostu u Drvaru. Vrijeme je činilo svoje, a rastavljeni voz brzo trunuo na Oštrelju i Drvaru. Ovom prilikom ne ulazimo u sve okolnosti koje su to učinile, jer to nije bitno, nego naglašavamo potrebu, da se voz konačno sastavi i postavi tamo gdje je bio ratne 1942/43. godine.

Nakon proslave 30-godišnjice vazdušnog desanta na Drvar kojoj je prisustvovao i drug Tito, voz je brzo pao u zaborav. Drvarčani su željeli da ostane u Drvaru, a Petrovčani da se ipak locira na Oštrelju, gdje je i bio u toku rata. Naravno, to se nije baš tako brzo prevazišlo, a dioba voza na dva dijela pokazuje, pored ostalih razloga, i to stanje. Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine zastupao je stav da voz valja kompletirati i postaviti tamo gdje je bio u vrijeme odigravanja svoje istorijske uloge. Skupštini opštine u Bosanskom Petrovcu to je odgovaralo jer je lokacija na Oštrelju na njenoj strani, a Skupštini opštine u Drvaru nije bilo pravo da se tako učini, jer su Drvarčani taj voz u ratu podizali i sada kada je ukinuta uskotračna pruga, ne ostaje im ništa ni kao uspomena na sjajnog »Čiru«. Ima i jedno i drugo ozbiljne razloge i Drvarčani su ipak dozvolili da se i ova dva vagona sa željezničkog mosta iz Drvara prevezu na Oštrelj, ali cisterne više nije bilo i negdje je završila u čatrnju ili staro gvožđe, kao i mnogi drugi objekti ove uskotračne pruge.

Usvajanjem optimalnog rješenja u skladu sa službom zaštite spomenika kulture u svijetu i kod nas, a to je izvorna lokacija gdje se voz nalazio u toku rata, pristupilo se sanacionim radovima.

Prije svega, trebalo je sakupiti materijalna sredstva za konzervaciju voza, a zatim riješiti pitanje njegove namjene.

Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine zastupljen po autoru ovog rada, u suradnji sa SO Bosanski Petrovac i radnim organizacijama ŽTO Sarajevo, otpočeo je uspješnu akciju na sakupljanju sredstava i sanaciju. Posebno se ispred SO Bosanski Petrovac angažovao predsjednik Novo Kecman i Miloš Petrović, a za ŽTO Sarajevo Budiša Josip – veliki radnik i vrstan organizator.

Skupština opštine je prihvatila (Bosanski Petrovac) da se voz pretvori u spomen-muzej, pa je u tu svrhu izdvojila i materijalna sredstva za udruživanje sa ostalim učesnicima sanacionih radova i pokazala da zaista želi sačuvati ovaj voz na optimalan način. Isto je tako došlo do izdvajanja sredstava od strane ŽTO Sarajevo sa svoje tri radne organizacije: za prevoz željeznicom, vuču vozova i održavanje šinskih vozova i stabilnih postrojenja. Zavod za zaštitu spomenika kulture je izdvojio svoja sredstva i izradio sanacioni elaborat koji je pored konzervacije voza predviđao i podizanje odgovarajuće nastrešnice da bi se sačuvao voz u uslovima surove oštreljske klime. Pošto je elaborat usvojen, izvršena je podjela poslova i sinhronizacija koja je omogućila da radovi otpočnu u 1981. godini.

Novo Kecman i Miloš Petrović su preuzeli obavezu izrade nastrešnice i njenog projekta sa kolosijekom za čitav voz, a Josip Budiša sa Radomirom Bulatovićem da obavi sanaciju voza i postavi ga na unaprijed pripremljen kolosijek sa nastrešnicom.

Posao oko sanacije voza nije bio lak, jer su na raspisane ponude došli zahtjevi veoma visoki i to je bilo materijalno neizvodivo. Osim toga, gotovo se nije moglo više govoriti o sanaciji tu na Oštrelju, jer su osim nosivih konstrukcija vagona, svi ostali dijelovi sasvim dotrajali: podovi, vrata, prozori, plafon, metalni krov itd. Dakle, voziti u takvom stanju ona dva vagona iz Drvara nije bilo opravdano na Oštrelj, a u Drvaru više nije bilo moguće da se oprave, jer je ranija radionica ostala bez onih vrsnih majstora koji su to nekada radili i znali da urade.

Konačno je riješeno da se posao povjeri najboljem ponuđaču, a to je željeznička radionica za opravku kola u Banjaluci. Samo, tamo se morao prevesti voz do radionice ŽTO Sarajevo, OOUR za opravku putničkih kola u Banjaluci. Drvarčanin Veljko Velimir Sopić, inače direktor ove radne organizacije, pokazao je izuzetan interes da se voz sačuva od zaborava i što bolje sanira, na čemu i njemu ovom prilikom želimo odati posebno priznanje, kao i njegovim radnicima, koji su praktično danonoćno radili na totalnoj konzervaciji voza. Samo onaj koji

16) Vidi članak kolege Esada Prolića u »Našim starinama«, sveska VI, Sarajevo 1959, 173-179. Prikazan je i fotos drvene konstrukcije vagona sa oznakama brojeva vagona i tvrdnjom da je to Titov vagon. Inače je i iznošenje unutrašnjeg uređenja vagona sasvim pogrešno. Ovo je, vjerovatno uslovlilo i pomanjkanje izvora za ovaj voz, što je naglašeno u članku.

je vidio kakav je voz dovučen šleperima u Banjaluku, uz direktno angažovanje Josipa Budiše, može spoznati koliko je ovim zahvatom urađeno.

Svi su metalni dijelovi oksidirali, drvena konstrukcija istrunula, krov dotrajavao i prokišnja, a da se ne govori o unutrašnjem stanju vagona. Zaista se sve to moglo sanirati samo u jednoj renomiranoj radnoj organizaciji, kakva je bila u Banjaluci.

Radovi na konzervaciji počeli su jula 1981. godine kada su prvo utovareni: lokomotiva i dva vagona na Oštrelju.

Sinhronizacija ugovorenih poslova je tekla po dogovoru pošto je Josip Budiša uspio da preveze i ona dva vagona iz Drvara u Banjaluku. U međuvremenu, dok je tekla konzervacija lokomotive i vagona, on je iz Sarajeva dopremio i jednu cisternu uskotračnog voza u Banjaluku da se sanira i postavi uz voz samo radi vizuelnog efekta, inače ona nije ni izgledom bila nalik na originalnu, jer je veća i na tračnicama se vidi da estetski odudara od ostale kompozicije voza. Ukoliko bi se mogla pronaći originalna ili njoj slična, to bi bilo znatno povoljnije od ovog privremenog rješenja sa cisternom za vodu.

Tako je, eto, voz kompletiran, da tako kažemo, a radovi su tekli stručno i po dogovoru. Sopić je kao direktor odabrao najbolje radnike da zamijene sve što je dotrajalo novim na isti način kako je ranije bilo izvedeno, a paralelno sa tim vršena je i odgovarajuća zaštita od korozije. Rečeno je da bez nastrešnice to sve neće mnogo pomoći.

U međuvremenu, dok se obavljala sanacija Titovog voza, SO Bosanski Petrovac je preuzimanjem dogovorenih obaveza ušla u niz značajnih poslova uređenja lokacije, produživanja šinskog polja i podizanja nastrešnice u dužini od 60 metara. Cilj je bio da se ovi poslovi sa sanacionim zahvatima u Banjaluci nekako završe do 8. oktobra, kada bi trebalo i održati prigodnu svečanost na Oštrelju. Vrijeme je kratko za jedan tako složen i veliki zahvat, a moglo se to postići samo na poznati stari partizanski način: dobrovoljnim kolektivnim radom, ne pitajući se ni za doba dana. Tako je i bilo, i svi su radili više na taj način nego što su naplatili svoje radove. To je istina, bez ikakvih pretenzija da se bilo šta uljepša ili preuveličava. Ovom prilikom ne možemo zaobići i pomoć drugih radnih organizacija oko davanja besplatno dizalice za utovar u Banjaluci i istovar na Oštrelju, zatim Savez boraca narodnooslobodilačkog rata u Bosanskom Petrovcu i mjesnu zajednicu u Oštrelju, kao i Šipadov OUR na Oštrelju koji je isto tako činio pomoć.

Zahvaljujući takvom radu, brzo su izvedeni radovi za koje su mnogi samo mahali glavom. Za uređenje staza, čišćenje lokacije i izvođenje zemljanih radova oko izgradnje betonskih postolja za drvene nosače stubova nastrešnice voza, pored stručnih radnika, angažovani su borci, učenici petrovačkih škola, omladina i niz radnih organizacija i građani Oštre-

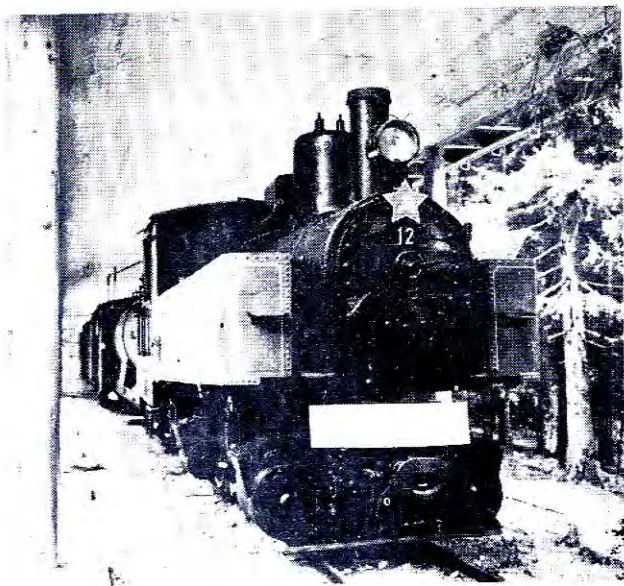
lja i Bosanskog Petrovca. Vrijeme za rad bilo je idealno: sunčano i toplo, tako da su se svi radovi sinhronizovano odvijali i završeni relativno brzo. Kao da se sunčani oktobar ponovio iz onih dana ratnog oktobra 1942. godine kada je, kako smo naveli, takođe, bilo sunčano. Novo Kecman je često ne samo dolazio nego i radio ovdje kao i drugi što su radili, što je opet dokaz kako se sve može kada se hoće. Miloš Petrović je, isto tako, i sam radio sa borcima i omladinom. On je obavljao sve osnovne operativne poslove kojih je bilo na pretek: dovoz kamena za potporni zid, šljunka za kolosijek, izrada projekta nastrešnice za voz, drvena građa, pokrivač, lampenja, cement, pijesak za izlivanje temelja za stubove itd, itd. Teško bi bilo sve to nabrojati, ali rezultat rada kazuje sam za sebe.

Autor ovog rada stalno je radio na sakupljanju sredstava, organizaciji podjele poslova i sa Josipom Budišom oko tokova sanacije voza u Banjaluci, a posebno unutrašnjoj organizaciji prostora sa nizom drugih zadataka, kao što je utvrđivanje redoslijeda porетка vagona i cisterne sa lokomotivom, jer ako se to ne zna, kako postaviti voz pod nastrešnicu? itd. Valja naglasiti da je i Spomen-muzej 25. maj u Drvaru pružio punu saradnju u tom pogledu i zahvaljujući njemu, a posebno Zdravku Kelečeviću, ovaj se odgovoran zadatak mogao uspješno obaviti. Iz svega se vidi da je sama konzervacija i dovođenje voza pod nastrešnicu plod timskog rada sa punim razumijevanjem više ljudi koji su sve to radili kao za sebe i nisu se žalili u tom poslu. Naravno, mnoge ovdje nije pojedinačno moguće pomenuti, ali tu su i vozači šlepera i drugi radnici jednako značajni, kao i ovi, što smo ih već pomenuli.

Radnici u željezničkoj radionici u Banjaluci uložili su veliki trud koji nije bio adekvatno plaćen, koliko je stvarno iznosio. Ipak se ne može ovaj rad napisati, a da ne pomenemo radnika Marka Bilića koji je pokazao, koliko snalažljivosti i strpljivosti u radu, toliko i onu radničku skromnost, kao da se to tako mora. Radilo se sa entuzijazmom i elanom koji ispunjava onu nevidljivu stranu ljudske duše i odgovara revolucionarnoj suštini ovog jedinstve-

Voz pod nadstrešnicom

Snimak voza pod nadstrešnicom 1983. godine. (Snimak Ranko Rosić aprila 1983. godine, a ostale snimke dali su: autor i Budiša Josip.)

nog spomenika revolucije. U toku sprovođenja svih poslova, stalno se utrkivalo sa vremenom i postiglo se ono osnovno, ali će radovi još potrajati.

Kada je voz u Banjaluci konzerviran i utovaren na šleper, prvo Titov vagon i lokomotiva, jer su tako mogli stati na jedna kola, radilo se dan i noć neprekidno kao da je pravo ratno stanje, da bi se posao obavio do 8. oktobra.

Skupština opštine Bosanski Petrovac već je ranije izradila veliki plakat kojim je pozivala građane da dođu na Oštrelj 11. oktobra i prisustvuju svečanom otvaranju ovog spomenika revolucije prvi put na autentičnoj lokaciji, poslije oslobođenja zemlje.¹⁷⁾

Na svečanost su pozvani i preživjeli željezničari -partizani uz čiju smo pomoć uspjeli da riješimo mnoge dileme kako je sve to bilo one ratne 1942/43. godine. Na osnovu sjećanja Stevana Ševe, vozovođe u ratu, Đure Petrakovića koga nam je preporučio Veljko Sopić, radnika željezničke radionice u Drvaru u ratu i šefa stanice, Milana Bojanića, radnika i drugih, bilo je moguće još jednom provjeriti tačan redoslijed postavljanja vagona kompozicije ovog specifičnog voza.

Voz se sastojao, kako smo pomenuli, od 4 vagona, cisterne za vodu i lokomotive. Svi su vagoni bili zatvorenog tipa. Vagon Vrhovnog komandanta bio je serije »Dn«, a ostali vagoni serije »Dp«, koji su kasnije dobili seriju »Gdkr«.

Raspored vagona bio je slijedeći:

- vagon Vrhovnog komandanta stajao je na specijalnom kolosijeku kao i ostali vagoni uz prugu na posebnom kolosijeku prvi u pravcu Osječenice sa oznakom ŽNOV Dn 5202, površine 7,90 m² i težine 4.200 kg, dvoosovan;

- drugi vagon je bio za članove Vrhovnog štaba sa oznakom ŽNOV Gdkr 1356, površine 21,45 m² i težine 7.450 kg;

- treći vagon služio je za smještaj radista i šifranata sa serijskom oznakom ŽNOV Gdkr, površine 18,42 m² i težine 7.600 kg;

- četvrti vagon poslužio je za smještaj Operativnog dijela Vrhovnog štaba sa telefonskim aparatom, a nosio je oznaku ŽNOV Gdkr 1352, površine 21,45 m² i težine 7.500 kg;

- cisterna za vodu originalna ne postoji da znamo za nju, a postavljena služi samo kao vizuelni smisao za kompletiranje voza;

- lokomotiva ŽNOV broj 12 »Proleterka« težine 18 tona stoji kao trajni simbol i u imenu revolucije i borbe za bolji život radnika i radničke klase. Za ovu lokomotivu vezani su mnogi događaji u toku rata i revolucije i evo jednog koji se može izdvojiti, iako bi i drugi bili isto tako, možda i više značajni.

Jovan Rončević iz Drvara, rođen 1888, godine, sa sedam gelera u tijelu, koji u šali dodaje: »Jovan puška u selu, a druga u željeznici! Željeznica je u šumi, a ja šumu znam kao svoj dlan«. Iako je ovo bilo 1981. godine, on je svjež, i sjećanje isto tako, pa kaže:

»Ne griješim ako kažem, da se danas ne može procijeniti iako može kazati, kakva je to bila vrijednost za naš partizanski pokret, kada je u ljeto 1942. godine ponovo proradila ova pruga. Voz je išao slobodno iz Drvara do Bravska i Laništa, a zatim je išao do Gornje Sanice. Vozovi su vozili gradu za izgradnju raznih vojnih objekata. Prebacivali su velike količine artikala iz Sanice u avgustu 1942. godine. Zatim, kada je došao Vrhovni štab u Mlinište, voz je nastavio vožnju prema Mliništu i Čardaku, preko Srnetice. Tamo je prevožena hrana za jedinice Vrhovnog štaba. Istina, mi svi nismo znali da se tu nalaze najviše ličnosti našeg pokreta: drug Tito i ostali, ali smo ubrzo i to saznali, kao što to obično biva, svaka riječ ide od uha do uha i znali smo: drug Tito putuje vozom u Drvar, ili u Srneticu, na Bravsko. Ja ne mogu tačno reći kuda je sve išao, ali se dobro sjećam kada su IV krajiška brigada, a nešto kasnije i neka proleterska jedinica, prebacivani vozom iz Drvara prema Bravsku, da je u istom vozu bilo i teretnih vagona na kojima je bila natovarena daska, i sjećam se da mi je jednom Vajčin rekao da je vozio druga Tita i još neke članove Vr-

¹⁷⁾ Na velikom narodnom zboru govorio je proslavljeni partizanski borac ovog kraja, general Ilija Došen. Sve je bilo svečano i cvijećem ukrašeno za ovu priliku.

hovnog štaba prema Srnetici i pritom kaže mi- »Bilo me je stid, jer su drugovi dugo vremena morali čekati dok smo mi natovarili neku oblovinu, a utovar je bio i sa ogrevnim drvetom na Vrletini, pa su drugovi nervozno hodali oko radnika koji su utovarali«.18)

U napadu na Oštrej fašisti nisu našli voz iako je u njemu uoči zauzimanja Oštrej drug Tito boravio od 24-28. januara 1943. godine. Iza toga partizani su raznijeli voz po šumi. Vagone su razbacali oko pruge u gustu šumu, a lokomotivu skrenuli sa glavnog kolosijeka i zamaskirali je. Tri su lokomotive tako sklonili na razna mjesta i nijednu neprijatelj nije otkrio. Kada je ofanziva prošla, ponovo je partizanska pruga počela da radi. Tako je u drugoj polovini 1943. godine obnovljena pruga, ali ovog puta na malo dužoj relaciji od Drvara do Sanskog Mosta, zatim Jajca i tako je ponovo počela da iz-

vršava veliku ulogu željeznica narodnooslobodilačke vojske – ŽNOV.

Dok je održavana narodna svečanost na Oštrej, kako smo pomenuli, (govorio je 11. oktobra 1981. godine general Došen), voz još nije bio sasvim natkriven kako je projektom predviđeno, jer je nastrešnica bila samo pokovana daskom i privremeno zaštićena ljepenkam.

Za stubove nastrešnice sa istočne strane morali smo podići mali potporni zid da se peron ne bi obrušavao. Kasnije je on zatrpan zemljom i tu je iznikla trava, pa se više ne vidi, a nije taj zid ni postojao, u doba ratne 1942. godine.

Neki radovi na nastrešnici otezali su se tokom 1982/83. godine, kao što je postavljanje trajnog krova, uređenje okoline i postavljanje lamperije. Konačno je to izvedeno do polovine 1983. godine, a nakon pokova lamperijom nastrešnica je dobila prirodan povoj sa krovom vagona i to se uklapa u prostor guste šume gdje je trajna lokacija ovog jedinstvenog partizanskog, Titovog, narodnog voza.

18) Sjećanje Jova Rončevića kod autora, zabilježeno oktobra 1981. na Oštrej.

SUMMARY

Radomir Bulatović

SANATION OF THE SUPREME STAFF TRAIN ON THE OSTREJ

The train of the Supreme Staff or, as people used to call it, Tito's train, Partisans' train, served for accommodation and work of the Supreme Staff of the People's Liberation Army and Partisan Liberation Units from October the 6th to November the 25th, 1942, and from January 24th-28th, 1943. It was placed on a separate gauge in the Oštrej forest and masked with confers not to be discovered from the air. It had four cars, water tank and »Proleterka no. 12« locomotive that only occasionally brought material needed by the Supreme Staff.

Germans knew that the Supreme Staff was in the Oštrej forest but could not discover the exact place. Partisans hid the train well and it was here that a number of decisions were made, such as the capturing of the town of Bihać, realisation of the 1st Session of AVNOJ (Antifascist Council of the People's Liberation of Yugoslavia) etc. For these reasons the train was repaired first in 1951, and then in 1974. Since it had no porch, it was not sufficient and in 1981 all its parts were gathered, except the original water tank which had disappeared, and it was placed under the porch at the authentic site.

The repair of the train was performed by a few working organisations, particularly by SO Bosanski Petrovac, ŽTO Sarajevo and the Institute for the Protection of Cultural and Historical Monuments in Bosnia and Herzegovina. The repair started in May 1981 and was finished by October the 8th, 1981. Ho-

wever, a few things still remained to be done and the porch was finally made as late as 1983, although it protected the train of the cruel Oštrej winter in 1981 already.

This case was a remarkable proof of partisans' skill to organise a freight train of the closed type for the accommodation of the highest organs of the People's Liberation Struggle. Tito's car had the area only of 7.9 m² but he could work and sleep in it, host his collaborators etc. The other cars were furnished in the similar way, with movable beds and benches along it, so that the partisans could work and sleep here.

All cars and the locomotive with the tank bore the sign of ŽNOV (the railway of the Yugoslav national liberation). It was the only train on the liberated European territory in 1942 which served as the accommodation for the partisan supreme command. Besides, the train plied from Drvar to Mlinište and, later on, in 1943, also to Sanski Most and Jajce. The partisan railway played the important role in the transport of soldiers, the wounded, people, refugees, building material, firewood and food. The famous and loved »Čiro« now rises on Oštrej as a unique monument of the revolution and a proof freedom was fought for here. It therefore became a memorial museum seen, with a great interest, both by Yugoslav and by foreign visitors.

ZAŠTITA PRIRODE

NEKE RIJETKE I UGROŽENE PTICE BOSNE I HERCEGOVINE

U V O D

Među brojnim činiocima koji su u istorijskom periodu uticali na promjene geografskih i bioloških karakteristika prirodnih staništa životinjskih vrsta danas se sve više ističe uloga čovjeka, što predstavlja skup tzv. antropogenih faktora. Oni se uočavaju u mnogim aktivnostima čovjeka, od kojih su u današnje doba najizrazitije: melioracije, industrijalizacija, urbanizacija, hemizacija poljoprivredne proizvodnje, vještačke akumulacije, regulacija riječnih tokova, lov, trgovina, izvoz, nestručno polaganje otrovnih meka itd.

U želji da sebi stvori što povoljnije uslove za život čovjek mijenja prirodu često ne vodeći računa o biološkim zakonitostima ili ih namjerno zaobilazi, a za njegov opstanak i te kako su potrebni prirodni ekološki uravnoteženi ekosistemi i na kopnu i u vodi. Svi ti utjecaji uzrokovali su bitne promjene u prirodi, često sa teškim i nepopravljivim posljedicama.

Životinje različito reaguju na novonastale prilike u prirodi, posebno ptice, koje su veoma osjetljivi organizmi, a u odnosu na druge životinje i najugroženije. Jednom uništena ili istrebljena biljna ili životinjska vrsta nestaje zauvijek, a posljedice se uočavaju, često, i nakon više decenija.

Nestanak pojedinih vrsta ili skupina životinja sve je evidentniji. Tako je u posljednjih 350 godina s naše planete, prema podacima kojim raspolaže Međunarodna unija za zaštitu prirode i prirodnih resursa IUCN (INTERNATIONAL UNION FOR CONSERVATION OF NATURE AND NATURAL RESOURCES) nestalo 36 vrsta sisara, 94 vrste ptica, dok u novije vrijeme i drugim skupinama (vodozemci, gmizavci, beskičmenjaci) prijete opasnost za opstanak.

Intenzivnije promjene u prirodi opažaju se već početkom 19. vijeka. Potrebe za poljoprivrednim površinama iziskuju brojne meliorativne zahvate uslijed čega sa lica zemlje nestaju mnoge močvare. Isušivanjem močvara često je zanemarivana činjenica da i one u svom prirodnom, iskonskom izgledu i sastavu kao dio biosfere, sa izuzetnim naučnim i prirodnim vrijednostima koriste čovjeku i na drugi način, kao rezervoari vode, staništa sa bogatom florom i faunom, pa, prema tome, i velikim potencijalom za prehranu. Nestankom močvara, nestalo je i odgovarajućih prirodnih staništa za brojne barske i vodene ptice, što je, između ostalog, uslovilo njihovu prorijeđenosť i iščezavanje.

Sječom šuma, zadiranjem u teško pristupačna prirodna područja, izgradnjom vještačkih akumulacija, uništavanjem živica uz obradive površine i saobraćajnice uništena su mnoga staništa neophodna za život i opstanak ptica. Hemizacijom poljoprivrednih površina, putem lanca ishrane, kao i nestručnim polaganjem otrovnih meka došlo je do trovanja i potpunog uništenja nekih vrsta ptica, posebno orlova i supova.

Početak 20-og vijeka karakterizira u urbanim sredinama pretjerano ugrožavanje prirode. Zagađivanje prirodne sredine potaklo je mnogo ranije, a posebno posljednjih decenija, brojne naučne i stručne radnike, posebno biologe, da ukažu na opasnosti koje prijete opstanku biljnog i životinjskog svijeta a time i čovjeku, njegovom zdravlju pa i životu uslijed prekomjernog i nekontrolisanog zagađivanja čovjekove životne sredine. Sve intenzivniji razvoj industrije i tehnike sa svojim pratećim pojavama doprinosi brojnim opasnostima koje danas uočava čitavo čovječanstvo a to su zagađivanje vazduha, tla i vodotoka.

Po svom geografskom položaju, Jugoslavija zauzima veoma značajno mjesto za ptice selice, jer migratorni putevi mnogih vrsta iz sjeverne i srednje Evrope vode preko naše zemlje, gdje se zadržavaju radi odmora, prehrane, a neke kod nas i zimuju. Naše mediteransko područje, posebno donji tok rijeke Neretve, važni su refugijumi i zimovališta za mnoge migratorne vrste, ali brojni faktori utiču na sve izraženije osiromašenje faune ptica. Tako npr. lovni turizam koji poprima sve šire razmjere vodi ka uništenju, posebno barskih i vodenih ptica. Zamišljen kao stimulans za iznalaženje mogućnosti i načina uzgoja i povećanja brojnosti faune metodama zaštite, on, naprotiv, vodi ka prorijeđenosti i uništavanju mnogih vrsta. Za razliku od nekadašnjeg lova koji je, koliko toliko, poštovao principe međudodnosa, zakonitosti prirode i zaštite, smisao današnjeg lovnog turizma je ubijanje i uništavanje. Lovstvo kao privredna grana donosi i ekonomsku korist pa protiv njega, ako se sprovodi u granicama zakonskih regulativa, nema prigovora, ali protiv nekontrolisanog lova opravdano se sve više dižu glasovi i negodovanja, jer dolazi do osiromašenja ne samo uzgojne, lovstajom zaštićene pernate divljači, nego i trajno zaštićenih rijetkih i ugroženih vrsta (čaplje, rode, labudovi, ždralovi i dr.) Trgovina i izvoz zaštićenih ptica također poprima sve šire razmjere. Za potrebe zooloških vrtova, privatne zbirke i sl. iz naše zemlje izvoze se ptice koje

su i kod nas rijetke ili su čak na granici opstanka, posebno grabljivice. Sokolarenje kao način lova susrećemo već kod primitivnih naroda da bi se danas, osobito u Austriji i Njemačkoj, razvilo kao posebno interesantan sport, što uzrokuje ilegalan izvoz ptica iz naše zemlje.

Već u prvoj polovini 19 vijeka susreću se prvi tragovi opadanja ptica u Bosni i Hercegovini. Međutim, temeljitija ornitološka istraživanja u periodu od 1885–1920 vršio je Otmar Reizer, čija bogata baština, ornitološka zbirka Zemaljskog muzeja, radovi objavljeni u GZM i u svijetu poznato djelo «Ornis balcanica I», i danas služi mnogim ornitolozima kao putokaz za proučavanje faune ptica Bosne i Hercegovine. U radu su korišćeni literaturni podaci citiranog autora (Reizer, 1939).

Nažalost, od tada do danas nastale su dalekosežne promjene u prirodi a time i u sastavu ptičijeg svijeta naše republike, tako, da je znatan broj vrsta veoma prorijeđen ili je na granici iščezavanja.

Istraživanja Obratila (1967, 1968, 1971, 1976, 1977) i Rucnera (1952, 1959, 1963, 1970) dala su kompleksniji prikaz ornitofaune Bosne i Hercegovine: rasprostranjenost, ugroženost, i iščezavanje nekih vrsta.

Prilikom davanja taksonomskih kategorija pojedinih vrsta korištena je literatura: «Matvejev, S. Vasić, V. Catalogus faunae Jugoslaviae», IV/3, Aves, 1973, Ljubljana.

RIJETKE I UGROŽENE VRSTE

U radu su obuhvaćene neke rijetke i ugrožene ptice gnjezdarice Bosne i Hercegovine.

PELECANIFORMES

Phalacrocoracidae

Phalacrocorax carbo (L.) – Vranac veliki

Pelecanus carbo L., *Carbo cormoranus* Meyer, *Carbo vulgaris* Lacep., *Carbo pelecanus* auct.

Vranac veliki registrovan je u toku cijele godine na području Bosne i Hercegovine (Reiser, 1939, Obratil, 1978). Gnježđenje ove vrste konstatovano je na Bardači (Obratil, 1978), što predstavlja prvi nalaz gnježđenja u Bosni i Hercegovini. Kao ihtiofagna vrsta veoma je ugrožen. U popisu je ugroženih vrsta za «Crvenu knjigu» (Rijetka i ugrožena flora i fauna Jugoslavije).

Phalacrocorax pygmaeus (Pallas) – Vranac kaloser

Pelecanus Pygmaeus Pall., *Graculus pygmaeus* (Pall.), *Carbo pygmaeus* (Pall.)

U Bosni i Hercegovini konstatovan je u toku godine (zimovanje, proljetna seoba, gnježđenje i jesenska seoba). Kao gnjezdarica zabilježen je na Hutovu blatu (Obratil, 1971). Rijetka vrsta sa dosta ograničenim rasprostranjenjem. Pretpostavlja se da u Evropi postoji manje od 5000 pari, pretežno u Rumuniji (delta Dunava), ali se posljednjih decenija zapaža znatno opadanje populacije. Vranac kaloser kao

ugrožena vrsta uvršten je u «Crvenu knjigu». (Study of birds in need of special protection in Europe, Council of Europe, Strasbourg, France 1974).

CICONIFORMES

Ardeidae

Egretta garzetta (L.) – Čapljica bijela

Čapljica bijela — EGRETТА GARZETTA

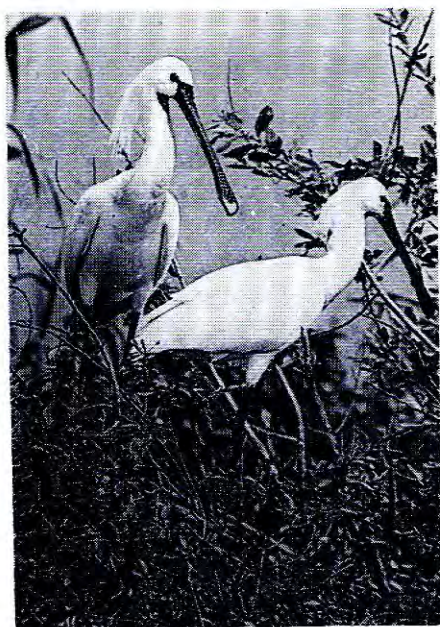
Ardea garzetta L., *Ardea nivea* Gm., *Herodias garzetta* (L.), *Garzetta garzetta* (L.), *Ardea equinotialis* Gm.

Čapljica bijela evidentirana je u Bosni i Hercegovini u periodu proljetne seobe, gnježđenja i jesenske seobe. Gnježđenje konstatovano na Hutovu blatu i Bardači (Obratil, 1971, 1974). Vrsta je ugrožena zbog uništavanja staništa (melioracije, sječa stabala i dr.). Uvrštena je u «Crvenu knjigu».

Threskiornithidae

Platalea leucorodia L. – Čaplja kašikara, žličarka
Platalea alba Scop.

Prema ranijim literaturnim podacima kašikara, žličarka evidentirana je na području Bosne i Hercegovine u periodu proljetne seobe, gnježđenja i jesenske seobe (O. Reiser, 1885–1920). Na teritoriji Jugoslavije gnjezdila je u većem broju, ali već od 1920. g. opaža se znatno opadanje populacije. Prema ranijim literaturnim podacima, ova vrsta je evidentirana na Hutovu blatu u periodu 1885–1920 (O. Reiser). Gnježđenje je registrovano na Bardači (Obratil, 1974). Kašikara je rijetka, sa dosta lokalizovanim rasprostranjenjem. Uzroci prorijeđenosti; uništavanje staništa, zagađenje voda i dr. Uvrštena u «Crvenu knjigu».

Kašikara, zličarka PLATALEA EUCORDIA

Škanjac mišar BUTEO BUTEO

Plegadis falcinellus (L.) – Ražanj trkoč

Tantalus falcinellus L., *Falcinellus igneus* Gm., *Ibis falcinellus* (L.), *Plegadis autumnalis* (Haselqu)

Zadržavanje ražnja trkoča zapaženo je prema ranijim podacima u proljetnoj seobi na Hutovu blatu (Rucner, 1954). Na Bardači je evidentiran u proljetnoj seobi, gniježđenju i jesenskoj seobi (Obratil, 1974).

Gniježđenje ove vrste na Bardači predstavlja veoma značajan podatak, jer je to do sada jedini poznati lokalitet u Bosni i Hercegovini, gdje gnijezdi ova vrsta. Uzroci prorijeđenosti ove rijetke vrste leže u uništavanju staništa, stalnom proganjanju. Uvrštena u »Crvenu knjigu« kao veoma prorijeđena vrsta.

FALCONIFORMES

ACCIPITRIDAE

Milvus migrans (L.) – Lunja crnkasta

Gnijezdo sa jajima lunje crnkaste evidentirano je u brai Tolisa kod B. Šamca (Reiser, 1939). Evidentirana na zimovanju u Hutovu blatu (Obratil, 1971) a na gniježđenju na Bardači (Obratil, 1974). Uvrštena u »Crvenu knjigu« kao ugrožena vrsta.

Buteo buteo (L.) – Škanjac mišar

Falco buteo L., *Buteo vulgaris* Leach., *Buteo communis* Lesson

Škanjac mišar je redovna gnjezdarica Bosne i Hercegovine. Na Hutovu blatu redovna zimovalica (Obratil, 1971). Vrsta je ugrožena uslijed uništavanja staništa, ubijanja i trovanja. Škanjac mišar uvršten je u »Crvenu knjigu« kao rijetka vrsta.

Aquila hrisaetos (L.) – Orazo suri

Falco chrisaetos L., *Aquila nobiliss* Pall., *Aquila regia* Less., *Aquila regalis* (Temm.)

Orazo suri evidentiran je svojevremeno na području cijele Bosne i Hercegovine (Reiser, 1939). Danas predstavlja veoma rijetku gnjezdalicu kamenih litica visokih planina Bosne i Hercegovine. Kao gnjezdarica evidentiran je na okolnom području Hutova blata (Obratil, 1971), zatim na stijenama kanjona Sutjeske (Rucner, Obratil, 1937). Uzroci prorijeđenosti – trovanja otrovnim mekama namijenjene vukovima i lisicama, proganjanje i ubijanje. Kao veoma rijetka vrsta uvršten u »Crvenu knjigu«.

Neophron percnopterus (L.) – Crkavica bijela

Vultur percnopterus L., *Vultur leucocephalus* Gm., *Cartharthes percnopterus* auct., *Vultur meleagris* Pall.

Crkavica bijela je veoma rijetka gnjezdarica submediteranskog područja Bosne i Hercegovine. Kao gnjezdarica evidentirana je na Hutovu blatu (Obratil, 1971). Uzroci iščezavanja: nedostatak hrane, trovanje, uništavanje staništa. Kao veoma ugrožena vrsta uvrštena u »Crvenu knjigu«.

Gyps fulvus (Hablizl) – Sup bjeloglavi

Vultur fulvus Habl, *Gyps vulgaris* Sav., *Vultur albicollis* Br.

Sup bjeloglavi bio je dosta česta vrsta na području Bosne i Hercegovine. (Reiser, (1889). Današnje stanje uveliko je izmijenjeno. U Bosni i Hercegovini gnijezdi u submediteranskom području Hercegovine. U ljetnim mjesecima, u potrazi za hranom, može se naći na planinskim pašnjacima planina Bosne i Hercegovine. Sup bjeloglavi spada među najugroženije grabljivice Evrope, uslijed čega se vrše ozbiljni napor za njegovu zaštitu. Uzroci prorijeđenosti: ne-

dozvoljena trgovina i izvoz, trovanje, nedostatak hrane i dr. Kao rijetka i veoma ugrožena vrsta, uključen je u »Crvenu knjigu«.

Circaetus gallicus (Gmellin) – Orao zmijar

Falco gallicus Gm., *Circaetus orientalis* Br.

Prorijeđena vrsta. Kao gnjezdarica registrovan u okolnom području Hutova blata (Obratil, 1971). Uvršten u spisak ugroženih vrsta za »Crvenu knjigu«.

Circus aeruginosus (L.) – Eja pijuljača

Falco aeruginosus L., *Falco rufus* Gm., *Circus aquaticus* Br.

Kao gnjezdarica eja pijuljača konstatovana u tršćacima Hutova blata (Obratil, 1971), a na Bardači u periodu proljetne i jesenske seobe (Obratil, 1974). Kao ugrožena vrsta, predložena za »Crvenu knjigu«.

Falconidae

Falco biarmicus Temminc., – Soko kragujac

Falco feldeggii Schleg., *Falco lanarius graecus* Schleg.

Na osnovu ranijih istraživanja, soko kragujac evidentiran je na području Hercegovine u periodu proljetne seobe i zimovanja (Reiser, 1939). Kao gnjezdarica konstatovan je na Hutovu blatu (Obratil, 1971). Populacija je u stalnom opadanju, uzorci: uništavanje staništa, izvoz i trgovina (sokolarenje), pesticidi, popuna zoovrtova i sl. Uvršten u »Crvenu knjigu« kao rijetka i ugrožena vrsta.

Falco subbuteo L. – Soko grlaš

Hypotriorchis subbuteo (L.)

Prema ranijim opažanjima, soko grlaš zapažen je u I i X mjesecu u Hutovu blatu (Reiser, 1939), zatim u periodu jesenske seobe i zimovanja (Obratil, 1974). Rijetka vrsta, predložena za »Crvenu knjigu«. Kao gnjezdarica konstatovan je na Bardači.

GALIFORMES

Phasianidae

Tetrao urogalus L. – Tetrijeb veliki

Veoma ugrožena i prorijeđena vrsta. Zaštićena lovostajom. U Bosni i Hercegovini evidentiran na slijedećim lokalitetima: Treskavica, Prenj, Koprivnica, Konjuh, Šator, Plješevica, Kruščica, Klekovača, Grmeč. Kao gnjezdarica evidentiran i na Zelengori u gorskom pojasu šuma bukve i jele (Rucner, Obratil, 1937). Uzroci prorijeđenosti: lov, uništavanje staništa. Kao veoma rijetka vrsta, uvršten u »Crvenu knjigu«.

CHARDARIFORMES

Charadriidae

Vanellus vanellus (L.) – Vivak pozvizdač

Vanellus cristatus M. and. W., *Vanellus vulgaris* Bech., *Tringa vanellus* L.,

Vanellus capella Schoeff.

Vivak pozvizdač bio je dosta česta vrsta na području Bosne i Hercegovine u toku cijele godine. Danas ova vrsta spada među prorijeđene. Registrovan je kao gnjezdarica poplavnih livada na Bardači (Obratil, 1974). Redovna je zimovalica Hutova blata (Obratil, 1971). Uvršten u »Crvenu knjigu«.

Sterninae

Čigra bjelobrađa — CHLIDORUAS HYBRIDA gnjezdarica na Bardači

Chlidonias hybrida (Pallas) – Čigra bjelobrađa

Sterna hubrida Pall., *Hydrochelidon hybrida* (Pall.), *Chlidonias leucopareius* (Temm.)

Čigra bjelobrađa prema ranijim podacima konstatovana je samo na području Hutova blata (Reiser, 1939). Kao gnjezdarica zajednica vodene vegetacije registrovana je na Bardači (Obratil, 1974). Na Hutovu blatu zapažena je u toku proljetne seobe (Obratil, manuskript).

U Bosni i Hercegovini Bardača je jedini lokalitet gdje gnijezdi čigra bjelobrađa. Ugrožena je uslijed čestog uništavanja vodene vegetacije. Kao rijetka i ugrožena vrsta uvrštena u »Crvenu knjigu«.

Sterna hirundo L. – Čigra obična

Sterna fluviatilis Naum.

Na osnovu ranijih podataka (Reiser, 1939) čigra obična registrovana je na znatno malom broju lokaliteta. Prema novijim istaživanjima (Obratil, 1974), kao gnjezdarica konstatovana je na Bardači, u kolonijama koje formira uglavnom na zemljanim sprudovima. Vrsta je ugrožena porastom vodostaja prilikom vremenskih nepogoda a isto tako i aktivnošću ribnjaka (podizanje vodostaja). Kao ugrožena vrsta unesena je u »Crvenu knjigu«.

STRIGIFORMES

Strigidae

Asio otus (L.) – Sova utina

Strix otus L., Otus vulgaris Flem.

Sova utina registrovana je kao gnjezdarica na Bardači (Obratil, 1974). Na Hutovu blatu primjećena je na zimovanju (Reiser, 1939).

Kao ugrožena vrsta predložena je za »Crvenu knjigu«.

Alcedinidae

Alcedo atthis (L.) – vodomar ribar

Alcedo ipsida L., Gracula atthis L.

Vodomar ribar zabilježen je na Hutovu blatu u periodu jesenske seobe i zimovanja (Reiser, 1939). Kao gnjezdarica konstatovan je na Bardači i Hutovu blatu (Obratil, 1974, 1971). Kao ugrožena vrsta uvršten je u »Crvenu knjigu«.

Meropidae

Merops apiaster L. – Pčelarica žuta

Gniježđenje pčelarice žute konstatovao je na Hutovu blatu (Reiser, 1939), zatim (Rucner 1953) na pjeskovitim obalama Neretve. Novijim istraživanjima (Obratil, 1971) također je utvrđeno gniježđenje ove vrste na širem području močvara Hutova blata. Ugrožena uslijed regulacije riječnih obala. Uvrštena u »Crvenu knjigu«.

PASSERIFORMES

Remizidae

Plazica vuga RERUIZ PNDULISMUS gnjezdarica Hutova Blata i Bardače

Remiz pendulinus (L.) – Plazica vuga

Remiz pendulinus (L.) – Plazica vuga

Motacilla pendulinus L., Anthoscopus pendulinus (L.), Parus pendulinus (L.), Aegithelus pendulinus (L.)

Prema ranijim podacima, plazica vuga zabilježena je na Hutovu blatu u periodu proljetne seobe (Reiser, 1939). Kao gnjezdarica konstatovana je na Hutovu blatu (Obratil, 1971) i na Bardači (Obratil, 1974). Vrsta je ugrožena i predložena za »Crvenu knjigu«.

DISKUSIJA

Prateći zastupljenost ptica u prirodi a na osnovu brojnih istraživanja, konstatovano je da su ptice, ne samo kod nas nego i u svijetu, pod uticajem brojnih faktora (prirodni, elementarne nepogode, antropogeni) veoma ugrožene zbog čega se već prije više decenija pristupilo njihovoj zaštiti.

Na osnovu Zakona o zaštiti prirode (Službeni list SRBiH br. 4/65) stavljeno je pod zaštitu 138 vrsta pjevica i za poljoprivredu i šumarstvo korisnih ptica, 66 vrsta močvarica te 38 vrsta grabljivica. Rješenjem o zaštiti obuhvaćene su ne samo gnjezdarice Bosne i Hercegovine već i migratorne vrste koje na svom seobenom putu iz srednje i sjeverne Evrope za Afriku, prelaze preko naše zemlje i zadržavaju se radi odmora, prehrane a znatan broj i zimuje kod nas. Ovakav postupak bio je potpuno opravdan, jer su migratorne vrste u zemljama iz kojih dolaze pod strogom zaštitom.

Rješenja o zaštiti pjevica, grabljivica i močvarica dostavljena su svim lovačkim organizacijama na području Bosne i Hercegovine, šumarijama, prosvjetno pedagoškim zavodima i ostalim zainteresovanim institucijama i organizacijama. Međutim, korjenite promjene u prirodi koje su poslednjih decenija sve izraženije uticale su i na ptičiji svijet. Mnoge vrste gubitkom osnovnih životnih uslova postaju veoma rijetke ili potpuno iščezavaju iz naših krajeva. Klasičan primjer je iščezavanje orla bradana (Gypaetus barbatus L.), koji je prema ranijim podacima boravio na više staništa u Bosni i Hercegovini, pa i na domak Sarajeva (O. Reiser, 1891). Danas je orao bradan postao veoma rijetka ptica Evrope.

Pojedinačna zaštita ptica nije pokazala zadovoljavajuće rezultate, mada su uvijek naglašavane mjere zaštite i zabrana uništavanja gnijezda, sakupljanje jaja, ubijanje, trovanje, trgovina i izvoz i dr. Stoga je služba zaštite ukazivala na potrebu prostorne zaštite životinja uopšte, kako bi se osigurala odgovarajuća staništa potrebna za gniježđenje i razvoj, prehranu, odmor i zimovanje. Nažalost, ni ove mjere nisu bile dovoljne za efikasniju zaštitu ptica, jer niz antropogenih faktora kao melioracije, industrijalizacija, urbanizacija, izgradnja akumulacija, saobraćajnica, upotreba pesticida preintenzivan lov itd. itd. uslovi su bitne promjene u cijeloj Evropi, što se svakako odrazilo i kod nas.

Od ornitoloških rezervata prvo je stavljeno pod zaštitu Hutovo blato (1954), kao refugium koji leži na migratornom putu ptica srednje i sjeverne Evrope. Unazad 200 godina, ovo područje je bilo pravi raj za ptice, specijalno barske i vodene. Ali, vrijeme i čovjek učinili su svoje, tako da današnje Hutovo blato predstavlja bijednu sliku, fragment, nekadašnjih nepreglednih i faunom bogatih močvara donjeg toka rijeke Neretve. Melioracijom Popova polja, izgradnjom HE Čapljina za čije je potrebe Donje (Svitavsko) blato pretvoreno u akumulaciju, Hutovo blato je uveliko izgubilo mnoge svoje značajke.

Lovni turizam koji u posljednje vrijeme poprima sve šire razmjere, također je jedan od uzroka porijednosti ili nestanka nekih vrsta ptica. Opadanje brojnosti čaplje (*Ardeidae*) pataka (*Anatidae*) i dr. vrsta sve je izraženije. Nekada brojne *Casmerodius albus*, *Platalea leucorodia*, *Cygnus cygnus*, *Cygnus olor* i dr. prave su rijetkosti i susrećemo ih na Hutovu blatu, dosta rijetko, u periodu seobe i zimovanja. Danas je lov u Hutovu blatu zabranjen. Kako će se to odraziti na ornitofaunu teško je reći, jer je lov jedan od faktora koji su uticali na njenu porijednost.

U Ljevčje polju, na ušću Vrbasa u Savu, nalaze se ribnjaci Bardača, koji vuku porijeklo od nekadašnjih florom, vegetacijom i faunom bogatih močvara. Još od početka 20-og vijeka ovdje su egzistirale prostrane prirodne močvare, da bi se tek kasnije u ovaj prirodni ambijent uklopili vještački ribnjaci.

1969. godine od strane Zavoda za zaštitu spomenika kulture u čijem sastavu je i zaštita prirode, doneseno je rješenje o zaštiti kolonija močvarica sa najstrožijom zabranom uništavanja barske i vodene vegetacije, gnijezda, jaja i mladunaca, ubijanja ptica, sječe šuma itd. Uprkos pozitivnih zakonskih propisa na Bardači se vrše radnje koje su daleko od tolerantnog i dozvoljenog. Sjeku se već ionako malobrojne šume, uništava močvarna i vodena vegetacija, često u periodu gniježđenja. Za vrijeme lovne sezone uprava ribogojilišta dugi niz godina iznajmljuje lovište strancima koji su nezasitni u lovu, posebno Talijani.

Prisustvo barskih i vodenih ptica na ribnjacima u periodu seobe ukazuje da ovo područje igra veoma značajnu ulogu za migratorne vrste srednje i sjeverne Evrope, gdje nalaze povoljne uslove za prehranu i odmor. U toku istraživačkih radova provedenih 1968, 1970, 1972/73, 1976. godine konstatovano je da Bardača predstavlja jedini do sada poznati lokalitet u Bosni i Hercegovini gdje gnijezde: *Platalea leucorodia*, *Plegadis falcinellus* (Sl. 6), *Larus ridibundus*, *Chlidonias hibrida*, *Sterna hirundo*, zatim područje gdje uz Hutovo blato gnijezde: *Nycticorax nycticorax*, *Ardeola ralloides* (Sl. 7) i *Egretta garzetta*. Sve te konstatacije govore u prilog što rigoroznije zaštitite flore, vegetacije i faune Hutova blata i Bardače.

Naša zemlja je ratifikovala dvije veoma značajne međunarodne konvencije:

I. Međunarodna konvencija o zaštiti ptica (Sl. SFRJ br. 6 od 8. 2 1973), čiji član glasi:

„Ova konvencija se odnosi na zaštitu živih divljih ptica“. Čl. 2 stav a) – zaštita

„bar u vrijeme razmnožavanja ptica, osim toga

Galeb obični *LARUS RIDIBUNDUS* gnijezdi u kolonijama na Bardači (jedini do sada poznati lokalitet u BiH)

Čaplja žuta *AIDEOLA RALLOIDES* živi u kolonijama na Bardači i Hutovu Blatu

i selica za vrijeme njihovog povratka na mjesta gdje prave gnijezda, posebno u martu, aprilu, maju, junu i julu»;

stav b)

»u toku cijele godine vrste, koje su ugrožene i koje nestaju ili koje su od interesa za nauku«.

Nakon potpisivanja citirane konvencije, izvršeno je usklađivanje Zakona o lovstvu sa Međunarodnom konvencijom o zaštiti ptica, kojom prilikom se vodilo strogo računa o zaštiti ugroženih i rijetkih ptica. Zakonski je teoretski sve dobro riješeno, ali praksa govori drugačije. Negativan odnos pojedinaca ili organizacija prema trajno ili lovostajom zaštićenim pticama, baca veoma lošu sliku na našu zemlju kao potpisnicu konvencije.

II. Međunarodna konvencija o zaštiti međunarodno važnih močvara osobito kao prebivališta ptica močvarica (S L SFRJ br. 9/77). Ova konvencija govori o potrebi zaštite preostalih močvara kao staništa neophodnih za život i razvoj ornitofaune. Tako, npr. čl. 4 kaže:

»Svaka strana ugovornica pridonosi čuvanju močvara na taj način što stvara prirodne rezervate u tim močvarama, bilo one uključene u Popis ili ne, i osigurava odgovarajući nadzor nad njima«.

Koliko se pridržavamo navedenih konvencija mogu poslužiti primjeri Hutova blata, Bardače i Posavine.

Na svim navedenim područjima intenzivno su se provodile i danas provode melioracije, čime je direktno ugrožena njihova ornitofauna. Zaštita pojedinačnih vrsta nema nikakvog efekta, ako se prethodno ne stvore uslovi za njihovo razmnožavanje, prehranu, odmor i zimovanje, što znači da treba zaštititi odgovarajuća staništa. Hutovo blato je ušlo u Popis međunarodno značajnih močvara (projekt MAR), pa i uprkos toga, vrše se nedozvoljene radnje: isušivanje, eksploatacija treseta, gradnje, preintenzivan lov itd.

Močvare Posavine također se intenzivno isušuju, a da prethodno nisu dovoljno ni ispitane, kako bi postojao bar pismeni dokument o njihovom postojanju i biološkoj vrijednosti (Velika i Mala Tišina, Žandrak, Čović polje).

ZAKLJUČCI

Ptičiji svijet Bosne i Hercegovine veoma je ugrožen. Pojedine vrste nalaze se na granici iščezavanja, a neke, nažalost, postoje samo kao muzejski eksponati, npr. orao bradan (*Gypaetus barbatus*).

Brojni antropogeni faktori već u 19. vijeku uticali su direktno ili indirektno na prorijedenost mnogih ptičijih vrsta. Meliorativni zahvati na nekim močvarama bili su neminovni, kako zbog dobivanja obradivih površina i sprečavanja poplava, podizanje nasipa, kopanje kanala za odvod voda, izgradnja crpnih stanica i dr, tako i zbog sprečavanja bolesti malarije koja je uveliko ugrožavala okolno stanovništvo. Ali, to ne znači da sve močvare moraju nestati sa lica zemlje. Ni u kom slučaju se ne smiju zanemarivati i njihove biološke vrijednosti, kao i izvori za prehranu.

Krčenje šuma i gole sječe donijele su mnoge probleme: erozije, bujice, poplave i uništavanje kompletnih šumskih biocenoza.

Nekontrolisana upotreba pesticida uveliko je zatrovala tlo i vode, a time i izvore hrane – ribe, žitarice, povrće, voće i dr.

Lovni turizam poprimio je široke razmjere. U mnogim lovištima, posebno Hutovom blatu i Bardači, u vrijeme lovne sezone, vrši se intenzivan lov, kojega provode inostrani lovci, posebno talijanski, ne vodeći računa o trajnoj ili povremenoj zaštiti nekih vrsta ptica. Njihovo ponašanje u lovištima poznato je širom svijeta.

Trgovina i izvoz ptica, posebno grabljivica, ne zaostaje mnogo za lovom. Sakupljaju se jaja i mladunci trajno zaštićenih vrsta, posebno orlova i supova i sokolova i bez posebnih teškoća izvoze preko granice, naročito u Njemačku. No, i pored poduzimanja odgovarajućih mjera zaštite, pozitivnih zakonskih propisa, odluka i rješenja, mnoge vrste ne samo da su ugrožene, već su i na granici opstanka, što znači da nam je potrebno ne samo više odlučnosti u kažnjavanju prekršioca zakonskih odredbi, nego i savjest i svijesti, da zaštitom ptica štitimo naše nacionalno blago, prirodno nasljeđe.

LITERATURA

- Bajić, N. (1973): Negativno djelovanje čovjeka na prirodu, Priroda Vojvodine, br. 12, Novi Sad.
- Bajić, D. (1956): Flora i vegetacija Hutova blata — Disertacija, Sarajevo.
- Bilten Jugoslovenske sekcije za zaštitu ptica (1965): Prikaz stanja nekih barskih ptica u svijetu i kod nas, Bilten br. 1, Zagreb.
- Brežančić, V. (1961): Zaštita ptica i njihov značaj u prirodi, Biološki list br. 10, Sarajevo.
- Brežančić, V. (1962/63): Zaštita ptica grabljivica, Lovvački list Saveza lovačkih društava BiH, br. 5-6, Sarajevo.
- Brežančić, V. (1963): Neki problemi zaštite ptica, Lovvački list Saveza lovačkih društava Bosne i Hercegovine, br. 5-6, Sarajevo.
- Brežančić, V. (1970): Zaštita ptica, Biološki list, god. XIX, br. 1-3.
- Brežančić, V. (1972): Neki problemi zaštite ptica u Bosni i Hercegovini, Referat sa savjetovanja o zaštiti ptica održanog u Sarajevu.
- Brežančić, V. (1973): Zaštita ornitofaune ribnjaka Bardača, Referat sa Savjetovanja u Bardači.
- Obratil, S. (1967): Pregled istraživanja ornitofaune Bosne i Hercegovine (I dio), Posebni otišak GZM, sv. V, (1966).
- Matvejev, S. Vasić, V. (1973): Catalogus faunae Jugoslaviae, IV/3, Aves, Ljubljana.
- Obratil, S. (1968): Pregled istraživanja ornitofaune Bosne i Hercegovine (II dio), Posebni otišak GZM, N. S. sv. VI, (1967), Prirodne nauke, Sarajevo.
- Obratil, S. (1971): Ptice Hutova blata, GZM, N. S. sv. VIII, (1969), Prirodne nauke, Sarajevo.

- Obratil, S. (1972): Pregled istraživanja ornitofaune Bosne i Hercegovine (III dio), GZM. — Prirodne nauke, N. S. sv. X (1971), Sarajevo.
- Obratil, S. (1974): Ornitofauna ribnjaka Bardača kod Srpa, GZM. — Prirodne nauke, N. S. sv. XI-XII (1972-1973), Sarajevo.
- Obratil, S. (1975): Pregled istraživanja ornitofaune Bosne i Hercegovine (IV dio), GZM. — Prirodne nauke, N. S. sv. 13 (1974), Sarajevo.
- Obratil, S. (1976): Pregled istraživanja ornitofaune Bosne i Hercegovine (V dio), GZM. — Prirodne nauke, N. S. sv. 15, Sarajevo.
- Obratil, S. (1977): Pregled istraživanja ornitofaune Bosne i Hercegovine (VI dio), GZM. — Prirodne nauke, N. S. sv. 16, Sarajevo.
- Obratil, S. (1980): Avifauna Bosne i Hercegovine, Posebni otisak ANU BiH, Sarajevo.
- Obratil, S. (1982): Ekološki pristup utvrđivanju štetnosti ihtiofagnih ptica u ribnjacima Bardača, Separat GZM. — Prirodne nauke, N. S. sv. XIX-XX, Sarajevo.
- Obratil, S. (1978): Gniježđenje vranca velikog (*Phalacrocorax carbo* (L. 1758)), GZM. — Prirodne nauke, N. S. sv. XVII, Sarajevo.
- Reiser, O. (1939): *Ornis balcanica* I, Wien.
- Rucner, D. (1952/53): Ptice doline Neretve, *Larus*, VI-VII, Zagreb.
- Rucner, D. (1959): Novi podaci o poznavanju ornitofaune Donje Neretve, *Larus*, XI, Zagreb.
- Rucner, D. (1963): Nadopuna poznavanju ornitofaune Donje Neretve, *Larus*, XV, Zagreb.
- Rucner, D. (1970): Nadopuna poznavanja ptica Doline Neretve, *Larus*, XXI-XXII, Zagreb.
- Rucner, D. Obratil, S. (1973): Prilog poznavanju avifaune planinskog područja Maglića, Volujaka i Zelengore, *Larus*, XXV (1971), Zagreb.

PRILOG POZNAVANJU EKOLOGIJE PRAŠUMSKIH FITOCENOZA NACIONALNOG PARKA »SUTJESKA«

UVOD

Ranijim istraživanjima vegetacija u prašumskom rezervatu Perućica u sklopu Nacionalnog parka »Sutjeska« (Fukarek i Stefanović, 1958; Fukarek, 1969, 1971) izdvojene su i detaljno opisane šumske fitocenoze. Rezultati ovih istraživanja, kao i istraživanja geomorfoloških (Bušatlija, 1969), hidrografske (Zupčević, 1969), geoloških (Trubelja i Miladinović, 1969) i klimatskih prilika (Milosavljević, 1969) u područ-

ju Nacionalnog parka »Sutjeska«, poslužili su nam kao osnova za komparativna ekološka istraživanja prašumskih sastojina u Nacionalnom parku.

Pedološka istraživanja obavljena su tokom 1967, 1968, 1969. i 1970. godine, a jednokratna mikroklimatska (mikrometeorološka) istraživanja obavljena su u jesen 1970. godine.

METODIKA I OBJEKT ISTRAŽIVANJA

Terenska pedološka istraživanja izvršena su po uobičajenoj metodici, tretirajući geološku podlogu kao dominirajući pedogenetski faktor u planinskim područjima. Težilo se da se zemljišni profili otvaraju u ranije izdvojenim i opisanim fitocenozama, kako bi se istraživanjima postigao cilj – komparativnost ekoloških istraživanja.

Laboratorijski su ispitana neka hemijska i fizička svojstva tala, a u odabranim profilima, uz to, ispitivan je i elementarni sastav tla i kvalitet humusa.

Mikroklimatska (mikrometeorološka) istraživanja obavljena su takođe po uobičajenoj, standardnoj metodici terenskih mjerenja temperature vazduha i zemljišta, relativne vlažnosti, evaporacije i dr., u cilju upoređivanja međusobnih relativnih odnosa pojedinih meteoroloških elemenata, merenih istovremeno, u prašumi i van nje. Stanice su bile postavljene na tri lokaliteta: dve u prašumi bukve, jele i smrče i jedna

na rubu prašume, u svetloj borovoj šumi. U daljem tekstu ove tri stanice označavamo na sledeći način:

AF₁ – I stanica: prašuma bukve, jele i smrče na porfiritu;

AF₂ – II stanica: prašuma bukve, jele i smrče na krečnjaku;

LP – III stanica: sastojina belog bora;

a u nastavku dajemo kratak opis staništa ovih stanica kao objekata istraživanja.

Stanica AF₁ nalazi se u nadmorskoj visini od 1200 m, zaravan. Tlo je razvijeno na eruptivnoj steni srednjeg trijasa iz tzv. porfirit-rožnjačke serije u zoni kontakta sa krečnjakom, koji se u obliku manjih ili većih gromada javlja na površini i u profilu. Ranker i distrični kambisol, iz te razvojne serije tala, koji su zastupljeni na ovom lokalitetu, uplivisani su, donekle, krečnjakom. Dubina profila kreće se od 28–40 cm. Tlo je lakšeg i srednje teškog mehaničkog sastava, skeletno, slabo kisele reakcije, bogato zrelim tipom humusa. Mestimice je prisutan polusirovi ili sirovi tip humusa, često specifičan humolignin (Manuševa, 1969), u zavisnosti od akumulacije i vrste biljnih ostataka. Tlo je bogato kalijumom, poreklom iz supstrata. Uticaj krečnjaka očituje se u elementarnom sastavu tla: manjoj acidifikaciji (SiO₂ cca 60%), skoro dvostruko količini baza (CaO 4,50/0;

Adresa autora:

Fabijanić Branibor, dipl. inž., viši naučni saradnik, Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih znamenitosti i rijetkosti SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Obala 27. jula 11a;

Dr Loti Manuševa, naučni savjetnik, »SIPAD« – IRC, OOUR »SILVA«, Institut za istraživanja i projektovanje u šumarstvu SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Maršala Tita 5.

MgO 3%; R_2O_3 cca 30%) nego u istim tipovima tala na čistom porfiritu (van uticaja krečnjaka) istraživanog područja. U fitocenološkom smislu, stanište pripada zajednici šume bukve, jele (i smrče) *Orchidi-Abietetum* Fuk 68 *piceetosum* Fuk. 68.

Stanica AF₂ nalazi se u nadmorskoj visini od cca 1100 m, zaravan. Tlo je razvijeno na krečnjaku, u kontaktu sa eruptivom, koji, i pored dominacije krečnjaka, donekle utiče na izvesnu modifikaciju svojstva tla, koje je duboko 35–65 cm, a pripada tipu kalkokambisola i luvisola. Tlo je srednje teškog do teškog mehaničkog sastava, slabo kisele reakcije (u(B)v horizontu, neutralne reakcije), bogato humusom, koji je mestimice, zbog prirode i količine mrtvih organskih ostataka, polusirovog i sirovog tipa. Vrlo je visok procenat nerastvorenog dela humusa tj. humina. U fitocenološkom smislu, stanište pripada zajednici šuma bukve, jele i smrče *Abieti-Fagetum* (Fuk. et Stef. 58) Fuk. 68 *festucetosum* (*abietetosum*) Fuk. 68.

Stanica LP nalazi se u nadmorskoj visini od 1260 m, na neznatnom nagibu jugozapadne ekspozicije. Tlo je razvijeno na krečnjačkom dolomitu i pripada tipu krečnjačko-dolomitne organogene crnice (kalkomelanosol). Dubina profila varira od 10–30 cm. Tlo se odlikuje lakšim mehaničkim sastavom, prisustvom skeleta, slabo kiselom reakcijom, vrlo niskim procentom stabilnog humusa, velikim delom vezanog u organomineralnom kompleksu – huminu. Na staništu je rasprostranjena zajednica belog bora *Laserpitio-Pinetum* Fuk. 68 *typicum* Fuk. 68 odnosno *arctostaphylletesum* Fuk. 68., koja je karakteristična za topla i suva staništa na toplim ekspozicijama.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

a) Osnovne pedološke karakteristike

U jednom od ranijih radova (Manuševa, 1969) data je karakteristika tipova tala u Perućici u sklopu Nacionalnog parka »Sutjeska«. Dopunskim terenskim i laboratorijskim istraživanjima, ovi su tipovi tala detaljnije okarakterisani.

S obzirom da na području prašumskog rezervata preovlađuju donjetrijaski verfenski sedimenti i škriljci, to i među zastupljenim tipovima tala dominira distrični kambisol. Na zaravnjenom terenu razvija se serija: distrični kambisol-luvisol i luvisol. Na srednje i gornjetrijaskim krečnjacima, u seriji, zavisno od površinskog i podzemnog reljefa, obrazuju se kalkomelanosoli, kalkokambisoli i luvisoli. Dolomit je manje rasprostranjen, osobito u čistoj formi, i na njemu su obrazovane rendzine. Na eruptivnim stenama porfirit-rožnjačke serije obrazovana su humusnosilikatna tla (rankeri) i distrični kambisoli. Na bazičnim eruptivnim stenama, splitu i bazaltu obrazovan je eutrični kambisol.

Distrični kambisol zastupljen je, kao dominirajući tip tla, na verfenskim škriljcima, verfenskim lisku-

novitim i kvarcnim peščarima te na kiseloj eruptivnoj steni, andenzit-porfiritu. Na ovom tipu tla najzastupljena je asocijacija *Orchidi-Abietetum* Fuk. 68 subasocijacija *luzuletosum* u nadmorskoj visini od 1000 do 1300 m, na svim ekspozicijama, sa nagibom od 20–40° kao i na zaravnima.

Znatno je manje zastupljena Ass. *Dryopteridi-Fagetum* Fuč. 68 na distričnom kambisolu iznad porfiritu sa nešto dubljim profilom i kiselijom reakcijom (podaci samo jednog profila).

Na ovom tipu tla iznad kvarcnih verfenskih peščara u većim nadmorskim visinama (1500–1700 m) zastupljena je Ass. *Vaccinio-Fagetum* Fuk. 68 *luzuletosum luzulinae* Fuk. 68 (na acidofilnijem i siromašnijem staništu) odnosno subass. *typicum* (na bogatijem staništu).

Na ovom tipu tla, na požarištima u okviru staništa Ass. *Orchidi-Abietetum* Fuk. rasprostranjena je Ass. *Populo-Salicetum* Auct.

Luvisol se, u Perućici, obrazuje na kiselim sili-katnim stenama: kvarcnim i drugim peščarima i na porfiritu. Na njemu je, u nadmorskoj visini od 1000–1500 m, na svim ekspozicijama, zastupljena je Ass. *Orchidi-Abietetum* Fuk. 68 *piceetosum* Fuk. 68, sa istim stanišnim prilikama kao na distričnom kambisolu. Na slabo izraženom luvisolu (na prelazu u distrični kambisol), nešto plićeg profila, zastupljena je Ass. *Musco-Fagetum* (Jov. 53) Fuk. 68 prov. kasnije opisana kao Ass. *Galio rotundifolii-Fagetum* Fuk. 71.

Acidofilnije i nešto mezofilnije stanište na ovom tipu tla zauzima Ass. *Aceri-visianii-Fagetum* Fuk. 68, a na luvisolu iznad krečnjaka, težeg mehaničkog sastava raste *Abieti-Fagetum* (Fuk. et Stef. 58) Fuk. 68, sa obema subasocijacijama: *piceetosum*, na kiseloj, siromašnjoj varijanti i *festucetosum*, na manje kiseloj, bazama bogatijoj varijanti luvisola.

Kalkomelanosol obrazuje se, u Perućici, na krečnjaku i krečnjačkom dolomitu. Na organogenom kalkomelanosolu, lakog mehaničkog sastava i plitkog profila u visini od cca 600 m n. v. zapadne ekspozicije i strmog nagiba, raste Ass. *Seslerio-Fagetum* Ht. em. Fuk. et Fab. (*Acert obtasati-Fagetum* Fab. Fuket st.), a na istom tipu tla, nešto mezofilnijih uslova staništa i u višoj nadmorskoj visini, raste Ass. *Mercurialidi-Fagetum* Fuk. 68.

Na ovom tipu tla (na organogenoj i organomineralnoj varijanti) raste Ass. *Abieti-Fagetum* (Fuk. et Stef.) Fuk. 68 koja svoj optimum ima na luvisolu iznad krečnjaka. Fitocenoza borove šume *Laserpitio-Pinetum* Fuk. 68 *typicum*, rasprostranjena je kako na ovom tipu tla tako i na dolomitnoj rendzini.

U većim nadmorskim visinama, na ovom tipu tla javlja se Ass. *Aceri-Fagetum* (Fuk. et Stef. 58) Fuk. 68, zatim Ass. *Piceetum illyricum subalpinum* (Ht 38) Fuk. 68, odnosno Ass. *Mughetum illyricum* (Ht) Fuk. 68.

Dolomitna rendzina konstatovana je pod dvema zajednicama, za koje Fukarek (1969, 1971) smatra da su, po svom sastavu vrlo slične, pa ih eventualno i ne treba razdvajati (*Seslerio-Ostryetum* Fuk. et Stef. 58 *pinetosum nigrae* i *Laserpitio-Pinetum* Fuk. 68.).

Kalkokambisol sam za sebe ne uzima veće površine nego se javlja, mestimično, u seriji tala na krečnjaku gde je sloj tla nešto dublji, između stena. Naiveći deo ovog tipa tla u prašumi pokriven je zajednicom *Abieti-Fagetum festucetosum* Fuk. 68, za koju smo rekli da je zastupljena i na krečnjačkom luvolu. Ova zajednica raste u nadmorskoj visini od 1000 do 1500 m, na severnim ili zapadnim ekspozicijama i strmim nagibima. U većoj nadmorskoj visini, na ovom tipu tla raste zajednica klekovine bora odnosno subalpska šuma bukve (sa javorom i smrčom).

Ranker se, u Perućici, obrazuje prvenstveno na andezit-porfiritu, mnogo manje i na verfenskim peščarima. U nadmorskoj visini od 1100 do 1400 m., zastupljena je *Ass. Orchidi-Abietetum piceetosum* Fuk. 68, koju smo takođe konstatovali, u istoj nadmorskoj visini, na distričnom kambisolu kao daljoj evolucionoj formi tla na istom supstratu.

Eutrični kambisol zastupljen je u Perućici na ograničenim površinama, na spilitu i bazaltu. S obzirom na veliku nadmorsku visinu i specifične klimatske uslove, eutrični kambisol na spilitu je pod zajednicom subalpske smrčeve šume (*Piceetum illyricum subalpinum* (Ht) Fuk. 68 *listeretosum*), dok je isti tip tla na bazaltu, vrlo skeletnog profila, na strmom nagibu, pokriven zajednicom *Vaccinio-Fagetum* Fuk. 68 *typicum*.

b) Mikroklimatske karakteristike

Temperatura vazduha okarakterisana je međusobnim odnosima vrednosti na visini od 200 i 5 cm iznad zemlje (graf. 1, 1a, 1b, 1/AF₁, 1/AF₂, 1/LP). Iz grafikona se može zaključiti:

- ujutru je u prašumi toplije, a u popodnevним časovima hladnije nego van prašume; prašuma ublažava ekstreme temperature vazduha u sloju krošanja (na visini od 200 cm iznad zemlje);

- ova zakonitost još je jače izražena u prizemnom sloju vazduha (na 5 cm iznad zemlje);

- prelomni vremenski periodi, u kojima dolazi do obrata u odnosima, padaju već između 9 i 10 časova ujutru i između 15 i 16 (17) časova po podne;

- na istoj stanici, ujutru je toplije, a u podnevnim i popodnevnim časovima hladnije u krošnjama drveća nego u prizemnom sloju vazduha;

- najveće ekstreme u tom smislu postiže temperatura vazduha u borovoj, a najmanje u bukovo-jelovoj šumi na krečnjaku; ova poslednja, svojim gustim krošnjama jele, a naročito bukve, ublažava ekstreme temperature prizemnog sloja vazduha.

Temperatura tla okarakterisana je odnosima temperature tla na 5 cm dubine pojedinih stanica (graf. 2a), isto na 10 cm dubine (2b) i odnosima temperature tla na dubinama od 5 i 10 cm na svakoj pojedinoj stanici (grafikoni 2/AF₁, 2/AF₂, 2/LP).

Iz grafikona se vidi:

- tokom čitavog dana temperatura tla je niža u prašumi nego van nje; u borovoj šumi je konstantno viša za cca 3°C u odnosu na bukovo-jelovu šumu na porfiritu, odnosno za cca 4°C u odnosu na bukovo-jelovu šumu na krečnjaku;

- ujutru je na svim stanicama tlo hladnije, a uveče je toplije u površinskom horizontu;

- prelomni vremenski period u kojem dolazi do obrata u ovim odnosima pada između 9 i 10 i iza 17 časova;

- razlike u temperaturama površinskih i dubinskih horizonata tla najveće su u borovoj šumi, manje u bukovo-jelovoj šumi na porfiritu, a neznatne u bukovo-jelovoj šumi na krečnjaku;

- povećanje temperature tla na površini u borovoj šumi ide veoma naglo od jutarnjih do podnevnih časova: često razlika iznosi i 10°C, a zatim naglo opada; u bukovo-jelovoj šumi povećanje, a takođe i opadanje temperature površinskog sloja tla ide sporije;

- povećanje temperature dubljih slojeva tla na svim stanicama ide sporo od jutarnjih do podnevnih časova (za oko 0,5°C u bukovo-jelovim i za oko 1°C u borovoj šumi), a zatim nešto brže do u večernje časove (za oko 1,5°C u bukovo-jelovim i za oko 2°C u borovoj šumi).

Maksimalne i minimalne temperature vazduha prikazane su kao odnos tih temperatura na 5 cm iznad tla, prema direktnim merenjima na stanicama (graf. 3) i kao odnos tih temperatura na visini od 200 cm iznad tla, na osnovu registrovanja termografa koji su bili instalirani na stanicama (graf. 3a).

Iz ovih podataka se vidi:

ju popodne, ali nešto kasnije nego u krošnjama dr-

- maksimalne temperature vazduha u krošnjama drveća nastupaju između 12 i 14 časova na svim stanicama;

- minimalne temperature vazduha u krošnjama drveća nastupaju u ranim jutarnjim časovima i to uvek ranije na rubu prašume (u borovoj šumi, u 4 pa čak i u 2h noću) nego u srcu prašume;

- maksimalne temperature prizemnog sloja vazduha, kako na rubu šume tako i u prašumi, nastupaju popodne, ali nešto kasnije nego u krošnjama drveća: između 13,30 i 15 časova;

- minimalne temperature prizemnog sloja vazduha nastupaju takođe nešto kasnije nego u krošnjama drveća, na svim stanicama između 5 i 6 časova ujutro;

– pada u oči »obrnuto« ponašanje bukovo-jelove prašume na krečnjaku u odnosu na bukovo-jelovu šumu na porfiritu: dok krivulja porasta odnosno pada i maksimalnih i minimalnih temperatura vazduha (kao u krošnjama drveća tako i u prizemnom sloju vazduha) u drugoj sastojini prati, (po vrednostima nižim za oko 4–5°C), krivulju temperature u borovoj šumi, dotle je u bukovo-jelovoj šumi na krečnjaku obrnuto: kad je na stanici AF₁ najviša temperatura, na stanici AF₂ je najniža i obrnuto.

Relativna vlažnost vazduha prikazana je kao odnos jedne prašumske (AF₁) i jedne vanprašumske sastojine (LP) na 200 cm visine iznad tla po higrografu (graf. 4), i kao terminske relativne vlažnosti merene psihrometrijski i obračunate grafički na osnovu razlike mokrog i suhog termometra za svaki čas dana od 8 do 16 h; upoređenja su data za iste dve sastojine, a podaci o relativnoj vlažnosti stavljeni su u odnos sa istovremenim terminskim temperatura vazduha (graf. 5). Iz ovih priloga se vidi:

– da krivulja relativne vlažnosti vazduha u prašumi skoro pravilno prati krivulju relativne vlažnosti vazduha van prašume, samo, razumljivo (obrnuto nego kod temperature vazduha) sa višim vrednostima (procentima); relativna vlažnost u prašumi skoro je konstantno viša od one van prašume za oko 5–10%,

– da je relativna vlažnost vazduha na obe stanice konstantno visoka (iznad 80%) u noćnim časovima (kad je temperatura vazduha najniža): u noći između 7. i 8. X prelazila je na obe stanice 100%; tada bila čak viša van šume nego u prašumi,

– da su vrednosti relativne vlažnosti (a što je inače poznata činjenica) obrnuto proporcionalne vrednostima temperature vazduha na istoj stanici; pada, međutim, u oči da se to u većoj meri odnosi na prašumu, dok van šume kao da relativna vlažnost vazduha »kasni« za jedan dan: najniža vrednost relativne vlažnosti u borovoj šumi nije nastupila u vreme najviše temperature već sutradan (kad je temperatura vazduha bila niža za oko 0,5° nego prethodnog dana).

Zaključak

Međusobni uticaj tla, vegetacije i klimatskih elemenata je prisutan na svakom staništu, pa opšte zakonitosti koje u tom pogledu vladaju vrede i za naša istraživanja. Prevaga uticaja jednog od tih faktora nad drugim uslovljena je specifičnim sastojinskim prilikama (sklopom, obrastom i dr. taksacijskim elementima) kao i režimom gospodarenja), s jedne, i opštim klimatskim, orografsko-edafskim i pedološkim i vegetacijskim (fitocenološkim) prilikama, s druge strane. Kako smo prilikom naših istraživanja raspolažali samo ovim drugim pokazateljima, ovaj se rad daje samo kao prilog poznavanju ekoloških (pedoloških i mikroklimatskih) uslova prašumskih sastojina Nacionalnog parka »Sutjeska«, koje bi, u budućim istraživanjima, trebalo komparirati sa svim taksacionim elementima na izabranim stanicama. Posebno bi trebalo istražiti uticaj specifičnog načina gospodarenja u prošlosti i danas u drugim sastavnim delovima Nacionalnog parka koji, kao zaštićeno područje prirode, u celini ima u tom smislu poseban tretman.

LITERATURA

- Bušatlija, I., 1969. Geomorfološke karakteristike sliva rijeke Sutjeske. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Posebna izdanja, knj. XI, Odjeljenje prirodnih i matematičkih nauka, knj. 3 (u daljem tekstu: ANUBiH, P. i. X, P-m. n. 3 Sarajevo.
- Fukarek, P., 1969. Prilog poznavanju biljnosocioloških odnosa šuma i šibljacka Nacionalnog parka »Sutjeska« ANUBiH P. i. XI, P-m. n. 3, Sarajevo.
- Fukarek, P., 1971. Šumske zajednice prašumskog rezervata »Perućica« u Bosni. ANUBiH, XI, Sarajevo.
- Fukarek, P. i V. Stefanović, 1958. Prašuma Perućica i njena vegetacija. Radovi Šumarskog fakulteta III, br. 3, Sarajevo.
- Manuševa, Loti, 1967. Sastav humusa u seriji tala na krečnjaku. »Zemljište i biljka«, 16, No 1–3, Beograd.
- Manuševa, Loti, 1969. Rezultati pedoloških ispitivanja na području Nacionalnog parka »Sutjeska«, ANUBiH, P. i. XI, P. i. Sarajevo.
- Milosavljević, R. 1969. O klimi slivnog područja rijeke Sutjeske. ANUBiH, P. i. XI, P-m. n. 3, Sarajevo.
- Trubelja, F. i M. Miladinović, 1969. Pregled geološke građe šireg područja Tjentišta i Sutjeske u jugoistočnoj Bosni. ANUBiH, P. i. XI, P-m. n. 3, Sarajevo.
- Stefanović, V., 1960. Tipovi šuma bijelog bora na području krečnjaka istočne Bosne. Naučno društvo BiH, XVI, Od. prir.-tehn. nauka sv. 4., Sarajevo.
- Stefanović, V., 1961. Prilog poznavanju mikro klime nekih šumskih staništa u području istočne Bosne. Radovi Šum. fakulteta i Inst. za šumarstvo, VI, br. 6, Sarajevo.
- Zubčević, O., 1969. Neke hidrografske odlike prostora sliva rijeke Sutjeske. ANUBiH, P. i. P-m. n. 3, Sarajevo.

Tačka: Sastojina jele i jabuke na krečnjačkoj rendzini —
 Punkt: AF₁ Tannen-Buchen-Bestand auf Rendzina-Boden

Ass. ABIETI-FAGETUM subas. festucetosum

Syn. Fagetum silvaticae (montenegrinum) abietetosum Blečić

Visina: 1350 m Izloženost: S-SW Nagib: 10-25° 26. V 1969. Snimak:
 Höhe: Exposition: Neigung: 27. IX 1968. Aufnahme:

Floristički sastav:				Charakterartne des Verbandes u.d. Ordnung:			
I/II Abies alba	3.3	3.3		Asarum europaeum	+2	+2	
Fagus moesiaca	2.1	2.1		Viola silvestris	1.1	1.1	
III Rhamnus fallax	+2	+2		Geranium robertianum	+	+	
Fagus moesiaca	3.3	3.3		Glechoma hirsuta	+1	+1	
				Galeobdolon luteum	+	+	
				Dryopteris lobatum	+	+	
Floristische Zusammensetzung:				Ajuga reptans	+	+	
Picea excelsa	+	+		Neotia nidus avis	+	+	
Lonicera alpigena	+	+		Pulmonaria officinalis	+	+	
Abies alba	+	+		Oxalis acetosella	3.2	3.2	
				Profil: 92,			
IV Karakteristične vrste zajednice:							
Prenanthes purpurea	1.1	+1					
Polygonatum verticill.	+	+1					
D Festuca silvatica	3.2	3.2					
				Organogena rendzina na krečnjaku —			
Charakterarten der Gesellschaft:				Organogene Rendzine auf Kalkstein.			
R Symphytum tuberosum	+	+		Crno-smeđe boje slabo koloidna pjeskovita ilovača. Na pojedinim mjestima, između stijena, profil zemljišta je dublji, te se obrazuje (B) horizont smeđe boje.			
(Ranunculus platanifolius)				A			
Karakteristične vrste sveze i reda:				Schwarz-bräunlicher, sandiger Lehm. Der Profil ist manchmal, zwischen den Gesteine, tiefer und der braunfärbige (B)-Horizont ist auch entwickelt.			
Asperula odorata	2.2	3.2		Reakcija zemljišta je kisela. Karakterističan je visok procenat humusa, a u vezi s time i bogatstvo zemljišta azotom, fiziološki aktivnim kalijem i fiziološki aktivnim fosforom. Adsorptivni kompleks je potpuno zasićen bazama.			
Sanicula europaea	2.1	3.1		Die Bodenreaktion ist sauer. Sehr charakteristisch ist der hohe Humusprocent, und, in Verbindung damit, das Reichtum des Bodens an Stickstoff, aufnehmbarer Phosphorsäure und aufnehmbaren Kalium. Der Adsorption-Komplex ist vollkommend mit Basen gesättigt.			
Aremonia agrimonioides	1.1	2.1					
Lilium martagon	+	+					
Dentaria bulbifera	+1	+					
Mycelis muralis	+1	+					
Dryopteris filix mas	+	+					
Euphorbia amygdaloides	+	+					
Epilobium montanum	+	+					
Carex silvatica	+	+					

Dubina cm Tiefe cm	pH		Humus %	N %	Egner-Rhim M. mg/100 gr.		V %	Skelet Skelett %	Glina Ton %	Higr. voda H. Wasser %
	H ₂ O	nKCl			P ₂ O ₅	K ₂ O				
0—25	4,70	4,60	57,22	1,50	8,34	23,18	—	—	10,26	19,12

Tačka: Sastojina jele i bukve na kiselo-smeđem zemljištu
 Punkt: AF₂ Tannen- und Buchenbestand auf saurer Braunerde

Ass. LUZULO-ABIETE-FAGETUM
 (Abieti-Fagetum festucetosum?)

Lokalitet:

Visina: 1320 m Izloženost: SW Nagib: 5—15° Snimak: 26. V 1969.
 Höhe: Exposition: Neigung: Aufnahme: 27. IX 1968.

Floristički sastav (Floristische Zusammensetzung):

I/II Abien alba	3.3	3.2
Fagus moesiaca	2.1	2.1
Picea excelsa	+1	+1
III Fagus moesiaca	2.2	3.3

Kiselo smeđe zemljište — dvoslojni profil — na verfenskom liskunovitom pješčaru —

Saure Braunerde auf werfen-Sandstein

Pjeskovita ilovača mrko-smeđe boje, sitnomrvičaste strukture. Vrlo postepeni prelaz u naredni horizont —

IV Karakteristične vrste zajednice (Charakterarten der Gesellschaft):

Festuca drymeia	3.3	3.3
Deschampsia flexuosa	+2	+2
Luzula nemorosa	+	+
Veronica officinalis	+	+

A₁

Sandiger Lehm, von schwarz-bräunlicher Farbe, feinkörniger Struktur. Der Uebergang in den folgenden Horizont ist sehr allmählich.

(B)₁

Umjereno koloidalna ilovača crvene boje —

(B)₂

Mässig toniger Lehm roter Farbe.

Umjereno koloidalna ilovača žućkaste boje sa većom primjesom pjeskovitog supstrata — Mässig toniger Lehm gelbliche Farbe.

Vrste bukovih šuma (Arten der Buchenwälder):

Asperula odorata	+	+2
Aremonia agrimonioides	+	+1
Sanicula europaea	+	2.2
Geranium robertianum	+	+
Neotia nidus avis	+	+
Mycelis muralis	+	+
Ajuga reptans	+	1.2
Glechoma hirsuta	+	+
Carex silvatica	+	+
Euphorbia amygdaloides	+	+
Circaea lutetiana	—	(+)
Viola silvestris	+	+
Oxalis acetosella	1.2	+2

Profil 93:

Reakcija zemljišta je slabo kisela do kisela. A₁ Horizont jako humozan, dok su dva dublja podhorizonta slabo humozna. Fiziološki aktivnog fosfora ima u minimalnim količinama, fiziološki aktivnog kalija u osrednjim u (B) horizontu i u velikim količinama u A₁ horizontu. Adsorptivni kompleks je slabo zasićen bazama. U (B) horizontu je velika primjesa pjeskovitog skeleta. Količina gline u (B) horizontu veća nego u A₁ horizontu.

Die Bodenreaktion ist schwach sauer bis sauer. A₁-Horizont ist humusreich, die zwei tieferen Subhorizonten sind humusarm. Die aufnehmbare Phosphorsäure befindet sich in minimalen Mengen. Der aufnehmer Kalium befindet sich im A₁-Horizont in grossen Mengen und in (B)-Horizont in mässigen Mengen. Der Adsorptionkomplex ist schwach mit Basen gesättigt. Der sandiger Skelett ist mit grossen Mengen im (B)-Horizont dargestellt. Die Tonmenge im (B)-Horizont ist grösser als im A₁-Horizont.

Dubine cm Tiefe cm	pH		Humus %	N %	Egner-Rhiem Methode mg/100		V %	Skelet Skelett %	Glina Ton %	Higr. voda — Wasser %
	H ₂ O	nKCl			P ₂ O ₅	K ₂ O				
A ₁ 3-13	5,55	5,30	24,72	0,84	4,69	39,85	64,14	—	10,20	14,65
(B) ₁ 13-28	4,95	4,35	2,34	0,14	0,78	5,22	33,76	26,36	15,87	4,22
(B) ₂ 28-34	5,25	4,60	1,78	0,08	0,00	6,59	47,10	34,21	19,41	5,32

Tačka: Sastojina crnog bora na krečnjačkoj rendzini
 Punkt: P Schwarzkieferbestand auf Kalksteinrendzina

Ass.: LASERPITIO-PINETUM NIGRAE
 Varianta: Arctostaphylos uva ursi

Lokalitet: Iznad Dragoš sedla (Oberhalb des Dragoš
 -Sattel)

Visina: 1270 m Izloženost: W Nagib: 20° Snimak: 26. V 1969.
 Höhe: Exposition: Neigung: Aufnahme: 27. IX 1968.

Floristički sastav (Floristische Zusammensetzung):
Karakteristične vrste zajednice (Charakterarten der Gesellschaft):

I	Pinus nigra	3.2	3.2
III	Amelanchier ovalis	2.2	2.2
	Cotoneaster integerrima	1.2	1.2
	D Arctostaphylos uva ursi	2.2	2.2
IV	Laserpitium siler	1.2	1.2
	Calamagrostis varia	3.2	3.2
	Cephalanthera alba	+	+
	Dorycnium germanicum	+	+2

Karakteristične vrste sveze Orno — Ostryon i Satureion subspicatae (Charakterarten der Verbände Orno

— Ostryon und Satureion subspicatae):

II	Ostrya carpinifolia	2.1	2.1
III	Viburnum lantana (Cerasus mahaleb)	+	+
IV	Sesleria autumnalis	2.3	3.3
	Peucedanum oreoselium	1.1	1.1
	Origanum vulgare	+2	2.2
	Bupleurum salicifolium	+	+
	Scabiosa leucophylla	+1	1.1
	Silene otites	+	+
	Helianthemum tomentosum	+	+
	Sorbus imbellata	+	+
	Evonymus verrucosus	+	+
	Fraxinus ornus	+	+
	Brachypodium pinnatum	1.2	2.2
	Galium lucidum	+2	1.2
	Polygonatum odoratum	+	+
	Stachys recta ssp.	+	+
	Clinopodium vulgare	+	+
	Asperula longiflora	+	+
	Fragaria moschata	+	+

Karakteristične vrste bukovih šuma (Charakterarten der Buchenwälder):

III	Acer pseudoplatanus	+	+
	Acer platanoides	+	+
IV	Euphorbia amygdaloides	+	+1
	Melitis mellisophyllum	+	+
	Veronica chamaedrys	+	+
	Lonicera alpigena	+2	+2
	Lonicera xylosteum	+	+
	Galium molugo ssp.	+	+1
	Aremonia agrimonioides	+	+
	Convallaria majalis	+	2.2

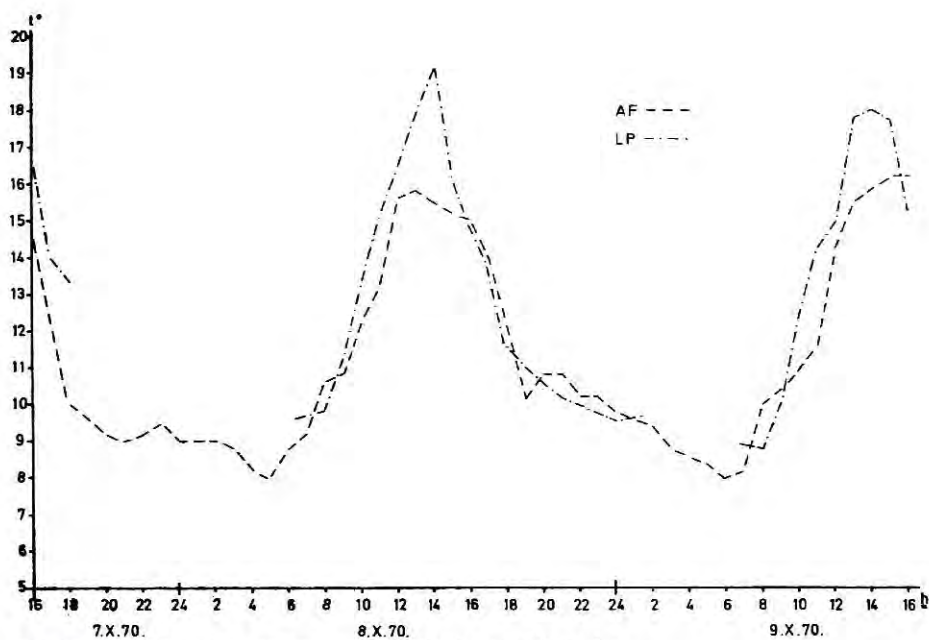
Profil 94: Organogena rendzina na krečnjaku — Organogene Rendzine aus Kalkstein

A Humusni horizont mrke boje, slabo koloidalna ilovasta pjeskuša — Humusartiger Horizont von schwarzlicher Farbe, schwach koloidal lehmi-ger Sand.

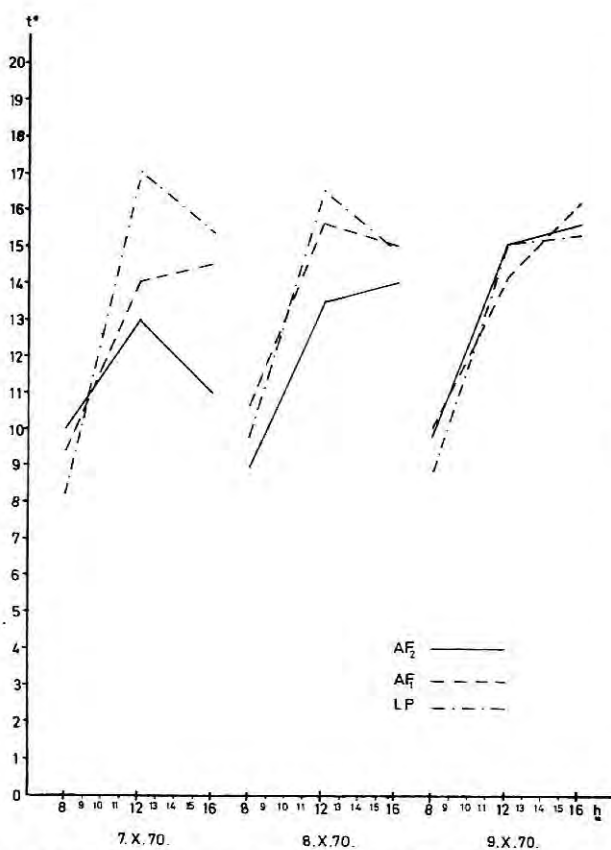
Reakcija zemljišta je slabo kisela. Ima prisutnih slobodnih karbonata. Karakterističan je vrlo visok procenat humusa, zbog čega je ova rendzina i dobila naziv »organogena«. Adsorptivni kompleks je potpuno zasićen bazama. Među mehaničkim česticama prevladavaju frakcije sitnog pijeska. I pored male količine gline, procenat higroskopske vlage je visok zbog bogatstva na humusu.

Die Bodenreaktion ist schwach sauer. Die freie Karbonaten sind anwesend. Ein sehr hoher Gehalt an Humus ist charakteristisch, deshalb ist diese Rendzine als »organogene« genommen. Zwischen den mechanischen Elementen dominiert die Fraktion des Feinsands. Der Prozent des hygroskopischen Wassers ist hoch als die Folge des Reichtums an Humus.

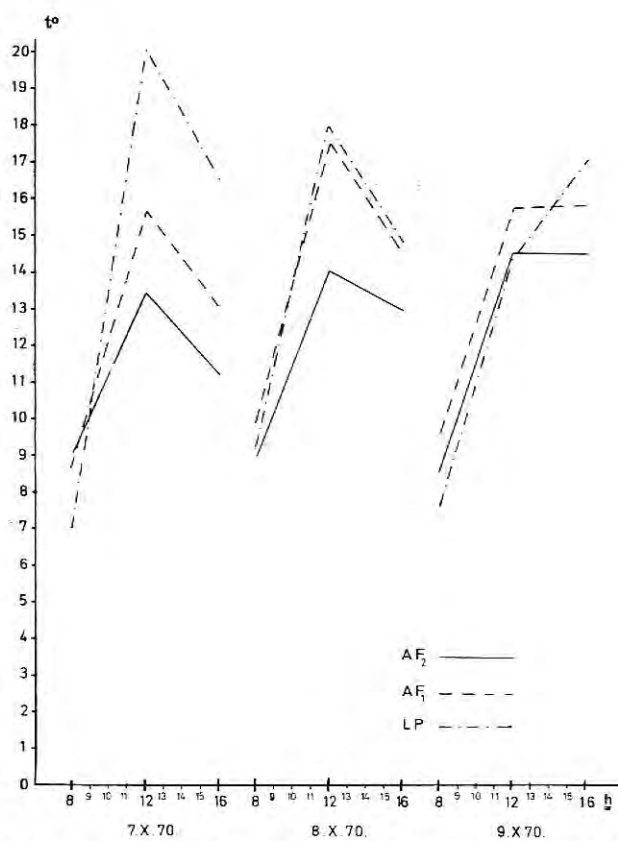
Dubina cm Tiefe cm	pH		Humus %	N %	Egner-Rhiem Methode mg/100		V %	Skelet Skelett %	Glina Ton %	Higros. voda — Higr. Wasser %
	H ₂ O	nKCl			P ₂ O ₅	K ₂ O				
A 0—10	6,60	6,00	69,22	1,97	—	—	—	—	5,03	13,43

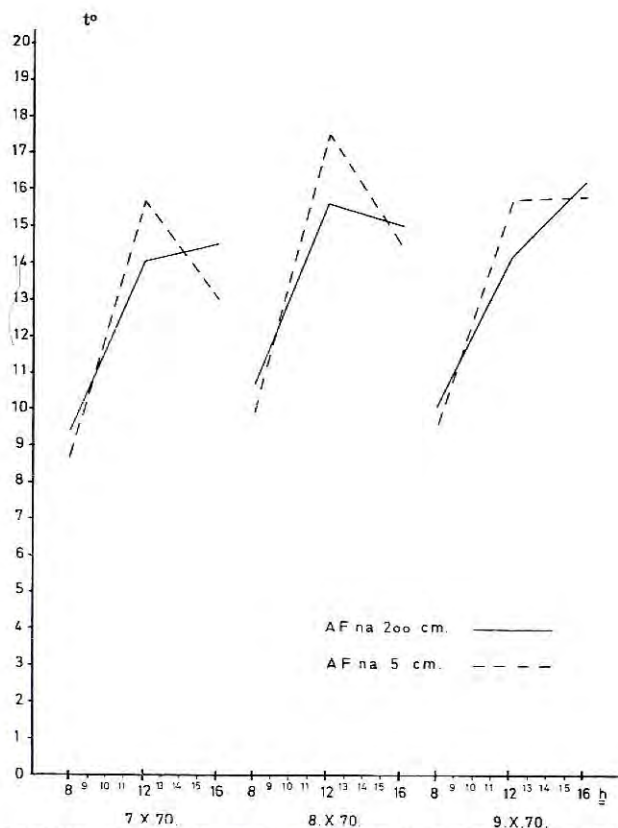
Grafikon 1. Dnevni hod temperature vazduha na 200 cm iznad zemlje u prašumi (AF) i na rubu šume (LP)

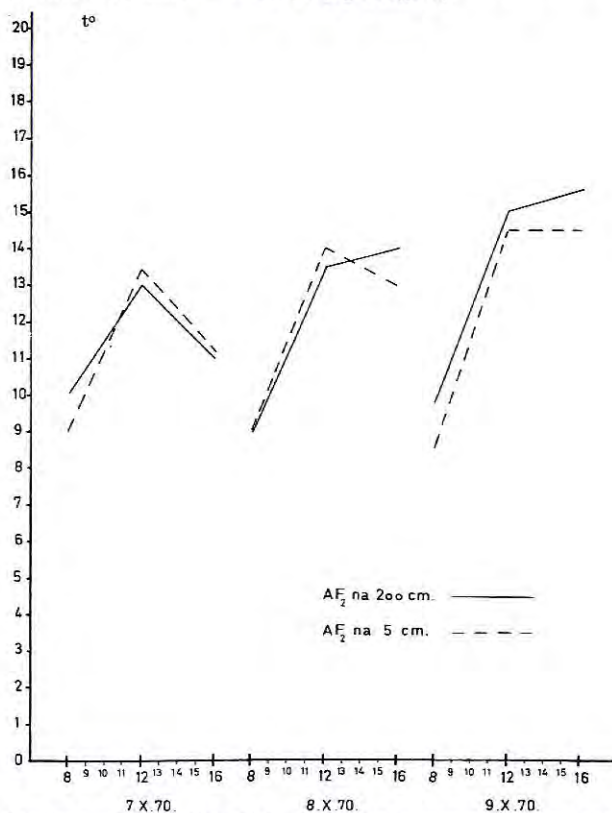
Grafikon 1a Jesenske terminske temperature vazduha na 200 cm iznad zemlje u prašumi (AF) i na rubu šume (LP)

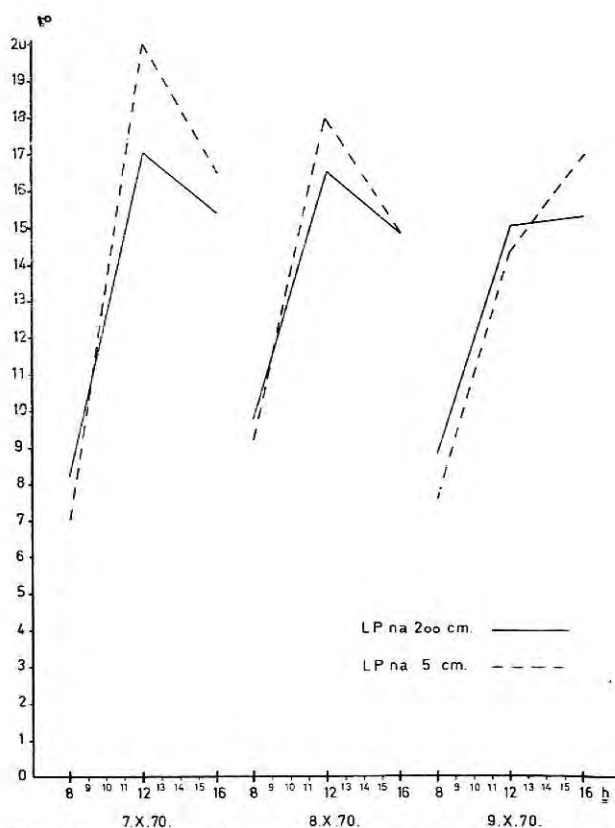
Grafikon 1b Jesenske terminske temperature vazduha na 5 cm iznad zemlje u prašumi (AF) i na rubu šume (LP)

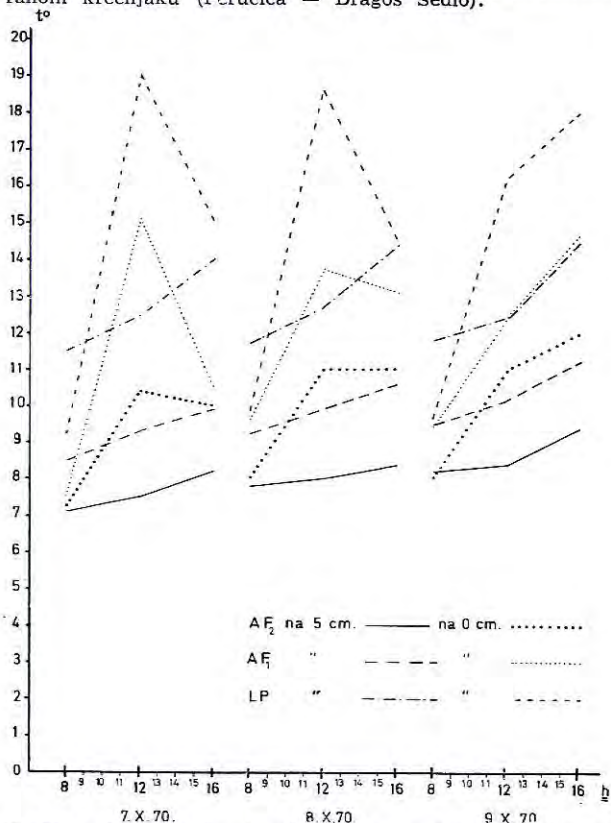
Grafikon 1/AF 1 Jesenske terminske temperature vazduha na 200 cm i 5 cm iznad zemlje u bukovo-jelovoj prašumi na porfiritu (Perućica — iznad Zečjeg Dragoša)

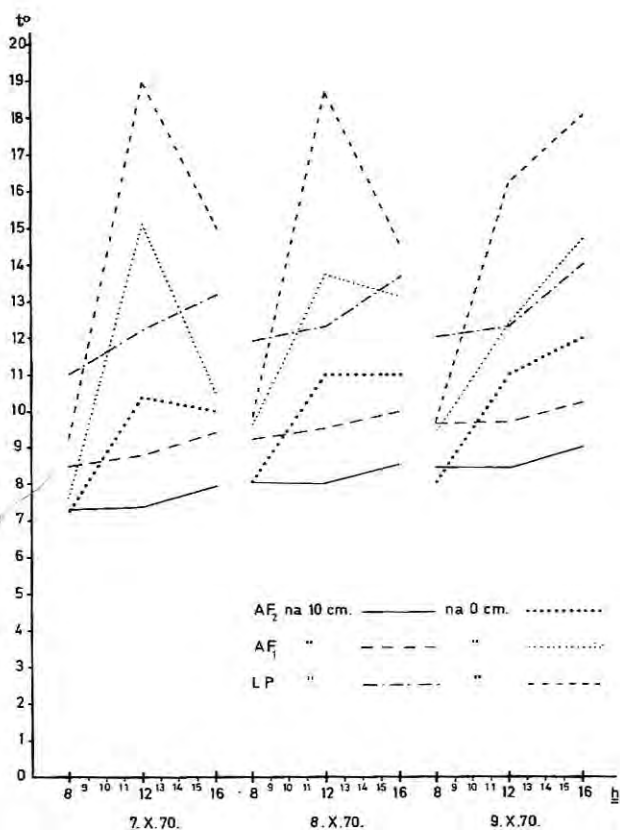
Grafikon 1/AF 2 Jesenske terminske temperature vazduha na 200 cm i 5 cm iznad zemlje u bukovo-jelovoj prašumi na krečnjaku (Perućica-Kondžilo)

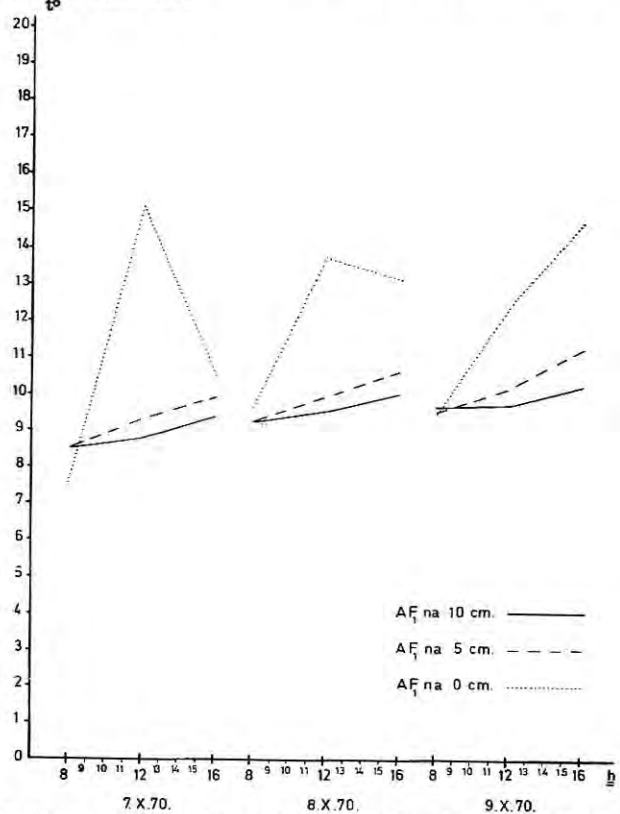
Grafikon 1/LP Jesenske terminske temperature vazduha na 200 cm i 5 cm iznad zemlje u borovoj šumi na dolomitiziranom krečnjaku (Perućica — Dragoš Sedlo).

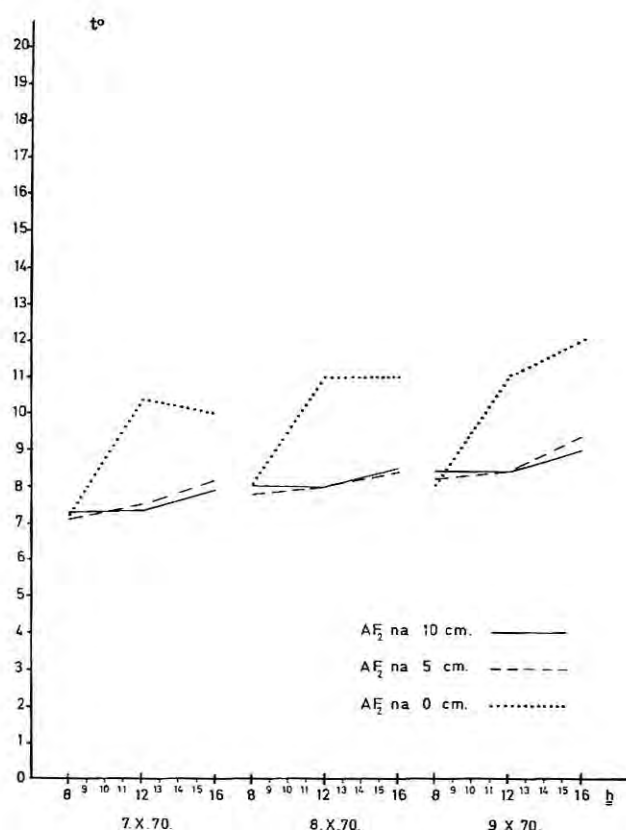
Grafikon 2a Jesenske terminske temperature zemljišta na površini i na 5 cm dubine u Perućici: u prašumi (AF) i na rubu šume (LP)

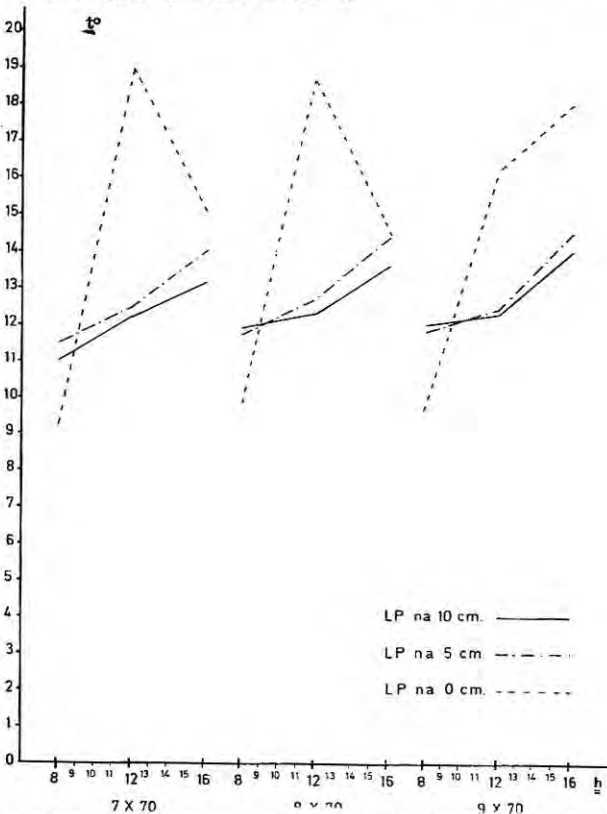
Grafikon 2b Jesenske terminske temperature zemljišta na površini i na 10 cm dubine u Perućici: u prašumi (AF) i na rubu šume (LP)

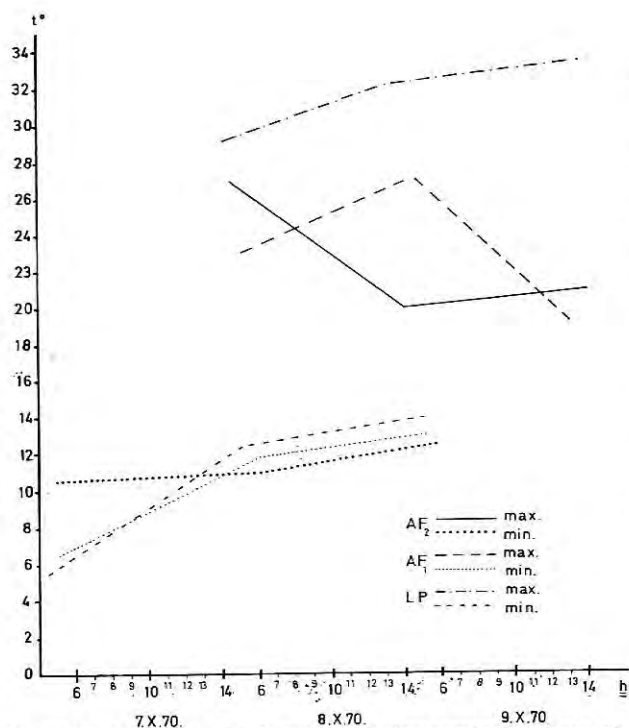
Grafikon 2/AF 1 Jesenske terminske temperature zemljišta na 0, 5 i 10 cm dubine u bukovo-jelovoj prašumi na porfiritu (Perućica — iznad Zečjeg Dragoša)

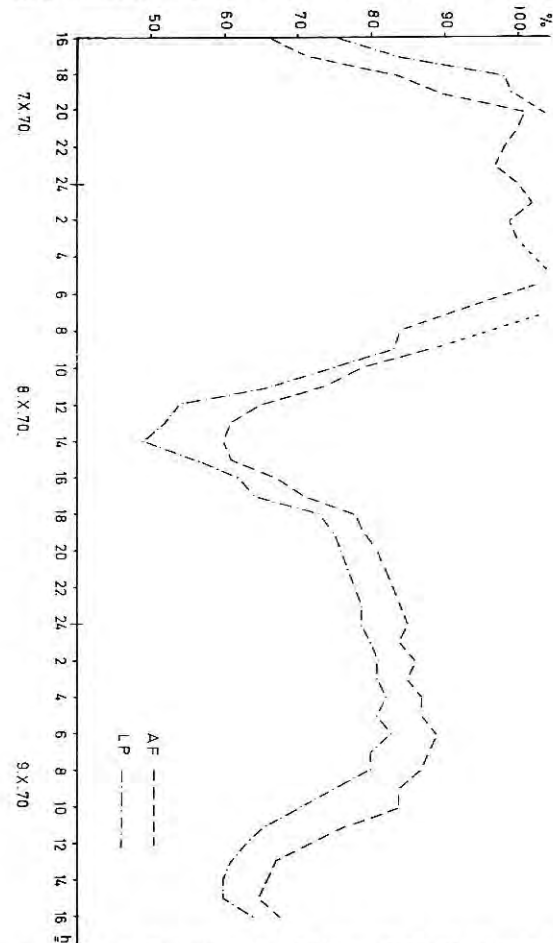
Grafikon 2/AF 2 Jesenske terminske temperature zemljišta na 0, 5 i 10 cm dubine zemljišta u bukovo-jelovoj prašumi na krečnjaku (Perućica-Kondžilo)

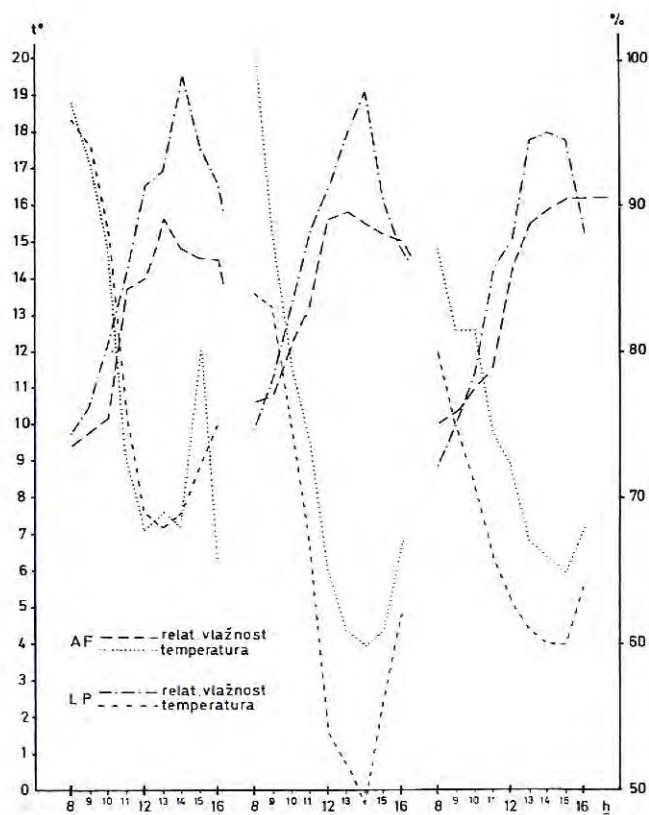
Grafikon 2/LP Jesenske terminske temperature zemljišta na 0, 5 i 10 cm dubine u borovoj šumi na dolomitiziranom krečnjaku (Perućica-Dragoš Sedlo)

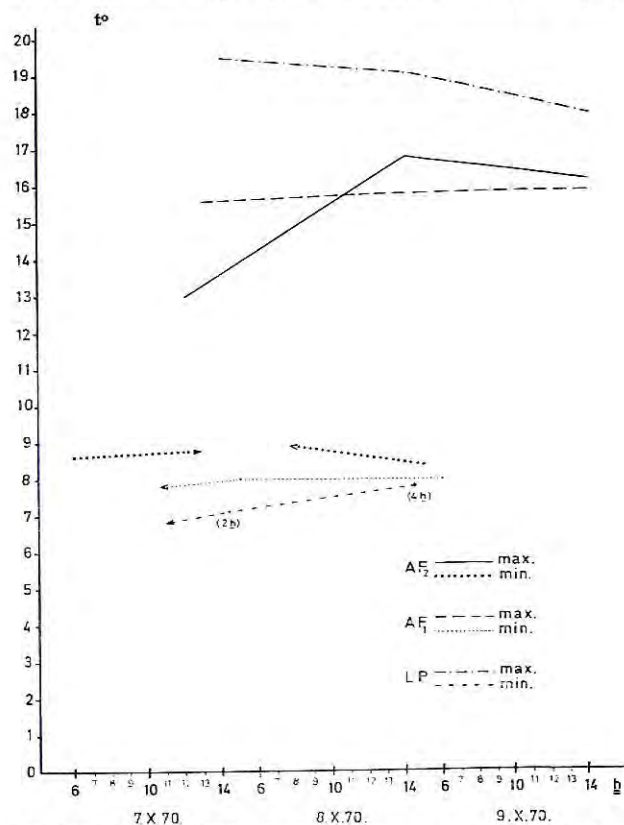
Grafikon 3. Maksimalne i minimalne temperature prizemnog sloja vazduha u prašumi (AF) i na rubu šume (LP)

Grafikon 4. Dnevni hod relativne vlažnosti vazduha na 200 cm iznad zemlje u prašumi (AF) i na rubu šume (LP)

Grafikon 3a. Maksimalne i minimalne temperature vazduha na 200 cm iznad zemlje u prašumi (AF) i na rubu šume (LP)

Grafikon 5. Relativna vlažnost vazduha po psihrometru i njen odnos prema temperaturi vazduha na 200 cm iznad zemlje u Perućici

B. Fabijanić and L. Manuševa

A CONTRIBUTION TO THE KNOWLEDGE
OF THE ECOLOGY OF THE PLANT GROUPS
IN VIRGIN FORESTS OF NATIONAL
PARK »SUTJESKA«

Based on the previously published (1969) researches of geomorphology (Bušatlija), hydrology (Zupčević), geology (Trubelja and Miladinović), climate (Milosavljević) and vegetation (Fukarek and Stefanović), and our pedologic (1967-1970) and microclimatic (micrometeorological) researches, the paper gives the first contribution to the knowledge of the ecology of plant groups in virgin forests of the National Park »Sutjeska« in southeast Bosnia.

Pedologic researches in the field (in the period between 1967 and 1970) were performed according to the usual methods, treating geological base as a dominating pedo-genetic element in mountainous regions. The following types of soil were discovered: scattered cambium (on verfen slates and sandstones and on the andensite-poroids), connected with the group of Orchidi-Abietetum lusuletosum Fuc. 68 (on the 1.300 m height above sealevel) and Vaccinio-Fagetum lusuletosum Fuc. 68 (1500-1700 m ight above sea level)

- alluvial fan (on quartz sandstones and porphyroids) with the group Orchidi-Abietetum piceetosum Fuc. 68 and Galio retundifolii
- Fagetum Fuc. 71
- calcomelanosol (on limestone and lime dolomite) with Sesletio
- Fagetum Ht., Mercurialidi-Fagetum Fuc. 68, Abieti-Fagetum (on organogenic variant), Aceri-Fagetum (Fuk. et Stef.) Fuk. 68, Piceetum illyricum subalpinum (Ht 38) Fuk. 68 and Mughetum illyricum (Ht) Fuk. 68 (on greatest heights)
- dolomitic lawns with Laserpitio-Pinetum Fuk. 68
- calcic cambium with Abieti-Fagetum festucetosum Fk. 68
- ranker (on andesite-porphryoid) with Orchidi-Abietetum piceetosum
- eutric cambium (on spilith and basalth) with subalpic pine or beech forest (Piceetum subalpinum listeretosum) Fuk. 68, Vaccinio
- Fagetum typicum Fuk. 68).

The researches of microclimate were performed according to standard field methods, measurements

of temperatures of air and earth, relative moisture level in air, evaporation etc., Their aim was to compare the mutual comparative relations of meteorological elements measured simultaneously, in and out of the virgin forest. The stations were placed on three sites: two in the virgin forest of breech, fir and pine and one on the margin of the virgin forest, in light pine forest, and are in the text and graphs labeled as follows:

AF₁ (I), virgin forest, 1200 m. height above sea level, Orchidi-A Abietetum piceetosum Fuk.

AF₂ (II), virgin forest, 1100 m. height, Abieti-Fagetum festucetosum

LP (III), margin of the forest, 1260 m. height, Laserpitio-Pinetum Fuk.

— air temperature was characterised by mutual value relations at heights of 200 and 5 cm above earth (graph 1, 1a, 1b, 1/AF₂ and 1/LP),

— ground temperature is represented in temperature relations on 5 cm depth of the separate stations (graph 2a), on 10 cm depth of the stations (graph 2b) and the temperature relations on 5 cm and 10 cm depths at each separate station (graph 2/AF₁, 2/AF₂, 2/LP),

— maximum and minimum air temperatures are given as the relation of these temperatures at separate stations 5 cm above the earth (direct measurement, graph 3) and 200 cm above the ground (termograph registering, graph 3a),

— relative moisture level in the air is represented by the value relation (according to hydrograph) of a virgin forest (AF₁) and non-virgin forest (LP) content, 200 cm above the ground (graph 4) and between the timed relative moisture measured by psychrometrics and calculated graphically, according to the difference between wet and dry thermometer, related with the simultaneous timed air temperature (graph 5).

The paper points out that these researches, based on the mutual influence of ground and vegetation, should be extended to the influences of the specific contents of the virgin forest (structure, growth and other taxonomic elements), and to the impact of the present ways of managing, out of the virgin forest.

DRUŠTVENO-EKONOMSKA OPRAVDANOST ZAŠTITE ŠUMSKOG REZERVATA »JANJ« KAO STROGOG PRIRODNOG REZERVATA

Problem zaštite prašumskog rezervata »Janj« na području SO Šipovo prisutan je dugi niz godina, kao rezultat dviju, usudili bismo se tvrditi, oprečnih tendencija. Jedne, koja je željela zaštititi i očuvati u izvornom stanju što veći dio ove prirodne znamenitosti i druge, koja je, imajući u vidu izvanredno bogat šumski fond ovog rezervata, željela do maksimuma razviti preradu drveta.

Šuma kao prirodni resurs, pored svog nesumnjivo ogromnog neposrednog privrednog značaja, ima i druge značajne funkcije koje nemaju direktan i odmah evidentan ekonomski efekat, ali koje su isto toliko značajne sa gledišta njihove naučne, obrazovno-vaspitne, estetske, rekreaciono-zdravstvene i turističke vrijednosti.

Kao rezultat potreba unapređenja i očuvanja funkcije šume i u naprijed izloženom smislu, odnosno kao rezultat društvenog opredjeljenja o intenzivnoj zaštiti prirodnog naslijeđa, službe zaštite su odmah nakon oslobođenja pokrenule akciju očuvanja pojedinih izuzetno vrijednih šumskih sastojina bez obzira na, u ono vrijeme, veoma izraženu potrebu intenzivne eksploatacije šuma. Društvo je sa svoje strane u cjelini podržavalo ovakav stav, pa je kao rezultat ovoga proizašla zaštita 5 prašumskih rezervata na području Republike (Janj, Lom, Perućica, Plješivica i Žučarica), jedinstvenih ne samo na ovom području već i u čitavoj jugoistočnoj Evropi. Značaj »Janja« sa svojom izvanrednom strukturom, sastavom i obrastom šuma uslovio je da se već početkom pedesetih godina pokrene pitanje njegove zaštite uz punu saglasnost vlasnika – društveno političke zajednice i korisnika – šumsko-privredne organizacije ŠG »Jajce«.

Istorijat zaštite kretao se kako slijedi:

1954. godine, Rješenjem Zemaljskog zavoda zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti, br. 745/54 od 17. juna 1954. tadašnji odjel 159 i dijelovi odjela 158 i 157 Gospodarske jedinice (u daljem tekstu: G. J.) Janj, u površini od 195 ha, društveno vlasništvo, stavljeni su pod zaštitu države kao prirodni rezervat pod upravom Instituta za naučna šumar-

ska istraživanja. U obrazloženju Rješenja utvrđuje se društveno-ekonomska opravdanost formiranja *prirodnog rezervata* (u Rješenju se ne pominje termin »strogi rezervat« niti strogi režim za cijelu površinu) kako slijedi:

»Ovo područje, po obimu drvene mase, gustoći sklopa, svom položaju, visini, debljini i kvalitetu stabala, bujnosti flore i bogatstvu faune predstavlja prašumu od vanrednog značaja za *naučna istraživanja* naših i inostranih naučnih radnika i prirodnu rijetkost privlačnu za sve posjetioce«. Rješenje je dostavljeno svim zainteresovanim, na Rješenje se niko nije žalio i ono je postalo i ostalo (v. zakon iz 1978) pravosnažno.

1960. godine, Odlukom Izvršnog vijeća NRBiH br. 55/60 od 10. marta 1960. o proglašenju pojedinih šumskih odjela G. J. »Gornji Janj« za šume sa posebnom namjenom, odjeli 12–17 te G. J. u površini od 315 ha proglašavaju se za šume sa posebnom namjenom *radi naučnog istraživanja*. Odlukom se utvrđuje da organ upravljanja – Šumsko gazdinstvo Jajce, gospodari sa ovim šumama u saradnji sa Institutom za šumarstvo u Sarajevu, koji *zajedno* treba da izrade posebni uređajni elaborat o načinu gospodarenja, a Sekretarijat za šumarstvo Izvršnog vijeća SRBiH da se stara o sprovođenju ove odluke. Odluka je donesena na osnovu čl. 42. stav 2. Zakona o šumama iz 1956. godine, tj. vjerovatno je ranije Rješenje Ministarstva šumarstva br. 2509/51 od 4. aprila 1951. godine (koje je Odlukom prestalo da važi) samo usaglašeno sa Zakonom (i Ustavom). Dakle, bez obzira što se u Odluci ne pominje Rješenje Zavoda iz 1956. godine, odnosno bez obzira na to što je Odluka donijeta »bez znanja Zavoda za zaštitu«, Odluka Izvršnog vijeća SRBiH ne negira Rješenje Zavoda, već ga, naprotiv, prostorno proširuje, jer se 195 ha zaštićenih Rješenjem Zavoda nalaze unutar 315 ha zaštićenih Odlukom kao šume sa posebnom namjenom radi naučnih istraživanja, dakle sa istom namjenom koja je utvrđena Rješenjem Zavoda.

Uređajnim elaboratom trebalo je utvrditi način gospodarenja na cijeloj površini od 315 ha

šume sa posebnom namjenom za naučna istraživanja, u kojoj se nalazi i 195 ha prirodnog rezervata u smislu Zakona o zaštiti prirode. Nije, dakle, unapred utvrđen ni režim zaštite, odnosno detaljnija namjena kako unutar 195 ha rezervata tako ni u »vanjskoj zoni« . Do 315 ha, već je to trebalo tek precizirati Uređajnim elaboratom u saradnji sa Institutom za šumarstvo.

Pogrešno je, dakle, tumačenje da je donošenjem Odluke Izvršnog vijeća SR BiH iz 1960. godine, stavljeno van snage Rješenje Zavoda iz 1956. godine, odnosno da je cijelo područje, uključujući i 195 ha rezervata, stavljeno na bezuslovno korištenje Šumskom gazdinstvu Jajce (čitaj: za sječu!), jer u tom slučaju Izvršno vijeće ne bi donosilo Odluku o proglašenju tog područja za »šumu sa posebnom namjenom« već bi ga uključilo u šumsko-privredno područje »Gornje Vrbasko, odnosno u šumskoprivrednu osnovu (uređajni elaborat) tog područja.

Šumsko-privredno preduzeće (u daljem tekstu: ŠPP) »Gorica«, kao pravni nasljednik Šumskog gospodarstva Jajce, na urgenciju Sekretarijata za šumarstvo Izvršnog vijeća SR BiH od 25. jula 1964. godine, angažovalo je »Šumaplan« – preduzeće za projektovanje u šumarstvu, da izradi pomenuti uređajni elaborat. Izrada posebnog uređajnog elaborata izvršena je tokom 1964. i 1965. sa važnošću od 1. I 1966. do 31. XII 1975. godine.

U skladu sa Odlukom Izvršnog vijeća, Naučno-stručni kolegij Instituta za šumarstvo razmatrao je i usvojio pomenuti elaborat na sjednici u julu 1966. godine. U elaboratu su izdvojene 3 zone sa posebnom namjenom:

- jezgro prašume (što je odgovaralo »strogom prirodnom rezervatu« u smislu Zakona o zaštiti prirode), sa površinom od 57,2 ha,

- preborno gazdovanje, sa površinom od 205,6 ha i

- drugi oblici gazdovanja, sa površinom od 31,8 ha koji odgovaraju »upravljanom«, odnosno »specijalnom« rezervatu prirode u smislu Zakona o zaštiti prirode.

Posebno treba napomenuti da je izradi Elaborata prethodilo *komisijsko izdvajanje jezgra prašume* od strane Komisije u kojoj su učestvovali i predstavnici Instituta za šumarstvo u skladu sa Odlukom Izvršnog vijeća. Predstavnici Instituta predložili su dvije varijante od kojih je elaboratom prihvaćena druga varijanta, koja je u tom momentu (nakon, u međuvremenu izvršene sječe u području prve varijante), bila reprezentativna za prašumski tip sastojina u području.

Dakle, bez obzira na činjenicu protiviljenja od strane Zavoda za zaštitu spomenika kulture da se kao »jezgro prašume« (tj. kao područje strogog režima zaštite) u okviru 195 ha rezervata proglašenog njegovim Rješenjem iz 1956. godine, tretira *samo površina od 57,2 ha*, koje je uslijedilo:

- odmah nakon dopisa ŠPP Gorica Zavodu 1966. godine,

- nakon donošenja zaključka dviju komisija Izvršnog vijeća SR BiH, formiranih na intervenciju ŠPP Gorica 1968. i 1970. godine, formalno-pravno Elaborat je postao pravosnažan već jula 1966. tj. odmah nakon usvajanja od strane Instituta za šumarstvo, koji je u tom smislu bio nadležan kako po slovu Rješenja Zavoda iz 1956. tako i Odluke iz 1960. godine, i Elaborat je mogao početi da se realizuje već u toj godini koja je Elaboratom i predviđena kao početna godina realizacije.

Tog mišljenja je bila i Komisija Zavoda koja je na insistiranje ŠPP Gorica obišla teren 26. 7. 1972. godine i *dala sljedeće predloge i zaključke* (Zavod nije bio ovlašten za davanje saglasnosti, a nije kao takav utvrđen ni Rješenjem iz 1956. ni Odlukom iz 1960. godine):

- da se kao prašumski rezervat sa strogom zaštitom tretira predloženo »jezgro prašume« sa površinom od 57,2 ha,

- da se »Elaborat« uskladi sa novim Zakonom o šumama kao »Šumsko-privredna osnova«, u saglasnosti sa Institutom za šumarstvo,

- da se predloženi obim sječa u »Elaboratu« realizuje u ostalom dijelu kao »Upravljanom prirodnom rezervatu«, na bazi izvedbenih projekata (u skladu sa novim Zakonom o šumama), koje bi se *dostavljale na uvid* Zavodu radi praćenja realizacije intencija postavljenih u šumsko-privrednoj osnovi. Treba napomenuti da je jedna od intencija bila i izdvajanje sredstava od realizovane sječe za naučno-istraživački rad u skladu sa Odlukom Izvršnog vijeća SR BiH, kojom je područje (u cjelini) proglašeno za »šumu sa posebnom namjenom radi naučnih istraživanja«. Takođe i to da se tom prilikom pitanje naknade zbog ograničavanja korišćenja »jezgra prašume« uopšte nije postavljalo (ono će se postaviti tek 1979. godine na osnovu novog zakona o šumama iz 1978. godine).

U skladu sa predlozima Komisije Zavoda iz 1972. godine, izrađena je Šumsko-privredna osnova za isti period važnosti, koju je razmatro i usvojio Institut za šumarstvo 1975. godine. Pošto su u Osnovi sadržane u potpunosti sve intencije utvrđene 1972. godine, Osnovu je razmatrala i *dala pozitivno mišljenje* i Komisija Zavoda na svojoj sjednici od 7. oktobra 1975. godine.

Zavod je smatrao, s obzirom na to da nije imao primjedbi na Osnovu i s obzirom da je povremenim kontrolama vršenim od strane stručnih saradnika Zavoda utvrđeno da je »jezgro prašume« netaknuto odnosno da se u cjelini poštuje utvrđeni režim zaštite, da se šumsko-privredna osnova primjenjuje.

Međutim, 1979. godine ŠPP Gorica je pokrenula pitanje eksploatacije cjelokupnog područja, navodeći da Šumsko-privredna osnova za Prašumski rezervat »Janj« nije usvojena.

Naime, poznato je da prašumski rezervat »Janj« posjeduje 800 m³ po 1 ha drvene mase što predstavlja izuzetno bogatstvo kada se uzme u obzir da prosjek drvene mase naših šuma predviđenih za eksploataciju iznosi cca 250 m³ po 1 ha.

ŠPP Gorica na ovoj činjenici bazira svoj zahtjev za preispitivanje statusa zaštićenog područja, pored ostalog i zbog alimentiranja buduće pilane u Šipovu.

U slučaju da status »Janja« ostane nepromijenjen, ŠPP Gorica insistira na naknadi štete zbog ograničenja korištenja u smislu Zakona o šumama.

Ovim želimo naglasiti da je sama priroda zaštite prirodnih znamenitosti, pa prema tome i »Janja«, takva da ne zahtijeva nikakvo ulaganje, jer je i cilj i smisao zaštite ovakvih objekata prirodnog nasljeđa zadržavanje postojećeg stanja.

Istovremeno, i iz istih razloga, ovakvi objekti ne zahtijevaju sredstva na ime konzervacije, restauracije ili unapređenja, već jedino sredstva za povremeni naučnoistraživački rad.

Prema tome, korisnik ovog područja nema, niti je imao troškove koje bi netko treći trebao namiriti, odnosno takvih troškova koji bi zahtijevali preispitivanje statusa zaštićenog područja.

S druge, pak, strane, podmirenje potreba buduće pilane u Šipovu rađeno je na bazi sječive drvene mase u Šumsko-privrednom području »Gornje-Vrbas-kom« uz izričito izuzimanje »Janja«, kao šume sa posebnom namjenom, u površini od čak 295 ha (sa čistinama: ukupno 315 ha), a upravo iz naprijed iznesenih razloga.

Istovremeno, znajući da je »Janj« kao takav izuzet iz programa eksploatacije, investitor nije nikada ni zatražio ni pribavio mišljenje ili saglasnost službe zaštite na lokaciju pilane i korištenje šume, koja bi u slučaju uključivanja zaštićenog područja bila zakonski preduslov, sve u smislu člana 7, 22, 23 i 25 Zakona o zaštiti i korišćenju kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa iz 1978. godine.

Iz ovog proizlazi da je privredna djelatnost ŠPP Gorica bazirana na redovnoj eksploataciji drugih šumskih područja mimo spornog, pa, prema, tome ne stoji zahtjev za naknadu štete zbog ograničenja korištenja.

Šumsko-privredna osnova za prašumski rezervat »Janj« predvidila je djelomičnu sječu van prašumskog jezgra, čime, se pored ostalog, pokrivaju i troškovi povremenog naučnoistraživačkog rada na području »Janja«. Istina, naučnoistraživački rad se i danas ne odvija u okviru planiranog, ali ovo je prvenstveno rezultat naših trenutnih mogućnosti, a nikako statusa ili stanja spornog područja.

Osim toga, ovakva područja u ovom trenutku već nestala u razvijenim kapitalističkim zemljama, samim svojim postojanjem dobijaju na vrijednosti i društvenom značaju, te naučnoistraživački rad njima nije nikada zakasnio, odnosno ovakav rad može samo biti sveobuhvatniji i sadržajniji u komparativnom smislu.

Međutim, Zavod sa svoje strane, vodeći računa o:

- privredno-ekonomskim interesima korisnika spornog šumskog područja;

- trenutnim potrebama razvoja područja SO Šipova;

- izuzetnom značaju zaštićenog područja, značaju koji prevazilazi okvire ne samo Republike već i čitave naše zemlje;

- stavu Republičke konferencije SSRN BiH – Sekcije za čovjekovu sredinu, o potrebi proširivanja zaštićenih područja i osnivanja novih rezervata gdje god je to moguće i društveno opravdano;

- stavovima Izvršnog vijeća SR BiH u kojima se zaštititi ovakvih područja poklanja posebna pažnja;

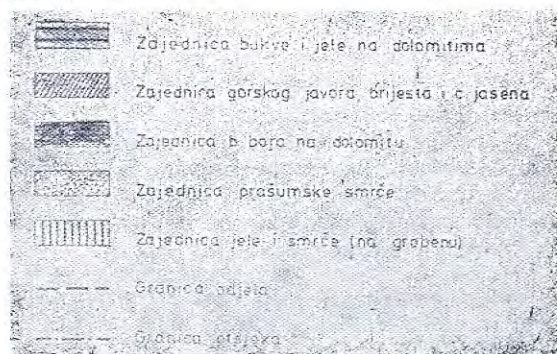
- stavu Saveznog Izvršnog vijeća koji zaštitu i proširenje zaštite šumskih područja smatra jednim od faktora razvoja nerazvijenih područja;

- potrebi zaštite čovjekove sredine, interesima opštenarodne odbrane i društvene samozaštite.

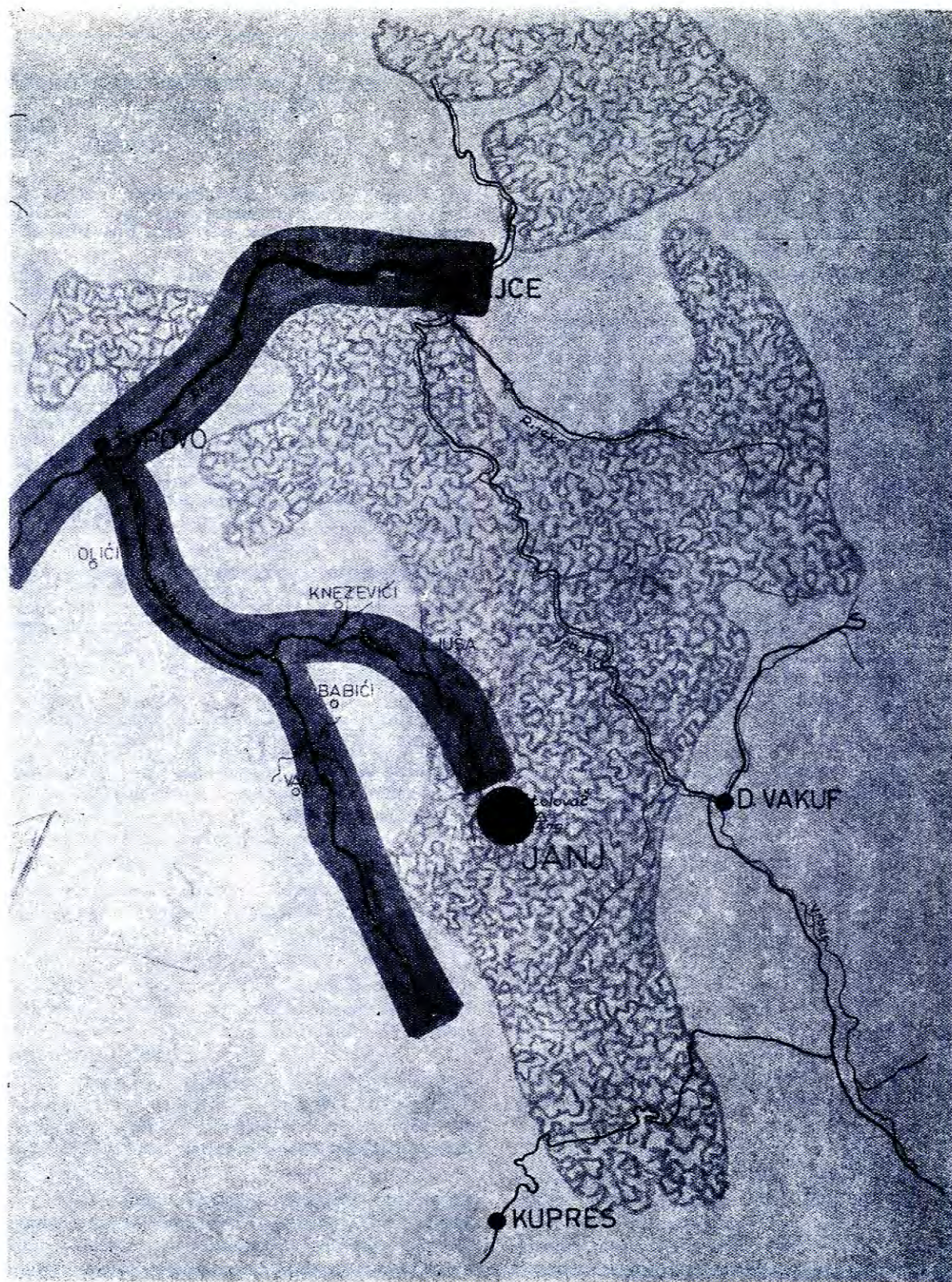
Zavod predlaže da se Šumsko-privrednoj osnovi za šume sa posebnom namjenom u prašumskom rezervatu »Janj« za period važnosti od 1. I 1966. – 31. XII 1975. godine produži važnost, odnosno da se izradi nova Osnova (za period od 1. I 1981. – 31. XII 1990. godine) na istim principima i intencijama gazdovanja, naročito vodeći računa da se sačuva »jezgro prašume« u površini od 57,2 ha, kao »strogi rezervat prirode« (čl. 47 stav 1 Zakona o prostornim uređenju BiH iz 1974. godine), sa potpunom zabranom sječe, kao i da se obezbijedi odgovarajući tretman zaštitnog plašta u Osnovi utvrđenog kao »preborno gazdovanje«, odnosno »drugi oblici gazdovanja«.

Ovakav način gazdovanja u rezervatu obezbijediće potpunu zaštitu njegovog najznačajnijeg dijela »prašumskog jezgra«, zaštitnim prstenom će se spriječiti, sa jedne strane, negativni vanjski uticaji na njega, a, sa druge strane, obezbijediće se mogućnost komparativnog naučno-istraživačkog rada, obzirom na sječene i netaknute šumske sastojine.

Istovremeno će se pitanje izdvajanja sredstava za obavljanje naučnoistraživačkog rada u rezervatu riješiti na isti način kao i u Elaboratu iz 1966. godine, o kome je ovaj zavod blagovremeno dao svoje pozitivno mišljenje.

PRAŠUMSKI REZRVAT »GORNJI JANJ«
Fotocenološki pregled

Dispozicija prašumskog rezervata Janj u širem području Vrbasa i Plive

Branibor Fabijanić — Mevlida Serdarević

SOCIAL AND ECONOMIC JUSTIFICATION
OF THE PROTECTION OF FOREST
WILDLIFE »JANJ« AS A STRICT
NATURE RESERVE

The problem of forest preserve protection has been present for a long time and is rather complex, especially in case of virgin forest preserves. From the standpoint of protection in Bosnia and Herzegovina, »Janj« forest is the most important among them.

The issue, actually, concerns the preserves with great scientific, educational, protectional, recreational and touristic importance which represent outstanding parts of natural heritage. However, these forest regions with enormously high trees are also attractive for the wood industry. Therefore a latent conflict between the interests of protection services and those of wood industry is always present.

Observing the significance of such preserves, it was in 1954 already that the Institute for the Protection of cultural monuments, famous or rare landscapes in Bosnia and Herzegovina, among other institutions, protected Janj as a 195 hectare natural preserve, with a legal decision made according to the Protection Law of the time. In 1960, a decision by the Executive Council of Bosnia and Herzegovina declared Janj as »specified-purpose forests, for scientific researches«, with the area of 315 hectares (the area includes the 195 hectares mentioned). The forest holders of the time agreed with both decisions and, in this respect, began to elaborate a special project of the wood industry in the 315 hectare region.

The present holder lodges the request for the amends because of the limited use of Janj forest,

according to Forest Law provisions, for its plans for the economic development anticipate the alimentionation of lately built saw-mill from this area, among others.

The protection service objects to this request for the following reasons:

— The economic activities of the present holder are based on regular exploitation of other forest regions, not of the area protected before the construction of the new saw-mill, i.e. before the elaboration of the investment project for the new saw-mill. Therefore, the claim on the recompense because of the limited use cannot be maintained — Since the preserve is regenerated by itself, the protected area did not require separate investments and the claim on the recompense is unjustifiable in this respect.

According to special scientific researches included into the wood industry project, done by the Institute, among others, a 57 hectare virgin forest »nucleus« has been singled out as a strict natural preserve within the 195 hectares protected by the Institute's decision. The rest of the 315 hectares, protected by the decision of the Executive Council of Bosnia and Herzegovina is treated as a protective ring where the fellings anticipated by the wood industry project are allowed. It concerns the fellings that will allow the full preservation of the nucleus on one hand and scientific researches of the whole area on the other.

ZNAČAJ NACIONALNIH I REGIONALNIH PARKOVA ZA IZRADU DUGOROČNIH PLANOVA

Kao što se u istoriji razvoja društva mogu naći svijetli primjeri i uzori njegovog demokratskog organizovanja i humanog funkcionisanja¹⁾ tako i u razvoju prirode, očuvanja i nesmetanog razvoja njenih kvaliteta, mogu se naći, isto tako primjeri nesebičnog i humanog odnosa prema dijelovima prirodne okoline. Za takve uzore u prostoru i životnoj sredini, mogu, nesumnjivo, da posluže nacionalni i regionalni parkovi. Stoga su zaštićeni predjeli u okviru ovih parkova od posebnog značaja za izradu dugoročnih planova, društvenih i prostornih kao i za druge oblike planiranja koja se zasnivaju na prostoru i njegovim vrijednostima, u kojima je sadržana politika dugoročnog odnosa društva prema prirodi u cjelini.

Značaj nacionalnih i regionalnih parkova za racionalno upravljanje i korištenje širih prostora, ogleđa se, prije svega, u tome što ovi zaštićeni i vrijedni prostori:

- imaju relativno dugu istoriju nastanka i razvoja – počinju se osnivati u drugoj polovini prošlog vijeka, nakon industrijske revolucije kada kapital počinje prodornije i moćnije da eksploatiše prirodna dobra, i to ne samo sa užih nacionalnih područja, već i iz gotovo svih krajeva svijeta;

- uživaju posebnu brigu društva, pošto su formirani na osnovu zakona ili drugih značajnijih dokumenata u cilju očuvanja, zaštite i korištenja prirodnih vrijednosti interesantnih, prije svega, za obrazovanje, vaspitanje, nauku, kulturu i turizam;

- mogu služiti za primjer skladnog odnosa čovjek-priroda, ispoljavanje potreba čovjeka kao prirodnog bića i mogućnosti ispunjavanja tih potreba u prirodnoj sredini;

- predstavljaju prostore za koje raste interesovanje posjetilaca, naročito iz urbanih i industrijskih aglomeracija, koji u ovim zonama, sa izraženim prirodnim kvalitetima, nalaze pogodne lokalitete za odmor i rekreaciju;

- ukazuju na opravdanost primjene induktivnog metoda u izradi prostornih, urbanističkih i drugih planova, polazeći od valorizacije pojedinih predjela, pejzaža, objekata prirode, da bi se poslije prešlo na uopštavanje i donošenje zajedničkih opredjeljenja.

Sagledavajući razvoj nacionalnih i regionalnih parkova u svijetu, može se konstatovati da su prisutni limitirajući faktori daljeg njihovog razvoja i funk-

cionisanja ako se na širim, nacionalnim i svjetskim razmjerama ne uspostavi odgovarajući i respektirajući odnos prema prirodi u cjelini.

Nacionalni i regionalni parkovi, naime, ne mogu biti vječna oaza mira i ljepote ako se prostori oko njih ne uređuju, unapređuju, humanizuju. Jer, granice nacionalnih parkova ne mogu biti suviše krute čvrste i neprelazne. Brojne krize u svijetu (inflacija, nezaposlenost, ratni sukobi, blokovska podijeljenost i sl.) imaju vidljivog odraza na posebno zaštićene prirodne vrijednosti – nacionalne i regionalne parkove. Tako, na primjer, i u poznatim nacionalnim parkovima prisutne su promjene, osiromašenje i nestajanje biljnog i životinjskog svijeta. Za vrijeme ratova u Vijetnamu dosta zaštićenih zona je bilo devastirano i kontaminirano. U safari parkovima u Africi rijetke životinje nemaju bezbjednog skloništa i mira, jer se u njihovoj neposrednoj blizini, u automobilima i helikopterima, povećava broj posjetilaca. Uslijed komercijalnih razloga ne vodi se često dovoljno računa o dozvoljenoj granici prisutnih turista i njihovom ponašanju prema osjetljivoj i nježnoj flori i fauni. Takav je slučaj u nacionalnim parkovima Sjedinjenih Američkih Država, Velike Britanije, Italije i dr. U pojedinim nacionalnim, a pogotovo regionalnim parkovima, još je prisutna eksploatacija drvne mase i lova divljači, što je u suprotnosti sa njihovim osnivačkim aktima.

Kao što u ljudskoj zajednici postoji tendencija i potreba da se smanjuju i eliminišu razlike između kasta, staleža, klasa, država – kao jedini uslov razvoja i napretka čovječanstva – tako postoji i u prirodi tendencija i potreba da se prostori jednako vrednuju, njeguju i unapređuju. U stvari, dugogodišnje razlike, trvenja i antagonizmi u društvu predstavljaju vjernu kopiju tih odnosa i u prirodi.

Stoga, nacionalni i regionalni parkovi, iako su relativno mali prostori, sa manjim brojem dozvoljenih djelatnosti (ugostiteljstvo, turizam, aktivnosti u oblasti kulture, obrazovanja, nauke i sl.) i pored navedenih i sličnih problema, predstavljaju dobre primjere zaštite prirodne okoline i sinhronizacije ljudskih djelatnosti i za druge prostore izvan nacionalnih i regionalnih parkova.

Uspostavljanje jednakog tretmana, na osnovu evidentiranja, valorizacije, brižnog i racionalnog odnosa prema svim prostorima jeste, u stvari, osnovni

uslov da nacionalni i regionalni parkovi zadrže svoju fizionomiju i sadržaje. Drugim riječima, što je više posebno zaštićenih, uređenih prostora pogodnih za kulturno-obrazovne, naučne i turističke svrhe, to će se glavna obilježja postojećih nacionalnih parkova zadržati i očuvati. Biljni i životinjski svijet u ovim prostorima imaće u tom slučaju povoljnije uslove za očuvanje i nesmetan razvoj. Što su ti okolni prostori uređeniji i veći i, po svojim svojstvima bogatiji i potpuniji, to će i nacionalni i regionalni parkovi lakše i bezbjednije ispunjavati osnovni cilj svog postojanja i djelovanja. Stoga, planiranje, pogotovo dugoročno, treba da bude zasnovano na principu »više zaštićene i uređene prirodne sredine – veće mogućnosti za turizam; više zaštićenog prostora – manji turistički pritisak, ili više prostora za turizam – manje opasnosti za sredinu«¹⁾.

Napominjemo da osnovni motivi osnivanja nacionalnih i regionalnih parkova, kao posebno vrijednih predjela, nisu analogni onim motivima koji se manifestuju pri uspostavljanju i utvrđivanju neophodnog, planskog i respektirajućeg odnosa prema prirodnim prostorima. Dok su dijelovi prirode stavljeni pod poseban, brižan odnos uglavnom iz sentimentalnih, romantičarskih pobuda – od strane umjetnika (Ruskin, Ruso i dr.), koje se kasnije transformišu i proširuju i na kulturno-obrazovne i naučne svrhe, dotle mjere zaštite i unapređivanja čovjekove sredine nastaju iz neophodnosti i nužnosti – iz zdravstvenih, ekonomskih, socioloških i drugih razloga. Što je zajedničko za obadva ova oblika zaštite je to što ukazuju na potrebu vrednovanja i unapređivanja prirodnih dobara, određivanja njihovih odgovarajućih, trajnih funkcija, što je jedino moguće kroz dugoročne – društvene i prostorne – planove u kojima se, s jedne strane, sagledavaju potrebe društva, a s druge, mogućnost ispunjenja tih potreba u životnoj sredini.

x x x

Nakon industrijske revolucije 1848. godine, kada je kapital počeo efikasnije da eksploatiše prirodna dobra, počinje stavljanje pojedinih dijelova prirodne okoline pod posebnu zaštitu i upravljanje. Tako, na primjer, te godine zaštićen je dio šume Fontenabla na inicijativu grupe slikara, što se može smatrati prvim zvaničnim primjerom tzv. parcijalnog oblika očuvanja i njegovanja prirode. Nekoliko godina poslije (1872. godine) osniva se u SAD prvi nacionalni park u svijetu – Yellowstone, nakon čega se širi svijest o potrebi i opravdanosti postojanja zaštićenih i rijetkih prostora i u drugim državama. Osnivanje nacionalnog parka u SAD ne treba da predstavlja iznenađenje, jer je na novom kontinentu počeo da se naglo investira i akumulira kapital, koristeći ogromne, nepregledne prirodne izvore, pa je bilo neophodno one najinteresantnije i najvrednije dijelove prirode sačuvati.

Na starom kontinentu, u Evropi, sve do početka 20. vijeka nije bilo posebno značajnih ostvarenja na području zaštite prirode. Inicijative i aktivnosti o stvaranju nacionalnih parkova do 1914. godine treba uglavnom pripisati pojedincima, ljubiteljima prirode, naučnicima, kao što je to u Švajcarskoj bio Paul Sarasin. Poslije, te ideje i inicijative dobivaju potpuniju razložnost i opravdanost preko udruženja i ustanova koje se bave korišćenjem i proučavanjem prirode i njenih vrijednosti.

U periodu između dva rata, ratni vihor je ostavio duboke tragove na aktivnosti zaštite prirodnih rijetkosti i znamenitosti. Tako da je na zaštiti prirode više učinjeno na drugim kontinentima nego u Evropi.

Vrijedno je istaći aktivnost Londonske konferencije o zaštiti flore i faune 1933. godine koja je inicirala stvaranje velikog broja prirodnih rezervata i proglašavanja nacionalnih parkova na čitavom afričkom kontinentu. Najvažniji i najveći su »Albert« nacionalni park ili Kivu u Kongu, zatim nacionalni parkovi u Ruandi i Katangi i drugim krajevima Afrike.

U razdoblju između 1934. i 1936. godine proglašeno je više područja za nacionalne parkove u Japanu, od kojih su neki – uz nacionalne parkove što su prije toga osnovani – Nacionalni park blizu Adelaide u Australiji 1895, Nacionalni park Tangarino 1894 u Novom Zelandu i u Indoneziji – poznati širom svijeta (Seito Naika, Saika i dr.).

Što se tiče istočnovevropskih zemalja, u pomenutom periodu veći broj nacionalnih parkova osnovan je u SSSR-u. U 1938. godini u Čehoslovačkoj je takođe osnovano više nacionalnih parkova. U Italiji formira se 1922. godine Gran Paradiso. To je takođe vrijeme kada se pojedini dijelovi prirode počinju stavlјati pod poseban režim zaštite i kod nas, na primjer Nacionalni park Plitvička jezera.

Poslije drugog svjetskog rata broj nacionalnih parkova u svijetu se naglo povećava, što je, dobrim dijelom rezultat izražene aktivnosti Međunarodne unije za zaštitu prirode i njenih izvora (UICN), koja je kao savjetodavno tijelo pod pokroviteljstvom UNESCO-a osnovana 1948. godine.

Ova unija, iako u djelokrugu rada ima zaštitu samo jednog dijela prirode, tzv. prirodne rijetkosti i znamenitosti (spomeničke vrijednosti prirode, rezervate, nacionalne i regionalne parkove i dr.) znatno je doprinijela iniciranju i podsticanju svjetskih akcija za zaštitu životne sredine u cjelini, i u tom smislu organizovanju Prve svjetske konferencije o prirodnoj okolini pod okriljem Ujedinjenih nacija u Štokholmu 1972. godine.

Već u početku svog djelovanja UICN uočava i potvrđuje da tzv. prvobitni oblici zaštite prirode, tzv. »stavljanje pod zvono« ne mogu dati optimalne rezultate, jer su tako zaštićeni dijelovi prirode dobrim dijelom izolovani i nisu uključeni u savreme-

1) Dr Stevan Nikolić: Aktuelni problemi zaštite prirode i turizma Simpozij »Zaštita prirode i turizam u SR Srbiji« Kopaonik, 23-25. juna 1982. godine.

ne društveno-ekonomske tokove, u žižu svakodnevnog života i razvoja, gdje im, u stvari, i jeste mjesto.

Uslijed sve veće eksploatacije prirodnih resursa od strane kapitala, čija akumulacija postaje umanjena ili može doći u pitanje iscrpljivanjem prirodnih dobara, raniji scijentistički, edukativni ili kulturološki motivi za zaštitu dijelova prirode nužno se proširuju i obuhvataju veće prostore prirode u cjelini. Za ovakav širi opseg zaštite i brige o prirodnoj okolini postaje zainteresovan i kapital, iako je zasnovan na eksploataciji ljudskih i prirodnih potencijala, a koji pri preduzimanju akcija i mjera u tom pravcu pokazuju sasvim drugo lice.

U kapitalističkom načinu proizvodnje, naime, osnovni cilj je proizvodnja i razmjena radi postizanja akumulacije kapitala, a zanemaruje se, odnosno postaje irelevantna upotreba tih proizvoda. Drugim riječima, kapitalistički sistem proizvodnje karakterizira ogromno gomilanje roba radi postizanja viška vrijednosti odnosno odgovarajućeg profita. Kapitalistička proizvodnja razvija način, tehniku i kombinaciju društvenih procesa proizvodnje, pri čemu potkopava iskonski izvor bogatstva i moć radnika. Takvu proizvodnju interesuje priroda jedino kao izvor sirovina. O posljedicama takve prirode ne vodi se računa, ide se za tim da proizvodnja samo teče, da se postiže profit. Takav stav industrijalaca ima ogromne negativnosti. One se ispoljavaju u prirodi, a i u društvenim odnosima. Tamo gdje se pojedini kapitalisti bave proizvodnjom i razmjenom radi neposrednog profita, mogu u prvom redu doći u obzir samo najbliži, najneposredniji rezultati. Ako fabrikant ili trgovac proda izrađenu ili kupljenu robu i postigne željeni profit, on je zadovoljan i ne brine se šta će biti s robom i njenim kupcem. »Španjolski plantažeri na Kubi koji su spalili šume po padinama i kojima je pepeo dao dovoljno gnojiva za jednu generaciju vrlo rentabilnog kavinog drveta – što je tim plantažerima bilo stalo do toga što su kasnije sprale sada nezaštićenu zemlju i ostavili samo golo stijenje. Pri današnjem načinu proizvodnje, kako u odnosu prema prirodi, tako i prema društvu, dolazi pretežno u obzir samo prvi opipljivi uspjeh, i onda se ljudi još čude što su dalje posljedice radnja koje idu za postizanjem toga uspjeha sasvim drugačije, većinom potpuno suprotne, što se harmonija između potražnje i ponude pretvara u svoju polarnu suprotnost, kao što to pokazuje tok svakog deseto-godišnjeg ciklusa . . .«¹⁾

Proizvodnja čiji je cilj samo prometna vrijednost i gomilanje roba ima u izvjesnom smislu stalni pritisak na potrošače da brzo i bez posebnog razloga nabavljaju drugu robu koja se gotovo nikako ne razlikuje od ranije, isprobane, takođe kvalitetne i korisne. Za isticanje i vještačko stvaranje novih potre-

ba troše se ogromna sredstva putem reklama u štampi, na televiziji, radiju i drugim sredstvima. Opijeni reklamom potrošači nastoje da slijede i ispune nove potrebe, pri čemu se rađa zavist, apetiti za brzim bogaćenjem i pomodarstvo. Ovakvo lansiranje stalnih, novih mnogobrojnih i često savršenih proizvoda ima itekako teške, posljedice na prirodu i njene resurse, pa, samim tim i na nacionalne i regionalne parkove.

U samoupravnim socijalističkim odnosima interesi radnika – proizvođača, njegovog radnog kolektiva su mnogo širi, obuhvatniji i nisu ograničeni samo na profit, na uži ekonomski interes. Njihova proizvodnja ne smije biti samo kvantitativna, već i kvalitativna, da u sistem proširene reprodukcije i dugoročnih društvenih i prostornih planova prirodna okolina bude neophodni, cijenjeni i uvaženi činilac koji takođe zahtijeva pažnju i njegu kao i radnik – proizvođač. »Imajući pred sobom profit kao jedini motiv proizvodnje, kapital je, bez griže savjesti uništio prirodu i tako doveo u pitanje čak i biološki opstanak ljudske vrste na našoj planeti. Ali udruženi proizvođači se razlikuju od kapitala što je cilj njihove proizvodnje i zadovoljavanja njihovih ljudskih potreba. Kako je i potreba za prirodom, dakle čistim vazduhom, vodom, prirodnom hranom, tišinom, itd. njihova ljudska potreba, to će se oni svjesno vlastitom voljom, a ne dirigovanom odreći dijela ekonomske dobiti, ostaviti prirodu u njenom prirodnom obliku, ipak zadovoljiti sve svoje potrebe.«¹⁾

Potrebe u socijalističkom društvu treba da sve više postaju kolektivne i ujednačene, da se gube njihovi rasponi i razlike, karakteristični za klasna društva. Takvo ujednačavanje potreba povlači za sobom i ujednačavanje proizvodnje i stava prema prirodi i njenim bogatstvima.

U našoj zemlji radni ljudi su osnovni i glavni subjekti cjelokupnog proizvodnog procesa – i to ne samo proizvodnje materijalnih dobara, već i njihovi korisnici, pa tako postoje povoljni uslovi da se usklade svi interesi koji se odnose na porišćenje, zaštitu i unapređivanje prirode. »Avangardne snage socijalizma i socijalističko društvo mogu imati samo jedan cilj – da prema mogućnostima datog istorijskog trenutka stvaraju uslove u kojima će čovjek biti što slobodniji u takvom ličnom izražavanju i stvaranju da može – na osnovu društvene svojine na sredstvima za proizvodnju – slobodno raditi i stvarati.«²⁾

x x x

Istorija osnivanja i razvoja nacionalnih i regionalnih parkova, koja je prolazila kroz Scilu i Haribdu različitih uskih i često antagonističkih inetresa i

1) K. Marks i F. Engels: Izabrana djela II Tom Kultura Zg. 1944. str. 143

1) Dr Dž. Sokolović: Ekologija i socijalni sistem, Naučni skup Tehnološki progres i ljudske potrebe zaštite čovjekove okoline, Univerzitet u Sarajevu Sveska III, str. 125–6.
2) E. Kardelj: Prvaci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja »Komunist« Bg. 1977. str. 10.

uticaja, neminovno je krčila put i obogaćivala se, ukazujući na opravdanost odgovarajućeg humanog tretmana prema najvrednijim i najinteresantnijim prirodnim rijetkostima i znamenitostima.

Broj nacionalnih i regionalnih parkova u svijetu se stalno povećava, što znači da postoji opravdanost i neophodnost da se bar nekim dijelovima prirodne okoline dâ odgovarajući status i funkcija u okviru ukupnih društveno-ekonomskih kretanja, u kojima će sačuvati fizionomiju i tako biti višestruko korisni.

Kada je plemeniti odnos prema dobrima prirode postao neminovnost u svijetu, kao što postoji imperativ za uspostavljanjem čovječnijih odnosa među ljudima – čime se ostvaruje i potvrđuje Marksova tvrdnja kakav je odnos čovjeka prema čovjeku takav je odnos čovjeka prema prirodi – postojeća iskustva nacionalnih i regionalnih parkova postaju ne samo opravdana, već i posebno vrijedna, jer ukazuje da društvo može i treba da se opredijeli i izabere bolja, razumnija rješenja prema prirodi u cjelini, u čemu, takođe, nacionalni i regionalni parkovi imaju gotovo jedinu šansu sigurnijeg, odgovarajućeg i dugoročnog razvoja. Dalje, nacionalni i regionalni parkovi uka-

zuju na opravdanost primjene induktivnog metoda u izradi prostornih, urbanističkih i drugih planova, polazeći od evidentiranja proučavanja i vrednovanja pojedinačnih predjela, pejzaža, objekata prirode, da bi se poslije prešlo na uopštavanje i donošenje zajedničkih opredjeljenja o načinu i mogućnostima zaštite, upravljanja i korišćenja prirodnih vrijednosti.

Pomenuti parkovi, iako relativno mali prostori, sa manjim brojem dozvoljenih djelatnosti (u oblasti kulture, obrazovanja, vaspitanja, nauke, turizma) i pored postojećih problema mogu predstavljati uzore, »svijet u malom«, kakvi trebaju da budu prostori i životna sredina i izvan nacionalnih i regionalnih parkova o čemu, pri kreiranju i sprovođenju dugoročnih planova, posebno prostornih i društvenih, treba voditi računa.

U biti daljeg funkcionisanja nacionalnih i regionalnih parkova jeste da se nacionalna briga prema posebno vrijednim dobrima prirode proširuje i učvršćuje i na druge prostore, da se nacionalno transformiše u internacionalno, svjetsko, u čemu će i to uže, nacionalno, dobiti potpunije, opšte obilježje i značenje.

NACIONALNI I REGIONALNI PARKOVI U DUGOROČNIM PLANOVIMA

»Oko 2000. godine bilo da bude ili ne nuklearnog rata, voda i vazduh će biti u tolikoj mjeri zagađeni da će život na zemlji postati težak. Možemo već sada zamisliti jedan »socijalizam« koji se veoma razlikuje od onoga što je Marx definisao. Nekada rijetka dobra postaju izobilna: hljeb i uopšte hrana (još rijetka u velikom slabo razvijenom dijelu planete ali preobilna u razvijenom dijelu).

Obrnuto, nekada obilna dobra postaju rijetka: prostor, vrijeme želja. A zatim voda, zemlja, svijetlost. Zar se neće nametnuti kolektivno upravljanje novim rijetkostima?»

Anri Lefever
(Urbana Revolucija)

Smatrali smo neophodnim da se ovdje prilikom razmatranja teme o mjestu i ulozi nacionalnih i regionalnih parkova (parkova prirode) u dugoročnim planovima, ukratko podsjetimo na rasprave, zaključke i stavove prethodnih jugoslavenskih savjetovanja koja su uvijek sa različitih aspekata tretirala ovu materiju. Bez pretenzija da dajemo retrospektivni prikaz, zadržaćemo se samo na nekim najmarkantnijim opredjeljenjima, koja mogu biti od značaja za raspravu.

Još 1978. godine na Plitvičkim jezerima održano je Jugoslovensko savjetovanje o nacionalnim i regionalnim parkovima Jugoslavije, na kome se raspravljalo o ulozi i značaju zaštite prirode, planiranju i uređenju nacionalnih i regionalnih parkova i o samoupravnom organizovanju radi upravljanja njima.

Savjet za čovjekovu sredinu i prostorno uređenje Saveznog Izvršnog vijeća i izvršnih vijeća republika i pokrajina pozitivno su ocijenili rezultate ovog savjetovanja i ističući višestruki značaj nacionalnih i regionalnih parkova za općedruštveni značaj zaključili:

- da treba obezbijediti plansku aktivnost društva na ostvarivanju i uspostavljanju mreže regionalnih parkova na čitavoj teritoriji Jugoslavije;

- da se nacionalnim i regionalnim parkovima da prioritet u okviru zajedničke akcije zaštite i uređenja prirodne i graditeljske baštine;

- da zaštita i uređenje nacionalnih i regionalnih parkova treba da postane bitna komponenta u planiranju i uređenju prirodnih predjela;

- da nadležni organi društveno-političkih zajednica i organizacija za zaštitu prirode treba da obezbijede upravljanje i odgovarajuća sredstva za očuvanje uređenja i razvoj nacionalnih i regionalnih parkova, itd.

Sljedeće godine (1979) na Brezovici (SAP Kosovo), takođe na jugoslovenskom nivou, raspravljalo se o problemima organizovanja, finansiranja i upravljanja nacionalnim i regionalnim parkovima.

Pored ostalog, u zaključcima se konstatuje da »zakonski propisi o nacionalnim i regionalnim parkovima (u SR Crnoj Gori, SR Hrvatskoj, a posebno u SAP Vojvodini) pružaju značajne mogućnosti za sagledavanje odgovarajućih rješenja u sferi organizovanja i finansiranja funkcije nacionalnih i regionalnih parkova Jugoslavije, mada i dalje treba težiti poboljšanju svih statusnih pitanja putem novih zakonskih propisa u ovoj oblasti«, zatim da »zaštita i uređenje nacionalnih i regionalnih parkova treba da postane element plana društvenog razvoja republika, pokrajina i Federacije za period 1980–2000. godina. U tom smislu – kaže se dalje u zaključcima – treba preduzimati mjere da subjekti planiranja uzmu to u obzir u pripremama za donošenje društvenih planova razvoja za period 1980–1985. godina«.

Na osnovu brojnih rasprava i zaključaka sa Plitvica i Brezovice ocijenjeno je da su se stekli uslovi da se naredne (1980. godine) na Durmitoru apsolvira i još jedno značajno pitanje planiranja ovih vrijednosti, te je utvrđena osnovna tema za raspravu: »Metodologija izrade programa prostornog uređenja, prostornih planova i provedbenih planova nacionalnih i regionalnih parkova«.

Savjetovanje na Durmitoru usvojilo je stavove iz osnovnog referata o naučno-istraživačkom i metodskom pristupu, klasifikaciji i principu zoniranja u izradi prostornih planova nacionalnih i regionalnih parkova (parkova prirode) i dopunilo ih, pored ostalog, zaključkom koji glasi: «od posebnog je značaja odnos prostornih planova nacionalnih parkova i parkova prirode, sa ostalim društvenim i prostornim planovima. Zbog društvenog značaja nacionalnih parkova i specifičnosti u metodama njihovog planiranja, budući razvoj nacionalnih parkova mora ostvariti zajedničke interese sa dugoročnim planovima razvoja republika kroz izradu prostornih planova kao dugoročnih planova društveno-ekonomskog razvoja».

Za slijedeće savjetovanje u 1981. godini (na Tari SR Srbija) bila je prihvaćena osnovna tema za raspravu pod nazivom «Ekonomika zaštite prirode, uređenje i korištenje nacionalnih parkova prirode Jugoslavije» koja je obrađena kroz 33 referata, koreferata i saopštenja pod opštim nazivom «izrada i međuovisnost granskih planova i programa u nacionalnim i regionalnim parkovima».

I ovaj skup donio je brojne zaključke i jasna opredjeljenja, među njima i takve da:

- «osnovni pristup u planiranju nacionalnih i regionalnih parkova (parkova prirode) mora biti u skladu sa opštim sistemom društvenih odnosa, odnosno sistemom društvenog planiranja u kome se obaveze i prava planiranja postavljaju paralelno i ravnopravno pred mnoštvom subjekata».

- «prostornim planom nacionalnog parka i parka prirode mora se obezbjediti usaglašenost razvoja parka sa prostornim razvojem opštine, regiona ili šire teritorijalne cjeline, odnosno sa usvojenim planovima društvenog razvoja koji se odnose na te prostorne cjeline» i da je «preduslov za usaglašavanje i koordinaciju granskih planova, da se ciljevi razvoja nacionalnog parka i uslovi njihovog ostvarivanja utvrde zajednički od strane svih subjekata planiranja putem dogovora koji će precizno i programski iskazati funkcije nacionalnog parka i posljedice koje iz toga proističu za aktivnosti u pojedinim granskim djelatnostima».

Pomenuli smo samo neke stavove i zaključke i to samo nekih jugoslovenskih savjetovanja (ne navodeći posebno konstatacije i preporuke skupova na Plitvicama 1967., u Beogradu 1968., Budvi 1970., Mavrovu 1975., u Opatiji 1979. i td.).

Savjetovanja je, očito, bilo ne malo, zaključaka i stavova takođe.

Međutim, mi ne možemo reći da smo zadovoljni sa onim što smo do sada postigli u kompleksnoj oblasti zaštite i adekvatnog korišćenja nacionalnih i regionalnih parkova u Jugoslaviji.

Problemi tretmana ovih izuzetnih dobara, problemi finansiranja aktivnosti koje čuvaju, štite i unapređuju ove vrijednosti i problemi upravljanja ili samoupravljanja ovim teritorijalnim cjelinama, prisutni su i danas čak akutnije izraženi.

Radi toga je Republički komitet za urbanizam, građevinarstvo, stambene i komunalne poslove Izvršnog vijeća SR BiH kao domaćin u dogovoru sa Savjetom za čovjekovu sredinu i prostorno uređenje SIV-a i Komisije za zaštitu i uređenje prirode, predložio da se još jedanput vratimo i prodiskutujemo o ulozi i mjestu nacionalnih i regionalnih parkova u bazičnim dokumentima razvoja, odnosno u prostornim i društvenim planovima republika i pokrajina, znači u dugoročnim planovima, i da pokušamo naći zajedničke i aplikativne stavove i sigurnu, trajnu platformu koja bi bila dugoročni oslonac za ostvarivanje ciljeva i obaveza koje kao socijalističko samoupravno društvo imamo prema ovim izuzetnim i neponovljivim dobrima i vrijednostima i prostoru u cjelini.

Razloga za ovakovo opredjeljenje ima puno. No, sigurno osnovno je u tome što politika prostornog uređenja (pa prema tome i odnos prema nacionalnim i regionalnim parkovima prirode) predstavlja čitav jedan niz društveno usmjerenih aktivnosti (akcija) koje imaju za cilj usklađivanje društvenog i materijalnog razvoja sa prostornim mogućnostima odnosno sa racionalnim korištenjem prirodnih dobara i očuvanjem prirodne i radom stvorene sredine. Prema tome, ako je plan, u kome je sadržana politika, izraz društvene volje i društvenih opredjeljenja, onda je on i nosilac te politike, razvojne politike i u oblasti zaštite i unapređenja nacionalnih i regionalnih parkova, te u okviru te politike treba tražiti najadekvatnija, prava rješenja.

No, mi smo se u današnjem periodu, uglavnom, zadovoljavali izradom separativnih planova – prostornih planova – za ove prirodne cjeline, ali te planove nismo na adekvatan način usklađivali sa prostornim planovima republika i pokrajina, koji predstavljaju bazične dokumente prostornog razvoja, niti sa društvenim planovima, planovima materijalnog i socijalnog razvoja. Taj nedostatak rezultirao je brojnim problemima o kojima se raspravljalo na svim sličnim savjetovanjima, organizovanim na temu nacionalnih i regionalnih parkova Jugoslavije (neki su pomenuti i u ovom izlaganju).

Da bi osnovni materijali i zaključci VI savjetovanja formirali zajedničku platformu i odrazili stvarno stanje zaštite i tretmana nacionalnih i regionalnih parkova Jugoslavije u razvojnim planovima, Organizacioni odbor, putem Republičkog komiteta za urbanizam, građevinarstvo, stambene i komunalne poslove Izvršnog vijeća Skupštine SR BiH obratio se svim resornim republičkim, odnosno pokrajinskim organima u želji da dođemo do slijedećih podataka i stavova:

- kakvo je mjesto i uloga data nacionalnim i regionalnim parkovima u tekućem srednjoročnom planu,

- da li se na osnovu urađenih odgovarajućih studija ili druge dokumentacije može očekivati adekvatan tretman nacionalnih i regionalnih parkova kao segmenta opšteg razvoja u dugoročnim planovima i

– kakvo je mjesto i uloga data ovim vrijednostima u prostornim planovima republika i pokrajina.

Svi republički, odnosno pokrajinski komiteti dostavili su odgovore na postavljeni upit i evo ukratko kakvo je stanje danas po republikama, odnosno pokrajinama. (Korišteni su tekstovi u izvornom obliku).

SR Bosna i Hercegovina

Nacionalni i regionalni parkovi u Bosni i Hercegovini kao specifična i izuzetno značajna dobra nisu posebno tretirana niti im je nađeno odgovarajuće mjesto u dosadašnjim srednjoročnim planovima, niti u tekućem Srednjoročnom planu za period od 1981. do 1985. godine. Ovi planovi su se zadovoljavali opštom formulacijom o potrebi prostornog uređenja i zaštiti prirodne i radom stvorene sredine. Radi toga, ove vrijednosti nisu ni mogle biti predmet stvarnog samoupravnog dogovaranja kao ravnopravni elementi opšte-materijalnog i društvenog razvoja na nivou Republike.

Uočavajući to kao propust i nedostatak, kod izrade, razmatranja i donošenja Prostornog plana Bosne i Hercegovine za period od 1981. do 2000. godine, nacionalni i regionalni parkovi i sva ostala prirodna i kulturno-istorijska dobra su svačena kao bitni elementi politike prostornog razvoja i prostornog uređenja, ali i kao elementi opšteg društveno-ekonomskog razvoja Republike. Ovo je postignuto tim prije što je Prostorni plan Bosne i Hercegovine rađen i donesen (aprila 1982. godine) ne samo na osnovu Zakona o prostornom uređenju BiH, nego i po Zakonu o sistemu društvenog planiranja i o društvenom planu BiH.

Rezultat takvog opredjeljenja dao je jedan sasvim novi kvalitet i označio bitnu prekretnicu na putu ka stvarnom samoupravnom i podruštvljenom sistemu prostornog planiranja.

Cjelokupna višegodišnja istraživanja i brojne separatne studije bile su sintetizovane u obliku Analitičko-dokumentacione osnove, koja je poslužila za formiranje Dogovora o osnovama Prostornog plana i koja je zajedno sa Dogovorom bila baza za javnu raspravu. U Dogovoru su pored zajedničkih interesa i ciljeva dati i strategijski pravci i dinamika razvoja i osnove prostornog uređenja, te okviri za preduzimanje aktivnosti i donošenje mjera radi ostvarivanja Prostornog plana.

Odgovarajuće mjesto, naravno, dato je i zaštiti i očuvanju prirodnih vrijednosti (sa sva tri režima korištenja obuhvaćeno je 15,75% teritorije BiH).

Rasprava o Dogovoru je vođena krajnje široko i demokratski u svim društvenim i privrednim strukturama Republike.

Nakon polugodišnje rasprave, Dogovor je, moglo bi se reći, plebiscitarno prihvaćen i potpisan u januaru ove godine od strane svih društveno-političkih zajednica, samoupravnih interesnih zajednica iz ob-

lasti društvenih djelatnosti i materijalne proizvodnje, zatim privrednih komora i svih velikih organizacija udruženoga rada, odnosno velikih sistema (RMK Zenica, Energoinvest, Unis, Famos, Soko, Šipad, Soda-so, Koksno hemijski kombinat, Hepok, UPL, Elektroprivreda BiH, Vodoprivreda BiH i t.d.). Na taj način je zaista došla do izražaja volja i udruženoga rada i svih drugih struktura u Republici da se radikalno mijenja odnos prema prostornom uređenju i prema zaštiti i očuvanju prirodnih i radom stvorenih vrijednosti, ukratko, da se umjesto eksploatacije prostora i dobara pređe na njihovo plansko i racionalno korištenje, bez konfrontacija na principima prava jačega.

Smatramo da je to najbolji put i sigurna garancija da će se utvrđena politika prostornog uređenja i ostvariti na osnovu ovih načela koja su usvojena kroz Prostorni plan Bosne i Hercegovine, odnosno kroz Dogovor o osnovama Prostornog plana.

Naravno da time posao nije završen niti doveden do kraja. Obzirom da se politika prostornog razvoja može ostvarivati isključivo putem materijalnog razvoja, odnosno društveno-ekonomskog razvoja, to sada upravo predstoji da se uzajamno uslove, usklade i prožmu dva strategijska dokumenta, Prostorni plan i Dugoročni društveni plan BiH. Njihovim prožimanjem i uzajamnim uticajima doći će se, bez sumnje, do optimalnih i najadekvatnijih rješenja, ne samo za korištenje, zaštitu i očuvanje nacionalnih i regionalnih parkova, nego i za opšti skladan i stalan razvoj čitave Republike Bosne i Hercegovine.

SR Crna Gora

U tekućem Društvenom planu SR Crne Gore za period od 1981. do 1985. godine u poglavlju »Zaštita i unapređenje čovjekove životne i radne sredine« sadržano je opredjeljenje oko nacionalnih parkova. U tom dijelu plana se kaže: »Razradiće se programi i projekti zaštite i unapređenja čovjekove sredine i projekti uređenja i korištenja nacionalnih parkova, pri čemu će se posebna pažnja pokloniti Nacionalnom parku Durmitor i području Kotora, kao dijelovima svjetske prirodne i kulturne baštine. Stvaraće se uslovi da se učuva ekološka ravnoteža i spriječi zagađivanje i neracionalno korištenje prostora prirodnih i radom stvorenih dobara.« Takođe je u Planu rečeno da »uređenje i korištenje nacionalnih parkova, zaštita kulturno-istorijskih spomenika i zaštita i unapređenje čovjekove sredine imaju poseban značaj u planiranju, uređenju i korištenju prostora.«

I u okviru mjera ekonomske politike, Planom je predviđeno: »Preduzimaće se mjere da se razvojem i unapređenjem nacionalnih parkova obezbijedi njihova adekvatna valorizacija. . . i t.d.«

Međutim, u godišnjim rezolucijama za ostvarivanje Plana i u sprovođenju utvrđene politike nacionalnim parkovima kao faktoru razvoja, posebno određenih djelatnosti, ne daje se adekvatno mjesto i uloga koju imaju. Isto tako, u planovima i programi-

ma osnovnih subjekata planiranja, mjesnim zajednicama, osnovnim organizacijama udruženog rada, radnim zajednicama i opštinama, nacionalni i regionalni parkovi se ne tretiraju u potrebnoj mjeri kao faktor razvoja i potpunija valorizacija tog prostora.

U Prostornom planu Crne Gore, planovima opština, prostornim i u generalnim urbanističkim planovima koji su u toku izrade i revizije, nacionalnim i regionalnim parkovima dato je mjesto i uloga koju oni imaju kao bitna pretpostavka planskog i racionalnog korištenja prostora.

Posebno treba istaći problem što se u planovima razvoja kod osnovnih nosioca planiranja (odnosno kod onih koji sprovode plan) nacionalni parkovi ne tretiraju kao značajan faktor i pretpostavka razvoja i što se kod udruživanja sredstava i preduzimanja mjera ne obezbjeđuje njihova potpuniya valorizacija.

SR Hrvatska

Ni u tekućem Društvenom planu SR Hrvatske za period 1981. do 1985. godine posebno se ne iskazuju nacionalni parkovi ni parkovi prirode.

Poslovi na pripremi dugoročnog plana Hrvatske u takvoj su fazi da se u ovom času ne može sa sigurnošću govoriti o tretiranju ovih dviju vrsta parkova u njemu.

Međutim, treba naglasiti da u Prostornom planu Hrvatske do godine 2000. u završnom izvještaju, koji je Sabor SR Hrvatske donio još 1974. godine, stoji da: »Prostorni plan u nekim svojim dijelovima vrši funkciju dugoročnog društvenog plana za razdoblja razvoja do 2000. godine«.

Završni izvještaj Prostornog plana bavi se zaštitom velikih prirodnih prostornih cjelina, pa i nacionalnim parkovima. Grafički su prikazani svi značajni prirodni lokaliteti, zone i područja. Sada je u toku izrada izmjena i dopuna Prostornog plana SR Hrvatske koji treba da bude usvojen do 1985. godine, znači uporedo sa dugoročnim društvenim planom, pa je to sigurno prilika za usaglašavanje odnosno prema nacionalnim i regionalnim parkovima u ovim dokumentima.

SR Makedonija

U tekućem Srednjoročnom društvenom planu SR Makedonije predviđena je zaštita značajnih prirodnih predjela i vrijednosti u okviru prostornog razvoja Republike i zaštite čovjekove okoline, no, zaštita i razvoj nacionalnih parkova u ovom Planu nije posebno regulisana. Ta djelatnost se u Republici ostvaruje saglasno Zakonu za zaštitu nacionalnih parkova, kojim se pored ostalog predviđa izrada prostornog plana za uređenje i korištenje svakog nacionalnog parka posebno.

Do sada izrađene studije i druga dokumentacija koja se odnosi na nacionalne parkove otvara moguć-

nost da isti dobiju odgovarajući tretman u Društvenom planu razvoja ove republike. Za realizaciju ovog zahvata biće neophodna dodatna istraživanja u cilju da dokumentacija izrađena za potrebe nacionalnih parkova postane segment društvenog plana razvoja Republike.

Nacionalni parkovi i zaštita prirode i prirodnih rijetkosti u Prostornom planu SR Makedonije imaju značajno mjesto i ulogu. Naime, postojeći fond zaštićenih prirodnih objekata i prostora obuhvata 6,37% od ukupne površine Republike. Od te površine značajan dio otpada na nacionalne parkove, cca 4,13% od ukupne površine Republike. Osim toga u Prostornom planu je izražena i tendencija za povećanje tih površina. Naime, saglasno zajedničkim interesima i ciljevima, očekuje se da će jedinstvena zaštićena površina u Republici iznositi cca 18% od ukupne površine Republike. Veliki dio te površine očekuje se da će biti pod nacionalnim parkovima, odnosno 7,09% ukupne površine Republike.

SR Slovenija

Na osnovu Zakona o prirodnoj i kulturnoj baštini Skupština SR Slovenije je posebnim zakonskim aktom proglasila Triglavski narodni park i time zaštitila prirodne vrijednosti na području srednjih Julijskih Alpi. U Zakonu o Triglavskom narodnom parku precizno su utvrđene granice Narodnog parka i režimi zaštite, koji u tom zaštićenom prostoru ograničavaju, odnosno onemogućavaju radnju (djelatnosti) koje bi prirodnoj baštini mogle naškoditi ili je uništiti. Namjera Zakona je da se utvrdi na tom području takav razvoj koji bi u punoj mjeri poštovao prirodne mogućnosti prostora i čuvao izvorne prirodne vrijednosti prostora. Kao glavni način za postizanje toga cilja Zakon predviđa već opće prihvaćen sistem samoupravnog društvenog planiranja. Nosilac planiranja u svoje planske dokumente, koji tretiraju (obuhvataju) takođe razvoj u području Triglavskog narodnog parka, uključuje i elemente zaštite prirodne baštine. U Društvenom planu SR Slovenije za period 1981. do 1985. godine je Triglavski narodni park, kao područje pod posebnom društvenom zaštitom već uključen: »SR Slovenija će radi nacionalnog značaja u nomativnim aktima zaštititi pojedina mjesna područja, zatim Triglavski narodni park te prirodne i kulturne spomenike u skladu sa Dogovorom o osnovama Društvenog plana SR Slovenije«.

Društveni plan SR Slovenije takođe obavezuje opštine Jesenice, Radovljica i Tolmin, na čijem području se proteže pomenuti park, da svojim planskim dokumentima za srednjoročni period od 1981. do 1985. godine zaštite »kao narodni park srednji dio Julijskih Alpa sa pripadajućim alpskim dolinama«.

U donesenom republičkom planskom aktu je takođe dogovoreno da će »na zaštićenim područjima

i objektima, opštine ograničiti ili onemogućiti razvoj djelatnosti i zahvata koji utiču na promjenu prirodne i kulturne vrijednosti. Usmjeriće izgradnju i onemogućiti negativne uticaje na korištenje tla i štetne emisije».

S obzirom da je Zakon o Triglavskom narodnom parku bio donijet već u vremenu kada su planski akti za period 1981.-1985. godine bili pred usvajanjem, predviđeno je da će u prvim godinama (Plana) prednost imati zaštitne komponente i sprovođenje Zakonom utvrđene zabrane pri zahvatima u tom prostoru.

Kako bi Narodni park saživio u cjelini, kako organizaciono tako i sadržajno, očekuje se veća aktivnost kod daljeg razvoja djelatnosti koje su za taj prostor planirane.

U ovom srednjoročnom periodu je predviđeno, tačnije, da opštine svojim odlukama zaštite još neke predjele, za koje se smatra da predstavljaju velike prirodne vrijednosti. Po Zakonu o prirodnoj i kulturnoj baštini moraju te odluke utvrditi i granice svih tih rezervata, odnosno regionalnih parkova i režime zabrane za zaštićena područja.

Zakon o Triglavskom narodnom parku propisuje, takođe, izradu zajedničkog programa razvoja Narodnog parka, kao dodatnog planskog akta, u kojem će biti bolje naznačeno i utvrđeno opredjeljenje planske uloge pojedinih nosilaca razvoja u tom prostoru, te bolje utvrđeni zadaci koji se odnose direktno na razvoj Narodnog parka kao prirodne cjeline. U toku su već pripreme tog dokumenta koji će biti donesen do kraja 1983. godine.

Na osnovu već postojećih analiza o mogućnostima i alternativama razvoja u tim prostorima i onih koje će biti urađene za potrebe zajedničkog programa razvoja Narodnog parka, Triglavski narodni park će biti adekvatno uključen u dugoročne planske dokumente Republike i odgovarajućih opština, kao jednako vrijedan elemenat razvoja i zaštite prirodnog naslijeđa.

Zakon o Triglavskom narodnom parku detaljno određuje granice parka, a posebno njegovog srednjeg dijela koji je zabranama još bolje zaštićen. Sistem samoupravnog društvenog planiranja, koji se razvija u SR Sloveniji, ne predviđa posebne planove, ali se temelji na prostornom dijelu Društvenog plana. U jesen će Skupštini SR Slovenije biti predloženo donošenje zakona o uređenju prostora, koji će utvrditi oblike i sadržaj prostornih dijelova Društvenog plana. Prostorni dio društvenih planova Republike i odnosne tri opštine će poštovati ciljeve Narodnog parka (primarno) pa se posebni prostorni akt za Triglavski narodni park neće raditi.

SR Srbija

Uvažavajući interes društva za korištenjem ukupnih potencijala, u okviru čega i posebnih prirodnih

vrednosti, u društvenim i Prostornom planu SR Srbije pošlo se od sledećih opredelenja:

- neophodno je zaštititi na području Srbije sve izuzetne prirodne vrednosti, od značaja za naučne, kulturno-obrazovne, rekreativne i druge svrhe,

- u ime očuvanja ambijentalnih, estetskih i rekreativnih potencijala prostora za nivo republičkog plana težište treba staviti na zaštitu i adekvatno korištenje većih prirodnih celina,

- zaštitu flore i faune obezbediti kroz zaštitu većih prostornih jedinica i kroz usmeravanje korištenja prirodnih potencijala, u skladu sa ekološkim uslovima,

- pošto je priroda »nedeljiva« potrebno je obezbediti povezanost područja i zona posebnog režima, sličnih namena i režima zaštite sa onima koji se nalaze u neposrednom okruženju Republike.

S obzirom na karakter nacionalnih i regionalnih parkova kao prostorne integracije svih ostalih vrsta zaštite u okviru nacionalnih i regionalnih parkova štitila bi se i ostala dobra prirodne baštine i obezbedilo uključivanje ukupne prirodne baštine u društveni razvoj.

U Srednjoročnom društvenom planu SR Srbije za period 1981. do 1985. godine, po prvi put je zaštita i unapređivanje posebnih prirodnih vrednosti postala elemenat društveno-ekonomskog plana razvoja. U opštim odredbama Plana utvrđeno je da se najvrednija područja Republike proglase nacionalnim parkovima. Kako su ta područja u prirodnim uslovima SR Srbije istovremeno i šumska područja, što je utvrđeno posebnim studijskim istraživanjima, pored utvrđivanja ovog cilja, u opštim odredbama Plana postavljen je i konkretan planski zadatak u planu razvoja pojedinih grana djelatnosti, naime, u planu razvoja šumarstva. To se svakako ne može smatrati dovoljnim, jer nacionalni parkovi nisu našli adekvatno mesto i u planu razvoja drugih djelatnosti – turizma, kulture, obrazovanja i dr.

Upravo okončan postupak u ovoj 1982. godini oko proglašenja područja planina Tare i Kopaonika za nacionalne parkove, ipak govori u prilog realnosti planske odluke. To opet pretpostavlja da je došlo do određenih promena u shvatanju, na relaciji datih ograničenja razvoja određenih privrednih grana kad su u pitanju nacionalni parkovi i mogućnosti kompenzacija, koje i pored restrikcija obezbeđuju društveno-ekonomski razvoj zaštićenih područja, planskim usmeravanjem razvoja funkcija nacionalnog parka. To se prije svega odnosi na otvaranje mogućnosti razvoja turizma, racionalno gazdovanje šumama, usmjeren razvoj poljoprivrede i sl.

Regionalni parkovi nisu tretirani u ovom planu.

U ovom trenutku ne raspolaže se konkretnim podacima o koncepciji dugoročnog plana razvoja SR Srbije u odnosu na tretman nacionalnih i regionalnih

parkova, s obzirom da je rad na planu u fazi izrade separatnih analiza i studija. Očekuje se, međutim, da će se usmeravanjem prostornog plana Republike i drugih dokumenata koji obrađuju prirodnu baštinu, obezbediti osnova za odgovarajući tretman nacionalnih i regionalnih parkova, kao komponenata razvoja. Jedna od studija koja će svakako biti uzeta u obzir pri izradi dugoročne koncepcije razvoja Republike je »Dugoročna koncepcija zaštite i razvoja nacionalnih i regionalnih parkova Jugoslavije«.

Polazeći od najznačajnijih opredelenja, zadatak pri izradi prostornog plana SR Srbije, bio je u prvom koraku da pruži stručne osnove za postizanje dogovora o zajedničkim ciljevima zaštite i korištenja prirodne baštine, da ukaže na razvojni karakter svih aktivnosti na zaštiti i unapređenju ukupne baštine.

Prethodna analiza stanja pokazala je da zaštita i uređenje prirodne baštine nije dovoljno integrisana u planski postupak u celini, a vrlo se retko nacionalni i regionalni parkovi, shodno tome i ostala prirodna baština, javljaju kao elementat pri utvrđivanju ciljeva razvoja, što svedoči o nedovoljno izraženom društvenom interesu u prethodnom periodu za integraciju prirodnih vrednosti u planove razvoja, odnosno planove uređenja i korišćenja prostora.

Za potrebe prostornog plana Republike od I elementa plana, koji je obuhvatio analizu stanja, pa do radne verzije nacrtu plana, kroz sve faze rada obrađivane su posebne prirodne vrednosti, vršena njihova valorizacija i dati su predlozi za zaštitu i unapređivanje pojedinih delova teritorije Republike, kao nacionalnih i regionalnih parkova.

Nacionalni i regionalni parkovi obuhvataju 2,25% od ukupne površine Republike, dok ostale zaštićene površine (rezervati, prirodni i memorijalni spomenici) obuhvataju još 0,25%.

U narednom planskom periodu prostornim planom je predviđeno da se prostornim merama zaštite obuhvati oko 17% od ukupne površine Republike, a da se strogim merama zaštite zahvati oko 1%.

Prostorno ograničavanje područja izvršeno je u globalnim okvirima, ostavljajući pitanje detaljne valorizacije i prostornog određivanja planovima drugog ranga, odnosno vrste. U radnoj verziji nacrtu plana, koja je upravo na diskusiji, posebnim odeljkom plana – »prostori posebne namene« izvršena je planska sinteza elemenata za koje se smatra da imaju jedinstvene ciljeve u smislu zaštite i unapređenja prirodnih vrednosti, a prije svega njihovo aktiviranje kroz razvoj turističke privrede. Posebnim separatom plana, koji takođe predstavlja rezultat sinteze, utvrđene su pojedinačne smernice i mere koje bi trebalo da kroz izradu i sprovođenje prostornih planova posebne namene i prostornih planova opština i regiona, obezbede realizaciju utvrđenog koncepta.

Prostorni plan SR Srbije dakle, daje samo koncepciju i smernice zaštite i uređenja prirodne baštine, ostavljajući pri tome planovima posebne namene da konkretizuju date postavke, pa prema tome od kvaliteta ovih planova, kao i od posebnih programa zaštite i razvoja nacionalnih i regionalnih parkova zavisice realizacija postavljenih zadataka.

SAP Vojvodina

Pokrajinski komitet za urbanizam, stambena pitanja i zaštitu čovekove sredine, odgovor na postavljena pitanja uputio je u obliku koreferata sa naslovom »Nacionalni i regionalni parkovi u sistemu društvenog i prostornog planiranja u SAP Vojvodini«, koji će ovdje biti prezentirani, pa se radi toga nećemo posebno osvrtni na stanje u SAP Vojvodini.

SAP Kosovo

U prostornim planovima koji su urađeni za cijelu teritoriju SAP Kosovo, kao i za pojedine njene prostorne cjeline (region Kosovo, Metohija, Kosovsko Pomoravlje) vidno mjesto zauzimaju poglavlja o zaštiti prirodnih rijetkosti i ambijenata.

U ovim planovima istaknuta je obaveza da se svi predjeli od šireg interesa za zajednicu, kao i predjeli važni za razvoj turizma, zaštite i sačuvaju.

Za potrebe prostornih planova korištena je brojna dokumentacija iz oblasti zaštite prirode, sa ciljem utvrđivanja pravog stanja kao i davanja određenih prioriteta u formiranju ranga i stepena zaštite.

Rezultati istraživanja istakli su potrebu za izdavanje pojedinih zona, koje treba proglasiti prostorima posebnih prirodnih vrijednosti (nacionalni parkovi, regionalni prirodni parkovi, memorijalni spomenici, specijalni prirodni i lovni rezervati, strogi prirodni rezervati, naučno-istraživački rezervati, predjeli naročite prirodne ljepote i dr.) i zaštititi ih odgovarajućim zakonskim ili drugim aktima.

Ima opravdanja da se prirodni i biološki fenomen masiva Prokletije i Šar planine proglase nacionalnim parkovima, međutim to još nije urađeno.

I pored toga što je 12 lokaliteta sa preko 2.000 ha u SAP Kosovo zaštićeno i što su našli odgovarajuće mjesto u prostornim planovima, na postavljena pitanja nismo dobili odgovor kako su tretirana, ili stavove o tome kako će biti tretirana ova dobra u dugoročnim planovima, posebno u planovima društveno-ekonomskog razvoja.

Iz prikupljenih i prezentiranih podataka i stavova o značaju, mjestu i ulozi nacionalnih i regionalnih parkova (parkova prirode) u dugoročnim planovima republika i pokrajina, vidljivi su neki bitni i značajni elementi za raspravu na ovom savjetovanju.

1. Može se zaključiti da je znatno evoluirala opšta svijest o značaju i potrebi zaštite, očuvanja i ra-

cionalnog korišćenja svih prirodnih resursa, pa prema tome i onih cjelina koje zaslužuju da budu proglašene vrijednostima od nacionalnog ili regionalnog interesa.

2. Ustavna i zakonska materija koja tretira ovu oblast, iako nije sasvim ujednačena, iako se može dograđivati, ipak omogućava ostvarivanje osnovnih ciljeva društva prema ovim vrijednostima.

3. U prostornim planovima svih republika i pokrajina (osim Slovenije, koja nema poseban plan ove vrste, nego je politika prostornog uređenja ugrađena u planove materijalnog razvoja) bez obzira na sadašnje stanje gotovosti tih dokumenata, dužna pažnja je posvećena zaštiti, očuvanju i planskom korišćenju prirodnih resursa uključivo i najvećih vrijednosti koju predstavljaju nacionalni i regionalni parkovi (parkovi prirode). Skoro 1/7 teritorije naše zemlje (cca 15%) prema ovim planovima zaslužuje poseban tretman, odnosno, određeni režim korišćenja. Istina znatno manji dio (1–2%) ovih prostora sačuvao bi se u svom intaktnom, autentičnom, izvornom i prirodnom obliku, a na ostalim prostorima uveli bi se manje–više određeni restriktivni, kontrolisani oblici korišćenja, koji ne bi predstavljali takva ograničenja koja bi dovela u pitanje ekonomičnost njihovog korišćenja.

Prema tome opšta ocjena bi mogla biti, globalno gledano, pozitivna, međutim problemi se javljaju kod provođenja i razrade ovih planova. Opšte je poznato i danas prihvaćeno da se politika prostornog uređenja ostvaruje putem planova materijalnog razvoja i za nju je višestruko i mnogoznačno vezana.

Dugi niz godina prostorni planovi republika i pokrajina su rađeni i donošeni kao autonomni razvojni planovi, bez uzajamne povezanosti, uslovljenosti i koordinacije sa planovima društveno-ekonomskog razvoja. U ovom času samo su prostorni planovi socijalističkih republika Bosne i Hercegovine i Makedonije doneseni ne samo na osnovu zakona o prostornom uređenju, nego i na osnovu zakona o sistemu društvenog planiranja i o društvenim planovima. Time je, smatramo, uspostavljena ona dugo tražena veza i karika između ova dva sistema planiranja. Dobijen je novi kvalitet i obezbeđen put ka stvarnom, sveopštem samoupravnom procesu uključivanja svih korisnika prostora u sve pripreme i donošenja plana.

Na taj način otklonjene su potencijalne i moguće kolizije između granskih planova i privrednog raz-

voja i ostvarena želja da se prirodna dobra i prirodne vrijednosti sačuvaju i zaštite. Međutim, brojni problemi se javljaju ili će se pojaviti kada se utvrđena politika prema zaštiti najznačajnijih prirodnih dobara, data u prostornim planovima republika i pokrajina, aplicira na prostorne planove manjih teritorijalnih jedinica, odnosno opština i na sektorske planove. Često veliki apetiti za zaštitom prostora sa restriktivnim režimima njihovog korišćenja dolaze u koliziju sa mogućnostima ekonomskog razvoja opština, pogotovo u onim slučajevima gdje su njihovi znatni prostori zahvaćeni sistemima zaštite.

Razrješenje ovih problema moguće je jedino naći putem uspostavljanja neposredne veze između planova društveno ekonomskog razvoja i prostornih planova. Na taj način će se sigurno naći najracionalnije i optimalno rješenje u pogledu zadovoljenja svih potreba razvoja naselja, poljoprivrede, vodoprivrede, energetike, šumarstva, saobraćajne i druge infrastrukture, ukratko razvoja privrede i drugih djelatnosti sa zaštitom i očuvanjem prirodnih vrijednosti. Na taj način se otvara proces samoupravnog sporazumijevanja i društvenog dogovaranja o zajedničkim ciljevima i interesima korištenja prostora. I udruženi rad i društvo u cjelini mora tim putem naći svoje trajne i dugoročne interese u odnosu na zaštitu najvećih prirodnih vrijednosti koje zovemo nacionalnim ili regionalnim parkovima. Ti interesi strateški gledano nalaze se ne samo u neposrednoj ekonomskoj dobiti koja se ostvaruje korištenjem prirodnog dobra, nego i u poboljšanju i očuvanju zdravlja čovjekovog, cjelokupnog i urbanog i neurbanog stanovništva. Manje bolesti znači i manje pritiska na zdravstvene, socijalne i druge fondove. Manje profesionalnih i urbano ekoloških oboljenja može se dovesti u direktnu vezu sa potrebom za većim korištenjem prirodnih sredina.

Naravno, pod uslovom da korištenje nacionalnih i regionalnih parkova i boravak u njima ne bude privilegija samo onih koji mogu da plate danas ne malu cijenu korištenja tih dobara.

Iz svega proizlazi da zaista put treba tražiti u kolektivnom odlučivanju o tretmanu korištenja nacionalnih i regionalnih parkova (parkova prirode) dakle u širokom društvenom samoupravljanju, a ne upravljanju tim dobrima.

Vrijeme koje je pred nama sve će više opravdavati i nametati takav put.

KRAĆI PRILOZI I PRIKAZI

PRILOG UBIKACIJI KAVE I KRŽAVE

Gdje su se nalazili toponimi Kava i Kržava, pomenuti u popisu hasova u Hercegovačkom sandžaku iz 1477. godine, do sada u našoj istoriografiji nije bilo poznato.¹ Ovim prilogom razrješava se problem njihove ubikacije.

Kava i Kržava dva su sela u neposrednoj blizini jedno drugome. Mada imaju znamenitiju prošlost još iz srednjeg vijeka, malo se u javnosti za njih zna. Ova dva sela, sa još dosta okolnih sela, nalaze se na tromeđi opština: Čajniče, Foča i Pljevlja. Smješ-

1) H. Šabanović, Bosanski pašaluk, Sarajevo 1959. Autor na priloženoj karti relativno tačno ubicira Kavu. Kržava je ostala nepoznata.

tena su u području Bukovice i pripadaju opštini Pljevlja u Republici Crnoj Gori. Najbliži im je grad Čajniče, zatim Foča, a najudaljeniji im je Pljevlja, ma-

da pripadaju toj opštini. Njihov glavni pazar je u Čajniču i tu su od vjkada, kao brđani, prodavali svoje proizvode: krompir, suho meso – pečenicu, stoku, žitarice, sir, kajmak, dobro maslo, vunu i drugo. Do svakog grada imali su samo pješačke puteve, i većinom su putovali na konjima. Obično bi na jednog konja natovarili namirnice koje su gonili na pijacu radi prodaje, a na drugom konju bi jahali. Inače, narod iz Bukovice bio je gord i ponosit. Posebno su obožavali konje sedlanike, pa su ih gajili i za konjske trke. Takom drugog svjetskog rata većina ih je izginula kao žrtve fašističkog terora.

Prema opštini Foči graniče sa selima Slatine, pa su se međusobno dobro poznavali. Inače, između ovih sela i fočanske Slatine bila je tursko-austrijska granica sve do 1912. godine i Fočaci su ih nazivali graničarima. Tako, ako bi neko htjeo da putuje u ta sela, govorilo bi se: idem u Granicu. U Kržavi i sada postoji obnovljeno turbe nekog Mujage Tahirovića kojeg su nazivali šeh-Mujaga, jer je navodno bio evlija – dobri čovjek i umro je oko 1900. godine. O njemu i sada kruže mnoge priče. Tu kod ovih sela nalazi se jedna omanja planina koja nosi naziv Miholja i interesantno je da je većinom obrasla u ljeskovu šumu. Tako su neki ljudi iz Slatine odlazili u Miholju da bi tamo usjekli ljeskova stabla radi pletenja krošanja – sepeti. Naravno, to su činili krišom od šumara i žandarma. Ispod Kržave i Kave protiče manja rječica koja nosi naziv Kržavska rijeka i ulijeva se u rijeku Čehotinu. U selu Đulima i sada se eksploatiše rudnik boksita.

Osim Kave i Kržave, u toj okolini na dijelu Bukovice, nalaze se još i ova sela: Čardak, Budijeviči, Planjsko, Krča, Stražice, Vukšići, Madžari, Ponikve, Trpine, Bavčić Rijeka, Klakorine, Plakala, Gvozđ, Rujevica, Strečanje, Hajlovine, Mrčine, Raščići, Rosulje, Hromač, Đula, Prosje, Babići, Komin i druga. U blizini Bukovice je selo Boljanići, gdje je rođen njihov zemljak Sinan-paša Boljanić, koji je sagradio džamiju u Čajniču u XVI vijeku i bio je oženjen sestrom čuvenog Mehmed-paše Sokolovića. U ovom području većinom su živjeli Muslimani i po svoj prilici rano su islamizirani.

U rano tursko doba pripadali su hercegovačkom sandžaku u nahiji Kukanj. Još u ta doba pominje se Kava kao manja župa, a Kržava kao rudnik željeza. Pri popisu hasova od strane turskih vlasti 1477. godine, upisano je selo Kržava kao rudnik željeza i sa svojom okolinom ima 114. domova, 10 neoženjenih, jedan Musliman, a prihod je 8.554. Odmah iza toga, pominje se popis u selu Panikve, gdje su sve hrišćani i ima 4. doma. Interesantno da se u popisu domaćinstava u Kržavi pominje ime Vukas, a sada se u Bukovici nalaze Muslimani sa prezimenom Vukas.

Nakon toga upisan je dio sela Slatine (Foča), i pominje se dio timara nekog Hasana iz Slatine koji pripada Kavi i ima 14. domova. Pominju se prihodi od pšenice, ječma, prosa, zobi, bostana, lana, porez na svinje i košnice, svega prihodi: 544. Još na jednom mjestu upisana je Gornja Slatine i kaže se da mezra

Potok pripada Kavi. Zatim je upisano selo Dužice danas kod Međurječja i to kao dio timara sa stavke Hizira iz Prilepa, Atmadže Ilijasa, kao posadnika tvrđave Samobor, a timar pripada Kavi. Ima 13 domova, neoženjenih 2. Prihodi su od raznih žitarica, bostana, košnica, prosa, poreza na svinje i nijabet, sve ukupno 323. Poslije ovog dolazi upisano selo Žabulje, kao dio timara Hasanova sina Isa Balijske, što pripada Kavi. Ima domova 9, neoženjenih 2. Prihodi su od raznih žitarica, boba, lana, košnica, bostana, porez na svinje, nijabet, svega: 313.

Interesantno, kada opisuje imena stanovnika u dijelu što pripada Slatini, navodi se ime Žile a u Slatini ima selo Žilići. Navodi se ime Prijak a u Slatini ima selo Prijakovići.

Selo Lupoglav upisano je kao pusto, pripada Kavi, obrađuju ga neki ljudi izvana, ima hasa 5. njiva i prihodi 200. Ovaj predio nalazi se sada na području opštine Čajniče i to je jedna veća planina, samo pored puta i ima nekoliko kuća u mjestu Pisanica i Tihodželj.

Selo Planjsko sa stavke Prilepu Hizira, pripada Kavi i pusto je. Obrađuju ga neki iz vana. Ima 11 domova, a prihod je 1.455.

Selo Budijeviči, po popisu iz 1477., pripada Kavi. Ima 43 doma, neoženjenih 5, prihodi su od raznih žitarica, prosa, bostana, košnica, lana, od mlina, poreza na svinje, ispaše, nijabet, sve ukupno: 1.499. Postoji i danas.

Selo Hajlovine, pripada Kavi. Ima domova 5, neoženjenih 2, Muslimana 1. Prihodi su od žitarica; bostana, lana, košnica, porez na svinje, nijabet, svega 634. Tu je i sada.

Selo Krčevine pripada Kavi. Ima domova 3, a prihodi su od: žitarica, prosa, košnica, porez na svinje, nijabet, sve ukupno 313. Tu se i sada nalazi.

Selo Kučići pripada Kavi. Ima 14 domova, sa prihodima 495. Poslije toga je selo Stražice sa 12 domova, neoženjenih 3. Gdje su Kičići još ne znam a Stražice postoje i danas.

Poslije ovih sela za koja se izričito kaže da pripadaju Kavi, pominju se obližnja sela u nahiji Kukanj, pa neka navodim:

Selo Babići ima domova 8, neoženjenih 2, Muslimana 2.

Selo Mrčevo, ima domova 11, neoženjenih 9, udovac 1, Muslimana 2.

Selo Prosje sa prihodom od stoke 540.

Selo Komneni ili Komini, ima domova 7, neoženjenih 6, Muslimana 1, prihod 30.

Selo Klakorine ima domova 5, neoženjenih 3.

Selo Gradac, ima domova 13, neoženjenih 1, muslimana 6, prihodi 3076.

Svi se mogu i danas identifikovati na ovom području.

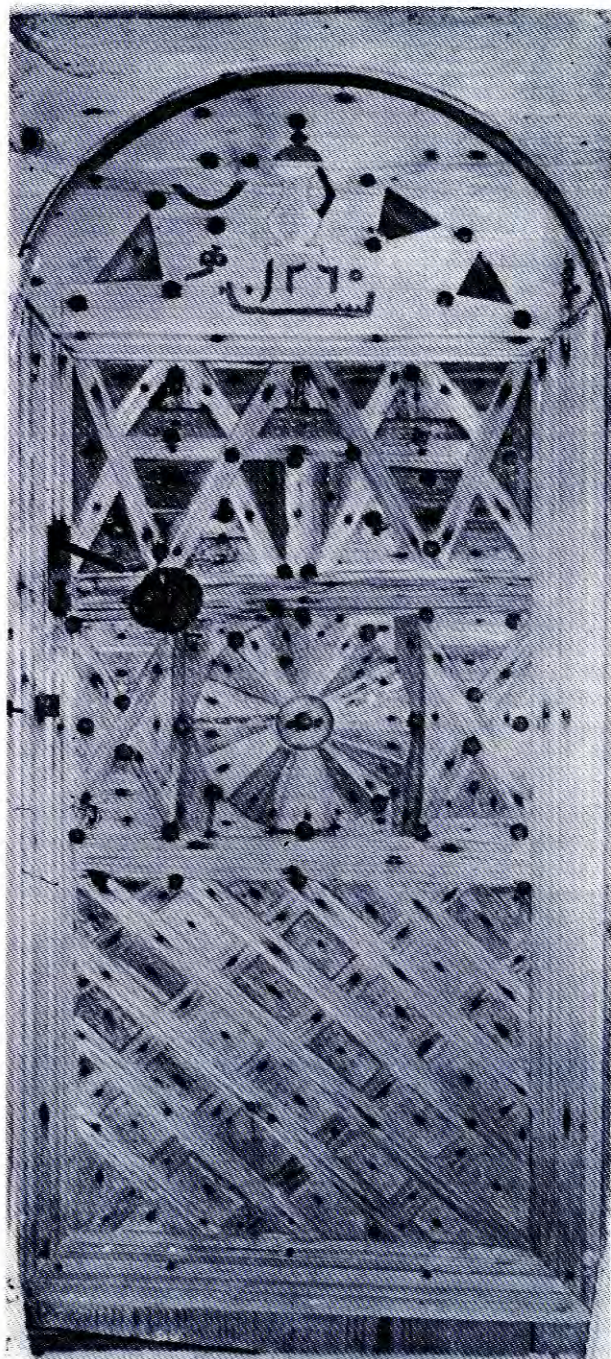
U selu Kavi sada žive Muslimani sa prezimenom Hodžić, a u Kržavi sa prezimenom Rogo.

INTARZIRANA VRATA IZ FOJNICE IZ 1265. (1849.) GODINE

Značajan doprinos zaštiti kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa naroda i narodnosti SR Bosne i Hercegovine na području SO Fojnica kod Sarajeva daju učenici Centra srednjeg usmjerenog obrazovanja iz Fojnice organizovani preko Istorijske sekcije Centra. Aktivnim i kulturološkim odnosom prema bogatoj kulturnoj baštini svog zavičaja oni su naše spoznaje o ovom pradaavnom ljudskom staništu obogatili za još jedno novo saznanje. To su intarzirana vrata¹⁾ iz stare fojničke mahale Pavlovac.²⁾

Prema predanju, još uvijek živom kod starijih Fojničana, vrata su bila vlasništvo Avde Muminhodžića, iz stare fojničke porodice Muminhodžić. Ova porodica se u XIX stoljeću bavila željeznim obrtom. Avdo Muminhodžić je krajem druge decenije istog stoljeća pristupio derviškom redu Nakšibendija i postao derviš tekije u selu Oglavku³⁾ kod Fojnice. Bio je istovremeno i berber, i po toj profesiji koju je, čini se, vrlo uspješno obavljao, loza Muminhodžića je promijenila svoje prezime i prozvala se Berbić.

Vrata su podijeljena na četiri panoa. U gornjem orahovinom je intarzirana posuda slična čupu i arapski napis uokviren sa strana geometrijskim motivom trougla. Iako u tehnici intarzije kojom je u odnosu na arapsku grafiju prilično teško zadovoljiti sve principe izvanredne arapske kaligrafije, moramo konstatovati da je napisan nevješto, da ne kažemo pogrešno.

1) Vrata su se nalazila na ulazu u manju poluspratnicu sagrađenu 1928. godine, u strmoj, lijevoj strani potoka i istoimene mahale Pavlovac, vlasništvo Kade Berbić i suvlasnika. Uz pomoć Izvršnog odbora SO Fojnica, vrata su otkupljena i sada se nalaze u kabinetu istorije CSUO Fojnica.

2) Za srednjovjekovni rudarski centar Bosne Choynicu Vladislav Skarić je osnovano pretpostavio da se nalazila na mjestu današnje fojničke mahale Pavlovac. V. Skarić, Tragovi starog rudarstva u okolini Kreševa i Fojnice, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XLVII, Sarajevo 1935., str. 31.

3) O tekiji u selu Oglavku kod Fojnice vidi: Š. Sikirić, Tekija na Oglavku, Gajret, kalendar za 1941. godinu, Sarajevo 1940., str. 44.

Autor napisa, ili poručilac, očigledno je želio napisati godinu nastanka, a to bi značilo: »seneh 1265«. Međutim, zbog neupućenosti, u napisu su zadovoljni osnovni elementi konsonanata l, s, n, h, što bi se moglo pročitati »li seneh 1265«. Iako ovo ne odudara od gramatičkih pravila arapskog jezika, ipak je veoma rijetko⁴⁾.

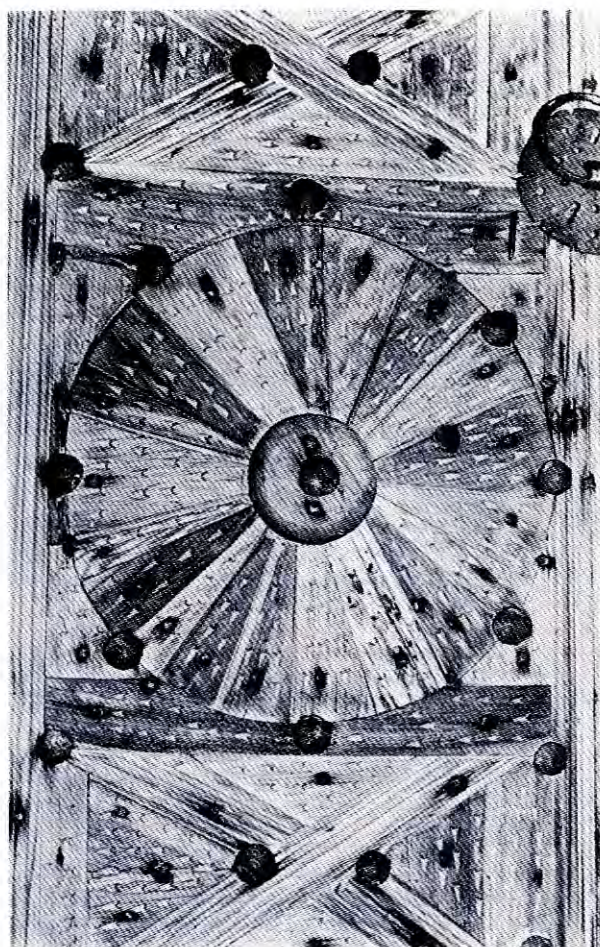
Pano do napisa ima elemente mozaičke markerije, kao i ostala dva panoa. Geometrijske forme orahovih i javorovih pločica razdijeljene su jelovim letvicama uzdužno i cik-cak postavljenim. Istovjetne ukrasne nacрте prenio je na stranice svog putopisa A. Dž. Evans putujući našim zemljama 1875. godine.⁵⁾

Središnji pano u svom centralnom dijelu ima ukrasni motiv rozete, a sa bočnih strana slijedi kompoziciju prethodnog panoa. Središte rozete je ispupčeno, što upućuje na biljnu ornamentiku.

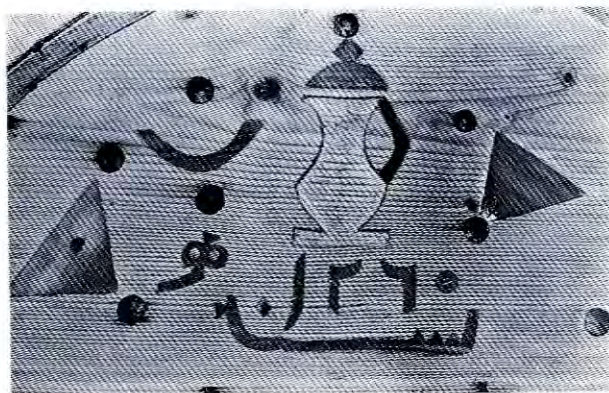
Posljednji pano, prostorno najveći, istovremeno je i sadržajno najsiromašniji. Pravougaone pločice oraha i javora odvojene su unakrsno postavljenim letvicama na podlogu. Sve zajedno, pričvršćeno je na podlogu manjim kovanim klinima.

Opisani panoi nalaze se na podlozi od tri jelove daske. Sa neintarzirane strane vrata, daske su pričvršćene sa tri poprečno postavljene letve.

Na osnovu podataka sa kojima raspolažemo, može se pretpostaviti da su se vrata nalazila na ulazu bogatije muslimanske kuće u Fojnici. Uglednije muslimanske kuće u Sarajevu redom su imale slična vrata, počev od ulaznih, pa preko halvatnih, dušeklučnih, banjičnih, a često se i »šiše« (strop) ukrašavalo »mozaičkom rezbarijom«⁶⁾. Slične tvorevine srećemo u Beglerovića kući u Repovcima kod Konjice⁷⁾, Čemalovića kuli na Buni kod Mostara⁸⁾ itd. Intarzirana vrata sreću se i na ulazima monumentalnijih džamija⁹⁾. Najljepša do sada poznata intarzirana vrata koja su nastala u našim zemljama pod turskom vlašću sačuvana su u crkvi manastira Pive¹⁰⁾.

Vrata su dimenzija 163 × 76 cm. Nastala su na području gdje obrada drveta ima dugu i bogatu tradiciju.¹¹⁾ Vremenski pripadaju jednom razdoblju kad zanat intarzije i markerije gubi u kvalitetu i održava se po selima ili se njeguje u nekim gradskim centrima gdje dobija standardno esnafski značaj.¹²⁾

4) O natpisima u Bosni i Hercegovini vidi: M. Mujezinović, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*, knjiga I i II, Sarajevo 1977. god.

5) A. Dž. Evans, *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875*, Sarajevo 1973., str. 83.

6) V. Čurčić, *Uglednija muslimanska kuća u Sarajevu*, »Narodna starina« knj. VI, sv. 14, Zagreb 1928., str. 90.

7) A. Bejtović, *Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vlašću III-IV, Sarajevo 1952-1953., str. 283.

8) M. Karanović, *Duborezna soba u jednoj hercegovačkoj kuli*, *Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu* XLIX, Sarajevo 1937, str. 97.

9) *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, knj. 3. Zagreb MXMLXIV, str. 3.

10) V. Han, *Intarzija na području Pečke patrijaršije XVI-XVIII vijek*, Novi Sad 1966., str. 71.

11) V. Čurčić, *Drvorezbarstvo u Bosni i Hercegovini*, »Napredak«, kalendar za 1934. god., Sarajevo 1934, str. 133.

12) V. Han, *nav. dj.*, str. 124.

Intarzirani elementi pričvršćeni su za podlogu željeznim klinima razne veličine. U ukrašenijim panoima vrata, oni dopunjuju intarziju i marketeriju. Intarzist je prilikom upotrebe klina dosta nesigurno slijedio određenu simetriju, nastojeći da spoji funkcionalno sa estetskim.

Može se sa puno vjerovatnoće tvrditi da su klini fojničke izrade. U XIX stoljeću proizvodnja željeza u Fojnici sve do austro-ugarske okupacije podmirivala je ne samo domaće potrebe, već su željezni klini, pretežno za konjske potkove, kovani i za izvoz.¹³⁾

Teško je dati odgovor ko je graditelj fojničkih vrata. U periodu turske vlasti u našim zemljama Fojničani su pored rudarstva prije svega bili poznati kao lagumdžije.¹⁴⁾ Drvorezbarski obrt u XIX stoljeću bio je naročito razvijen u susjednom Konjicu,¹⁵⁾ a vrlo žive tranzitne veze između Konjica i Fojnice mogu se pratiti u jednom kontinuitetu još iz perioda srednjeg vijeka.

I pored činjenice da su 133 godine vrata služila svojoj namjeni i da su vremenom prenesena sa prvobitnog objekta na novi, dosta dobro su očuvana. Intarzist je građu za vrata brižljivo odabirao i ona je, vidi se, bila prvorazrednog kvaliteta. Poznato nam je da se trajnija drvena građa za potrebe Fojničana nabavljala iz okoline Konjica i da je tamo bila znatno kvalitetnija.¹⁶⁾ Može se osnovano pretpostaviti da je i građa fojničkih vrata istog porijekla.

13) R. Muderizović, Bosanski majdani za turske uprave, Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu XXX, Sarajevo 1918., str. 22.

14) A. Andrejević, Prilog proučavanju islamskih uticaja na umetnost XVI i XVII veka kod Srba u Sarajevu i Bosni, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, knj. I, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo 1963., str. 70.

15) H. Kreševljaković, Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine — odjeljenje istorijsko-filozofskih nauka — knj. 12., str. 88.

16) Fratri franjevačkog samostana Svetog Duha u Fojnici za popravak crkve tridesetih godina XIX stoljeća dobijaju dozvolu od turskih vlasti da građu usijeku u planini Rakova Laz kod Konjica. Vidi: J. Matasović, Fojnička regesta, Akademija filozofskih i društvenih nauka, SKA, Beograd 1927, str. 252.

Dr Ekrem Hakki Ayverdi

AVRUPA'DA OSMANLI MIMARI ESERLERI, YUGOSLAVYA

Istanbul, 1981. str. 567. 25 × 34,5 cm

Evidentiranje i prikupljanje materijala pomoću kojeg se proučava historija materijalne kulture kod nas nije nov posao. Njime se odavno bave odgovarajući zavodi za zaštitu spomenika kulture, muzeji, instituti i druge ustanove i pojedinci. U tom pogledu postignuti su zapaženi rezultati. Ako je riječ o proučavanju islamskih spomenika kulture kod nas, tu ne možemo mimoći imena Š. Sejfudina Kemure, Džemala Čelića, Hamdije Kreševljakovića, Mehmeda Mujezinovića, Alije Bejtića, Husrefa Redžića, Zdravka Kajmakovića, Hifzije Hasandedića, Madžide Bećirbegović i drugih koji su u svojim radovima naučno osvijetlili više važnih problema u vezi sa nastankom, razvojem i tipom bosanskih gradova i drugih naseljenih sredina za vrijeme osmanske vlasti. Takav posao je posebno bio uspješan kad su svoje znanje udruživali orijentalisti – poznavaoци izvora koji govore o spomenicima kulture i znalci likovnih umjetnosti koji su iz aspekta svoje struke davali opis arhitektonskih spomenika i urbanih cjelina u našim krajevima.

Svi ti pojedinačni radovi ipak nisu prelazili granice pojedinih gradova ili republika ili su se bavili spomenicima jedne određene vrste, i još kod nas nije pravljen pokušaj prezentiranja svih islamskih spomenika kulture na teritoriji čitave Jugoslavije. Prvi pokušaj ovakvog sintetičkog predstavljanja spomenika kulture osmanskog perioda učinio je Dr Ekrem Hakki Ayverdi. Sa ekipom stručnjaka-arhitekata Ing. Aydin Yükselom, Gürbüz Ertürkcom i Ibrahimom Numanom otpočeo je obradu spomenika kulture osmanskog perioda čitave teritorije nekadašnjeg Osmanskog Carstva. Nakon spomenika Rumunije i Mađarske, u trećoj knjizi, koja je pred nama, obrađeni su spomenici kulture u Jugoslaviji (I dio). Ova knjiga zbog obilja izvora i literature, velikog broja fotografija, crteža i skica i opisa postojećih spomenika obuhvata teritoriju Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Hrvatske, a u drugom svesku predviđeno je da se obrade spomenici u preostalom dijelu današnjeg teritorija SFR Jugoslavije.

U Uvodu prof. Ayverdi navodi šta mu je bilo potrebno da bi ova knjiga ispunila postavljeni zadatak. To su prije svega skice objekata sa naznakama

dimenzija, fotografije kao dokazni materijal, čitanje natpisa na samim objektima, pronalaženje zakladnica (vakufnama) u kojima su sadržani podaci o graditelju i uvjetima gradnje, putopisi koji ostavljaju spomena na davno nestale objekte, godišnjaci (salname). Od koristi su bile i vojne karte koje su prije sto godina izrađene u Turskoj. Svih ovih potrebnih materijala nije bilo u potrebnoj mjeri, pa knjiga nije mogla obuhvatiti sav predviđeni materijal i opisati sve objekte. Ipak, kako knjiga i pored svih ovih ograda autora sadržava vanredno vrijedan i obiman materijal, pokušaćemo ukratko izložiti njen sadržaj.

Pregled kulturnih spomenika ide abecednim redom mjesta u Jugoslaviji (odnosno, ovom dijelu Jugoslavije koji se predstavlja ovom knjigom), gdje tih spomenika ima, ili barem gdje ima pisanih dokumenata o tim spomenicima. Međutim, kao što je poznato, u nekim našim krajevima uništeni su islamski spomenici kulture, a također se nisu sačuvali ni dokumenti (vakufname i drugi spisi) o njima. Tako je najveći dio ove knjige posvećen spomenicima u Bosni i Hercegovini. U drugom tomu koji je u pripremi, biće obrađeni islamski spomenici osmanskog perioda u Kosovu, Makedoniji, Srbiji, Sloveniji i Vojvodini.

Opis starog grada Prusca (tur. Akhisar) «koji danas predstavlja naselje seoskog tipa» Ajverdi počinje prenošenjem riječi Evlije Čelebije. Mjesto je najprije osvojeno u vrijeme Mehmeda Fatiha, ali je ubrzo izgubljeno. Ponovno njegovo osvojenje nije u vrijeme sultana Javuz Selima, kako se često spominje u turskoj historiografiji, nego u vrijeme Bajezida II, a što dokazuje i natpis sa džamije koja je u prusačkoj tvrđavi podignuta u vrijeme toga sultana. U vrijeme osmanske vlasti u Bosni, u Pruscu je bilo, prema Evliji Čelebiji, 8 džamija. Autor opisuje današnje tri džamije u Pruscu donoseći i tlocrte, kako džamija tako i Hasan Kafi-efendijine medrese, tekije i turbeta. Spominju se i ostali spomenici za koje postoje podaci u opisu Prusca od Evlije Čelebije, a to su Darulhadis (škola za predavanje ha-

disa – tradicije) Hasana Kafi-efendije, tri mekteba čija se imena nisu sačuvala, tri tekije nepoznatih osnivača, hamam, han Hasana Kafi-efendije, 22 hana u prusačkom kadiluku koji se spominju u salnamama, saat-kula, Ajvaz Dedino turbe, grobovi Iskender-paše i Malkoč Ibrahima, ruždija, tvrđava, kula i džamija u selu Straištu kod Prusca.

Kako je nabrojanje mjesta u kojima se nalaze spomenici osmanske arhitekture izvedeno abecednim redom, ali su pri tome korišteni turski nazivi tih mjesta, na drugom mjestu je Bijelo Polje (tur. Ako-va), gdje se spominje Hazinedar Mehmed-agina džamija o kojoj se ne daju nikakvi podaci. Iz sela Arapša kod Bosanske Krupe spomenuta je kula koja je porušena 1876. g. Nakon sela Bačeva kod Sarajeva i Bačevića kod Mostara, više pažnje je posvećeno spomenicima Banjaluke. Za prve podatke o spomenicima Banjaluke, Ajverdi također koristi Evliju Čelebiju i salname. Tako na osnovu ovih izvora obavještava da je u Banjaluci bilo 49 džamija i mesdžida, dvije medrese, dva vezirska konaka, jedna ruždija, 30 mekteba i 32 hana. Prema podacima koje je 1976. godine dobio u banjalučkom muftijstvu, te godine je bilo u Banjaluci 15 džamija i mesdžida od kojih je u ovom djelu predstavljeno četiri džamije sa detaljnim podacima o njihovoj historijatu, sadašnjem stanju, planovima i presjecima. Te četiri džamije su Arnaudija, Behram-efendijina džamija, Ferhad-pašina džamija i Gazanfer-agina džamija. Iz okoline Banjaluke spomenuti su: Memi-begova džamija u Liječju Polju, Memi-begova turbe i stara džamija u Vrbani.

Za osmanske spomenike Bara, autor ove knjige mogao je koristiti samo Evliju Čelebiju i arhivske spise. Po tim izvorima u Baru su postojali slijedeći objekti: Mehmed Fatihova džamija, sultan Selimova džamija, sultan Muradova džamija, Fatihova medresa, sultan Selimov mekteb, sultan Fatihov mekteb, Hasan Dedeova tekija i turbe. Nijedan od ovih objekata danas ne postoji. Od osmanskih spomenika postoje 2 mosta i dio jednog akvadukta.

Situacija je drukčija sa spomenicima Bihaća, gdje postoje i danas džamije Fethija, Harmanluk i Prije-konjska (možda Priječka?), zatim jedno turbe, saat-kula, kula i tvrđava. Nestao je jedino drveni most na Uni za koji je Ajverdi našao podatke u knjizi Čelića i Mujezinovića, *Stari mostovi*.

Dalje su opisani: most u Begovini u Stocu (kao da je Begovina zasebno selo!), spomenici u Blagaju, pri čemu se naročito zadržava na opisu halvetijske tekije koji je popratio tlocrtom i planom prvog kata, te presjekom. Opisujući spomenike Bileće, konstatuje da postoje dvije džamije: jedna u polju Predojevića koja još uvijek postoji i druga u istom selu koja je u ruševnom stanju. Četiri džamije i tri mekteba koji se spominju u salnami danas ne postoje. Nakon obrade spomenika u Bijeljini, Brčkom, Brdarama, Brnjicama, Bistrici, Bijeloj, Bjelimićima, Borijama, Bosanskom Brodu, Bos. Kostajnici, Bos. Krupi,

Bos. Novom, Bos. Šamcu, Budvi, nešto duže se zadržava na opisu sultan Ahmedove džamije u Bugojnu i mekteba Mehmed-age, jer za ove objekte postoje i vakufname o osnivanju, a i sa arhitektonskog aspekta imaju vrijednost. Isto tako opisana je i džamija Ali-paše Rizvanbegovića na Buni, Čemalovića kula i Danijal-pašina ćuprija.

Preskočićemo nekoliko mjesta da bismo ukazali na zanimljivost čajničkih objekata islamske arhitekture, kojima i Ajverdi posvećuje dosta prostora. Ovdje se posebno ističe Sinan-begova džamija sa ansamblom zgrada oko nje.

Ajverdi napominje da je po Evliji u Čajniču bilo 10 džamija, a salname kasnije registriraju još pet, međutim, od tih petnaest džamija danas se zna za četiri barem po imenu, a ostalim se ne zna ni ime, ni lokacija, ni približan izgled. Abecednim redom iz Čajniča dolazi Rogatica (tur. Čelebi Pazar). Po salnamama, u Rogatici je bilo 19 džamija, 10 mekteba i 27 hanova. Od onih džamija za čija se imena zna, sada ne postoje: Derviš-pašina, Hatidže Hatun džamija, Careva džamija, Husein-begova džamija, Ibrahima sina Mehmedova, Serdarija, Sultan Bajezidova džamija. Dvije postojeće, po autoru, su Tekijska džamija (koju je obnovio 1871. bivši šejhul-islam Rogatićanin Mehmed Refik-efendija Hadžiabdić) i Šudžaudinova džamija. Međutim, ni tekijska džamija danas ne postoji, biće da se ovdje autor knjige poslužio predratnom literaturom, jer je ova džamija stradala 1943. godine i nije obnavljana. Za devet preostalih džamija ne zna se ni za ime, ni lokaciju. Od 15 mekteba, spomenutih u salnamama, jedan je Husein-begov, a drugi sultan Bajezidov mekteb. Oba danas ne postoje kao ni ostalih 13 koji su spomenuti samo brojem. Ne postoji također ni Šejh Junusova tekija, kao ni jedan od 27 hanova.

Idući dalje preko Cernice (kod Gacka), Čovke, Dabrice, dolazimo do Dalja kod Osijeka. U ovom mjestu na Dunavu Evlija je jabilježio jednu džamiju, jedan mesdžid, jedan han i jedan hamam. Godine 1976. autor ove knjige je obišao Dalj i nije našao ni traga ni od jednog od ovih objekata. U blizini Osijeka (10 km. na sjever) nalazi se palanka Darda koja je zbog čestih borbi oko nje imala naročit strateški značaj. Palanka je posebno poznata po mostu koji se nalazio na rijeci Dravi. Osim mosta u ovom mjestu postojala je džamija Kanuni sultan Sulejmana i han. Danas nema traga nijednom ovom spomeniku.

U prikazu ove knjige zadržaćemo se još samo na dva-tri karakteristična primjera sagledavajući rezultate do kojih je došao Ajverdi. Dvije od pet džamija u Drnišu, Mlečani su pretvorili u crkve, a ostale porušili.

Jedan od rijetkih gradova koji su i pored nestanka brojnih spomenika sačuvali ambijent starih vremena je Mostar. Po podacima iz bosanske salname iz 1874. god. u Mostaru je ukupno izgrađeno 45 džamija, 5 medresa, jedna ruždija, 16 mekteba i 26

hanova. Kad su Austrijanci 1878. zauzeli grad, u njemu je registrirano 36 džamija, jedna katolička i dvije pravoslavne crkve. Od ovih 36 džamija 23 su bile na lijevoj, a 13 na desnoj obali Neretve. Godine 1960. bilo je u Mostaru 20 džamija ili mesdžida, od toga 6 u ruševnom stanju. Veći broj džamija u Mostaru izgradili su zanatlije, domaći ljudi. Od onih koje imaju izuzetnu arhitektonsku vrijednost, autor spominje Derviš-pašinu džamiju, Kazađozbegovu, Čejvan Čehajinu, Koski Mehmed-pašinu i Nesuh-age Vučjakovića džamiju. Pored ovih sačuvano je još nekoliko mekteba, turbeta i dva izvanredno lijepa mosta, jedan na Neretvi, a jedan na Radobolji.

Od 46 džamija i mesdžida koliko Evlija Čelebija bilježi u Osijeku u XVII stoljeću, Ajverdi je uspio saznati imena tri od njih: Sulejmanova džamija u unutrašnjosti tvrđave, Kasim-pašina džamija u srednjoj tvrđavi i Mustafa-pašina džamija. Ove tri, kao ni ostalih 43 džamije danas ne postoje. Osijek je imao 4 medrese, 5 mekteba, 4 tekije, 12 sebilja, jedan karavansaraj i još 6 hanova, nekoliko turbeta, ukupno je bilo preko 80 spomenika koji su porušeni, uglavnom od strane Austrijanaca.

Prikazujući spomenike osmanske arhitekture u Sarajevu, autor je imao najlakši posao. Pored obilja historijske građe koja govori o ovim spomenicima i pouzdane literature kao što je djelo Šejh Sejfudina Kemure – *Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobi*, prve knjige Mehmeda Mujezinovića, *Islamska epigrafika* koja je u cijelosti posvećena Sarajevu i drugih važnih izvora i literature, ovdje je imao na okupu najviše sačuvanih objekata, a od nestalih (kao što je mevlevijska tekija na Bembaši) sačuvane su fotografije, tlocrti, crteži ili barem opisi ranijih istraživača.

Dr Ajverdi napominje da je Sarajevo 1697. godine spaljeno od strane austrijske vojske koja je pod vodstvom Eugena Savojskog provalivši u grad spalila 120 od tada postojećih 177 džamija. Neke se nisu nikad ni obnovile. Pa ipak, grad je u dobroj mjeri obnovljen i sačuvan i takav i danas oduševljava goste, pa i autora ove knjige. On tvrdi da sva tri naroda koja u njemu žive danas s ponosom govore o svom gradu i ponose se što u njemu žive.

Opisujući spomenike Sarajeva, autor na više mjesta griješi ili pak iznosi tvrdnje koje se ne mogu dokazati. Tako džamiju Mustafa-efendije Vekil-harča naziva Ali Fakihova džamija, navodno po Ali Fakihu, po kome se i čitav kvart zove Alifakovac. Turbe uz džamiju Ali-paše smatra Ali-pašinim turbetom, iako kod Mujezinovića jasno stoji da je Ali-pašin grob sa bijelim nišanima oko kojih je podignut santrač, a da su u turbetu sahranjeni u ovom stoljeću (1925) Avdo Sumbul i Behdžet Mutevelić, što se uostalom može i pročitati sa nadgrobnih natpisa. Daleko bi nas odvelo nabranje grešaka iz ove knjige koje su proistekle iz nemogućnosti korištenja našom literaturom onako kako je to bilo potrebno, jer autor očigledno ne poznaje naš jezik. To se vidi iz citiranja imena, naslova knjiga i časopisa i dr. Međutim, zbog grešaka ove vrste knjiga nije izgubila na osnovnoj vrijednosti, a ona je, po našem mišljenju, prije svega u dobrom iskorištavanju nama često nedostupnih izvora u istanbulskim i ankarskim arhivima i bibliotekama, zbog uviđanja spomenika gdje god je to bilo moguće i ocjene njihove umjetničke vrijednosti. Također ne treba zanemariti izvanredno lijepu i svrsishodnu opremu knjige, veoma uspjele crteže, fotografije (17 u boji i 556 crno-bijele) i drugi dokazni materijal. Knjiga je zato od izuzetne vrijednosti i prava je šteta što nije na našem jeziku, jer bi tako, po našem mišljenju, izazvala široko interesovanje i među najširoom čitalačkom publikom.

AKADEMIK PAVLE FUKAREK

1912. — 1983.

Nakon kratke bolesti, umro je 17. februara 1983. godine u Sarajevu akademik prof. dr Pavle Fukarek. Sa pozornice jugoslavenske nauke nestao je neumorni radnik čiji je kreativni rad trajao gotovo pet decenija.

Rodio se 16. jula 1912. godine u Sarajevu u službeničkoj porodici. Ovdje je završio gimnaziju a Šumarski fakultet u Zagrebu. Vrlo rano je zavolio prirodu i sa planinarima je obišao najveći dio bosansko-hercegovačkih i crnogorskih planina. Sakupljao je građu i već kao student otpočeo je da objavljuje prve priloge o našim endemnim vrstama drveća – omorici, munici, molici. Stupio je u vezu sa poznatim botaničarom Zemaljskog muzeja u Sarajevu *Karlom Maly-em* i donosio mu biljke na determinaciju. Sa prof. *dr Ivom Horvatom* učestvovao je 1940. na botaničkoj ekskurziji na Bjelašnici, a 1947. godine na ekipnom istraživanju i kartiranju Risnjaka u Hrvatskoj.

Zaposlio se pred rat u Direkciji šuma u Sarajevu, ali je morao da ide na službovanje u Nevesinje gdje ga je zatekao rat i okupacija zemlje. Ilegalno je prešao na slobodnu teritoriju, gdje je radio u Oblasnom odboru za Hercegovinu početkom 1944. godine, a zatim prelazi u stručnu službu ZAVNOBiH-a. Poslije rata, radio je u Ministarstvu šuma i u Planskoj komisiji NR BiH. Za čitavo to vrijeme obavljao je svoje priloge, da bi sve još više intenzivirao dolaskom na Šumarski fakultet 1949. godine za docenta na predmetima dendrologija i fitocenologija. Doktorirao je 1952. godine u Zagrebu. Na Fakultetu je osnovao Zavod za šumarsku botaniku i kartografiju, na čijem je čelu bio više od dvadeset godina. Bio je dekan Šumarskog fakultet u školskoj 1959/1960. godini. Svoja znanja i iskustva prenosio je sa oduševljenjem studentima kroz 38 generacija.

U penziju je nastupio 1977. godine. Nastavio je da se bavi naučnom aktivnosti i dalje.

Pavle Fukarek bio je ličnost širokog opšteg i biološkog obrazovanja, ogromne radne energije, istrajnosti i znatiželje za novim saznanjima. Čitav njegov život bio je ispunjen istraživanjima areala drveća i grmlja, njihove ekologije i sistematike te šumskih biljnih zajednica. Objavio je veoma mnogo naučnih i stručnih radova (nekoliko stotina). Bez njih bi znanja o našoj flori i vegetaciji bila mnogo oskudnija. Njegovi radovi su široko korišćeni od mnogih autora u zemlji i inostranstvu.

Proučavao je i obrađivao fitogeografski, etnološki i taksonomski veliki broj vrsta drveća i grmlja, pa gotovo da i nema roda autohtonih vrsta drveća gdje nije obuhvatio u svojim prilogima bar po jednu vrstu. Ovdje će se spomenuti samo neke: *Pinus heldreichii* Christ., *Pinus peuce* Giris., *Picea omorica* Panč., *Picea abies* Karst. *Pinus nigra* Arn., *Taxus baccata* L., *Fagus moesiaca* (Dom.) Maly *Carpinus orientalis* Mill., *Alnus viridis* (Chaix) DC., *Corylus colurna* L., *Fraxinus angustifolia* Vahl., *F. excelsior* L., *F. ornus* L., *Acer heldreichii* Boiss., *Quercus conferta* Kit., i druge vrste drveća i grmlja sa areal kartama njihovog rasprostranjenja. Na tom polju se afirmisao kao najistaknutiji fitogeograf naše zemlje.

Intenzivno je ulazio u probleme nomenklature i taksonomije naših autohtonih vrsta drveća i grmlja, razrešavajući pitanja prioriteta naziva i sinonimike, dajući svoja gledanja, a oslanjajući se pri tome na flornogenetske (arealtipske) odlike pojedinih taksona. Opisao je i niz novih taksona sa područja Bosne i Hercegovine: *Pinus heldreichii* Christ var. *Pančići* Fuk., 55, *Pinus nigradermis* Fuk. et Vid (1955), *Acer pseudooptusatum* Fuk. (1963), *Fraxinus angustifolia* Vahl. ssp. *pannonica* Fuk (1963), *Fraxinus intermedia* Fuk. (1968) i druge.

U fitocenologiji je također ostvario široka istraživanja i kartiranja šumske vegetacije sa svojim saradnicima. Opisao je niz novih šumskih i šibljčkih biljnih zajednica i objavio vi-

še studija monografskog karaktera, kao npr.: Šumska vegetacija prašume Perućice, Nacionalnog parka «Sutjeska», Čvrstnice, Prenja i Orjena. Dugi niz godina istraživao je šumsku vegetaciju Igmana i Bjelašnice i vegetacijski kartirao, ali ova monografija, iako je završena, nije, na žalost, još objavljena. Takođe, nisu objavljeni radovi koji se odnose na fitocenološka istraživanja Šatora, Staretine-Golije i Zvijezde kod Vareša (sa V. Stefanovićem), Veleži, Ljubišnje i sastojina sa Pančičevom omorikom (sa B. Fabijanićem), Vranice, područja oko Olova i dr. U ovim istraživanjima, i uopšte u pitanjima sintaksomanije biljnih zajednica ispoljio je originalan pristup, sa osloncem na fitogeografiju i sindinamiku, kolerirajući razvojne nivoe šumskih i šibljačkih biljnih zajednica, a što je našlo odraz naročito u prikazu: «Šumske biljne zajednice Jugoslavije» (1979).

U oblasti zaštite prirode, duži period vremena, je uticao na pravac razvoja ove naučne oblasti, kako u teorijskim postavkama, tako i u praktičnim ostvarenjima. Činjenica da je i najveći broj njegovih priloga bio integralno povezan sa problemima zaštite prirode, bilo da se radi o prilogima, fitogeografskim, dendrološkim ili fitocenološkim, ukazuje na značaj u ovom domenu rada. Zato je veoma teško izdvojiti njegove radove gdje ova problematika nije došla do izražaja i smatramo da je sasvim opravdano, na ovome mjestu, prikazati cjelokupni bibliografski opus. No, ipak, spomenuće se posebno i neki prilozi, objavljeni u časopisu «Naše starine», koji sasvim određeno i u cijelosti tretiraju problematiku zaštite prirode, kao npr.: «Neka razmatranja o zaštiti prirode i prirodnih rijetkosti u Bosni i Hercegovini» (1955), «Prirodne rijetkosti u Bosni i Hercegovini i njihova zaštita» (1954), «Pionirska vegetacija točila u brdskom pojasu Dinarskih planina i njena zaštita» (1962), ili, pak, neki naslovi u drugim časopisima: «Die Verbreitung des Edelweiss in den Balkanländern» (1963), Fresnica (*Dryas octopetala* L.) i njena veza sa trgovima diluvijalne glacijacije» (1957) . . . Ovdje valja spomenuti i pitanja zaštite vrsta drveća, biljnih zajednica i ekosistema na gornjoj granici šumske vegetacije – bora krivulja (*Pinus mugo* Turra ssp. *mughus* Ssop.) zelene johe (*Alnus viridis* (Chaix) DC i drugih, kojima je poklonio posebnu pažnju.

Vrlo intenzivno je radio na problematici osnivanja nacionalnih i regionalnih parkova, zalažući se da se na ovom zaostalom domenu u Bosni i Hercegovini dostignu druge republike. Zalagao se energično za očuvanje prirodnih ekosistema prašume Perućice u prvim poslijeratnim godinama kada je Perućicu trebalo

zaštititi od sječe, kao i za očuvanje naših izuzetnih prirodnih rijetkosti (žive i nežive prirode), te za čuvanje i unapređenje kvaliteta životne sredine; za usklađivanje urbanističkog i privrednog razvoja u realnim granicama potencijalnih mogućnosti prirodnih ekosistema, sa što manje štetnih posljedica na stabilnost ekosistema u prirodi.

Ovaj stav je zastupao, ne samo u svojoj struci i sa katedre prenoseći ga generacijama studenata, već u širim društvenim organizacijama, udruženjima i društvima, kao: Društvu inženjera i tehničara šumarstva, u Savezu gorana, u Savezu planinarskih društava, u Savezu za zaštitu i unapređivanje čovjekove sredine BiH, u Društvu za kulturno-istorijsko i prirodno naslijeđe Bosne i Hercegovine, u Speleološkom društvu i drugim. Biran je za doživotnog počasnog predsjednika APD «Bukovik», a 1972. godine za predsjednika Inicijativnog odbora za osnivanje Jugoslavenskog saveza za zaštitu i unapređivanje čovjekove sredine, a 1973. za njenog prvog potpredsjednika.

Na međunarodnom planu doprinio je afirmaciji nauke o flori i vegetaciji naše zemlje. Vrlo je aktivno radio u međunarodnim naučnim udruženjima, a u pojedinim periodima i kao njihov predsjednik. Organizovao je međunarodne naučne skupove u našoj zemlji, te održavao veze sa mnogobrojnim naučnim institucijama i naučnim radnicima u inostranstvu. Bio je član Redakcionog odbora za publikaciju «Vegetacijska karta Evrope», mjerila 1:3,000,000, a u našoj zemlji glavni redaktor za «Vegetacijsku kartu Jugoslavije», mjerila 1:1,000,000, te redaktor stručnih i naučnih časopisa.

Povodom 70. godišnjice njegova života, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine posvetila je jubilarni Zbornik njegovom životu i djelu gdje su, po pozivu, priloge dali najistaknutiji naučnici iz oblasti flore i vegetacije u našoj zemlji i iz inostranstva. Knjiga se nalazi u završnoj fazi štampanja.

Za naučne i društvene doprinose primio je najviša društvena priznanja – odlikovanja, nagrade, plakete, među kojima i 27. julska nagrada SR Bosne i Hercegovine i nagradu ZAVNOBIH-a. Bio je u proceduri izbora za dopisnog člana Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu.

Smrću akademika Pavla Fukareka, naša nauka je izgubila stvaraoca u plejadi najistaknutijih imena u oblastima flore i vegetacije i velikog pobornika za zaštitu prirode.

Sa poštovanjem ostaće u trajnom sjećanju njegov uzorni naučni lik i zahvalnost za njegovo djelo.

Vitomir Stefanović